

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXIII

Sa. 236

Nisan 1999

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1999

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Türk Tarih Kurumu Adına

PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

ARSLAN, MELİH : Fethiye Müzesi'ndeki Erken Likya Stater Definesi.....	1
—— : A Hoard of Lycian Staters in Fethiye Museum (2 levha ile birlikte)	9
GÜRLER, BİNNUR : Tire'de Bulunmuş Erken Roma Devrine Ait Cam Eserlerden Oluşan Mezar Grubu (2 sayfa çizim, 7 resim ile birlikte)	15
TAŞAĞIL, AHMET : Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri	23
ARIK, FEDA ŞAMİL : Türkiye Selçuklu Devleti'nde Siyaseten Katl (1075-1243)	43
ÖZKARCI, MEHMET : Niğde-Bor Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi (7 çizim, 47 resim ile birlikte)	95
KURŞUN, ZEKERİYA : Basra Körfezi'nde Bir Arap Aşireti: Acman Urbanı (1820-1913)	123
TAMÇELİK, SOYALP : Kıbrıs'ın Siyasî Tarihi İle İlgili Bir Belgenin Değerlendirmesi (24 belge ile birlikte)	165

Çeviriler:

DAVISON, RODERIC H.: (Çev. Burak, Durdu Mehmet): 19.yüzyılda Hristiyan-Müslüman Eşitliğine Karşı Türklerin Tutumları.....	229
---	-----

Kitap Tanıtma:

GÜNAY, VEHBİ : Ö z e r E r g e n ç : <i>Osmanlı Klâsik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı. XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya</i>	253
BELLİ, OKTAY : J a n G e r r i t D e r c k s e n : <i>The Old Assyrian copper trade in Anatolia</i>	257
İLGÜREL, MÜCTEBA : Y u z o N a g a t a : <i>Tarihte Ayânlar. Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme</i>	263
ARMAOĞLU, FAHİR : <i>Rauf Denktash at the United Nations-Speeches on Cyprus</i>	267
KAYAPINAR, LEVENT : S i a A n a g n o s t o p o u l o u : <i>Μικρο Ασία 19 ος αι-1919 Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες απο το Μίλλετ στο Ρωμιών στο Ελληνικό Εθνος</i> ,	269
OCAK, AHMET YAŞAR : İ r è n e M è l i k o f f : <i>Hadji Bektach: Un Mythe&ses Avatars, Genèse&Evolution du Soufisme Populaire en Turquie</i> (Hacı Bektaş: Bir Efsane ve Görüntüleri, Türkiye'de Halk Sufiliğinin Doğuşu ve Gelişmesi) ...	275
MERÇİL, ERDOĞAN : E t i e n n e C o p e a u x (Çev: Berktaş, Ali): <i>Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine</i>	279
1998 Yılıının Birinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitap ve Dergiler	293

BELLETER

ISSN 0041-4255

BELLETEN

Cilt: LXIII

Nisan 1999

Sayı: 236

FETHİYE MÜZESİ'NDEKİ ERKEN LİKYA
STATER DEFİNESİ

MELİH ARSLAN*

Bu define, 19 adet gümüş sikkeden oluşmuştur. Tüm sikkelerin tipleri aynı olmakla birlikte, çok farklı kalıp özellikleri taşımaktadır. Likya'nın en erken sikke darplarından olan bu tipteki sikkeler, Likya'ya özgü olup, 9.50 gr. ağırlıktadır. Stater olarak isimlendirilen bu birimdeki sikkelerin, ön yüzünde sağa bazen sola yürüyen yaban domuzu ve arka yüzde ise, kare çukur içerisinde deniz kaplumbağası betimlenmiştir¹.

Kültür Bakanlığımızdan almış olduğumuz bir izinle, 1991 ve 1992 yıllarını kapsayan dönemde, Fethiye Müze Müdürlüğü'nde, başkanlığım altında, İngiliz meslektaşlarımla sikke araştırmaları ve katalog yayınlanması konusunda bir çalışma yaptık. İşte bu çalışmalarımız esnasında müzeye yeni gelmiş olan ve müze koleksiyonlarında o güne kadar bir iki örneği bulunan bu define dikkatimizi çekti.

Söz konusu bu define grubundan Fethiye Müzesi'ne, 1992 yılında iki ayrı grup girmişti. Biri 5 adet, diğeri bu yayınıma konu olan 19 adet sikkeden oluşmakta idi. Her iki küçük define grubu da kaçakçılarda polis tarafından yakalanmıştı. 1992 yılında bir tesadüf eseri ayrı ayrı kişilerde yakalanmış olan bu grupların Fethiye mıntukasında yeni bulunmuş tek bir definenin parçaları olduğunu düşünmekteyiz. Yakalanmayan ve ne kadar olduğunu tahmin

* Makalemin oluşumu esnasında yardımlarını gördüğüm, can dostum Dr. Chris Lighthfoot'a ve gazeteci yazar sayın Özgen Acar'a arşivinde bulundurmış olduğu Elmalı Definesi'nin fotoğraf fotokopilerini faydalanmama sunduğu için çok teşekkür ederim.

¹ George Francis Hill, M.A., *Catalogue of The Greek Coins of Lycia, Pamphylia and Pisidia*. London.1897. s. 4, no. 17-18.

edemeyeceğimiz diğer gruplarında yakında yurt dışındaki sikke pazarlarında gözükeceği aşikârdır.

Fethiye Müzesi Sikke Kataloğu çalışmaları daha uzun süreceği için, bu müzede nümizmatik bilimi açısından önemli ve ilginç gördüğümüz sikkeleri ve özellikle böylesine önemli küçük defineleri bir an önce yayınlarak bilim dünyasına tanıtmayı bir görev saymaktayız. 5 adetlik daha küçük grubu, yayınlamak üzere Coin Hoards serilerine göndermiştik². 19 adetlik büyük grubu da burada yayınlamaktayız. Sikke Defineleri için 19 adet küçük görölmesine rağmen bu tip için bu define halihazırda dünyadaki en büyük define olarak görölmektedir.

Likya hanedanlığı ve genel Likya sikkelerinin ilk bilimsel tasniflerini ünlü İngiliz kâşif Sir Charles Fellows ve ünlü Fransız nümizmatu Ernest Babelon yapmışlardır³. Likya sikkeleri M.Ö. 6. yüzyılın son çeyreğinde basılmaya başlanmıştır⁴. Sikkelerin üzerinde yer alan Pers hükümdarlarının ya da satraplarının isimleri ya Grekçe, ya Pers dilinde, ya da yerli Likçe dilindedir. Bu nedenle bu sikkelerin yazıtlarının okunması güçtür. En erken örneklerde ön yüzde bir yaban domuzu protomu, arka yüzde ise kaba bir incus çukuru bulunur. Yaklaşık 9.50 gr. ağırlığındaki bu gümüş stater Likya'ya özgüdür. Yaban domuzunun omuzları üzerinde bazen, Likya hanedanlığı hükümdarlarının veya satrapların isimlerinin ilk harfleri olması muhtemel olan harfler veya monogramlar bulunur. Bunlardan KVB harfleri büyük olasılıkla Kserkses'in Yunanistan seferinde Pers donanmasına komuta eden *Kuberniskos*'un adının ilk üç harfidir⁵. Likya'nın en erken örnekleri olan bu ilk seri staterler yaklaşık olarak M.Ö. 480 civarında sona ermektedir. Bu tarihten sonra içlerinde burada yayınlamış olduğumuz örnekteki gibi, yaban domuzu artuk protom olarak değil, bütün olarak gözükmektedir. Arka yüz tiplerinde ise, deniz kaplumbağasından başka, pegasus; boğa; çift yunus balığı; aslan; Herakles; sfenks; triskeles (üç bacak) ve tetraskes (dört bacak) betimlemeleri görölmeye başlar.

² Bkz. Coin Hoards VIII, ed., U. Wartenberg, M.J. Price and K.A. McGregor, London. 1994., Inv. no. 32; Western Lykia/eastern Caria, 1992, M. Arslan and A. Dervişağaoğlu, tarafından yayınlanacak.

³ C. Fellows, *Coins of Ancient Lycia before the Reign of Alexander*, London. 1855. ve E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, tom. I-IV, Paris. 1901-1933.

⁴ O. Morkholm, *The Classification of Lycian Coins before Alexander the Great*. JNG 14 (1964), s. 65 vd.

⁵ Herodotos, VII. 98.

Definedeki 19 adet sikkenin ağırlıkları çok çeşitlidir. En yüksek ağırlık 9.40 gr., en düşük ağırlıktaki sikke ise, 6.71 gram'dır. Definedeki sikkelerin ön yüzünde yer alan yaban domuzu bir sikke hariç (Bkz.no. 5) hepsinde sağa doğru yürümektedir. Günümüzde de bu dağlık bölgede çok görülen yaban domuzu, bazı sikkeler üzerinde, ön ayaklarını yere dayamış ve burnunu toprağa sürer (yiyecek bulmak için kök sökerken) şekilde betimlenmiştir. Arka yüzde, quadratum incusum (kare çukur) içerisinde bir deniz kaplumbağası üstten yüzer şekilde gösterilmiştir. Kare çukur'un kenarlarında inci dizisi halinde kare bordür vardır. Definemizin 1, 2, 4, 5 ve 6 no'lu sikkelerinde kaplumbağanın sırtındaki kabuğun (bağanın) halkaları gösterilmiştir. Bilindiği üzere kaplumbağaların sırtındaki bu halkalar hayvanın yaşını göstermektedirler. Yine burada belirtmek isterim ki, tıpkı bugün Köyceğiz-Dalyan İztuzu sahillerinde yumurtlamaya gelen ve çok tanınan *Caretta Caretta* deniz kaplumbağalarının antik dünya içerisinde de sevgi ve ilgi gördüklerine ilişkin bu sikkeler iyi bir örnek teşkil ederler. Sırt yaş halkaları gösterilmiş bu 5 örnek bize göre bu serinin ilk basımları olmalıdır. Çünkü, bu sikkelerde kare çukur düzensiz ve kamlumbağalar ise çukurun kenarlarına taşmaktadır. Geri kalan 3 ve 6-19 numaralı sikkelerde kaplumbağa daha küçük yapılmış ve kenarlara hiç taşma yoktur. Aynı zamanda bu 14 sikkenin hepsinde de kaplumbağanın sırtındaki yaş halkaları görülmez. Buradan hareketle kaplumbağanın sırt halkaları gösterilen gruptaki 5 sikke bu serinin ilk yıllarından yani M.Ö. 480-470 yıllarından olmalıdır. Kaplumbağaların küçük olduğu ve yaş halkaları gösterilmeyen gruptaki 14 sikke de bu serinin son yılları, M.Ö. 470-460 baskıları olmalıdır.

Fellows ve Babelon tarafından ilk tasnifleri yapılan bu sikkeler, erken Likya sikkelerinin II. serisi olarak belirlenmiştir. British Museum Katalogları da, M.Ö.500-460 tarihlerine vermiştir bu kaplumbağalı tipleri. SNG von Aulock kataloglarında bu tarihlendirme, M.Ö. 500-440 olarak biraz aşağı çekilmiştir⁶.

Sonuç olarak, Likya'nın nadir bu tip sikkeleri Paris'de Cabinet des Médailles 2 adet, British Museum'da 4 örnek, SNG Von Aulock kataloglarında 4 adet, SNG Boston⁷ katalogunda 1 adet ve yüzyılın definesi olarak

⁶ SNG Von Aulock, *Lykien*, Berlin . 1964. no. 4071-4074 (4 adet). ve *BMC Lycia*, s. 4 , no. 14-17(4 adet).

⁷ SNG Boston : A.B. Brett, *Catalogue of Greek Coins*, repr. NewYork. 1974. no. 2082 (1 adet).

isimlendirilen, “Elmalı Definesi’nde” 1900 adet gümüş sikkeden 970 adeti Likya’ya ait olmasına karşılık, ancak kaplumbağalı sikkelerden sadece bir adet bulunmaktadır⁸. Ayrıca, bir kısmının yurt dışına kaçırıldığını tahmin ettiğim bu definedeki sikkelerin birkaç örneğine son yıllarda yurt dışında yayınlanmış olan müzayede kataloglarında rastladık. Ama bunların bizim definemizin parçası olduklarına dair elimizde sağlam bir kanıtımız yoktur. Bu satış kataloglarından Lanz’da 5 örnek ve Klasik Nümizmatik Auction’da 1 adet vardır⁹. Bu sikkelerden bir adet ise ilk defa müzemize 1995 yılında gelmiş olup, bu nadir sikkenin kaplumbağalı arka yüzünü, Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nin 1996 yılı takvimine almıştık.

Definenin tarihlenmesi için en güvenilir kanıt şüphesiz, tüm sikkeleri yayınlanmamakla beraber asrın definesi olarak isimlendirilen, Elmalı Definesi baz alınmalıdır. Çünkü, bu define üzerinde çalışmış dünyanın en saygın nümizmatları bu definenin en geç tarihli sikkesini M.Ö. 460 yılından aşağıya koymamaktadırlar. Elmalı Definesi’nde de bir adet bizim kaplumbağalı sikkemizden¹⁰ vardır. Böylece, 20. yüzyılın en büyük definesi olan Elmalı Definesi’ndeki bu tek örneğe göre Fethiye Müzesi’ndeki bizim definemizde M.Ö. 480 - 460 yılları arasında darp edilmiş bilinmeyen erken Likya hane-danlığı dönemindedir.

⁸ Bkz., Coin Hoards VIII, Inv. no. 48, 1982 yılında Antalya-Elmalı’da bulunmuş olan bu define yurt dışına kaçırılmış ve şu anda definenin büyük bir bölümü Amerikalı koleksiyonerler, William Kock, Jeffrey Spier ve Jonathan H. Kagan isimli şahısların koleksiyonunda bulunmaktadır. Bu define gerek büyüklüğü, gerekse de Likya konusunda sikkelerin çokluğu ve içinde yer alan oktodrahmi ve dekadrahmi gibi en büyük birimdeki paraların çokluğu ile dünya define buluntularının lideridir. Bu definenin ülkemize kazandırılması için Türkiye Cumhuriyeti Devleti ABD nezdinde, koleksiyonu elinde bulunduran kişilere dava açmış olup, mahkeme halen devam etmektedir.

⁹ Numismatik Lanz, Auktion 68, Münzen der Antike, 6 June 1994, no. 211-215 ve CNG Auction 42, May 29-30, NewYork 1997, Lot. 520.

¹⁰ Bkz., William Kock, Jeffrey Spier ve Jonathan H. Kagan , *Elmalı Definesi*, Env. no. 826 , Ağırlık: 9.26 gr. ; Yön: 8.

KATALOG

*BİLİNMEYEN LİKYA HANEDANLIĞI, M.Ö. 480 - 460***Ön Yüz :** Yaban domuzu sağa doğru yürüyor.**Arka Yüz:** Deniz kaplumbağası, kare çukur içersinde ve inci dizisi şeklinde kare bordür.

- 1- 9. 10 gr. ; 19 mm. ; Yön: 12;
Ref. Traité 138; BMC Lycia, no.17; SNG v.Aul.4072.
- 2- 9. 16 gr. ; 19 mm. ; Yön: 3;
Ref. Traité 138; BMC Lycia, no.18; SNG v.Aul.4072.
- 3- 9. 26 gr. ; 20 mm. ; Yön:12;
Ref. Traité 138; BMC Lycia,17; SNG v. Aul.4072; Lanz 213.
- 4- 9. 35 gr. ; 19 mm. ; Yön:5
Ref. Traité 138; BMC Lycia,17; SNG v.Aul. 4072;Lanz 213.

Ön Yüz: Yaban domuzu sola.**Arka Yüz:** Deniz kaplumbağası kare çukur içerisinde ve noktalı kare bordür.

- 5- 9.40 gr. ; 20 mm. ; Yön:11;
Ref. BMC Lycia, 20; SNG v. Aul.4071; 2743; Lanz 212.
- 6- 9.27 gr. ; 19 mm. ; Yön: 5;
Ref. BMC Lycia, 18; SNG v. Aul. 4072; Lanz 213.
- 7- 9.27 gr. ; 20 mm. ; Yön: 12;
Ref. BMC Lycia, 18; SNG v. Aul. 4072.
- 8- 8.61 gr. ; 20 mm. ; Yön: 1;
Ref. Traité 137; BMC 17; SNG v. Aul. 4073; Lanz 214.
- 9- 7.72 gr. ; 19 mm. ; Yön: 4;
Ref. Traité 137; BMC 17; SNG v. Aul. 4073; Lanz 214.
- 10- 8.01 gr. ; 19 mm. ; Yön: 5;
Ref. Traité 137; BMC 17; SNG v. Aul. 4073; Lanz 214.
- 11- 8.36 gr. ; 20 mm. ; Yön: 1;
Ref. Traité 137; BMC 17; SNG v. Aul. 4073; Lanz 214.

- 12 - 8.36 gr. ; 20 mm. ; Yön: 3;
Ref. Traité 137; BMC 17; SNG v. Aul. 4073; Lanz 214.
- 13 - 7.65 gr. ; 19 mm. ; Yön: 2;
Ref. Traité 137; BMC 17; SNG v. Aul. 4073; Lanz 214.
- 14 - 8.30 gr. ; 20 mm. ; Yön: 2;
Ref. Traité 137; BMC 17; SNG v. Aul. 4073; Lanz 214.
- 15 - 7.47 gr. ; 19 mm. ; Yön: 3;
Ref. Traité 137; BMC 17; SNG v. Aul. 4073; Lanz 214.
- 16 - 7.16 gr. ; 19 mm. ; Yön: 1;
Ref. Traité 137; BMC 17; SNG v. Aul. 4073; Lanz 214.
- 17 - 8.70 gr. ; 19 mm. ; Yön: 2;
Ref. Traité 137; BMC 17; SNG v. Aul. 4073; Lanz 214.
- 18 - 9.15 gr. ; 20 mm. ; Yön: 2;
Ref. Traité 137; BMC 17; SNG v. Aul. 4073; Lanz 214.
- 19 - 6.71 gr. ; 19 mm. ; Yön: 5;
Ref. Traité 137; BMC 17; SNG v. Aul. 4073; Lanz 214.

FAYDALI KAYNAKÇALAR:

- Charles Fellows, "*Coins of Ancient Lycia*", London, 1855.
- J. P. Six, "*Monnaies Lyciennes*", R.N., Paris, 1886 ve 1887.
- E. Babelon, "*Les Perses Achéménides*", pp. lxxxix-cxiii, 63-82, Paris, 1893.
- G. F. Hill, N.C., London, 1895, pp. 1-44.
- G.F. Hill, "*British Museum Catalogues of Greek Coins, Lycia*", London, 1897.
- E. Babelon, "Inventaire de la Coll. Waddington", pp. 153-177, Paris, 1898.
- J. P. Six, N.C., London, 1898, pp. 199-217.
- O. Morkholm, "*The Classification of Lycian Coins before Alexander the Great*" JNG 14 (1964), s. 65 vd.
- O.Morkholm and G.Neumann, "*Die Lykische Münzlegenden*",
NachAkGött (1978), s.3-38.

- M.Amandry et L.Pradel, "*Un tiers de statère Lycien inédit*", BSFN 43/8 (1988), s.446-447.
- J.H.Kagan, "*The Decadrachm Hoard Chronology and Consequences*", CAAPE,(1987) s. 21-28 (Elmalı Definesi).
- N.Olcay and O.Morholm, "*The Coin Hoard From Podalia*", NC 11 (1971), 1-29 ve 11 levha.
- J.Spier, "*Lycian Coins in the Decadrachm Hoard*", CAAPE (1987), s. 29-37(Elmalı).
- N.Vismara, "*Monetazione arcaica della Lycia, II. La Collezione Winseman Falghera*", (Glaux 3), Milano, 1989. 362 sayfa.
- J.Zahle, "*Persian Satraps and Lycian Dynasts. The Evidance of the Diadems*, Proceedings of the 9.International Congress of Numismatics. Bern, 1979.

A HOARD OF LYCIAN STATERS IN FETHİYE MUSEUM

MELİH ARSLAN*

The hoard consists of 19 silver staters of an unidentifiable Lycian dynast. As such they represent an important group of examples from the early coinage of Lycia. The hoard was acquired by Fethiye Museum in 1992 after it was confiscated by the police during an operation against antiquities' smugglers. This group of coins may have belonged to a larger hoard that was quickly dispersed after discovery. So, for example, another group of 5 similar coins was also acquired by Fethiye Museum as a result of the same operation¹.

The study of Lycian coinage was initiated by Sir Charles Fellows in 1855, but the first comprehensive work on this subject was compiled by Ernest Babelon and published in his *Traité* during the early part of this century². However, despite increasing interest in the early history, language and inscriptions of Lycia over the past 40 years, there remain many lacunae in our knowledge of its coinage. Finds such as the present hoard thus provide an important source of new information.

The present coins are all of the same type, although it is clear that they come from different dies. The coins also display a marked variation in weight; for example, the heaviest is 9.40 g., while the lightest weighs only 6.71 g. On the obverse they depict a snuffling boar and on the reverse a tortoise. They are thus attributable to the second series of Lycian dynastic issues, as first established by Babelon. In the British Museum Catalogue Hill

* My thanks go first and foremost to Ali Dervişağaoğlu, who brought the hoard to my attention. I am also greatly indebted to Özgen Acar and Chris Lightfoot who, in different ways, provided much help during the writing of this article. The photographs from casts were expertly taken by Behiç Günel.

¹ Coin Hoards VIII, ed. U. Wartenberg, M. Jessop Price & K.A. McGregor, London 1994, no. 32: western Lycia/eastern Caria, 1992. M. Arslan & A. Dervişağaoğlu, forthcoming.

² C. Fellows, *Coins of Ancient Lycia before the Reign of Alexander*, London 1855; E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines, tom. I-IV*, Paris 1901-1933.

dated this series to c. 500-460 BC, but von Aulock later gave it a timespan extending as far as c. 440 BC³.

These coins are not commonly found in western collections; the Cabinet des Médailles in Paris contains only 2 examples, the British Museum has 4, the von Aulock collection another 4, while a single example has been published from the Boston Museum of Fine Arts⁴. Likewise, the type rarely appears in known hoards; for example, in the rightly famous Elmalı Hoard, containing more than 970 Lycian issues, only one example of this type has been identified⁵. Auction catalogues very infrequently offer examples for sale; an important group, comprising 5 examples, were presented in the Lanz Sale in Munich in 1994, while a single example was recently offered for sale by the Classical Numismatic Group⁶. In effect, this means that the Fethiye Museum collections contain by the far the largest number of known coins of this type for, in addition to the present hoard and the other small group of 5 examples already noted, the museum also has a number of such coins that were acquired separately⁷. However, this hoard of 19 coins is a very significant addition to our knowledge, since it not only represents the largest single find of this type but it also allows us to study it in more detail.

Within the second series the boar on the obverse generally faces right, but on a few examples the animal faces left. Amongst the present hoard one example of the latter type is to be found (cat. no. 5). The hoard may also be divided into two sections as follows:- cat. nos. 1-7 would appear to be early issues within the series, for all come from different dies and weigh over 9.00 g., while the remaining coins, cat. nos. 8-19, are generally lighter and were

³ BMC Lycia, p. 4, nos. 17-21; SNG von Aulock, nos. 4072-4074.

⁴ A.B. Brett, *Catalogue of Greek Coins*, repr. New York 1974, no. 2082. There is also an unpublished example in the Anatolian Civilizations Museum in Ankara; cf. also S. Pozzi. *Catalogue Monnaies Grecques Antiques*. Geneva. 1921. (reprinted) no. 2743.

⁵ CH VIII, no. 48. The coin is presently to be found in the collections of William Kock, Jeffrey Spier and Jonathan H. Kagan; inv. no. 826, weight 9.26 g., axis 8h. This information was obtained from the archives assembled by Özgen Acar, who as a researcher and journalist first revealed the story of the Elmalı Hoard to the general public.

⁶ Numismatik Lanz, Auktion 68, Münzen der Antike, 6 June 1994, nos. 211-15; CNG Auction 42, May 29-30, New York 1997, lot 520.

⁷ The collections of Fethiye Museum were studied in 1991-92 by Melih Arslan, Richard Ashton, John Casey and A. Tolga Tek. The publication of the full catalogue is in preparation, but a number of separate studies pertaining to hoards within the collections have already been published.

struck from the same obverse and reverse dies. This group, despite the worn appearance of the coins, would seem to come later in the series when the size of the tortoise on the incuse reverse had become smaller and was placed more centrally.

It is unfortunate that we know nothing of the nature of the deposition or discovery of the hoard to aid us with its dating. However, the Elmalı Hoard, which is dated to c. 465-460 BC, contains a large number of Lycian staters with a triskeles on the reverse, a type which is placed after the second series. This evidence would suggest that the second series must date to the first quarter of the fifth century BC and that it does not continue, as proposed by von Aulock, until c. 440 BC.

CATALOGUE

DYNASTS OF LYCIA, uncertain dynast, 480-460 B.C.

Obv. Snuffling boar r.

Rev. Tortoise; dotted border; square incuse

- 1 - 9.10 g.; 19 mm.; 12h. *Traité* 138; BMC 17; SNG von Aulock 4072.
- 2 - 9.16 g.; 19 mm.; 3h. *Traité* 138; BMC 18; SNG von Aulock 4072.
- 3 - 9.26 g.; 20 mm.; 12h. *Traité* 138; BMC 17; SNG von Aulock 4072; Lanz 213.
- 4 - 9.35 g.; 19 mm.; 5h. *Traité* 138; BMC 17; SNG von Aulock 4072 ; Lanz 213.

Obv. Snuffling boar l.

Rev. Tortoise; dotted border; square incuse

- 5 - 9.40 g.; 20 mm.; 11h. BMC 20; SNG von Aulock 4071; Pozzi 2743; Lanz 212.
- 6 - 9.27 g.; 19 mm.; 5h. BMC 18; SNG von Aulock 4072; Lanz 213.
- 7 - 9.27 g.; 20 mm.; 12h. BMC 18; SNG von Aulock 4072.
- 8 - 8.61 g.; 20 mm.; 1h. *Traité* 137; BMC 17; SNG von Aulock 4073; Lanz 214.
- 9 - 7.72 g.; 19 mm.; 4h. *Traité* 137; BMC 17; SNG von Aulock 4073; Lanz 214.
- 10 - 8.01 g.; 19 mm.; 5h. *Traité* 137; BMC 17; SNG von Aulock 4073; Lanz 214.
- 11 - 8.36 g.; 20 mm.; 1h. *Traité* 137; BMC 17; SNG von Aulock 4073; Lanz 214.
- 12 - 8.36 g.; 20 mm.; 3h. *Traité* 137; BMC 17; SNG von Aulock 4073; Lanz 214.
- 13 - 7.65 g.; 19 mm.; 2h. *Traité* 137; BMC 17; SNG von Aulock 4073; Lanz 214.
- 14 - 8.30 g.; 20 mm.; 2h. *Traité* 137; BMC 17; SNG von Aulock 4073; Lanz 214.

- 15 - 7.47 g.; 19 mm.; 3h. *Traité* 137; BMC 17; SNG von Aulock 4073; Lanz 214.
- 16 - 7.16 g.; 19 mm.; 1h. *Traité* 137; BMC 17; SNG von Aulock 4073; Lanz 214.
- 17 - 8.70 g.; 19 mm.; 2h. *Traité* 137; BMC 17; SNG von Aulock 4073; Lanz 214.
- 18 - 9.15 g.; 20 mm.; 2h. *Traité* 137; BMC 17; SNG von Aulock 4073; Lanz 214.
- 19 - 6.71 g.; 19 mm.; 5h. *Traité* 137; BMC 17; SNG von Aulock 4073; Lanz 214.

1

2

3

4

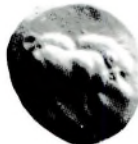
5

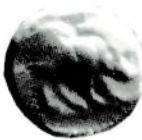
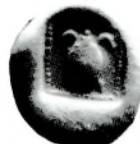
6

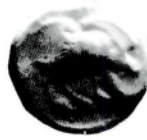
7

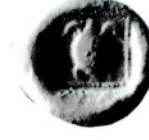
8

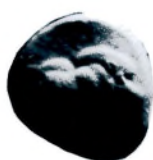

9

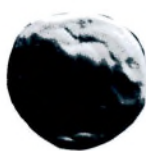

10

11

12

13

14

15

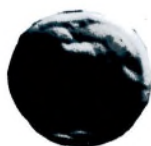
16

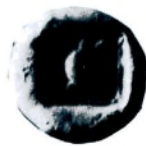
17

18

19

TİRE'DE BULUNMUŞ ERKEN ROMA DEVRİNE AİT CAM ESERLERDEN OLUŞAN MEZAR GRUBU

BİNNUR GÜRLER

İzmir'in ilçelerinden biri olan Tire kent merkezinin güney doğusundadır. Yazılı kaynaklarda adından Tyrra, Apateira ve Arkadiupolis¹ olarak bahsedilmektedir. Roma dönemi kaynaklarındaki adı ise Teira'dır². Son Pergamon kralının ölümünden sonra kent Roma egemenliğine geçmiştir. Bu dönemde kente ait toprakların bir kısmı Ephesos'daki Artemis Tapınağı'nın kutsal alanı içerisinde kalıyordu³.

Roma döneminde Tire ve çevresi hızla gelişmiştir. Bu dönemde Büyükkale (Bonita)⁴ Küçükkale⁵, Hasançavuşlar⁶, Kurşak, Alaylı, Eskioba (Almura), Gökçen, Kürdüllü (Alcea), Peşrefli (Caere), Kireli (İdiphyta)⁷, Hisarlık ve Uzgur köylerinin parlak birer yerleşim yeri oldukları görülür. Bunların dışında Tire'nin Kumtepe, Darmaras⁸, Turgutlu, Alipaşa⁹, Derebaşı, Doyranlı, Kırtepe, Eğridere, Akçaşehir, Üzümler, Kazantepe, Kahrat, Işıklı, Dünderli, Çobanköy ve Yeniçiftlik köyleri civarında yerleşim yeri¹⁰ ve mezarlık alanlarının varlığı buralarda bulunan ve bugün Tire Müzesi'nde korunan eserlerle saptanmıştır.

Yeniçiftlik ve Atalan köyleri arasında bir lahdin içinde¹¹ ele geçmiş, üçü tam, dördü yarım olarak korunmuş cam parfüm şişeleri araştırılmış bu yer için önem taşımaktadır.

¹ J. Keil- A.v. Premerstein, Bricht über eine dritte Reise in Lydien, Wien 1914, 82-83.

² J. Keil- A.v. Premerstein, 82.

³ J. Keil- A.v. Premerstein, 82.

⁴ J. Keil- A.v. Premerstein, 99-101.

⁵ J. Keil- A.v. Premerstein, 97-98.

⁶ J. Keil- A.v. Premerstein, 98.

⁷ J. Keil- A.v. Premerstein, 96.

⁸ J. Keil- A.v. Premerstein, 97.

⁹ J. Keil- A.v. Premerstein, 92.

¹⁰ J. Keil- A.v. Premerstein, 96-97.

¹¹ Aynı lahdin içerisinde Tire Müzesi envanterine 179 no ile kayıtlı olan 22 ayar altından yapılmış 1,3 gr. ağırlığında bir kadın yüzüğü de bulunmuştur. Teşhirde olan bu yüzük dairesel kesitlidir ve ek yeri belirgindir. Üzeri düzeltilmiş tek kanallıdır.

Bunların içinde 1 no'lu (Çizim 1, Levha 1), Isings Form 28a ile tanımlanır¹². Formun bu erken gelişiminde örneğimizde olduğu gibi ince cidar görülür. 1 no ile paralel olan örnekler hem doğu hem de batı üretimleri içerisinde bulunur. Batıdaki tarihli örnekler Claudius ve Nero devirleri ile M.S. 1. yüzyılın sonlarına aittir¹³. İtalya üretimi olan bir diğer benzer M.S. 1. yüzyılın ortasına veya 3. çeyreğine tarihlenmektedir¹⁴. Siphnos'da mezar buluntuları arasında yer alan aynı formadaki parfüm şişeleri içinde M.S. 75 yılının Vespasianus denariusu ile tarihleneni vardır¹⁵.

Aynı form özelliklerini taşıyan camlara Suriye-Filistin üretimleri içerisinde de rastlanır¹⁶. Bu piriform biçim M.S. 1. yüzyıl ortasını veya geç zamanını gösterir. Kıbrıs ve Mısır üfleme camları arasındaki benzer formlar M.S. 1. yüzyıl ortalarına aittir¹⁷. Aynı form Dura-Europos'da M.S. 1. yüzyıl sonu ve 2. yüzyıla geçişe tarihlenir¹⁸. Priene'deki örnek ise M.S. 1. yüzyılın 2. yarısına ait bir mezarda ele geçmiştir¹⁹. Anadolu'dan iki örnek de Kocabaş Koleksiyonu içindedir²⁰.

2 no (Çizim 1, Levha 1), Isings Form 28b'ye girer²¹. Uzun süre kullanılmış olan bu formun batıdaki tarihli örnekleri arasında 2 no'luya benzeyenler M.S. 1. yüzyılın 2. yarısına aittir²². Suriye-Filistin camları içerisinde aynı form özelliklerini taşıyanlar M.S. 1. yüzyılın 2. yarısına ve erken 2. yüzyıla verilirler²³. Priene'de M.S. 1. yüzyılın 2. yarısına ait bir mezardan gelen

¹² C. Isings, *Roman Glass Form Dated Finds*, Groningen/Djakarta 1957, 42.

¹³ C. Simonett, *Tessiner Graberfelder (Monographien zur Ur-und Frühgeschichte der Schweiz)* III, Basel 1941, 95, Taf. 79.23.

¹⁴ J.W. Hayes, *Roman and Pre-Roman Glass In The Royal Ontario Museum*, Toronto 1975, 151, Fig. 20 no. 625.

¹⁵ G. Mackworth Young, "Excavations in Siphnos: IV The Roman Graves Of The First Century A.D.", *BSA*/44, 1949, 90, Pl. 25 no. 2, Pl. 32 no. 2, Pl. 34 no. 3.

¹⁶ Hayes, 44, 69, 70, 72, Fig. 8 no. 220/242.

¹⁷ Hayes, 123, 125, 133, Fig. 14 no. 485, Fig. 18 no. 569.

¹⁸ C.W. Clairmont, *The Excavations at Dura Europos, Final Report IV, Part V, The Glass Vessels*, New Haven 1963, Type F.

¹⁹ Th. Wiegand- H. Scharder, *Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898*, Berlin 1904, 279.

²⁰ Y. Akat, N. Fıratlı, H. Kocabaş, Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu Cam Eserler Kataloğu/Catalogue of Glass in the Hüseyin Kocabaş Collection, İstanbul 1984, no. 184 res. 76, no. 186 res. 78.

²¹ Isings, 43.

²² Simonett, 146, Taf. 124, 23; L. Berger, *Römische Gläser aus Vindonissa*, Basel 1960, no. 189, 190, Taf. 12, 20.

²³ Hayes, 71, 73, 74, Fig. 8 no. 233, Pl. 17 no. 251.

örnek²⁴, ve Karanis'teki Tip D içindeki erken örnek²⁵ 2 no'luya benzemektedir. Uzun ömürlü olan bu formun M.S. 4. yüzyıla kadar kullanılmış olduğunu Karanis buluntuları göstermektedir²⁶.

Batu üretimlerinin M.S. geç 1. erken 2. yüzyıla tarihlenen erken tipleri arasında²⁷ ve Suriye-Filistin camları içerisinde M.S. erken 2. yüzyıla, tarihlenen örnekler²⁸ 3 no'luya (Çizim 1, Levha 1) form açısından uyarlar. Anadolu'dan çok sayıda örnek Kocabaş Koleksiyonu içinde bulunur²⁹. Yine fazlaca örnek Hatay Müzesi'ndedir³⁰. 3 no'lunun dahil olduğu tüp biçimlidir parfüm şişelerinin örnekleri Roma İmparatorluğu'nun hemen bütün merkezlerinde ele geçmiştir. Bu formun Doğu Roma üretimlerinde ağız kenarlarının içe doğru katlanması ortak özelliktir³¹.

Gövde kısmı korunmuş örneklerden ilki olan 4 no'lu (Çizim 2, Levha 2), 1 no'lu (Çizim 1, Levha 1) ile aynı formdadır. Karşılaştırmada, Siphnos'ta, içinde M.S. 75 yılının Vespasianus denariusu bulunmuş olan bir mezardaki örnek³² ile aynı yerdeki içinde M.S. 70-71 yıllarına ait Vespasianus denariusu ve M.S. 80 yılına ait Titus denariusu bulunan bir diğer mezardaki örnek³³ önemlidir.

5 no'lu (Çizim 2, Levha 2), Flavius devrinin tipik piriform biçimine sahiptir. M.S. 1 yüzyıl ortası ya da 2. yarısından örneklerle hem Batu formları hem de Mısır formları arasında rastlanır³⁴. M.S. geç 1 ve erken 2. yüzyıla doğru bu form genişler. Anadolu'dan bir örnek de Kocabaş Koleksiyonu'nda yer alır³⁵.

²⁴ Th. Wiegand-H. Scharder, 279.

²⁵ D.B. Harden, Roman Glass From Karanis, Ann Arbor 1936, 266 Teype D.

²⁶ Harden, 271, no. 279, 803.

²⁷ Hayes, 152, Fig. 20 no. 263.

²⁸ Hayes, 73, no. 246.

²⁹ Y. Akat, N. Fıratlı, H. Kocabaş, no. 179 res. 69, no. 171 res. 70, 172 res. 71a, no. 173 res. 71b, no. 174 res. 72, no. 175 res. 73.

³⁰ E. Erten Yağcı, "Hatay Müzesi'ndeki Bir Grup Cam Eser", I. Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu, 26-27 Nisan 1988, İstanbul 1990, 32, res. 29.

³¹ E.M. Stern, Ancient Glass at the Fondation Custodia (Collection Frist Lugt), Groningen, 1977, 35-38, no. 7a-b.

³² Mackworth Young, Pl. 32, 14 (2).

³³ Mackworth Young, Pl. 34, 20 (16).

³⁴ Hayes, Fig. 17 no. 570; Harden, 267-268; Mackworth Young, Pl. 34, 20 (15).

³⁵ Y. Akat, N. Fıratlı, H. Kocabaş, no. 160 res. 65.

6 ve 7 no'lular (Çizim 2, Levha 2), Isings Form 82 Al'e girer. Şamdan tipli bu form, alt kısmı aletle şekillendirilmiş boyun ve çan biçimli gövde ile tanınır³⁶. Özellikle doğu merkezlerinde gelişmiş bu forma sahip camlar pek çok yerde ele geçmiştir. Çoğu örnek uzun boyunludur, kısa boyun ender görülür. 6 ve 7 no'luların da boyunları uzun olmalıdır. Suriye-Filistin camları içerisindeki doğu tiplerinde ve Dura-Europos'taki camlar arasında 6 ve 7 no'lulara benzeyen örnekler M.S. 1. yüzyıl sonu- 2. yüzyıl başına verilirler³⁷. Kocabaş Koleksiyonu'nda da aynı formda ve açık mavi renkte bir parfüm şişesi vardır³⁸.

Mezar buluntusu bu yedi eserin renkleri mavimsi yeşil, açık mavi ve mavimsi/yeşilimsi renksizdir. Romalılar uzun bir süre üfleme camda yeşilimsi ve mavimsi renkleri kullanmışlardır. M.S. 1. yüzyılın sonuna doğru mavimsi yeşil camlar baskın hale gelerek günlük kullanım kaplarının en yaygın rengi olur³⁹. M.S. 1. yüzyıl camları Flaviuslar devrinde doruk noktasına ulaşmıştır. Renkli camların modası geçince genellikle açık gölgeli renkler moda olur ve yeşilimsi ve sarımsı renkler görülür⁴⁰.

Bu bilgilerin, özelliklerin ve yukarıda sözü edilen paralel örneklerin yardımıyla yedi eserden oluşan bu mezar grubunu M.S. 1 yüzyılın 3. çeyreği ile erken 2. yüzyıl arasına tarihlemek mümkündür. Gruptaki tüm parfüm şişelerinde kullanılmış olan teknik serbest üfleme tekniğidir. M.Ö. 1. yüzyılın ortasında cam teknolojisine giren, seri üretime olanak tanıdığı için üretimde artış ve formlarda çeşitlilik sağlayan bu teknik Roma İmparatorluğu topraklarında hızla yayılırken camı da kullanımı artan ucuz bir madde haline getirir. Bu teknikle yapılan formlar içerisinde en sık görüleni parfüm şişeleridir. Boyunlarının altında aletle yapılmış boğum ise tutmayı kolaylaştıran pratik bir amaca hizmet etmektedir⁴¹.

Mezar grubunun M.S. 1. yüzyılın tipik, beş ayrı formuna sahip, parfüm şişelerinden oluşması tipoloji ve kronoloji açısından önem taşır. Benzer örneklerin belirgin şekilde gösterdiği gibi grup, Suriye-Filistin bölgesi, Kıbrıs ve Mısır parfüm şişeleriyle, dolayısıyla Doğu Roma üretimleri

³⁶ Isings, 97.

³⁷ Hayes, 73, Fig. 8 no. 247; Dura Europos IV, V, no. 683-691.

³⁸ Y. Akat, N. Fıratlı, H. Kocabaş, no. 134 res. 58.

³⁹ Isings, 36.

⁴⁰ Isings, 163-164.

⁴¹ O. Vessberg, "Roman Glass in Cyprus", *Opusculae Archaeologica*, 7, 1952, 140.

ve üretim merkezleriyle ilişkilidir. 1-3 no'lu örneklerin ağız kenarı çalışması da imparatorluğun doğusundaki üretim merkezlerinin özelliğini taşımaktadır. Benzer başka parfüm şişelerinin de Tire Müzesi'nde olması, başka formlardaki cam kapların üretildiğinin düşünüldüğü Batı Anadolu'daki cam atölyeleri¹² tarafından bu tür parfüm şişelerinin de üretilmiş olabileceğini varsaymamızı gerektirir.

¹² C.S. Lightfoot, "Some Types Of Roman Cut-Glass Vessels Found In Turkey", I. Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu, 26-27 Nisan 1988, İstanbul 1990, 9-10; N.P. Sorokina, "Glass Aryballoi (first-third centuries A.D.) From The Northern Black Sea Region", JGS 29, 1987, 42.

KATALOG

1 Parfüm şişesi (Çizim 1, Levha 1).

Tire Müzesi Env. No. 43.

Yükseklik: 9,8 cm., Gövde Çapı: 4,2 cm.

Serbest üfleme ve aletle şekillendirme tekniği. Açık mavi renkte. Düzgün olmayan ağız kenarı dışa ve içe katlanmış Boynun alt kısmı aletle şekillendirilmiş. Piriform gövde. Noble izi bulunan düz dip. Yer yer kahverengi-bej aşınma tabakası altında irizeli bir yüzey ve camda matlaşma. Tam.

2 Parfüm şişesi (Çizim 1, Levha 1).

Tire Müzesi Env. No. 44.

Yükseklik: 8,4 cm., Gövde Çapı: 2,8 cm.

Serbest üfleme ve aletle şekillendirme tekniği. Açık mavi renkte. Boru biçimindeki ağız kenarı dışa ve içe katlanarak üst kısmı düzeltilmiş. Uzun, silindirik boyunun alt kısmı aletle şekillendirilmiş. Uzatılmış oval gövde. Kalın, hafif konkav dip. Dipte noble izi. Yüzeyde toprak kalıntısı. Camda matlaşma ve hava kabarcıkları. Tam.

3 Parfüm şişesi (Çizim 1, Levha 1).

Tire Müzesi Env. No. 49.

Yükseklik: 12, 1 cm., Gövde Çapı: 3,5 cm.

Serbest üfleme ve aletle şekillendirme tekniği. Mavimsi yeşil renkte. Dışa çeki ağız kenârı aşağıya ve yukarıya doğru kıvrılmış. Aşağıya doğru genişleyerek gövde ile birleşen boyun üzerinde alet çentik izleri. Uzun konik gövde. Noble izi bulunan düz dip. İrizeli bir yüzey. Camda matlaşma ve hava kabarcıkları. Tam.

4 Parfüm şişesi (Çizim 2, Levha 2).

Tire Müzesi Env. No. 46.

Korunan Yükseklik: 7 cm., Gövde Çapı: 5,2 cm.,

Serbest üfleme ve aletle şekillendirme tekniği. Mavimsi yeşil tonda renksiz. Boynun alt kısmı aletle şekillendirilmiş. Konik gövde. Noble izi bulunan

hafif konkav dip. Camda matlaşma ve çatlaklar. Boynun alt kısmı ve gövde korunmuş.

5 Parfüm şişesi (Çizim 2, Levha 2).

Tire Müzesi Env. No. 45.

Korunan Yükseklik: 7,5 cm., Gövde Çapı: 3,4 cm.

Serbest üfleme ve aletle şekillendirme tekniği. Mavimsi tonda renksiz. Boynun alt kısmı aletle şekillendirilmiş. Oval gövde. Hafif konkav dip. Noble izi yok. Camda matlaşma ve hava kabarcıkları. Boynunun alt kısmı ve gövde korunmuş.

6 Parfüm şişesi (Çizim 2, Levha 2).

Tire Müzesi Env. No. 47.

Korunan Yükseklik: 6,7 cm., Gövde Çapı: 5 cm.

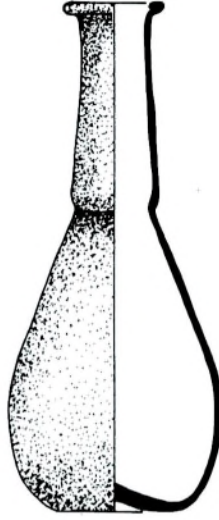
Serbest üfleme ve aletle şekillendirme tekniği. Açık mavimsi yeşil renkte. Boynun alt kısmı aletle şekillendirilmiş. Konik gövde. Noble izi bulunan konkav dip. Camda irize ve matlaşma. Bol miktarda hava kabarcığı. Boynun alt kısmı ve gövde korunmuş.

7 Parfüm şişesi (Çizim 2, Levha 2).

Tire Müzesi Env. No. 48

Korunan yükseklik: 6,3 cm., Gövde Çapı: 4,8 cm.

Serbest üfleme ve aletle şekillendirme tekniği. Yeşilimsiye renksiz. Boynun alt kısmı aletle şekillendirilmiş. Konik gövde. Noble izi bulunan konkav dip. Camda matlaşma ve hava kabarcıkları. Boynun alt kısmı ve gövde korunmuş.

1

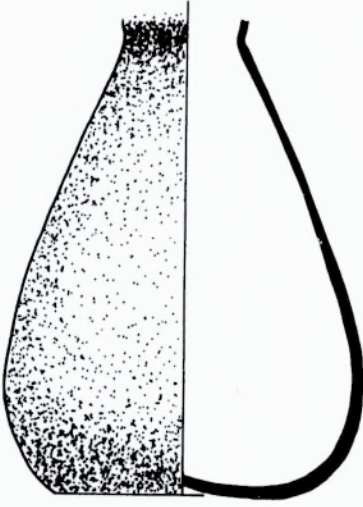
2

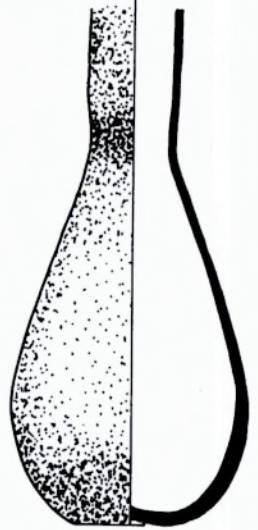
3

Çizim 1

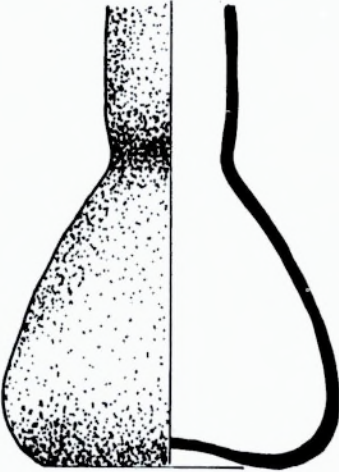
Ölçek 1: 1

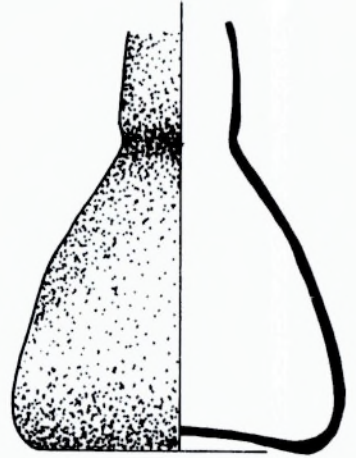
4

5

6

7

2

Levha I

3

4

5

6

7

GÖK-TÜRKLERİN SONU VE BELGELERİ

AHMET TAŞAĞIL

II. Gök-Türk Devleti'nin sonu yani Bilge Kagan'ın ölümünden yıkılışına kadar olan devre müstakil bir çalışma olarak ele alınmadığı gibi çeşitli araştırmalarda sadece bir kaç cümle ile değerlendirilmiştir. Bunun sebebi hiç şüphesiz yaklaşık on yıllık zaman dilimini ihtiva eden 734-744 yılları arası ile ilgili kaynakların az bilgi vermesidir. Bilindiği gibi, Orhun Abidelerindeki bilgiler Bilge Kagan'ın ölümüyle kesilmektedir. Diğer taraftan, her zaman Gök-Türk tarihi hakkında zengin malzeme taşıdığını söylediğimiz Çin kaynakları da artık yetersizleşmektedir. Sadece CTS 194A ve HTS 215B'nin yanında Wang Chung-ssu adlı bir kumandanın biyografisinde bir sayfayı geçmeyen bilgiler vardır. İmparator kayıtlarında da (Pen-chi) bir kaç cümle bulunmaktadır.

Çin kaynaklarında Gök-Türklerin bu devresiyle ilgili bilgilerin azalmasının sebebi, artık Çin'deki T'ang hanedanı için bir tehlike olmaktan çıkmaları, daha çok siyasi ve benzeri ilişki kurmalarıdır. Eğer aksi olup savaş vesair hadiseler meydana gelse şüphesiz kaynaklardaki bilgiler çoğalırdı. Zaten 723 yılından sonra II. Gök-Türk Devleti ile Çin'deki T'ang hanedanı arasında barış yapılmış ve uzun sayılabilecek bir süre savaş çıkmamıştı.

Kaynaklardaki bilgilerin az olması bize tarihimizin söz konusu devresini incelememe yahut bir iki cümleyle geçiştirme hakkı vermemelidir. Bunu düşünerek konuyla ilgili bütün bilgilerin Çin kaynaklarından tercümesini yaptıktan sonra değerlendirmeye çalıştık. Arkasından tarihçiliğimiz açısından faydalı olacağı fikrinden hareketle metinlerin Türkçelerini ilave ettik.

682 yılında Kutlug Kagan liderliğinde istiklalini kazanan II. Gök-Türk Devleti kısa zamanda yine Orta Asya'nın en büyük devleti seviyesine yükselmişti. Onun ölümüyle yerine 692 yılında geçen kardeşi Kapgan yirmi dört yıl hüküm sürdükten sonra bir Bayırku isyanını bastırmasının ardından geri dönerken pusuya düşürülmüş ve 716 yılında katledilmişti. Onun oğlunu tahttan uzaklaştıran Kül Tegin, aynı yıl ağabeyi Bilge'nin kagan olmasını sağladı. Kaganlığının ilk yıllarında çok sayıda boy isyanını bastıran Bilge, 723 yı-

lına gelindiğinde Çin'i de hem bozguna uğratmış, hem de kendisiyle barış yapmak zorunda bırakmıştı.

On sekiz yıl devleti idare ettikten sonra Bilge Kagan bir bakanı (Buyruk Çor) tarafından zehirlendi. Ölmeden önce kendisini zehirleyen Buyruk Çor ve ortaklarını öldürttü¹. Kendisi de 25 Kasım 734 tarihinde vefat etti². Defin töreni ise 22 Haziran 735'te yapıldı³. Bu olayların teferruatı kitabelerde nakledilmesi dolayısıyla bilinmektedir. Kitabelerde bilgiler onun hayatını anlattığı için Bilge'nin ölümünden sonra tamamen kesilmiştir. Bundan sonrası sadece Çin kaynaklarından takip edilebilmektedir.

734 Yılından Yıkılışlarına Kadar Olan Hadiseler

Yeni kaganların tahta çıkışını ve diğer mücadeleleri devrin iki önemli Çin kaynağı T'ang hanedanının eski⁴ ve yeni⁵ resmî tarihlerinde bulunan Gök-Türk bölümlerindeki kayıtlara göre izlemek mümkündür. Ayrıca Wang Chung-ssu'nun adı geçen her iki tarihte bulunan biyografisi de destekleyici malumat taşımaktadır. WHTK'daki metinler de ilk defa tarafımızdan tercüme edilerek değerlendirilmiştir⁶.

Anlaşıldığına göre Bilge'nin ölümü üzerine bir araya gelen devlet adamları ittifakla onun oğullarından İ-jan'ı kagan olarak tahta geçirdiler⁷. Ancak onun tahtta kaldığı süre problemlidir. CTS 194A fazla yaşamadan öldüğünü

¹ Kitabelerde bulunmayan bu bilgi için bkz. CTS 194A, s. 5177; HTS 215B, s. 6054.

² Bilge Kagan kitabesi güney cephesi, 10 satır; Bu hadise hakkında tafsilen bkz. R. Giraud, *L'Empire des Turcs celestes*, Paris 1960, s. 55, 120; Liu Mau-tsai, *Die Chiensischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, II, Wiesbaden 1958, s. 620; L. Bazin, *Les Calendriers Turcs anciens et medievales*, Lille 1974, 1974, s. 183, 244; T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s. 55; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, s. 119-120.

³ Bilge Kagan Kitabesi aynı satır, ayrıca Bazin, aynı eser, 183 vd.; Liu, I, s. 179, 229; Kafesoğlu, aynı eser, s. 121.

⁴ Chiou T'ang Shu, 945 yılında Liou Hsü tarafından yazıldı. 200 ciltten müteşekkil olan bu eser kısaca CTS şeklinde gösterilmiştir. Bu kaynağın 1985 yılı T'ai-pei Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı kullanılmıştır.

⁵ Hsin T'ang Shu, 1060 yılında Wo Yang-hsiou ve Sung Chi tarafından on altı yıllık çalışma sonucu tamamlanmış ve 225 Ciltten meydana gelmiştir. Kısaca HTS şeklinde gösterilmiş, 1985 yılı T'ai-pei Ting-wen Shu-chü yayınevinin baskısından faydalanılmıştır.

⁶ Çalışmamızda kısaca WHTK olarak gösterilen bu eser Ma Tuan-lin tarafından 1254 yılında yazılmış, ancak 1319 yılında yayınlanabilmiştir. 1935 Shang-hai baskısından faydalanılmıştır.

⁷ CTS 194 A, s. 5177; HTS 215 s. 6054; konuyla ilgili bazı metinlerin Almanca tercümeleri için bkz. Liu, aynı eser, I, s. 179 vd. 229 vd.

bildirirken, HTS 215B sekiz yıl tahtta kaldığını nakletmektedir. Diğer kaynak TCTC 214⁸ deki bilgilerde de İ-jan Kagan'ın hükümdar olduktan kısa bir süre sonra hemen öldüğü yazılıdır. TFYK 975'de ise 741 yılında Tengri Kagan'ın ölümüne işaret edilmiştir⁹.

Yedi yıl sonra dahi Tengri Kagan başta görüldüğüne göre HTS 215B'de verilen bilginin yanlış ve karışık olması muhtemeldir. Neticede babasının ölümünden sonra tahta geçirilen İ-jan Kagan fazla yaşayamamış, yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak ölmüştür.

İ-jan Kagan'dan sonra yerine Bilge Kutlug (Pi-chia Ku-tou-lu) Kagan II. Gök-Türk devleti tahtına çıktı. Çin'deki T'ang hanedanı imparatoru hemen harekete geçerek, Sağ Chin-wu muhafızları generali Li Chih'yı elçi olarak gönderip ona Teng-li (Tengri) Kagan unvanını sundu¹⁰. Çinlilere göre Teng-li'nin anlamı "eski hayatında ektiğini biçen (iyi veya kötü hareketler için cezalandırma)" olduğu bildirilmektedir¹¹.

Teng-li'nin yaşı küçük olduğu için devlet işlerinde pek muktedir olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden ünlü vezir Tonyukuk'un kızı olan annesi Po-fu Hatun devlet işlerine müdahale etmek fırsatı buldu. Hatta vezirlerden Yü-szu Tarkan¹² ile işbirliği yaptı. Hedefleri devlet idaresini tam manasıyla kontrollerine almak idi. Ancak onların gizli ittifakına diğer boylar katılmadılar. Ayrıca onların bu tür gizli hareketlerini devletin ileri gelenleri ve boylar dahi herkes duymuş, neticede huzursuzluk baş göstermişti.

Bu sırada II. Gök-Türk devletinin merkezinde hâlâ Teng-li, kagan sıfatıyla hükümdarlık tahtında idi. Devletin doğusunu Sol Şad unvanıyla, batısını Sağ Şad unvanıyla iki amcası idare ediyordu¹³. Söz konusu iki kanat idarecisi başarılı yönetimleriyle tanınmışlar ve subayların kumandanların çoğu özel-

⁸ 214, s. 6809.

⁹ Ts'e-fu Yüan-kui (kısaca TFYK) ve Tsu-chih T'ung-chien (kısaca TCTC) adlı kaynaklardaki bu konuyla ilgili bilgilerin tercümeleri için bkz. Chang Jen-t'ang, *Doğu Gök-Türkleri*, T'ai-pei 1967, s. 184, 200-205.

¹⁰ Bu bilgiler sadece HTS 215B'de bulunmaktadır.

¹¹ CTS 194A, aynı yer.

¹² Adı geçen vezirin ismi sadece HTS'de kaydedilmiştir.

¹³ CTS 194 A. aynı yer; HTS 215B, aynı yer; Bu devirde Gök-Türk - Çin diplomatik ilişkileri için ayrıca bkz. Kaneko Chuichi, *T'ang International Correspondence*, Acta Asiatica, 55, 1988, s. 81; T. Hayashi, *Development a Nomadic Empire*, Bulletin Ancient and Orient Museum, XI, s. 183, 184.

likle genç ve dinamik olanları tarafından sevilmişlerdi. Dolayısıyla bu karışık ortamda daha çok hürmet ediliyorlardı¹⁴.

Kaganın devleti idare edecek vasıflara sahip olmayışı Gök-Türk Devleti'nin temelinden sarsmış, ülkede birlik bozulmaya başlamıştı. Özellikle Kagan'ın annesinin bir vezirle gizli ittifak yapıp devlet idaresini ele geçirmeye çalışması karışıklıkların baş sebebi olarak görülmektedir.

Bu arada T'ang hanedanının imparatoru Hsüan-tsung, 740 yılında Teng-li'nin hükümdarlığını tanıdı. Amcalarının devlet içinde güçlenmeleri Teng-li ve annesini korkutuyordu. Hâkimiyetlerinin sağlamlaştırılması için onları yani Sol ve Sağ Şadları ortadan kaldırmaya karar verdiler. Önce kurdukları komplo ve çevirdikleri entrika ile sağ kanat şadını yani baidaki amcaı öldürdüler. Askerlerini ve bütün halkını kendilerine bağladılar. Bu hadiseyi duyan doğudaki sol kanat şadı P'an Kül Tegin, aynı şeyin kendi başına geleceğini düşündü. Onların kendisine karşı harekete geçmelerini beklemeden derhal Teng-li'ye hücum edip onu öldürdü. Boş kalan kaganlık makamına Bilge'nin bir başka oğlunu getirdi. Fakat, P'an Kül Tegin'e kimse destek vermiyordu. Basmıllar fırsattan istifade onu mağlup ettiler. Yenilen P'an Kül Tegin, kendisine bağlı kuvvetlerin tamamını kaybetti ve tek başına kaçıp uzaklaştı¹⁵. Gök-Türk Devleti'nde taht mücadelesi olanca hızıyla acımasızca sürüyordu. P'an Kül Tegin'in tahta geçirdiği kaganı Ku-tuo (Kutlug) Yabgu öldürüp, yine Bilge Kagan'ın bir başka oğlunu hükümdar yaptı. Aynı Yabgu bir süre sonra yeni kaganı da öldürüp kendisini kagan ilan etti¹⁶.

Yaklaşık iki yüz yıldan beri kuzeylerini sürekli tehdit eden komşularının bu hale düşmesi Çinlileri harekete geçirdi. İmparator tarafından Sun Lao-nu adlı elçiye özel görev verilerek, Uygur, Karluk ve Basmıl gibi Türk boylarının yanına gönderildi. Adı geçen boylara Gök-Türk devletinden ayrılıp, Çin'e bağlanmaları teklif ediliyordu¹⁷. Çinlilerin bu teşebbüsü Orta Asya Türk tarihi için uzun sayılabilecek barış dönemini sona erdirdi. Yaklaşık yirmi yıldan beri Gök-Türklerle Çin arasında önemli bir savaş olmamıştı.

¹⁴ Sadece HTS 215B, aynı yer.

¹⁵ CTS 194A, s. 5178.

¹⁶ TCTC 214 s. 6844; HTS 21B, s. 6054.

¹⁷ Sadece TCTC 214, s. 6809.

Çinlilerin tahrikiyle zaten zayıflamış olan Gök-Türk hâkimiyetine karşı Basmıl, Karluk ve Uygurlar ayaklandı¹⁸, Gök-Türk kaganı Ku-tuo (Kutlug) Yabgu'yu öldürdüler. Ayaklanan üç Türk boyu kendi içlerinde önceliği Basmıllara verdi. Onların reisi Chie-tie-i-shih, kagan ilân edildi. Sağ ve Sol kanat yabguluklarını ise Karluklarla Uygurlar paylaşmışlardı. Kaynaklarda belirtilmemesine rağmen batıda olmaları sebebiyle Sağ kanat yabguluğunu Karlukların almaları muhtemeldir. Doğu yani Sol kanadının ise Uygurların bulunduğu yere yakınlığı sebebiyle onlara ait olması daha uygundur. Bu üç boyun reisi beraber Çin'e elçi gönderdiler¹⁹; zaten daha önce onlar tarafından tahrik edilmişlerdi. Bağımsızlıklarının ilk anında da Çin ile yakın ilişki kurmak istiyorlardı.

Bu arada T'ang imparatoru kuzeydeki Ling eyaletine kendisini ispatlamak arzusunu taşıyan bir kumandan olan Wang Chung-ssu'yu tayin etti. Adı geçen kumandan önce Moğol boyları Hsi ve Nu-chie'leri Sang-kan ırmağı kenarında bozguna uğrattı. Ahalilerinin büyük bir kısmını ele geçirdi. Bu şekilde Gobi çölünün kuzeyinde bulunan diğer boylara gözdağı vermek niyetinde idi²⁰. Daha sonra bunun için büyük bir toplantı yaptı.

Ku-tuo (Kutlug) Yabgu'nun öldürülmesi sırasında çıkan karışıklıkları yakından takip eden Wang Chung-ssu, Gobi çölünün ağzına gitmiş, onları korkutmuştu²¹. Son kaganın öldürülmesinden sonra Basmıl, Uygur ve Karluklar'dan kurtulabilen Gök-Türk ahalisi eski Doğu Kanat Şad'ı P'an Kül Tegin'in oğlunu Wu-su-mi-shih (Ozmuş) Kagan unvanıyla tahta geçirdi²².

Wang Chung-ssu'nun, Gobi çölüne gelişi Wu-su-mi-shih Kagan'ı korkutmuştu. Siyasi hakimiyetinin bozulduğunu ve askeri gücünün iyice dağıldığını gören kagan Çin imparatorunu ziyaret edip, ona bağlılığını göstereceğini bildirdi. Fakat, daha sonra söz konusu niyetinden vazgeçince adı geçen Çinli kumandan onu yakalamak üzere harekete geçti. Ancak, kendisi savaşmak yerine müttefikleri Uygur, Basmıl ve Karlukları Wu-su-mi-shih (Ozmuş)'nın üzerine saldırttı. Mağlup olan Ozmuş hatununu dahi savaş meydanında bıra-

¹⁸ HTS 215B, aynı yer; TCTC 215, s. 60.

¹⁹ HTS 215B aynı yer; TCTC 215, aynı yer.

²⁰ CTS 103, s. 3198; HTS 133, s. 4552-4553.

²¹ not 18.

²² TCTC 215, s. 6860; CTS 194A, aynı yer; HTS 215B, aynı yer.

kıp kaçmaya başladı²³. Bu sefer Çinli kumandan onun peşine düştü²⁴. Nihayetinde, sadece sağ kanadında bulunan kuvvetleri bozguna uğratıp geri döndü.

Ardıardına darbelere maruz kalan Gök-Türk hanedanından kopmalar ve Çin'e sığınmalar görölüyordu. Wu-su-mi-shih (Ozmuş)'nın batı kanadı yab-gusu A-pu-ssu, Batı Şad'ı Ko-la-to, Kapgan'ın torunu Po-te-chih Tegin, Bilge Kagan'ın kızı Ta-lo prenses İ-jan Kagan'ın hanımı Bilge Yü-sai-fu, Teng-li Kagan'ın kızı Yü-chu-kung prenses, binden fazla çadır aileyi oluşturan ahali gidip Çin'e sığındı²⁵. Bu hadise dolayısıyla zaten mahvolmaya yüz tutan Gök-Türklerin nüfusu iyice azalmıştı. T'ang imparatoru Hsüan-tsung, teslim olanlardan çok memnun kalmış ve Hua-wo-lou adlı köşkte bütün sığınan Gök-Türklerin şerefine şölen tertip etmiştir. Ayrıca çok sayıda hediyeler sundu (742 yılı)²⁶. Çin imparatoru söz konusu hadiseden memnuniyetini belirtmek için bir de şiir söylemiş, hasat zamanı yiyecek ihtiyaçları için onlara iki milyon ölçek un verdirmişti²⁷. Bu arada mevkilerine göre unvanlar dahi bağışlamıştır.

Wu-su-mi-shih (Ozmuş) Kagan'ın üzerine tekrar hücumla karar veren Wang Chung-ssu, bu sefer Basmıl, Karluk ve Uygurları kullandı. Ona göre uygulanabilecek en iyi plan bu boyların birlikte Kagan'a saldırması idi. To-lo-ssu kalesine karşı harekete geçen üç boy arkasından K'un suyunu takip ederek Wu-su-mi-shih (Ozmuş) Kagan'ı öldürdüler. Böylece Wang Chung-ssu hiç hareket etmeden zafer kazanmış oluyordu. O sadece Çin'in kuzeyinde kale tamiriyle uğraşmış, Çin seddindeki Ta-t'ung ve Ching-pien kalelerini birleştirerek, gelecekte bu yönden kuzeyli kavimlerin yapacakları saldırı yolunu kapatmak istemişti²⁸. Wu-su-mi-shih (Ozmuş) Kagan'ın kesik başı Çin başkentine götürüldü²⁹.

²³ "Ozmuş Tegin Han olmuş. Koyun yılında üzerine yürüdüm, ikinci harbi ilk ayın altıncı gününde yaptım.... Tuttum; hatununu ordada aldım. Türk kavmi bütün orada yok oldu." Şine Usu yazıtı kuzey cephesi, 9 ve 10 saurlar (bkz. H.N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987, s. 166).

²⁴ CTS 103 aynı yer; TCTC 215, s. 6860.

²⁵ CTS 103 aynı yer; CTS 194A, s. 5177; Bilge Kagan'ın hanımının adı sadece HTS 215B' s. 6055 de kayıtlıdır. TCTC 215.

²⁶ TFK 975, 20a; TCTC 215, s. 6853; s CTS 194A, s. 5177.

²⁷ HTS 215B, aynı yer; un miktarı WHTK 2693/b'de iki yüz bin ölçek olarak bildirilmiştir.

²⁸ HTS 133, s. 4553.

²⁹ CTS 103, aynı yer; TCTC 215, s. 6860.

Başlarına geçen kaganların sırayla öldürülmesi Gök-Türklerin arta kalanlarını hâlâ yıldıramıyordu. Sonunda kesik başı Ch'ang-an'a götürülen Wusu-mi-shih (Ozmış)'nın oğlu Ku-lung-fu Pai-me'i kagan seçtiler (744 yılı).

Bu sırada Çin imparatoru Hsüan-tsung, artık Gök-Türkleri kesin bir şekilde ortadan kaldırmak arzusunda idi. İşte bu yüzden Gök-Türklerin son durumunu gayet iyi bilen kumandan Wang Chung-ssu'yu tekrar onları Türklerin üzerine gönderdi³⁰.

Çinli general Sa-he-nei dağına ulaştı. Burada Pai-me'i Kagan'ın Sol(doğu) kanadını idare eden A-po Tarkan'a bağlı onbir boyla savaşı ve mağlup etti. Akabinde Pai-me'i Kagan'ın batı kanadına yüklendi³¹. Tam bu sırada Orta Asya tarihini değiştirecek mühim hadiseler meydana geliyordu. Çin İmparatorunun tahrikiyle Gök-Türk devletinin kaganını öldürerek zaafa uğratan Basmıl, Karluk Uygur gibi Türk boylarının arası açılmıştı. Daha önce kaganlığı tanınan Basmıl reisi Chieh-tie-i-shih, Uygur ve Karluklar tarafından öldürüldü. Uygur reisi Ku-li Pei-lo kendini Kutlug Bilge Kül Kagan ilan etti. Arkasından Çin imparatoru Hsüan-tsung'a elçi gönderip durumu bildirdi. Böylece Uygur devleti resmen kurulmuş oluyordu³². Artuk iki yüz yıllık Gök-Türklerin tarihi merkezi Ötüken, Uygurların eline geçmişti.

745 yılının başlarına gelindiğinde Ötüken'de hâkimiyetini iyice sağlamlaştıran Uygur kaganı, son Gök-Türk kaganı Pai-me'i'e saldırdı ve mağlup edip öldürdü. Pai-me'i'n kesik başı upkı babasınınki gibi Çin başkentine götürüldü³³. Hayatta kalabilmeyi hâlâ başaran Bilge Kagan'ın hanımı da son kabilelerle birlikte gidip Çin'e sığındı.

Yıkılışlarından Sonra Gök-Türkler

Pai-me'i Kagan'ın öldürülüp kesik başının Çin'e götürülmesiyle Gök-Türk hanedanının siyasî varlığı tamamen sona eriyordu. Zaten hanedana mensup çok sayıda bey gidip Çin'e teslim olmuştu. Ötüken bölgesinde yıllar-

³⁰ Bu bilgi sadece TCTC 215'de kayıtlıdır; bkz. s. 6855.

³¹ HTS 215B, s. 6055; TCTC 215, aynı yer.

³² Uygur devletinin kuruluşu için ayrıca bkz. C. Mackerras, *The Uighur Empire 744-840*, According to the T'ang Dynastic Histories, Canberra 1968, s. 1, 2 vd; G. Çandarlıoğlu, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı* (İst. Üniv. basılmamış doçentlik tezi), İstanbul 1972, s. 10-15, 20 vd.; Ö. İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi* (Hukuk Vesikalarına Göre), Ankara 1987, s. 14-27.

³³ TFYK 975 20b; TCTC 215, s. 6863.

dır süren iç savaş neticesi boyların dağıldığı bilinmektedir. Diğer taraftan Uygurlar, Basmılları mağlup ederek büyük bir siyasî organizasyon halinde Büyük Uygur Kağanlığı adı verilen devletlerini kurdular³⁴. Dolayısıyla Gök-Türk hanedanından gelen herhangi bir kişinin devleti yeniden canlandırması mümkün olamazdı. Üstelik uzun süren iç savaş yüzünden diğer boyların Gök-Türk hanedanına bağlılığı kaybolmuştu.

Bundan sonra birkaç yüzyıl içinde çok nadir de olsa Gök-Türk ismine kaynaklarda rastlanmaktadır. Söz konusu isimleri kaynaklardan toplayıp aşağıda sunmaya çalışırsak şöyle bir değerlendirme ortaya çıkar: Kapgan Kagan'ın³⁵ torunu olan A-pu-sse yukarıda da görüldüğü üzere 742 yılının sonlarına doğru ülkesinde patlak veren iç savaşlar ve diğer kargaşalıklardan dolayı Teng-li Kagan'ın kızı ile giden grupta yer alarak Çin'deki T'ang hanedanı imparatoruna teslim olmuştu³⁶. Ona Çin imparatoru Hsüan-tsung'a bağlılığından dolayı Shuo-fang bölgesi Chie-tu-fu-shih'liği (özel vazifeli memur) ve Feng-hsin prensliği unvanları tevcih edildiği anlaşılmaktadır³⁷. T'ang hanedanının kökünden sarsan meşhur An Lu-shan'ın isyanı sırasında³⁸ A-pu-sse da karışıklıktan faydalanıp isyan etmek planları yaptı. Daha sonra Çin sınırlarını terkederek Gobi çölünün kuzeyine eski topraklarına geri döndü³⁹. 752 yılının bahar aylarında meydana gelen bu ayaklanmanın akabinde Çin sınırlarına hücum etti⁴⁰. Onun bazı yağmalar yaptığını iki yıl sonra Beşbalık askerî valisi Ch'eng Chien-li tarafından esir edildiğini öğreniyoruz⁴¹. Aslında bu hususta çelişkili ifadeler bulunmaktadır. Bazı belgeler Karlukların o sıradaki yabgusunun A-pu-sse'yi tutukladığını, ona bağlı boyların da üç ay önceden teslim olduğu şeklinde kayıtlar ihtiva etmektedir⁴². Neticede Çin başkentine

³⁴ Bkz. not 29.

³⁵ 692-716 yılları arasında II. Gök-Türk devletini idare eden Kapgan için bkz. A. Taşağıl, Kapgan Kagan, *Belleken*, sayı 217, s. 51-70.

³⁶ CTS 9, s. 215.

³⁷ Sadece CTS 9, s. 225.

³⁸ Yarı Türk yarı Soğd asıllı olan ve Çin tarihinin en meşhur ayaklanmalarından birini gerçekleştiren An Lu-shan'ın faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. E.G. Pulleyblank, *A Sogdian Colony in Inner Mongolia*, T'onug-pao, XLI, 1951, s. 338-342; aynı müel., *The Background of the Rebellion of An Lu-shan*, London 1955.

³⁹ CTS 9, aynı yer.

⁴⁰ HTS 5, s. 148.

⁴¹ CTS 9, s. 228; HTS 5, s. 150.

⁴² HTS 5, s. 149.

götürülen A-pu-sse, imparatorun sarayının merdivenlerine sunulmuş ve Chu-ch'io caddesinde idam edilmiştir⁴³.

756 yılında T'ang hanedanı hizmetine girmiş ve generallik rütbesine yükselmiş olan A-shih-na Ch'eng-ch'ing, isyan edip Ying-ch'uan bölgesine saldırarak ele geçirmiş, şehrin muhafızı Hsie Yüan ve vali yardımcısı P'ang Chien'i esir etmişti⁴⁴. Fakat, onun akibeti hakkında bilgi sahibi olamıyoruz. Her halde mağlup olup Çinlilere teslim olmak zorunda kalmıştır. 764 yılında reislerini öğrenemediğimiz yine bir grup Gök-Türk, Feng eyaletine hücum ederek muhafız general Ma Wang'ı öldürmüştür⁴⁵.

Bu tarihten sonra uzun süre Gök-Türklerin Çin sınırlarına tecavüzleri dolayısıyla kaynaklarda zikredilmelerine rastlanmamaktadır. 837 yılına gelindiğinde Chen-wu bölgesinde yaşayan Gök-Türkler, yüz elli çadır halinde isyan ettiler. İsyan sebepleri konusunda bilgi yoktur. Bunlar tarım arazileri ve çiftçilerini yağmaladılar ise de Çinli kumandan Liou Mien'e mağlup olup pasifize edildiler⁴⁶. Aynı bölgede bulunan Gök-Türklerin on yıl sonra yani 847 yılında, tüccarlara ve vergi olarak toplanan pirinçlere saldırıp yağma yaptıklarına tesadüf edilmektedir. Yine o bölgenin idarecisi olan Shih Hsien-chung söz konusu Gök-Türk bakiyelerini bozguna uğratmış ve herhangi bir tehlike teşkil etmelerini engellemiştir⁴⁷.

Yaklaşık yetmiş sekiz yıl sonra Beş Hanedan döneminde, Gök-Türkleri T'ang imparatorluğunun yıkılıp yerine küçük devletlerin kurulduğu anda yine tarih sahnesinde görmekteyiz. Eski ve Yeni Beş Hanedan tarihlerinde yazıldığına göre 925 yılının bahar başlangıcında Gök-Türkler elçi gönderip, kendi ülke mallarından sunmuşlardı. İfadelerden anlaşıldığına göre Gök-Türkler, o esnada Çin sınırlarının dışında idiler. Elçi Hun-chie-lou, aynı zamanda Gök-Türklerin reisi olabilirdi⁴⁸. Aynı yılın kış mevsiminde Gök-Türkler Hsi, T'u-hun gibi Moğol boylarıyla birlikte yine elçi göndermişlerdi⁴⁹.

⁴³ CTS 9, s. 228.

⁴⁴ CTS 10, s. 244.

⁴⁵ CTS 6, s. 171.

⁴⁶ TCTC 245, s. 7930.

⁴⁷ TCTC 248, s. 8031.

⁴⁸ CWTS 32, s. 446; HWTS 5, s. 48. Bu kaynaklardaki bazı metinlerin Fransızca tercümesi için bkz. J. Hamilton, *Les Ouighours a l'epoque des Cing Dynasties, D'apres les Documents Chinois*, Paris 1955, s. 94-100.

⁴⁹ HWTS 5, s. 49.

Bahsettiğimiz elçilik heyetlerinin akabinde muhteviyatı enteresan bir kayıt vardır. Buna göre imparator Ming-tsung, Po-ssu-ma-p'o(pi)'yi ziyaret edip Gök-Türk tanrısına kurban sunmuş, kuzey geleneklerine göre tören yapılmasını müsaade etmiştir. Ertesi yıl Gök-Türklerin başında başka bir reis görüldüğüne göre demek ki, söz konusu tören bir cenaze töreni idi ve imparator Hun-chie-lou'nun ölümü dolayısıyla tören yapılmasına müsaade etmişti. Gök-Türklerin yeni reisinin adı Chang Mu-chin idi. O da Çin sarayına vergi sunmuştu⁵⁰. 931 yılında Çin imparatoru Ming-tsung'u ziyaret eden Gök-Türk elçisinin adı Tu-a-shu idi⁵¹ ve büyük ihtimalle o da onların reisi durumunda bulunuyordu.

934 yılında Gök-Türkler ilişki kurdukları Sonraki T'ang hanedanı yıkılınca Sonraki Chin hanedanı kuruldu(936-944). Bu hanedan döneminde 941 yılının sonbaharında Gök-Türk elçisi Hsüe T'ung-hai başkenti ziyaret etmiştir⁵².

941 yılı Gök-Türklerin Çin'e son elçi gönderdikleri tarihtir. 745 yılında son kaganları Pai-mei, Uygurlar tarafından öldürüldükten sonra Çin'e sığınmak zorunda kalan Gök-Türkler, aradan uzun zaman geçmesine rağmen benliklerini kaybetmemişler fırsat buldukça ayaklanmışlardır. Beş Hanedan döneminde ise söz konusu tarihe kadar diplomatik ilişkiler kurduklarına tesadüf ediyoruz. Bu devirde yani 907 yılında T'ang imparatorluğunun yıkılmasından sonra ortaya çıkan zayıf devletlerle ilişki kurabilecek kadar güçlendikleri anlaşılmaktadır. Ama güçlerinin miktarı ve akıbetleri konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Yeni Beş Hanedan Tarihi'nin Gök-Türkler hakkındaki son kaydına göre askeri valilerinin hepsinin kaybolması sebebiyle⁵³ artık kayıtları tutulmamıştır.

⁵⁰ CWTS 39, s. 543; HWTS 6, s. 60.

⁵¹ HWTS 6, s. 63.

⁵² HWTS 8, s. 85; CWTS 80, s. 1052.

⁵³ HWTS 74, s. 913.

BELGELER

CTS 194A

s.5177

Onun ölümü üzerine devlet adamları oğlunun İ-jan Kagan olarak tahta geçirdiler. Tsung Cheng-ch'ing, Li Ch'üan onun cenaze merasiminde kurban kesmek aynı zamanda İ-jan Kagan'ın tahta geçişini selâmlamak üzere gönderildi.

Onun tapınağının yazıtını dikmek için Shih-kuan ch'i-chü-shu-jen olan Li Jung, onun yazıtına yazı yazması için gönderildi. Fırsatı olmadan İ-jan hastalıktan öldü. Yine onun kardeşi Teng-li Kagan unvanıyla tahta çıktı.

Teng-li, Çin dilinde (Budizm'de) eski hayatında ektiğini biçene (iyi veya kötü hareketler için cezalandırma) benziyordu. Teng-li'nin yaşı gençti. Onun annesi ki, o Tonyukuk'un kızı idi; onun küçük veziriyle işbirliği kurdu. Devlet idaresine burnunu soktu. Yabancılar arasında bu durum gizli kalmadı. Teng-li'nin amcası ayrı hallerde asker ve atları idare ediyorlardı. Doğudakinin ünvanı Sol Şad, batıdakinin ünvanı Sağ Şad idi. Onun bütün çarpışmaları iki şadın emri altında oluyordu. 28. yılda (741) imparator, Sağ Chin-wu genaralı Li Chih'yi fermanla gönderip Teng-li'nin tahta geçişini tanıdı.

Sonra aniden Teng-li annesiyle entrika çevirerek Batı Şad'ını öldürüp halkını ele geçirdiler. Sol yani doğu Şad'ı aynı felaketin kendi başına geleceğinden korktu. Askerlerini toplayıp Teng-li'ye hücum etti. Onu öldürdü. Kendi tahta çıktı, ünvanı Wu-su-mi-shih Kagan idi.

s.5178

Sol Şad'a ülkesinin insanları tarafından itaat edilmedi. Pa-hsi-mi (Basmıl) boyu ayaklanıp, ona hücum etti. Sol Şad ağır bir yenilgiye uğradı. Tek başına kaçıp uzaklaştı. Ülkesi içinde büyük karışıklık çıktı.

Batı Şad'ının hanımı, oğlu ile Kapgan Kagan'ın torunu Po-te-chih Tegin, Bilge Kagan'ın kızı Ta-lo prenses, İ-jan Kagan'ın küçük hanımı Yü-sai-fu, Teng-li Kagan'ın kızı Yü-chü-kung prenses ile A-pu-sse İlteber ve diğerleri kendilerine bağlı boylarıyla birlikte gelip Çin'e teslim oldular. T'ien-pao saltanat devresinin ilk yılının sekizinci ayında (742) teslim olanlar başkente vardılar. İmparator önce onlara imparator atalarının türbesine gitmelerini emretti. Sonra sarayda görüştü. Arkasından Hua-wo-lou adlı binada eğlence (ziyafet) tertip etti. İmparator onların yaptığı işlerin hatırasına şiir söyledi.

Belleten C. LXIII, 3

HTS 215B

s.6054

Devlet adamları (ülke insanları) hep birlikte onun oğlunu İ-jan Kagan olarak tahta geçirdiler.

İ-jan Kagan sekiz yıl tahtta kaldıktan sonra öldü. Toplam üç kere Çin sarayına elçi gönderdi. Onun kardeşi tahta çıktı. Unvanı Pi-chia Ku-tuo-lu (Bilge Kutlug) Kagan idi. Sağ Chin-wu muhafızları generali Li Chih elçi sıfatıyla gönderilip Teng-li Kagan unvanı sunuldu. Ertesi yılın ilk ayında İ-nan-ju'yu elçi olarak Çin sarayına gönderip kendi ülke mallarından sundu ve dedi ki; "Gök Kaganı, göğü selâmlar gibi selâmlıyorum, Şimdi yeni yılın hediye sunma ayında göğün oğluna sonsuz (ebedî) ömür diliyorum".

Kagan gençti (küçüktü). Onun annesi ile küçük vezir Yü-ssu tarkan karışıklık çıkardılar. İdareyi ele geçirmek istiyorlardı. Bütün boylar yardım etmediler (desteklemediler). Teng-li'nin amcası sol ve sağ şadlar unvanlarıyla doğu ve batıya ayrılarak askerleri idare ediyorlardı. Subayların genç ve dinamik olanlarının hepsi onların emrinde idi.

Kagan ile annesi bir komplo ile Batı Şad'ı öldürüp askerlerine el koydular. (Bunun üzerine) sol yani Doğu Şad'ı korktu. Hemen Teng-li'ye saldırıp onu öldürdü.

Sol Şad ki, o P'an-ch'üe Tegindir. Akabinde Bilge Kagan'ın oğlunu tahta geçirdi. Aniden Ku-tuo Yabgu tarafından öldürüldü. Kardeşi yerine geçirildi. Kısa bir süre sonra onu da öldürdü. Yabgu kendini kagan ilân etti.

T'ien-pao saltanat devresinin başında (742) onun büyük boylarından Uygur, Karluk ve Basmıllar, aynı zamanda beraber Yabgu'ya hücum ettiler. Onu öldürdüler. Sonra Basmılların reisi Chie-tie-i shih Kagan ilân edildi. Neticede Uygurlar ve Karluklar sağ ve sol yabguluğu oldular. Hep beraber Çin'e elçi gönderip durumu bildirdiler.

Devlet adamları P'an Kül Tegin'in oğluna Wu-su-mi-shih Kagan unvanını sundular. Onun oğlu Ke-la-to, Batı Şad'ı oldu. İmparator itaat etmesini bildirdi ise de onun maiyetindekiler kabul etmediler. Basmıllar ve diğer üç boy beraberce Wu-su-mi-shih'ya saldırdılar. Mi-shih kaçtı ve uzaklaştı. Onun batı yabgusu A-pu-sse ve Ke-la-to beş bin çadır insanla gelip Çin'e teslim oldu. Ke-la-to'ya Huai-en prensliği (Wang) sunuldu.

s.6055

3. yılda (744) Basmıl ve diğerleri Wu-su-mi-shih'ı öldürdüler. Kesik başı başkente ulaştırıldı. İmparator atalarının mezarlarının bulunduğu tapınağa sunuldu.

Onun kardeşi Pai-mei Tegin Ku-lung-fu geçti. Unvanı Pai-mei Kagan oldu. Neticede Gök-Türklerde büyük karışıklık çıktı.

Devlet adamları Basmılların reisini kagan seçtiler. Shuo-fang özel idarecisi Wang Chung-ssu'ya onun karışıklığına müdahale ederek düzeltme vazifesi verildi. O da Sha-he-nei-shan'a ulaştı.

Onun Sol A-po Tarkan'ının 11 boyuyla savaşıp bozguna uğrattı. Sadece onun sağ tarafı itaat etmemişti. Ayrıca Karlıklarla Uygurlar Basmıl Kagan'ını öldürdü. Uygur Ku-li Pei-lo'ya o ülkenin idaresi sunuldu. Unvanı Kutlug Bilge Kül Kagan oldu. Ertesi yıl Pai-mei Kagan öldürülüp (kesik) başı başkente sunuldu.

Bilge Kagan'ın hanımı Kutlug Po-fu Hatun kendine tâbi halk ile Çin'e itaat etti. Hua-wo-lou adlı binada imparator onların şerefine ziyafet tertip etti. Bu iş için şiir söyledi. Hatun'a Pin-kuo Fu-jen unvanını sundu. Hasat zamanında 2 milyon ölçek un verildi.

Gök-Türkler, Sonraki Wei hanedanının Ta-t'ung saltanat devresi zamanında başladılar (542 yılı), burada yıkıldılar. Sonradan bazen saraya vergi getirenlerin hepsi Chiou-hsing (Dokuz Oğuz) boyları idiler. Onların topraklarının hepsi Uygurlara geçti. Onların batıya ayrılan kabilesi batıda idi ki, onlara Batı Gök-Türkleri dendi.

CTS 103

s.3198

Wang Chung-ssu, T'ien-pao saltanat devresinin ilk yılında (742) aynı zamanda Ling-chou tu-tu'su (askerî valisi) oldu. Yaz ayında kuzeye saldırdı. Hsi, Nu-chie'lerle Sang-kan ırmağında savaşıp onları üç kere yendi. Halklarının büyük kısmını esir aldı (yakalandı). Çölün kuzeyinde gücünü gösterdi. Büyük bir toplantı yaptıktan sonra geri döndü.

Gök-Türklerin yabgusunda yeni problem çıktığı zaman Chung-ssu, çölün ağzına askerlerini yağarak onu korkuyla sarstı.

Wu-su-mi-shih Kagan korktu ve müttefik olmayı teklif etti. Neticede değişip erteledi ve gelmedi. Wang Chung-ssu, Basmıl, Karluk ve Uygur gibi üç boyu bir araya getirerek, Wu-su-mi-shih'ya saldırttı. Wu-su-mi-shih kaçtı. Wang Chung-ssu askerlerini ileri çıkararak ona hücum etti. Onun sağ kanadını ele geçirip geri döndü. Onun batı yabgusu ile Bilge Hatun, Batı Şad 'ı K'e-la-to binden fazla çadır ahali ile Çin sarayına geldiler. Bu sebeple Sol Wu-wei büyük generalliği onun unvanına ilave edildi. Ertesi yıl Nu-chie'ler ile Gök-Türklerin ahalisine hücum edip bozguna uğrattı.

Kendisi Çin sınırlarının dışında barışı tesis etti. Yabancılar girmeye cesaret edemedi.

T'ien-pao'nun üçüncü yılında (744) Gök-Türk Chiou-hsing (Dokuz Oğuz) Basmıl yabgusu ve diğerleri hep beraber Wu-su-mi-shih Kagan'a saldırıp onu öldürdüler. Kesik başı başkente getirtildi.

HTS 133

s.4552

T'ien-pao saltanat devresinin ilk yılında kuzeye Hsi ve Nu-chie'lere, Sangkan ırmağında saldırıp onları üç karşılaşmada da yendi. Çölün kuzeyinde

s.4553

gücünü gösterdi. Büyük bir toplantı yaptı ve geri döndü. Gök-Türklerde daha yeni karışıklık çıktığında Wang Chung-ssu orduyla çölün ağzından girip onları kontrol altına aldı.

Wu-su-mi-shih Kagan teslim olmayı teklif ettiğinde Wang Chung-ssu onun Mu-ts'e ve Lan-shan'a sığınıp boş alanlara kaçabileceğini düşündü.

Bu sebepten uygulanabilecek en iyi planı uyguladı. Basmıl, Karluk ve Uygur gibi üç boy To-lo-ssu kalesine saldırdı. K'un Suyu'nun içinde yürüyerek Wu-su-mi-shih Kagan'ı öldürdüler. Ta-t'ung ve Ching-pien kalelerini birleştirdi. Yağmacılar seddi yağmalamaya cesaret edemesin diye.

CTS 8

s.202

Yıl Sonunda Gök-Türk Bilge Kagan öldü.

CTS 9

s.218

T'ien-pao saltanat devresi 3. yıl

Dokuz Oğuz Basmıllar, Gök-Türk Wu-su-mi-shih Kagan'a hücum edip öldürdüler.

CTS 9

s.213

29. yıl 3. ayda (741 yılı)

Tibet ve Gök-Türkler saraya elçi gönderdiler.

CTS 9

s.215

T'ien-pao saltanat devresinin ilk yılı 8. ay

Gök-Türk A-pu-ssu ki, Mo-ch' o (Kapgan) Kagan'ın torunudur. Teng-li Kagan'ın kızı ile beraberce kendi taraftarlarıyla gelip teslim oldular.

9. ayda imparator Hua-wo-lou adlı binada saray kızlarına Bilge Kagan'ın karısı hatun ve oğul ile kızlarına hizmet ettirildi. Sayısız hediyeler sundu.

CTS 9

s.225

11. yıl 3. ayda (752 yılı)

Shou-fang Chie-tu-fu-shih' (özel idareci yardımcısı)sı ve Feng-hsin prensi A-pu-ssu ile An Lu-shan beraberce hareket edemediler (yardımlaşamadılar). Bunun üzerine onun (kendi) boyuna liderlik edip çölün kuzeyine dönerek isyan etti.

CTS 10

s.244

Shih-te saltanat devresi 1. yıl 12 ay (756)

Asi general A-shih-ha Ch'eng-ch'ing, Ying-ch'uan-chün'e saldırarak ele geçirdi. T'ai-shou unvanlı Hsie Yüan ve Ch'ang-shih unvanlı P'ang Chien'i yakaladı.

CTS 6

s.171

Kuang-te saltanat devresi 2. yıl 10. ay (764 yılı)

Gök-Türkler, Feng-chou'ya hücum ettiler. Muhafız general Ma Wang öldürüldü.

HTS 5

s.143

T'ien-pao 1. yıl 12 ay (742 yılı)

Wang Chung-ssu, Gök-Türklere saldırdı.

HTS 5**s.144**

2. yıl (743 yılı)

Basmıllar, Gök-Türklere saldırdı. Wu-su-mi-shih'yi öldürdüler. Onun başını Çin'e sundular.

4. yıl ilk ay (745 yılı)

Wang Chung-ssu Gök-Türklerle Sa-he-nei dağında savaştı. Bozguna uğrattı.

HTS 5**s.148**

11. yıl 2. ayda (752 yılı)

Gök-Türklerden A-pu-ssu boyu ile sınırlara saldırdı.

HTS 5**s.149**

12.yıl 6. ayda (753 yılı)

A-pu-ssu boyu teslim oldu. 9. ayda Karlukların yabgusu, A-pu-ssu'yu tutukladılar.

HTS 5**s.150**

5. ay

Beşbalık((Pei-t'ing) tu-hu'su Ch'eng Chien-li, A-pu-ssu'yu yakalayıp sundu.

TCTC 245 (Tsu-chih Tung-chien)**s.7930**

837 yılı

Chen-wu bölgesi Gök-Türkleri, yüz elli çadır halinde isyan ettiler. Vahşice tarım arazilerini ve insanları yağmaladılar. Özel memur (Chie-tu-shih) Liou Mien onlara saldırıp bozguna uğrattı.

TCTC 248**s.8031**

847 yılı

Gök-Türkler, tüccarlara ve vergi olarak toplanan pirinçlere saldırıp yağma ettiler. Chen-wu özel idarecisi olan Shih Hsien-chung onlara hücum edip bozguna uğrattı.

CWTS 32 (Chiou Wu-tai Shih) s.446

T'ung-kuang 3. yıl 2. ayda (925)

Gök-Türkler ve Po-hai elçi gönderip kendi ülke mallarından sundular.

CWTS 38 s.525

T'ien-ch'eng-2. yıl 6. ay (927 yılı)

İmparator Ming-tsung, Po-ssu-ma-p'o (p'i)'yi ziyaret etti. Gök-Türk tanrısına kurban sundu.

CWTS 39 s.543

T'ien-ch'eng 3. yıl

Gök-Türklerin reisi Chang Mu-chin ve diğerleri saraya gelip vergi sundu.

CWTS 80 s.1052

T'ien-fu saltanat devresi 6. yıl (941)

Gök-Türkler elçi gönderip vergi sundular.

HWTS 5 (Hsin Wu-tai Shih) s.48

T'ung-kuang saltanat devresi 3. yıl 2. ay (926 yılı)

Gök-Türklerin reisi Hun-chie-lou nun gönderdiği elçi geldi.

Kışın 10. ay

Hsi, T'u-hun ve Gök-Türklerin gönderdiği elçiler geldiler.

HWTS 6 s.58

T'ien-ch'eng saltanat devresi 2. yıl 6. ay (927 yılı)

İmparator, Po-ssu-ma-p'o'yu ziyaret ederek Gök-Türk tanrısına kurban sundu.

T'ien-ch'eng saltanat devresi 3. yıl (928 yılı)

Kışın 10. ayda Gök-Türk elçisi Chang Mu-chin geldi.

s.63

Ch'ang-hsin saltanat devresi 2. yıl 2. ay (931 yılı)

Gök-Türk elçisi Tu-a-shu geldi.

HWTS 8**s.85**

T'ien-fu saltanat devresi 6. yıl (941) sonbahar 7, ayda Gök-Türk elçisi Hsüe T'ung-hai geldi.

HWTS 74**s.913**

Gök-Türklerin ülkesinin toprakları, idarecilerinin soyları, boyları, isimleri, unvanları, mahalli eşyaları T'ang zamanında yazıldı. T'ang sonuna gelindiğinde bütün yabancılara saldırılmıştı. Boyları azalarak dağıldı. Beş henedan (Wu-tai) zamanına gelindiğinde saraya gelip vergi verme tecrübesinde bulundular.

T'ung-kuang saltanat devresinin üçüncü yılında Hun-chie-lou geldi. T'ien-ch'eng saltanat devresinin ikinci yılında reis Chang Mu-chin geldi. Ch'ang-hsin saltanat devresinin ikinci yılında reis Tu-a-shu geldi. T'ien-fu saltanat devresinin 6. yılında Hsüe T'ung-hai ve diğerleri elçi olarak gönderilip geldiler. Toplam dört varış oldu. Bundan başka tekrar (bir daha) gelmediler.

Nihayet Gök-Türkler zamanla çok azaldılar. Tekrar gelişlerinin hesabı bilinmiyor. Onların (kendi) idarecilerinin hepsi kaybolduğu için kayıtları tutulamadı.

WHTK (Wen-hsien T'ung-k'ao)**2693/b**

Mo-chih-lien (Bilge Kagan) öldü. Devlet adamları onun oğlunu İ-jan Kagan olarak tahta geçirdiler. Sekiz yıl sonra öldü. Onun kardeşi Pi-chia (Bilge) Ku-tuo-lu (Kutlug) Kagan tahta geçti. Ertesi yıl Çin sarayına elçi gönderdi.

Teng-li unvanı sunuldu. Aniden sol şadı P'an-ch'üe Tegin tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Bilge Kagan'ın oğlu tahta geçti. Yine Kutlug Yabgu tarafından öldürüldü. Ondan sonra tahta çıkan da öldürüldü. Yabgu'nun kendisi kagan oldu.

T'ien-pao saltanat devresinin başlangıcında onun büyük boyları Uygur, Karluk ve Basmıllar beraberce Yabgu'ya saldırıp onu öldürdüler. Basmılların reisi Chie-tie-i-shih, kagan ilân edildi. Neticede Uygur ve Karluklar kendilerini sol ve sağ yabguluklar ilân etmişlerdi. Hepsi aynı anda elçi gönderip, Çin'e durumu bildirdiler.

Devlet adamları P'an-ch'ue Tegin'in oğlunu Wu-su-mi-shih Kagan seçtiler. Onun oğlu Ke-la-to, Batı Şad'ı tayin edildi.

İmparatorun elçileri ona kendiliğinden Çin'e itaat etmesini söyledilerse de Wu-su-mi-shih dinlemedi. Onun emrindekilerden Basmıllar ve üç boy Wu-su-mi-shih'ya hücum ettiler. Wu-su-mi-shih perişan olup kaçtı. Onun batı yabgusu A-pu-ssu ile Ke-la-to beş bin çadır insana liderlik ederek gelip teslim oldular. Ke-la-to, Huai-en prensi oldu. Üç yıl sonra Basmıllar ve diğerleri Wu-su-mi-shih'yı öldürüp kesik başını başkente getirdiler. İmparatorluk atalarının yattığı yere götürülüp sunuldu.

Onun kardeşi Pai-Mei Tegin Wu-lung-fu Pai-mei Kagan olarak tahta geçti. Neticede Gök-Türk ülkesinde büyük karışıklık çıktı. Devlet adamları Basmıl reisini kagan seçtiler. Fermanla Shuo-fang özel idarecisi (chie-tu) Wang Chung-ssu askerlerini hazırladı. Onun karışıklığının bulunduğu Sa-he-nei dağına ulaştı. Onun sol A-po Tarkan'ına saldırıp 11 boyunu bozguna uğrattı. Sadece onun kendisi ve sağ tarafı itaat altına alınmamıştı. Sonra Uygur ve Karluklar, Basmıl kaganını öldürdüler. Uygur Kutlug Boyla, onun yerine geçti. Unvanı Kutlug Bilge Kül Kagan oldu.

Ertesi yıl Pai-mei Kagan'ı öldürdü kesik başını ulaştırdı. Bilge Kagan'ın hatunu Kutlug Po-fu, halkına liderlik ederek gelip kendiliğinden itaat etti. Göğün oğlu (Çin imparatoru) Hua-wo binasında onun ve vezirlerinin şerefine eğlence tertip etti. O iş için güzel şiir söyledi. Hatun'a Ping-kuo fu-jen unvanı sunuldu. İki yüz bin ölçek darı verildi.

Gök-Türk ülkesi Sonraki Wei hanedanının Ta-t'ung saltanat devresi zamanında başlayıp burada sona erdi. Bundan sonra bazen vergi getirenlerin hepsi Dokuz Oğuz boyları idi. Denilir ki, onun topraklarının hepsi Uygurlara geçti. Başlangıçta onun kabilesinin batıya ayrılanları Batı-Gök-Türkleri idi.

TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE SİYASETEN KATL (1075-1243)

FEDA ŞAMİL ARIK*

I. GİRİŞ

1- SİYASETEN KATL VE HUKUKÎ NİTELİĞİ

Türkler'de devletin başında bulunan hükümdarların mutlak yetkilerine, örf-siyaset haklarına dayanarak verdikleri en ağır ceza, süphesiz ölüm'dür. Bilindiği gibi ölüm, hükümlünün yaşamına çeşitli biçimlerde son vermek suretiyle uygulanan bedenî bir cezadır¹. Türk-İslâm devlet anlayışı, hükümdarın bu yetkisine bağlı olarak gelişen kurumu "siyaseten katl" olarak adlandırmıştır. "Siyaset" kelimesi de hükümdarın daha ziyade devlet yönetimi ile politika gerekleri dolayısıyla verdiği ölüm cezası manasına gelmektedir². Türk örf hukuku ile devlet geleneğinde, mutlak bir otoriteye sahip olan hükümdarın, kudretinin son sınırı olarak ölüm cezası verebilme yetkisinin bulunduğu kabul ve ifade edilmiştir³.

İslâm hukukçuları da kaynağını örfî hukuk'tan alan bu yetkiyi "siyaset" adı altında tanımak zorunda kalmışlar ve hükümdarın bu fiilî durumunu, İslâm hukuku adına da tasdik ve tescil etmişlerdir. Şöyleki, İslâm Ceza Hukuku'nda birtakım suçlar "hadd, kısas ve diyet" gibi belli cezaları gerek-

* Doç. Dr. A.Ü.D.T.C.F. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Sulhi Dönmezer-Sahir Erman, *Nazarî ve Tatbikî Ceza Hukuku*, c. II, İstanbul 1983, s. 718, 726., Hakkı Uma, *Ceza Hukuku (Teksir)*, Ankara 1967, s. 120, 121., Ceza maddesi, *Türk Ansiklopedisi*, c. X, s. 300.

² Siyaset, siyaseten cezalandırma ve katl konularında geniş bilgi almak için bkz: Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1963 (Doktora tezi), s. 1-2., Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Ed. by V.L. Ménage), Oxford 1973, s. 192 v.d., 259 v.d.

³ Bu hususta msl. bkz: Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu-Bilig*, I. Metin (Yay. R.R.Arat), Ankara 1947, Beyit: 4213, 295, s. 424, 45., II. Çeviri (R.R.Arat), Ankara 1974², 304,32., Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara 1972, s. 265., Sadri Maksûdî Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947, s. 285-286., Nizâmü'l-mülk, *Siyaset-nâme*, c. I. Farsça metin (nşr. M.A. Köymen), Ankara 1976, Fasıl: XI, XL, s. 74-75, 145., trk. trc. (M.A. Köymen), Ankara 1982, 174,91., Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı*, A.Ü.DTCF. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV/6-7 (1966), s. 31., a.g.y. *Alp Arslan ve Zamanı*, c. II., Ankara 1983, s. 31., Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 25-26.

tirmektedir. Ancak, suç sayılan bazı fiillerin cezaları tayin edilmemiş ve bazen de cezaı ve cezalandırmayı gerektüren fiiller, suç olarak tespit olunmamış ve dolayısıyla cezaları da gösterilmemiştir. Fakat İslâm hukuku'nun bu boşlukları, fikhın ana kaynaklarınca bulunup meşrulaştırılan tâzir kurumu formülü ile kısmen de olsa, doldurulmaya çalışılmış, bu sayede kamu'ya veya devlete karşı işlenen suçlara, devlet hizmetlilerinin görevleriyle ilgili olarak işledikleri suçlara ve hattâ bazen Tanrı'ya karşı işlenilmiş suçlara ceza vermek imkânı doğabilmiştir. Ne varki, suçların tespiti hususunda hükümdar (ulu'l-emr) ile yetkili memurlarına tanınan bu geniş elastikiyet ve takdir hakkına rağmen, söz konusu suçların karşılığında verilebilecek cezanın limiti aynı çeşit hadd cezasını aşamayacağı gerekçesiyle bazı hukukçularca en çok 79 sopa vurulmasıyla sınırlandırılmıştır. Yani suç ister hafif, ister ağır olsun, takdire göre verilebilecek en ağır ceza statik bir nitelik taşımaktaydı. İşte bu durağan ve değişmez âzamî ceza, özellikle çok ağır suçları işleyenleri cezalandırmaya kafi gelmediği için bu kurumu da pek işe yarar bir durumdan çıkarmaktaydı. Bu durum karşısında, hukuk teorisyenleri tâzir kurumunun prensiplerinden hareket ederek bir başka usul bulmuşlar, "siyaset" adı altında hükümdarlara haklarında kesin bir şer'i hüküm bulunmayan bütün hususlarda kanun koyma yetkisi tanımışlardır ki bu da, "örfî hukuk" ve örfî yetkinin İslâm hukukçularınca da kabulünden başka bir şey değildir. Bu suretle hükümdara, suç sayılmasına imkân olmayan fiillere bile, eğer devlet ve millet yararına bir sonuç verecekse, cezalandırma hakkı verilmiş ve İslâm Ceza Hukuku'nun boşlukları doldurulmuştur. Böylece artık haklarında kesin bir şer'i hüküm bulunmayan suçları yalnız tâzir kurumu çerçevesinde cezalandırmak zorunluluğu kalmamış ve örfî yetkileri (siyaset) sayesinde hükümdar ile vekillerinin -tâziren kadı tarafından en çok 79 sopa ile cezalandırılabilir- suçluları "siyaseten" ölüm cezasına dahi çarptırılabilmeleri mümkün hale gelebilmiştir¹.

Tarih boyunca görüldüğü üzere, İslâm ve Türk devletleri hükümdarları da kendilerine tanınan bu haklara dayanmak suretiyle çeşitli kimseleri ölüm cezasına çarptırmışlar ve bu yetkilerini pratikte çeşitli vesilelerle sık sık kullanmışlardır. İşte gerek Selçuklu devri devletleri⁵, gerek Osmanlı ve gerekse

¹ Mumcu *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, Ankara 1969 (Doçentlik tezi), s. 218-219., a.g.y., *Siyaseten Katl*, s. 49-50.

⁵ Msl. bkz: Nizamü'l-mülk, *Siyaset-nâme*, Farsça metin, Fasıl: XI, XLII, s. 46-47, 177., trk. trc., 57-58, 214.

⁶ Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 55 v.d.

öteki Türk devletleri hükümdarları gibi, Selçuklu sultanlarının da yaşam ve ölüm üzerinde karar verme yetkilerini bizzat kullandıkları kaynaklarımızda yer alan kayıtlardan anlaşılmaktadır.

2- GENEL ÇİZGİLERİYLE BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE SİYASETEN KATL

Bir insan için en ağır sayılabilecek ceza olan ölüm (siyaset), Büyük Selçuklu Devleti'nde sultanlar tarafından oldukça sık verilip uygulanmıştır. Elimizdeki kayıtlara göre, ölüm cezası başlıca tebaa'ya, tâbi olan veya olmayan hanedan üyeleri ile görevlilerine, vassal kuruluş hükümdar, hâkim, hanedan mensupları ile tebaasına, savaş esirlerine ve halifelik mensuplarına verilmiştir. Münferid olarak uygulanabilen bu ceza, diğer cezalara ek olarak da verilebilmiştir. Bu cezaya hükmedilirken ilgili suç nedeni ile bir soruşturma yapılabildiği gibi, buna gerek duyulmayan haller de olmuştur. Yine önemli kişilerin katlinde ferman verilmiş, acele durumlarda veya sultanın huzurunda yada yanında yapılan infazlar da fermansız yerine getirilmiştir. Bu cezanın uygulanması görevi, başka görevlilere tevdi ve havale edilebildiği gibi, kimi zamanlar sultanlar da verdikleri bu cezanın infazlarını bizzat yerine getirmişlerdir. İnfazlar başlıca, kılıçla, okla, işkenceyle idam, asma, boğdurma (suda veya yay kirışıyle), zehirleme, fillerin ayaklarına atma vb. gibi şekillerde yapılmıştır. İnfazlardan sonra bazı durumlarda, vezir gibi yüksek devlet erkânının kesik başları durumdan kesin olarak emin olmak isteyen sultanların yanına merkeze gönderilmiş, başsız gövdeler ise ailelerine teslim edilmişlerdir. Yine bazı durumlarda ölüm cezasına çarptırılan, tâbi kuruluş hâkimleri çok feci bir şekilde işkence ile öldürülmüş, kesik başları merkeze sultanın yanına gönderilip, ordu içinde teşhire tâbi tutulmuş, cesedleri de ailelerine verilmeksizin köpeklere atılmıştır. Şimdi önce tebaa'yı ilgilendiren siyaset cezalarını ele alalım:

a) Tebaa'ya

Elimizdeki kayıtlara göre, vezir gibi yüksek dereceli mülkî devlet erkânı, hâcib, saray maskarası gibi, saray teşkilâtı mensupları ve eyâlet teşkilatında görevli vâli, mültezimler gibi kimseler işledikleri, sultanların tahta geçmelerine muhalefet etme, devlet işlerine müdahalelerde bulunma, devleti yıkma amacıyla faaliyet gösteren Bâtînîler ile işbirliği yapmak gibi siyasî nitelikli suçlar, sultanın emrine geç uyma, örf ve âdetlere aykırı olarak, ilân edilen genel matem törenlerine katılmayarak, içki ve eğlence ile meşgul olmaları dolayı-

sıyla, tahrik ve ikna suretiyle sultândan katl fermanı alınması üzerine, münferid veya diğer cezalara ek olarak ölüm cezalarına çarpıtılmışlardır. Bunlardan vezir gibi devlet görevlileri hakkında katl kararı alınırken, gerektiğinde soruşturma yapılmış, deliller saptanmış, suçu sâbit olanlar için ise, buna gerek duyulmamıştır. Bu gruptaki kimselere verilen bu cezanın infâzı ise, zincirle boğulmak ve daha şerefli bir infâz şekli olan kılıçla idâm, dili üçe yarılmak veya ensesinden çıkarılmak suretiyle işkenceyle katl, zehirletme ve suda boğdurtma gibi şekillerde yapılmıştır. Şimdi bu hususlardaki kayıtlarımızı ele alalım:

Vezirlerin katline dair olan kayıtlarımızın ilki Alp Arslan zamanına aittir. Buna göre bu sultan, azledip, Mervü'r-Rûd'a sürgün ettiği vezir Kündürî'yi, Hatun'un ve bu şehir Reis'inin şefaatine rağmen, gönderdiği iki gulâm aracılığıyla öldürtmüştü. Sultan, Nişapur Reisi Mahmud'un Mervü'r-Rûd'da nâib'i bulunan kardeşi Abdü'r-rezzak'a bir ferman göndererek Kündürî'nin "...zincirle boğulup, yedi gün (süreyle) kalenin kapısına -herhalde teşhir amacıyla- asılmasını emretmiş ve infaz için merkezden iki gulâm göndermişti. Bunların ellerinde de Mahmud'a hitaben yazılan, Kündürî'nin öldürülmesini ve başının kendisine gönderilmesini emreden bir ferman vardı. Kündürî boğularak öldürülmeyi kendisine yakıştırmamış ve şöyle demiştir: "Ben ne ayyâr, ne de hırsızım ki boğulayım, kılıç benim için daha iyidir. O, günahlarımı siler. Çünkü kılıç ile öldürülen kimse şehid olur". O, öldürülmesinden sadece yeni vezir Nizamü'l-Mülk'ü sorumlu tutmuştur. Gözleri bağlanarak cezası arzusu üzerine kılıçla infaz edilen Kündürî'nin başı sultana götürülmüş, gövdesi ise kızkardeşi tarafından teslim alınarak doğum yeri olan Kündür'e götürülerek defnedilmiştir (1063). Onun katlinde Nizamü'l-Mülk'ün etkili olduğu muhakkak sayılmaktadır. Hattâ kaynaklar, Nizamü'l-Mülk'ün vezir öldürmek gibi, kötü bir bidât çıkardığını ve hükümdarlara kötü bir yol gösterdiğini bizzat Kündürî'nin ağzından nakletmişlerdir⁷.

Sultan Mehmed Tapar da, veziri Sa'd ü'l-Mülk'ü öldürtmüştür. Sultan 1107'de Şah-diz kalesini tahrip ile Bâuniler'i katletmiş, ele geçen belgeler vezirin onlarla ilişkisini ortaya koyunca, idam edilmişti⁸.

⁷ Köymen, *Alp Arslan*, c. II, s. 6, 40, 61, 67, 126-127., Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980³, s. 149-150., İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953 (Doktora tezi), s. 10, dipnot 3., Aydın Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik*, A.Ü.DTCF.TAD, V/8-9 (1967), s. 174-175.

⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 321.

Saray teşkilatı mensuplarına verilen ölüm cezalarıyla ilgili ilk kaydımız Alp Arslan zamanına aittir. Buna göre bu sultan önce taht rakibi ve kardeşi Süleyman'ın emrindeyken, sonra hizmetine giren Hâcib Ay-Tekin'i, emrine girmekte gecikmekle suçlayarak ölüm cezasına çarptırmış ve infazı onu kılıcıyla ikiye biçerek bizzat yerine getirmişti (458/1066)⁹.

Sultan Melikşah ise, oğlu Davud'un ölümü üzerine ilân edilen genel mateme uymayarak, içki ve eğlenceyle meşgul bulunan saray maskarası Câferek'in öldürülmesini emretmiş ve bu emir, dilinin üçe yarılması veya başka bir kayıda göre, ensesinden çıkartılması suretiyle işkence ile öldürülmesiyle yerine getirilmişti. Hakkında katl kararı alınırken olayın doğruluğunun tahkiki amacıyla bir soruşturma yapılmış, deliller saptanmış ve tanıkların ifadelerine de başvurulmuştu¹⁰.

Vali gibi eyâlet teşkilatında vazifeli yüksek devlet görevlileri ile mültezimler de bu cezaya mâruz kalmışlardır. Örnek olarak Melikşah, veziri Nizamü'l-Mülk'ün oğlu olmasına rağmen, Belh valisi Cemal-ü'l-Mülk'ü görünüşe göre devlet işlerine müdahalelerde bulunması dolayısıyla, Horasan Amîdi aracılığıyla zehirlettirerek öldürtmüştü (475/1082)¹¹. Yine bu hükümdar Bağdad Şahnesi Gevher - Ayın ile Humar-Tekin'in kendisini tahrik ve iknası üzerine verdiği bir fermanla Basra mültezimi İbn Allan'ı suda boğdurtmak suretiyle katlettirmişti (1079)¹².

Kale kütüvali gibi askerî teşkilatta görev yapan kimseler, merkez ordusunda yer alan kumandanlar, başka ülkelerde fetihlerle görevli ümerâ ise, nedenini bilemediğimiz suçlar, âsî saltanat iddiacılarıyla işbirliği yapmak, devlete ve sultanlara ihanet ve komplo hazırlamak, hükümdarın onayını almaksızın başına buyruk hareket etmek, düşman ordusu saflarına geçmek gibi suçlar nedeniyle ölüm cezasına mâruz kalmışlardır. Haklarında katl kararı alınırken gerektiğinde soruşturma yapılmış, cezaları ise, okla ve görünüşe göre kılıçla idam şeklinde infaz olunmuş, bazen boğdurulma usûlü de uygulanmıştır. Bu husustaki kayıtlarımızın ilki, Alp Arslan zamanına aittir. Buna göre bu hükümdar, bir suçtan ötürü çadırına getirilen Berzum kalesi kütü-

⁹ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, c. I, Ankara 1983, s. 114., c. II, s. 8, 232.

¹⁰ Köymen, *Alp Arslan*, c. II, s. 99, 140-141, dipnot 72. Kafesoğlu, Köymen'in aksine, onu Nizamü'l-mülk'ün oğlu Belh valisi Cemâl-ü'l-mülk'ün öldürttüğünü söylemektedir (bkz: *Melikşah*, s. 198-199).

¹¹ Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 199.

¹² Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 197., Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 324.

vali Yusuf Harezmi hakkında ölüm cezasına hükmetmiş ve infâzı da onu okla vurarak öldürmek şeklinde bizzat uygulamak istemiş ancak oku hedefini bulamamıştı¹³. Yine bu sultan, kardeşi Kavurd'la işbirliği yapıp kendisine bir komplo hazırlamak isteyen ordusundan bir grup kumandanı öldürtmek suretiyle cezalandırmıştı. Olayda kumandanların bu suçu gerçekten işleyip işlemediğini anlamak için sultan bir soruşturma da yaptırmıştı¹⁴.

Melikşah, Anadolu'da onayı olmaksızın hareket eden Ebu'l-Kasım'ı, görünüşe göre Emîr Bozan'a verdiği bir emirle, boğdurtmuştu¹⁵.

Sultan Sancar, Gurlu hükümdarı Alâü'd-din Hüseyin'le yaptığı savaşta (1152) kendisine ihanet ederek Gurlular tarafına geçip, yapılan ve Selçuklular'ın galibiyeti ile sonuçlanan savaşta esir alındığı anlaşılan bir kumandanı derhal öldürmüştü¹⁶.

Ulemâ'ya ve adli teşkilat mensuplarına ise, diğerlerinden daha az ölüm cezası verildiği anlaşılmaktadır. Bu hususta tespit edebildiğimiz bir kayıt, Melikşah zamanına aittir. Buna göre, Rûyanlı Fahrü'l-islâm Abdü'l-vâhid b. İsmail nedenini bilemediğimiz bir suçtan ötürü Taberistan kadısı iken katledilmişti¹⁷. İnfazın ise, ulemâdan olması nedeniyle boğdurulma veya asma şeklinde yapıldığı düşünülebilir.

Raiyyet'ten bazı kimseler ise, devleti tahrip ve yıkmak amacıyla hareket eden Bâtunilik, isyan, "mehdî"lik iddiasıyla halkı kıtal ve ayaklanmaya teşvik suçlarından ötürü ve bazen diğer cezalarla birlikte bu cezalara çarpırılmışlar, infazlar ise görünüşe göre, kılıçla ve asılma ile idam şekillerinde yapılmış, kesik başlar bazen Halifelige veya merkeze gönderilmiştir. Mesela Sultan Melikşah Mısır'dan gelip Basra bölgesinde komünist Karmatî zemin üzerinde mehdilik iddiasıyla ortaya çıkıp (1090), etrafına pek çok taraftar toplayan, ve Basra'yı yakıp yıkan Balba'yı, sonunda yakalatarak Bağdad'da tahkir ve teşhir ettirerek astırmıştı¹⁸.

Mehmed Tapar, 1107'de Şah-diz kalesini alarak buradaki Bâtunileri öldürmüştü, katledilen Bâtunilerin reisi Abdülmelik Attâş'ın kesik başını,

¹³ Köymen, *Alp Arslan*, c. II, s. 261.

¹⁴ Köymen, *Alp Arslan*, c. I, s. 88, 94.

¹⁵ Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 153.

¹⁶ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. II. *İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1984², s. 380., a.g.y., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963, s. 134.

¹⁷ Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 179.

¹⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 317-318., Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 140, dipnot 10.

Bağdad'a göndertmişti. Sancar da Bâtınileri tenkil etmiş, 521/1127'de Horasan Bâtınilerinden 10.000 kişiyi öldürmüştü¹⁹.

b) Hânedan Üyelerine

Büyük Selçuklu sultanları tâbi olan veya olmayan üvey kardeş ile yeğenleri, amca, hala, yeğen gibi aileleri fertlerine de bu cezayı vermişlerdir. Türkler'deki tahta veraset anlayışı dolayısıyla saltanatı ele geçirmek amacıyla kendilerine karşı mücadeleye girişen ve tâbi olan veya olmayan hânedan mensupları yakalandıklarında idam cezasıyla cezalandırılmışlardır. Ayrıca taht iddialarını destekleyip, onların safında yer alan üvey yeğen, hala gibi ikinci dereceden akrabalarını da Selçuklu sultanları öldürmedikleri takdirde ileride kendileri için bir tehlike yaratabilecekleri ihtimalini ve devletin yüksek çıkarlarını gözönüne alarak bunlara da bir güvenlik önlemi niteliğinde aynı cezayı vermişlerdir. Bunlara verilen cezaların infazı ise, -hanedan üyelerinin kanlarının kutsal sayıldığı için akıtlamayacağı şeklindeki eski Türk geleneği dolayısıyla genellikle yay kirişi ile veya suda boğdurmak suretiyle yapılmış, bazen zehirleme gibi yöntemler de uygulanmıştır.

Bu hususta tespit edebildiğimiz ve Tuğrul Bey devrine ait olan ilk kaydımıza göre, bu hükümdar, Fâtımîler ve Besasîrî'nin de etki ve desteğiyle kendisine karşı üçüncü kez ayaklanan ve Rey civarında yapılan savaşta yenilerek esir düşen (1059) üvey kardeşi İbrahim Yınal'ı yay kirişi ile boğdurtmuş, aynı savaşta ele geçen ve Yınal 'ın kardeşi Er-taş'ın oğulları olan yeğenleri Ahmed ile Mehmed de aynı âkıbete mâruz kalmışlardı. Yınal'ın öldürülmesinde memlûk emirlerinden Humar-Tekin de âmil olmuştu²⁰.

Sultan Melikşah, Rey'i ele geçirerek kendi sultanlığını ilân etmek üzere harekete geçen, ancak Hemedan civarında yapılan savaşta (1073) yenilerek yakalanan amcası, tâbi Kirman Selçuklu devleti hükümdarı Kavurd'u aynı şekilde kendi yayının kirişiyle boğdurtmuştu²¹. Bir kısım kaynaklar ise, onun

¹⁹ Kafesoğlu, Selçuklular maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, C. X, s. 375., Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 321-322, 323.

²⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 137-138., Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul 1980³, s. 97-98, 106., Köymen, *SDTT*, s. 62., Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 6., a.g.y., Selçuklular, *İA*, s. 367., a.g.y., Selçuk'un Oğulları ve Torunları, *Türkiyât Mecmuası*, XIII/(1958), s. 127 v.d.

²¹ Kafesoğlu, *Selçuklular*, *İA*, s. 363., a.g.y., *Melikşah*, s. 22-23., Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 199. Köymen, *SDTT*, s. 69-70., Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1980, s. 57-59.

zehirletildiğini belirtmektedirler²². Yine Sultan Melikşah, Kavurd'la olan mücadelesinde kocası El-Basan'dan sonra Kavurd'u destekleyen halası Gevher Hatun'u, hatunların siyasî rolleri dolayısıyla bir gâile çıkaracağı endişesiyle görünüşe göre Nizamü'l-Mülk'e verdiği bir emirle servetini müsadere ettirdikten sonra öldürtmüştü²³. Melikşah'a iki kez isyan eden Tekiş, Tutuş ile işbirliği yaparak, Belh'de yerleşmek üzere ayaklandığı için Mart 1094'de Sultan Berkyaruk tarafından yakalanarak ölüm cezasına çarptırılmış²⁴, Fırat nehrine atılıp suda boğdurulması suretiyle cezası infaz olunmuştu²⁵. Sultan Mehmed Tapar, tahttan indirdiği yegeni Melikşah'ı, daha sonra kendisine karşı yaptığı savaşta (1105) yenip, atabeyi Ayaz ile birlikte öldürtmüştü²⁶. Yine bu hükümdar kardeşi Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u, görünüşe göre veziri Müeyyid'ül-Mülk aracılığıyla boğdurtmak suretiyle katletmişti²⁷.

c) *Vassal Kuruluş Hâkim, Hükümdar ve Tebaasına, Halifelik Mensuplarına*

Selçuklu sultanları hâkim, emîr, hükümdar gibi kendilerine tâbi kuruluşların başında bulunan kimselere de, vassallıktan çıkma, isyan, düşman devletlerin egemenliğine girme, onlar adına para bastırma, hutbe okutma, Selçuklu İmparatorluğu'nun nezdlerindeki temsilcilerini tutuklama, mallarını yağma ve zulümlerde bulunma, yolları kapama, eksik vergi gönderme, Selçuklu emîrlerini katletme gibi hukukî, siyasî, askerî suçlarından ötürü ölüm cezaları vermişlerdir. Yine bu kuruluşlara, halifeliğe mensup, kadı, köle gibi tebaa da siyasî konulara müdahale etme, sultanların onayını almadan tahta bir kimseyi geçirme ve Selçuklu tebaasından kimseleri öldürme gibi siyasî ve adî suçları nedeniyle te'dip edilerek bu cezayla cezalandırılmışlardır. Bunların infazı ise, işkence ile öldürülmek ve görünüşe göre kılıçla idam şekillerinde yapılmış, bazen cesedleri köpeklere yedirildiği gibi, kesilen başları da teşhire tâbî tutulmak üzere merkeze gönderilmiştir.

²² Fuat Köprülü, *Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azâsının İdâmında Kan Dökme Memnuiyeti, İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1983, s. 74., Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 23, dipnot 26.

²³ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 173, 201.

²⁴ Kafesoğlu, *Selçuklular*, *İA*, s. 373.

²⁵ Köprülü, *Hanedan Azâsının İdamı*, s. 74.

²⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 232.

²⁷ Köprülü, *Hanedan Azâsının İdamı*, s. 75.

Bu hususta Tuğrul Bey zamanına ait olan ilk kaydımıza göre, bu sultan, Mısır Fâtımî Devleti'nin temsilcisi el-Müeyyed Fid-dîn'in etkisi ve teşvikiyle tâbilikten kurtulmak için isyan eden, Fâtımî devleti adına para bastırıp hutbe okutan Vâsıt ve çevresi hâkimi İbn İsfâncus'u, Irak valisi Ebu'l-Fazl Hemedanî aracılığıyla yakalatarak işkenceyle öldürtmüş, cesedi köpeklerle atılmış, kesik başı da sultana gönderilerek ordu içinde teşhir amacıyla dolaştırılmıştı²⁸.

Alp Arslan saltanat değişikliğinden yararlanarak Selçuklu egemenliğine karşı baş kaldıran Saganıyan emîri Musa'yı kalesini ele geçirerek esir etmiş ve ölümle cezalandırmıştı²⁹.

Sancar, tâbi Harezmşahlar devleti hükümdarı Atsız'ın bağımsız bir devlet kurmak, hattâ Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yerine geçmek istemesi, izin almadan kendiliğinden göçebe Türkler'e karşı seferler yapması, nezdindeki Selçuklu temsilcilerini tutuklama, mallarını yağma ettirmesi, yolları kapaması, vergisini düzensiz göndermesi neden ve suçlarından ötürü tedip etmiş (1138), yendiği Atsız'ın esir düşen oğlunu da babasının yaptuklarına karşılık olmak üzere derhal öldürtmüştü³⁰.

Sultan Mehmed Tapar, çok sevdiği Yağı-Sıyan oğlu Mehmed'i öldüren Hille'nin Şîi Arab emîri Sadaka b. Mezyed'i bu yüzden katlettirmişti³¹.

Tâbi kuruluş ile halifelik tebaasına verilen cezalara gelince., Tuğrul Bey, kendisine sorup, onay almadan Âmid hükümdarı Sâ'id'in yerine küçük yaş-taki oğlunu geçiren bir kadı'yı ölümle cezalandırmıştı³².

Melikşah, babası Alp Arslan'ın katilini öldüren Ferraş Cami'nin oğlunu katleden Halifenin kölesini kısas olmak üzere katlettirmişti³³.

ç) Tutsaklara

Savaş, fetih, baskın gibi olaylar sonucu ele geçen tâbi kuruluş emîr ile aile fertleri, raiyyet, ordu mensubu gibi kimseler de, geçmişte yapılan savaş-larda esir düşen Türkler'e, yaralıları çok ağır işkenceler yapmaları, başka

²⁸ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 27-29., a.g.y., Tuğrul Bey maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, c. XII/2, s. 31.

²⁹ Köymen, *Alp Arslan*, c. I, s. 76.

³⁰ Köymen, *SDTT*, s. 137-138.

³¹ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 235.

³² Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 30., a.g.y., *İA*, s. 31.

³³ Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 154, dipnot 44.

devletler adına hutbe okutmaları, te'dipleri amacıyla kuşatıldıklarında, Türklerin kesik başlarını hakaret olmak üzere fırlatmaları, taht iddiacılarının safında yer almaları, haydutluk ve eşkiyalık yaparak güvenlik ve asayiş bozmaları, kendilerini suikast düzenleyerek öldürtmek istemeleri, savaşa kalkışmaları gibi suçları dolayısıyla sultanlar tarafından ölüm cezasıyla cezalandırılmışlardır. Bunlara verilen cezaların infazı ise, bizzat sultanlar tarafından da yerine getirilmiş, infazlarda görünüşe göre kılıçla idam, fillerin ayakları altına atıp, ezilerek, çiğnenerek ölüm gibi usûller uygulanmıştır.

Bu hususta Tuğrul Bey zamanına ait olan ilk kaydımıza göre, bu sultan kuşattığı kalede esir alınan Sincar emîri ile bir kısım halkını öldürmüştü. 1057'de Besasîrî ile yapılan savaşta Kutalmış komutasındaki Selçuklu kuvvetleri bozguna uğramış, Şîî eğilimli Sincar emîri ile halkı yenilip, esir düşen Oğuzlar'a hattâ yaralıları görülmemiş işkenceler yapmışlar, bunları vahşice öldürmüşlerdi, üstelik Mısır Fâtımîlerinin tâbiyetini kabul etmişlerdi. Kutalmış Sincarlıların yaptığı vahşeti sultana anlatınca, buraya gelinerek kuşatılmıştı. Sincarlılar, surlar üzerine çıkararak hakarete ve geçen yıldan sakladıkları, öldürdükleri Türklerin kesik kafalarını fırlatmaya başlamışlardı. Bu ağır tahrik ve hakâretler üzerine, kale hücum ile alınmış ve bu cinayetleri dolayısıyla Sincar emîriyle halkın bir kısmı, görünüşe göre Tuğrul Bey'in emriyle öldürülmüştü³⁴.

Yine bu hükümdar, kendisine isyan eden kardeşi İbrahim Yinal'ı yaptıkları savaşta mağlup etmiş, esir edilen adamlarından, ordusu mensuplarından pek çoğunu da katlettirmişti³⁵. Aynı şekilde, tâbi hükümdar Hezaresb'in Besasiri'ye karşı yaptığı baskında ele geçirilen esirleri, fillerin ayakları altına atarak bizzat cezalandırmıştı (449/1057)³⁶.

Sultan Melikşah, 1086'da Câber kalesini ele geçirmiş, kale sahibi Sâbikü'd-din Câber ile ailesi mensuplarını, haydutluk ve şekavet yapıp, ülkede sükûn ve asâyiş bozdukları gerekçesiyle öldürtmüştü³⁷.

Sultan Sancar Karahanlı devleti hükümdarı Arslan-Han'ın emriyle kendisini öldürmek üzere harekete geçen 12 askeri yakalandıklarında katlettirmişti³⁸. Yine, Irak Selçuklu Devleti başkenti Hemedan'ı işgali üzerine, bu dev-

³⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 134-135.

³⁵ Köymen, *SDTT*, s. 62.

³⁶ Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 79, 134.

³⁷ Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 91.

³⁸ Köymen, *BSİT*, c. II, s. 161.

letin hükümdarı Mesud'un Atabeg'i Karaca ile Yusuf Çavuş'u, Dînever yakınlarında yapılan savaşta Mesud ile birlikte ele geçirmiş, Mesud'u tahrikle savaşa yol açtukları gerekçesiyle görünüşe göre, bizzat kendi eli ile (kılıcıyla) öldürmüştü³⁹.

II.

TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE SİYASETEN KATL

1- SİYASETEN KATL'İN SEBEPLERİ

Türkiye Selçuklu Sultanlarının siyaseten ölüm cezası vermelerinin nedenleri çeşitli olup başlıcaları şunlardır: Otoritelerinin tehdit ve tahdit edilmesi, hayatlarına ve saltanatlarına karşı tehlikeler, kendilerine yalan söylenmesi, katle derhal gerek duymaları, tahrik edilmeleri sonucunda katl emri vermeleri, devlete isyan, ihanet, düşmanla işbirliği yapma, halka zulümde bulunma, görev yetkisini kötüye kullanma, hanedân üyelerine tecavüzler, eşkıyalık, hırsızlık, başkaları aleyhinde iftirada bulunma,⁴⁰ emirlerinin dinlenmemesi, koydukları yasaklara uyulmaması⁴¹ vb...

2 - SİYASETEN KATL'DE USÛL VE İNFAZ

Türkiye Selçuklu sultanları sanıkların gerçekten suç işleyip işlemediklerini bizzat yaptıkları veya yapturdıkları bir soruşturma ile tespit etmişlerdir. Gerek yargılamalı, gerekse yargılamasız yapılabilen soruşturmada mevcut delilleri incelemişler, gerektiğinde tanıkların ifadelerine başvurmuşlardır. Ancak İslâm hukukuna göre, "siyaset-tâzir" hakkına sahip olan hükümdar,

³⁹ Köymen, *BSİT*, c. II, s. 192, 196.

⁴⁰ Msl. Sultan I. Kılıç Arslan'ın Musul fethinde (22 Mart 1107), kendisine, bir başkası hakkında iftirada bulunacak kimselerin ölümle cezalandırılacağı hususundaki bir kayıt için bkz: Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Ebu'l-Ferec Tarihi* (çev. Ö. R. Doğrul), c. II, Ankara 1950, s. 346., Münecimbaşı, *Câmiü'd-Düvel* (Anadolu Selçukluları kısmını çev. H.F. Turgal), İstanbul 1939, s. 5.

⁴¹ Msl. *İbn Bibi*'ye göre, Sultan I. Alâeddin Keykubad, Harput Kalesi'nin fethinde esir düşen (Ağustos 1234), Mısır Eyyubî hükümdarı Melik Kâmil'in Melikü'l-ümerâsı Emir Şemseddin Savâb'ın, gönderdiği hil'atı giymemesi ve verdiği bezm'de yemeğini yememesine çok kızmış, bununla beraber onu serbest bırakmış, fakat bir "ferman" çıkartarak Şam'lulara at ve davar saulmasını yasaklamış, aksine hareket edeceklerin, boğazlarından asılmak ve yakılmak suretiyle cezalandırılacağını ordugâh'ta ilân etürmüştü (*el-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, Önsöz ve Fihristi haz. A.S. Erzi), c. I. *Tıpkıbasım*, Ankara 1956 (kısaltması: T.), s. 446., "Muhtasar"ının neşri: M.Th. Houtsma, *Histoire des Seldjucides d'Asie Mineure d'Après L'Abrege du Seldjouknameh d'İbn-Bibi*, Leide 1902, s. 198 (kısaltması: MH.).

bazen bir suç karşılığı olmadan da bu hakkını gerekli gördüğü kimseler karşısında kullanabildiğinden⁴², onların takdir hakları kimi zaman soruşturma ile bağlı olmadan da genişleyebilmiş, soruşturma yapmaksızın da katle karar verebilmişlerdir. Bu hususun daha ziyade icraî askerî sınıf mensupları için söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Her iki durumda da, kendilerinde uyanan kaniya göre sultanlar ölüm cezasına hükmetmişler, bazı durumlarda da şeriat'a başvurarak bu cezanın hukûken mümkün olup olmadığını fetva ile tespit ettirmişlerdir. Sultanların, bilhassa nüfuzlu ve yüksek dereceli devlet adamları hakkında verdikleri hükümlerde katlin câiz ve meşrû olduğuna dair İslâm hukuku'nun görüş ve yardımına başvurmaları, kamuoyunun, devlet erkânının tepkisinden korkmaları, ve aldıkları katl kararında yalnız kalmak istememeleri ile açıklamak mümkündür. Sultanların verdikleri ölüm hükümleri, genellikle yazılı emirler (ferman) şeklinde olmuş, bununla birlikte bazen de katller ferman verilmeden yani şifahi emirler üzerine yapılmıştır ki bunlar da genellikle acil durumlarda, veya sultanın yanında, huzurunda bulunan kimselerin katli dolayısıyla bahis konusu olmuşlardır.

Sultanların verdiği bu emirler üzerine hükümlülerin cezalarının infazı işine girilebilmiş ve bu genellikle, kılıçla idam (boyun vurma, kafa kesme) asma ve boğma şekillerinde yapılmış, nadir olarak da recm etme (taşlama), yakma ve deri yüzme gibi İslâm hukukunda yeri olan ve olmayan usûllere başvurulmuştur. İnfazlar, daha ziyade, aslen bu işte görevli olan ve Emîr-i Dâd'ın emrinde bulunan "cellad"larca yerine getirilmiş, kimi durumlarda da bu iş için Sübaşı, Emîr-i Candar, Emîr-i Alem, Yatakçı Candar vb. gibi icraî askerî sınıf mensupları özel olarak görevlendirilmişlerdir. İnfazlardan sonra yine sultanların emirleri uyarınca, ibaret alınması, halkın yatıştırılması, mak-tûllere karşı duydukları kinin teskini amacıyla, cesetler kale burçları veya demir kafes gibi çeşitli yer ve şekillerde teşhir edilmişlerdir. Türkiye Selçuklu sultanları genellikle mâkul ve haklı sayılabilecek gerekçelerle katl hükümleri vermişler, çeşitli suçların fâillerini, bu en ağır bedensel cezaya çarpturarak, meydana getirdikleri kötülöklere karşı, kefaretlerinin bedelini ödetmek amacını gütmüşlerdir. Ancak bazen de hukukî olarak suçlulukları tespit edilmeden ve hattâ suçlu olmadıkları halde, bir emirleri ile istedikleri kimseleri bertaraf ettirebilmişlerdir ki bu da onların mutlak yetkilerinin genişliğini ortaya koymaktadır. Ne varki, onlar haksız olarak veya yanlışları sonucu verdikleri "siyaset" cezalarının infazından sonra büyük bir vicdan azabı duy-

⁴² Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 101.

maktan da geri kalmamışlar, hattâ bu ıstırap ve pişmanlık bazen onların hastalanmalarına yol açmış, ölümlerine bile neden olmuştur. Diğer taraftan, haksızlığa kurban giden kimselerin yakınlarına ellerinden geldikleri kadar maddî-manevî yardımlarda bulunmuşlar, bu suretle hatalarını bir ölçüde telâfi etmeye çalışmışlardır.

3- SİYASETEN KATL UYGULAMALARI

Türkiye Selçuklu sultanlarının verdikleri ölüm cezalarını başlıca a) Tebaa'ya, b) Hanedan Mensuplarına-Akrabalara, c) Tutsaklara verilenler olmak üzere üç ana gruba ayırarak incelemek mümkündür. Bunlardan ilk kategoride icraî askerî sınıf mensuplarına, ulemâ-din adamlarına ve raiyyet'e verilenler ele alınacak, ikincisinde de esas itibarıyla saltanat veraseti anlayışından kaynaklanan ve ayrı ve özel bir siyaseten katl şekli sayılması gereken hanedan üyelerinin katledilmesi olayı söz konusu edilecektir. Ayrıca bunun gibi hükümdarın yetkisini ilgilendirmesi dolayısıyla, bir siyaseten katl sayılmasa da, esirlere verilen ölüm cezalarının bahis konusu edilmesi de uygun bulunmuştur.

Şimdi bunları sırasıyla ele alalım:

A- TEBAA'YA

Tebaa'ya yönelik ölüm cezalarını, devlet erkânı ile ümerasına, ulemâyâ-din adamlarına, ve raiyyet'e verilenler olmak üzere üç kısma ayırabiliriz. Şimdi bunları ve bunlarla ilgili kayıtları gözden geçirelim:

a) Devlet Erkânı ile Ümerâsına

Kaynaklardaki kayıtlar ve örnekler, Türkiye Selçuklu devletinde icraî askerî sınıf mensuplarının -imtiyazlarının yanı sıra- bilhassa cezalandırma hususunda diğer kimselere nazaran daha az güvenceye sahip olduklarını kafi derecede ortaya koymaktadır. Aynı şekilde Türkiye Selçuklu sultanlarının, Büyük Selçuklu ve Osmanlı hükümdarları gibi, ölüm cezasını da daha ziyade bu sınıf üyelerine verdikleri görülmektedir. Onlar, gulam kökenli olan ve olmayan devlet adamlarının hayatları üzerinde rahatça tasarruf imkanı bulabilmişler, hattâ kimi zamanlarda da merkezle ilişkileri çoğu zaman gevşek ve düzensiz, kontrolden uzak uç'lardaki askerî kuvvetlere, yani Türkmen unsuru-na dahi katl emirleri verebilmişlerdir.

Sultanların askerî sınıf üyelerine ölüm cezası verirken, usûl bakımından soruşturma esasına daha az uydukları da görülmektedir. Meselâ otoritelerinin sınırlanmak istenilmesi, hayatlarına ve saltanatlarına karşı tehlikeler, isyan ve isyan şüphesi, ihanet vb. durumlarda onlar herhangi bir soruşturmaya gerek duymaksızın, kendi takdir haklarına dayanarak katle karar vererek bunları infaz ettirebilmişlerdir. Bununla birlikte düşmanla işbirliği yapmak, ihanet, halka zulümde bulunmak ve buna benzer durumlarda da mutlak olmasa bile bir soruşturma yapmışlar veya yaptırmışlardır.

İcraî askerî sınıf mensuplarından birisi hakkında zulmü veya başka nedenlerden ötürü kendilerine yapılan şikayet başvuruları üzerine, onlar derhal harekete geçmişler, bazı durumlarda doğrudan doğruya bizzat soruşturma yaparak, katl emri verip veremeyeceklerini tespit etmişlerdir. Soruşturma, gerek yargılamalı ve gerekse yargılamasız olabilmektedir. Ancak, kanıt toplama, tanık dinleme ve gerektiğinde tarafların ifadelerine başvurma ve onları yargılama gibi hukukun vazgeçilmez gereklerini de yerine getirdikten sonra, ölüm cezasına hükmetmişlerdir. Sultanların soruşturma prensibine uymadan verdikleri katl kararlarında ise, katle zaruret görmeleri, o an için derhal bir kaniya varmaları veya gazapları yani kontrolden çıkmış bir durumda bulunmaları etken olmuştur.

Selçuklu sultanları, gerek soruşturma sonucunda, gerekse soruşturma yapmaksızın, kendilerinde uyanan kanı doğrultusunda aldıkları katl kararlarını gerektiği zaman fetva ile de teyid ettirebilmişlerdir ki aşağıda göreceğimiz üzere, Pervâne gibi yüksek dereceli ve büyük divan üyesi bir askerinin herhalde kamuoyunun ve ordunun tepkisinden korkulması dolayısıyla, ortadan kaldırılması işi, ancak şeriat'ın yardımına başvurulmak suretiyle gerçekleştirilebilmiştir. Ölüm hükümleri daha ziyade yazılı olmuş, bilhassa uzakta bulunanların katli için "ferman" yollamak gerekmiştir. Ancak fermansız katller de bahis konusu olabilmektedir. Bunlar daha ziyade belirttiğimiz gibi âcil durumlarda, sultanların huzurunda, verdikleri emirlerle yapılanlardır.

Sultanların gerek yazılı, gerekse sözlü emirleri üzerine, infaz işine başlanabilmiş ve bu daha ziyade, kılıçla idam ve asma, bazen de yakma ve taşlama (recm) gibi şekillerde yapılmıştır. İnfazlardan sonra ise, sultanların emirleriyle cesedler kale burçları ve demir kafes gibi çeşitli yer ve şekillerde teşhire tâbi tutulmuşlardır.

Türkiye Selçuklu sultanlarının icrai askerî sınıf üyelerine verdikleri bu katl hüküm ve cezalarını 1°- Münferid olanlar, 2°- Toplu olanlar şeklinde iki kısma ayırarak incelemek mümkündür.

1°- Münferid olarak

Selçuklu sultanlarının icrai askerî sınıf mensuplarına münferid olarak verdikleri ölüm cezaları ile ilgili olan kayıtlar daha ziyade saray, hükümet ve ordu teşkilatında görevli Gulam, Dizdar, Atabey, Pervâne, Nâib, Ordu Komutanı gibi yüksek dereceli olan ve olmayan askerîlerle ilgilidir. Bunlardan en eski tarihli olan ilkinde göre, Sultan II. Rükneddin Süleyman-şâh çok sevdiği gulamlarından birisine "siyaset" buyurmuştu. Şöyle ki gulam, yaşlı bir kadının elindeki yoğurdu veya ayranı parasını vermeden zorla alıp içmişti. Bunun üzerine kadın sultanın huzuruna çıkarak onu şikâyet etmişti. Sultan durumun doğru olup olmadığının araştırılması, yani bir soruşturmanın yapılması için "Emîr-i Dad"a emir vermiş, daha sonra "gulam"ı da yanına getirterek tarafları bizzat yargılamaya başlamıştı. Davalı önce suçunu kabul etmemiş, davacıya da eğer iftira ediyorsa, bunu hayatıyla ödeyeceğini bildirmişti. Rükneddin'in yaptığı yargılama sonucunda, gulamın gerçekten de suçlu olduğu kusturulmak suretiyle ağzından yoğurdun veya ayranın çıkmasıyla anlaşılmıştı. Bu durum karşısında sultan çok sevdiği halde, gulamını derhal ölüm cezasını çarpturmakta tereddüt etmemişti¹³.

Bu kayıttan da açıkca anlaşılacağı üzere, askerî sınıfa dahil ve saray teşkilatında sultanın bizzat maiyyetinde görevli olan bu gulam, raiyyet'ten bir kimseye karşı onun malını, parasını ödemediği zorla aldığı, yani gasb'da bulunduğu için bir zulüm suçu işlemiştir. Bu olayın ön soruşturması ve sanığın huzura celbi görevi Emîr-i dâd'a havale edilmiş, daha sonra bizzat sultan tarafından bir yargılama yapılmış ve sanığın suçluluğu anlaşılacak "siyaset" cezasına hükmedilmiştir. İnfaz ise görünüşe göre, Emîr-i dâd'ın adamları yani "celladlar" tarafından yapılmıştır. Sanık suçunu inkar ettiğinden ve sultana da dolayısıyla yalan söylediğinden onun nezdinde cezası, suçu bir kat daha ağırlaşmıştır. Suçunu kabul edip yalan söylememiş olsaydı, belki de bu kimse- nin daha hafif bir cezaya çarptırılması mümkün olabilecekti. Görüldüğü üzere, Türkiye Selçukluları'nda zulüm, gasb, hırsızlık suçları ölümle cezalan-

¹³ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûrî'l-Alâ'iyye*, I. cilt (II. Kılıç Arslan'ın Vefaundan I. Alâüddin Keykubâd'ın Cülûsuna kadar) (neşredenler: N. Lugal-A.S. Erzi), Ankara 1957 (kısaltması: LE.), s. 93-95., T., s. 64-65., MH., s. 19-20., *Müneccimbaşı*, s. 13.

dırılmakta, hattâ yalancılık ve bir başkası hakkında iftirada bulunmak için de aynı şey bahis konusu olabilmektedir. Halbuki İslâm ceza hukukuna göre hırsızlık ve ağır olmayan gasb cürümlerinin cezası (Şer'î hadd) ölümü değil, el ve ayak kesmek gibi daha hafif bedenî cezaları gerektirmektedir. Selçuklu sultanı ise, İslâm hukukunun bu hususlarda öngördüğü cezaları nazarı dikkate almayarak, kendi takdir hakkına, örfi yetkisine dayanarak, sanığa en ağır bir ceza olan, ölümü vermekte asla tereddüt etmemiştir. Bu durum da, Türkiye Selçukluları'nda nazarı İslâm ceza hukuku esaslarının her zaman için bağlayıcı olmadığını ortaya koymaktadır.

İkinci kaydımıza göre de Sultan I. Alâeddin Keykubâd, Alâiye kalesinin adını bilemediğimiz komutanını (dizdar) bu cezaya çarptırmıştı. İbn Bibî'nin dışında, hiçbir kaynakta yer almayan bu kayda göre, dizdar hakkında halka zulümde bulunduğu, masum kimseleri katlettiği, üstelik Kırılıslarla işbirliği yaptığı ve hattâ kaleyi onlara teslim etmek istediği şeklinde, kendisine bir şikayet mektubu gönderilmesi üzerine, bunların gerçekten doğru olup olmadığını anlamak için derhal harekete geçmiş, ve olay yerine gelerek gizli olarak bir soruşturmaya başlamıştı. Dizdar'ın hareketlerini yakından bilen kale "muteber"leri, o'nun zulüm ve cinayetlerini ve ihanetini kanıtlarıyla ve tanıklarla sultana açıklamışlardı. "Ümerâ"nın da kale muteberlerinin sözlerinin doğruluğunu, tanıklık ederek tasdik etmeleri, Alâeddin'de artık onun gerçekten suçlu olduğuna dair tam bir kanı uyandırmıştı. Bunun üzerine hemen "cellad"lara, dizdar'ın öldürülmesini ve cesedinin parça parça edilerek, ibret için Alâiye kalesi burçlarında asılarak, teşhir edilmesini emretmişti⁴⁴.

Görüldüğü gibi, bu kimse, mülki-askeri taşra teşkilatı bünyesinde görev yapan icrai askerî sınıfa mensup bir kale komutanıdır. O Alâiye'de maiyyetine ve halka haksız yere zulümler yapmış, suçsuz, günahsız kimselerin kanına girmiştir ki sırf bunlar dahi, çoğu zaman ölüm cezasını gerektiren ağır suçlardır. Bilindiği gibi Osmanlılarda da halka zulmedenlerin "sâi bi'l fesad" sayılıp, hükümdâr veya onun yetkili kıldığı kişilerin emriyle siyaseten katle-

⁴⁴ İbn Bibî, T., s. 416, 417., MH., s. 179-182. Osman Turan, "Müslüman olması icab eden bir dizdarın hiyaneti ve böyle bir hâdise bahis mevzuu olmasa gerek" diyerek bu kaydın doğru olamayacağını ileri sürüyorsa da (bkz: *Selçuklular Zamanında Türkiye. Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 1971, s. 374-375), İbn Bibî'nin bu olayı niçin detaylı bir şekilde naklettiği keyfiyetini açıklayamamaktadır. O'nun-kaynakta açık olarak belirtilmediği halde-kale komutanının Müslüman olması gerektiğinden ötürü ihanet edemeyeceğini söylemesi de akla uygun değildir. İbn Bibî'nin ayrıntılara kadar inerek bu konuda bilgi vermesi, bu kaydın ve olayın sıhhati hakkında yeterli bir fikir vermektedir sanıyoruz.

dilmeleri hukûken meşru sayılmıştır⁴⁵. Dizdar üstelik bununla da kalmamış, Selçuklu devleti aleyhine dış güçlerle işbirliğine girmekten kaçınmamış ve ülke topraklarının bir parçası olan Alâiye'yi düşmana teslim etmek istemiştir. Bu fiil ise, suçların en ağırlı olan vatana ihanetdir. Sultan kendisine yapılan suç duyurusu üzerine, olayda herhangi bir kasıt, dizdar'ı çekememezlik gibi faktörlerin bulunabileceğini de hesaba katarak soruşturmayı bizzat ve gizlice yürütmeyi uygun bulmuş, bu aşamada kanıtları tespit etmiş, olayların bizzat içinde yaşayan görgü tanıklarını dinlemiş, ve bu suretle soruşturmanın bütün gereklerine uymuştur. Bütün bunların sonucunda da sanığın suçluluğu ortaya çıkmış, ve hakkında katl kararı verilmiştir. İnfaz ise, celladlarca kılıçla yapılmış ve maktûlun parçalanmış cesedi ibret alınması için ve kale halkının ona karşı duyduğu kinin teskini amacıyla, sultanın emriyle teşhir olunmuştur.

Gerek bu kayıtlardan anlaşılacağı gibi, gerekse kaynaklarımızda ayrıca ifade edildiği üzere, Sultan Alâeddin, vatana ihanet, zulüm vb. gibi suçları işleyenlere, katl, gasb, ve hırsızlık gibi âdi suçların faillerine, asla müsamaha göstermemiş ve onları hak ettikleri en ağır cezalarla cezalandırmıştır⁴⁶.

Bu hükümdardan sonra yerine geçen oğlu Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev de, tahta geçtikten sonra Atabeg, Pervane, Nâib gibi büyük divan üyesi olan yüksek dereceli icraî askerî sınıf mensuplarına, orduda görevli üst rütbeli komutanlara, siyaset cezaları vermiştir ki bunların çoğunun haklı veya mâkul gerekçelere dayandığını söylemek pek mümkün görünmemektedir. Mesela Gıyaseddin, saltanata geçmesinde yardımcı dokunan yaşlı Atabeg'i Emîr Şemseddin Altun-aba-yı Çâşnîgir'in, Emîr Sadeddin Köpek'in, aleyhinde ağır isnad ve iftiralarda bulunması dolayısıyla, bunları doğru olarak kabul ederek hiçbir soruşturmaya gerek duymaksızın, katledilmesi emrini vermişti. Sultan yüzüğünü (engüşter) Emîr Köpek'e vererek, bu hususun ifası için ona yetki tanımış, ve infaz işine nezaret etmekle görevlendirilmişti. O da, Divan'a gelerek Atabeg'i kendi eliyle bir "yatakçı candar"a teslim etmiş ve bunun tarafından Emîr Altun-aba, Alâiye dışına çıkartılarak şehid edilmişti⁴⁷.

⁴⁵ Mumcu, *Rüşvet*, s. 239.

⁴⁶ *Ebu'l-Ferec*, c. II, s. 537., *İbn Bibî*, T., s. 226, 227, 293.

⁴⁷ *İbn Bibî*, T., s. 370-371., MH., s. 211-212., *Müneccimbaşı*, s. 30., Turan, *SZT*, s. 409., a.g.y., Selçuk Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı, *Belleten*, XI/42 (Nisan 1947), s. 199-200., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Ankara 1972³, s. 9.

Görüldüğü üzere, büyük divan üyesi olan Emîr Altun-aba, kendisi aleyhinde sultana yapılan ithamların ve iftiranın kurbanı olmuş, ve bunların gerçekten doğru olup olmadığına bakılmaksızın, katli hakkında karara varılmıştır. Bu da şüphesiz sultanın kışkırtulması sonucu verilen bir siyaset cezasıdır. İnfazı uygulamak veya nezaret, özel olarak Emîr Köpek'e verilmiştir. Atabeg'in idamı ise-herhalde bir tepki gelmesinden korkulduğu için olacak-yataklı candar tarafından kent dışında yerine getirilmiştir.

Sultan Gıyaseddin, yine kendisinin yakın adamı ve tahta çıkmasında rolü bulunan Pervane Emîr Taceddin'in de öldürülmesine ferman buyurmuştu. O, Emîr Köpek'in kendisine rakip ve emellerinin gerçekleşmesi bakımından bir engel olarak gördüğü Pervane Taceddin'in eski Artuklu melikinin şarkıcı bir câriyesi ile gayr meşrû ilişkide bulunduğu dair söylentilere ve dedikodulara dayanarak, Akşehir İmam ve kadılarından bu suçun (zina) "recm" cezasını gerektirdiğine dair aldığı bir fetva üzerine, onun öldürülmesi emrini vermiş ve bu katlin şeriat'in hükmü olduğuna dair ferman yazılmak üzere, mührünü Emîr Köpek'e devretmişti. "fetva" ve bunun gereğini yapmak üzere yazılan "ferman"la Taceddin'in iktâ sahası olan Ankara'ya giden Emîr Köpek, kentin "ümerâ", "cimme" ve "âyan"ını toplayarak elindeki hükümleri okumuş ve tutuklayarak kentin meydanına getirdiği Erzincanlı Kadı Şerefeddin oğlu Pervane Emîr Taceddin'i, orada halka (avam) taşlatarak (recm), bu cezaı infaz ettirmişti⁴⁸.

Görüldüğü üzere, buradaki katl'de fetva'nın önemli bir rolü olmuştur. Bilindiği gibi sözlük anlamıyla fetva "sorulan bir müşkil hakkında cevap" demektir⁴⁹. Divan üyesi ve yüksek dereceli bir icrai askerî sınıf mensubu olan Pervane Emîr Taceddin'in öldürülmesini gerektiren neden, zina töhmetiyle bulunmuştur. Çünkü böyle bir kimsenin, hakkında herhangi bir şikâyet mevcut olmadığı halde, mâkul olmayan gerekçelerle katledilmesi, hoş karşılanmayacak, çoğu kimse, haklı olmayan bu katli kötü niyete, gareze yoracak ve meşrû görmeyerek lanetleyecektir. Pervane'nin suçu Emîr Köpek'in kendi ölçüsüne göre yaptığı soruşturma ile güya açığa çıktıktan sonra bunun belgelenmesi gerektiğinden, katlin meşrû olduğuna dâir ulemâ'dan bir de fetva

⁴⁸ *İbn Bibî*, T., s. 471, 473-474, 475., MH., s. 212-213, 214., *Müneccimbaşı*, s. 30., Turan, SZT, s. 409-410., Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970², s. 66, 75., a.g.y., *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 9.

⁴⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İslâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, c. I, İstanbul 1949, s. 251., Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 106.

alınmıştır. Bu şekilde fetva âdeta yargılama yerine geçmiştir. Çünkü fetvada da konu incelenmektedir. Yargılamasız soruşturmanın sonucunda alınan bu fetva ile, belki yargılamanın eksikliği pek ufak bir çapta giderilmiştir, ama bunu hiçbir zaman bir yargılama olarak kabul etme imkanı yoktur. Katlin şariatçe de câiz olduğuna dair alınan bu fetva ile, hükümdarın rahatça idam cezası vermesi sağlanmıştır. Sultan, kararlaştırılan hükmü ferman şeklinde yazdırması için mühür yüzüğünü Emîr Köpek'e vermiş, ve onu infazın yapılmasıyla görevlendirmiştir. O da Ankara'ya gelerek halkın huzurunda fetva ile fermanı okumuş ve İslâm ceza hukuku'nun zina suçu için öngördüğü ceza uyarınca mahkumun idamını recm, yani taşlanarak öldürülmek suretiyle gerçekleştirmiştir⁵⁰ ki bu ceza ve infaz şekli Türkiye Selçukluları'nda olduğu gibi, Osmanlılar zamanında da ancak çok ender ve sınırlı durumlarda uygulanmıştır⁵¹.

Bu zayıf hükümdar keza, 1238 Temmuz'unda Sümeysat'ın fethinden sonra, büyük devlet adamlarından Divan üyesi "Nâib-i saltanat" Emîr Kemaleddin Kâmyar'ı da, bir töhmetle suçlayıp, Konya dolaylarındaki Gâvele Kalesi'ne göndertmiş ve bir süre sonra da Emîr Köpek'e verdiği bir fermanla katlettirmişti⁵². Bunun da yukarıdakiler gibi sultanın kışkırtılması ve kendisinden bu konuda emir alınması sonucunda ifa edilen bir siyaset cezası olduğu şüphesizdir.

Verdiğimiz kayıtlardan anlaşılacağı gibi, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, böylece bu değerli devlet adamlarına suçlu-suçsuz demeden, hattâ gerçekte suçlu olmadıkları halde, Emîr Köpek'in entrikaları ve tahrikleri ile bunların suçlu olduklarına, kendilerinden muhtemelen tehlike gelebileceğine inanması sonucunda, bu haksız siyaset cezalarına hükmetmiştir.

Yine bu hükümdar, ordu mensubu olan yüksek rütbeli ümera'ya da ölüm cezaları verebilmiştir. Mesela bu hususta elimizde bulunan bir kayıda göre o, Moğollarla yapılan Köseadağ savaşından sonra (1243), ihanet etmekle suçlanan Faradevle'yi idam ettirmişti⁵³ ki bu kimse, İbn Bibî'nin Gürcü-oğlu

⁵⁰ Recm hususunda bkz: Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 44-45.

⁵¹ Bu hususta bkz: İlber Ortaylı, *Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler, Osmanlı Araştırmaları*, I., İstanbul 1980, s. 39.

⁵² İbn Bibî, T., s. 478-479., MH., s. 216-217., *Müneccimbaşı*, s. 31., Turan, *SZT*, s. 410-411., Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 9., a.g.y., *Medhal*, s. 100.

⁵³ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi* (çev. H.D. Andreasyan), İstanbul 1954, s. 16, dipnot 7., H. Howorth, *History of the Mongols*, c. III, London 1883, s. 45-46.

Zâhirü'd-devle olarak bahsettiği Şalva'nın oğlu Fardahla olup, Selçuklu ordusundaki paralı Hristiyan askerlerinin kumandanı idi⁵⁴. Faradevle hakkında tarafgir bir ifade kullanan Aknerli Grigor her ne kadar onun bu savaşta canla başla savaşıp elinden geleni yaptığını söylüyorsa da⁵⁵, Köseadağ'da Selçuklu öncü kuvvetlerinin kumandanları arasında bulunan Şalvaoglu, Moğollar'ın safında bulunan Gag hâkimi Akbuğa'nın karşısında bayrağını çevirip kaçmıştı. Yine savaştan dönen Emîr Mübarizeddin Çavlı, sultanın yanına gelip, o'nun karışık davranışları hakkında şikayette bulunmuştu⁵⁶. Bunlar, o'nun gerçekten de ihanet etmiş olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmekte ve bu itibarla katlin haklı bir nedene dayandığını söylememize imkan vermektedir.

Selçuklular bakımından hayatî derecede önem taşıyan bu savaşta Şalvaoglu'nun görevini tam mânasıyla yapmadığı, hattâ kendi ırktaşları karşısında vuruşmayarak, savaş alanını terkettiği veya kaçmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu ise, görevde ihmal ya da bir noktada ihanet sayılabilir. Bu itibarla sultan tarafından, hakkında idâm cezasına hükmedilebilmiştir. Sultanın kendisinin tutum ve davranışları hakkında başkasından bilgi alması, yani tanıkların ifadelerine başvurulması, bir ölçüde soruşturma prensibine uyulduğunu gösteriyorsa da, Faradevle'ye, kendisini savunma hakkı verilip verilmediğini, yani soruşturmada bir yargılamanın yapılıp yapılmadığını bilemiyoruz. Her ne şekilde olursa olsun, içinde bulunulan olağanüstü durum nedeniyle, süratli ve şifahi bir şekilde alındığı muhakkak olan bu katl kararı uyarınca, onun yaşamına son verilmiştir. İnfazın ise, kılıçla idam şeklinde olduğu şüphesizdir ki, Türk devletlerinde gerek Büyük Selçuklularda, gerekse Osmanlılar'da da ordu mensubu askerî sınıf üyelerinin bilhassa savaş zamanlarında kafaları kesilmek suretiyle idam edildikleri bilinmektedir⁵⁷.

2°- Toplu Olarak

Türkiye Selçuklu sultanları ihanet, ihanet şüphesi, hayat ve tahtlarına karşı tehlikeler, kendilerine tahakküm vb. gibi neden ve gerekçelere dayanarak, yine saray, hükümet ve ordu teşkilatında görevli olan Emîr-i Ahûr, Emîr-i Meclis, Merkez Melikü'l-ümerâsı (beylerbeyi), ordu kumandanı ve emîrleri, sınır garnizonları komutanları (kale kütüvalleri) Sübaşı ve uç Türkmenleri gibi icrai askerî sınıf mensuplarına toplu siyaset cezaları da vermişlerdir. Bu

⁵⁴ Aknerli Grigor, s. 16., Howorth, s. 46., Turan, SZT, s. 416, dipnot 22.

⁵⁵ Aknerli Grigor, s. 16.

⁵⁶ Turan, SZT, s. 436.

⁵⁷ Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 121.

hususta elimizde bulunan ilk kayıt, Sultan II. Kılıç Arslan devrine aittir. Buna göre bu hükümdar, Selçuklu kara kuvvetlerinin bir bölümünü teşkil eden 4.000 Türkmen askerine siyaset buyurmuştu. Kılıç Arslan ile Sivas meliki olan oğlu Melik-şah arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi üzerine, taraflar çarpışmak amacıyla Kayseri havalisinde karşı karşıya gelmişler, ancak, savaş yapılmamış ve Melik-şah Sivas'a dönmek zorunda kalmıştı. İşte Sultan Kılıç Arslan, hiddet içinde bu olayda, oğlunun safında yer alan ve sayıları 4.000 kadar olan Türkmenler'in öldürülmesini emretmişti (1188) ⁵⁸. Uc Türkmenleri oldukları şüphesiz olan bu kimseler hakkında verilen söz konusu toplu katl hükmünün infaz edilip edilmediğini ise, bilemiyoruz. Ancak anlaşılacağı gibi bu Türkmenler evvelce sultana bağlı oldukları halde, sonradan taraf değiştirerek oğlunun ordusuna katılmışlar ve düşman sıfatıyla Kılıç Arslan'ın karşısına çıkmışlardır. Bu suretle ona ihanet etmiş olmaktadırlar. Bilindiği gibi, Türk tarihinde bu uç Türkmenleri'nin devletin mukadderatı üzerinde büyük rolleri olmuş ve onlar genellikle görüldüğü üzere, saltanat mücadeleleri, isyan ve buna benzer durumlarda çıkarları doğrultusunda rahatça saf değiştirebilmişlerdir.

Bu büyük hükümdarın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev de, -eğer Anonim'in karışık ve başkaca hiçbir kaynaktan yer almayan rivayeti doğruysa - babasına Ereğli'de zehir vererek ölümüne neden olan Emir Avâriz-oğlu ile bu konuda kendisiyle işbirliği yapan suç ortakları dört emiri, tahta geçtikten sonra yakalatmış ve siyaset cezasına çarptırmıştı. Gıyaseddin, babasının ölümünden sorumlu tuttuğu bu emirlerin önce el ve ayaklarını kestirmiş, ve sonra da ateşte yaktırarak ⁵⁹ babasının öcünü almıştı. Bu çeşit infazlara genellikle hükümdarların duyduğu büyük nefret ve kinin neden olduğunu, gerek bu, gerekse aşağıda ele alacağımız diğer kayıtlar ortaya koymaktadır.

Sultan I. İzzeddin Keykâvus da, gerek ordu mensubu olan, gerekse askerî-idarî bakımdan uç teşkilatında, ülkenin sınır bölgelerinde komutan olarak görev yapan ümerâyı, düşmanla işbirliği yapma ve kendisine (devlete) ihanet etme veya sırf bu şüphe dolayısıyla, vatan toprağını savunmaksızın

⁵⁸ Süryani Mihael, *Chronique de Michel Le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*. (Éditée pour la première fois et traduite en français par J.B.Chabot), c. III, Paris 1910, s. 405., *Ebu'l-Ferec*, c. II, s. 450., Turan, *SZT*, s. 225., a.g.y., Kılıç Arslan II., *İA*, c. VI, s. 697., a.g.y., Süleyman-şah II., *İA*, c. XII, s. 220.

⁵⁹ Anonim, *Tarih-i Âl-i Selçûk* (Fotoğraf neşir ve trk. trc. F.N. Uzlu), Ankara 1952, s. 40, 26., Farsça metin (yay. M.C. Meşkur), *Ahbâr-ı Selâçike-i Rûm*, Tahran 1350/1971, s. 346.

düşmana terketme gibi nedenlerden ötürü toplu olarak ölüm cezasına çarptırmıştır. Mesela o, 1218 Haziran'ında Eyyubîler üzerine çıktığı Haleb seferinde ele geçirilen Râban kalesi'nin "kütuval"lığına atadığı Maraş emiri Nusreteddin'in damadı ile, yine antlaşma ile Selçuklu topraklarına katılan Telbâşir kalesi'nin "emir"liği ve "ser-leşker"lığına atadığı kardeşini, idam ettirmişti. Şöyle ki, Haziran ayında başlayan bu seferde ileri harekâta devam edilmiş, ancak Selçuklu öncü kuvvetlerinin Eyyubîlere yenilmesi üzerine, İzzeddin ağustos'ta Elbistan'a geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Melik Eşref harekete geçerek sözü edilen bu kaleleri kuşatmış, sultanın atadığı ve adını bilemediğimiz bu emirleri "va'd-u vaid"le korkutup, hoş vaidler ve tatlı sözlerle kalelerini teslim etme ikna ve razı etmiş, daha sonra onları salıvererek, Türkiye'ye göndermişti. Nusreteddin'in damadı ile kardeşi, bu suretle sınır garnizonu durumunda olan bu yerleri Eyyubîlere teslim ederek, sultanın yanına gelmişlerdi. İzzeddin, Raban ve Tel-Bâşir'e atadığı bu emirlerin kalelerini düşmana bırakıp geldiklerini duyunca çok hiddetlenmiş, ve derhal emir vererek onları boğazlarından astırmıştı (Ağustos 1218)⁶⁰.

Anlaşılabileceği gibi, Eyyubîlerin üzerine çıkılan sefer sonucunda ele geçirilen bu sınır kaleleri, Selçuklular'ın güvenliği ve stratejik açılardan çok önemli bir yerde bulunmaktaydı. Bu yüzden bunların komutanlığının çok emin ve güvenilir kişilere verilmesi gerekmektedir. Sultan, Maraş uç beyi Nusreteddin'in damadı ile kardeşine -herhalde bölgeyi de iyi tanıdıklarından olacak- anânevî teamüle uygun olarak, bu yeni fethedilen kalelerin kütuvallığı ve Sübaşılığı görevlerini vermiştir. Ancak onlar, Eyyubî hükümdarı Melik Eşref'in kendilerini kuşatması üzerine, onun tehdit veya tatlı sözlerine kanarak kalelerini düşmana terketmişlerdir. Onların her ne pahasına olursa olsun kendilerine tevdi edilen vazifenin gereklerini yerine getirmeleri, savaşmaları ve gerekirse bu uğurda canlarını feda etmeleri gerekirken, onlar belki de durumun ümitsizliği karşısında bunlardan kaçınmışlar, kendi canlarını devletin yüksek menfaatlerinden önce düşünmüşlerdir. Bu ise, sultan tarafından vatana ihanet suçu olarak sayılmış ve bunun cezası da çok ağır olmuş ve onlar, bu hareketlerinin bedelini, canlarıyla ödemek zorunda kalmışlardır. Sultanın huzurunda oldukları için, verilen sözlü emirle de bu sınır garnizonlarının askerî-mülkî komutanları katledilmişlerdir. Bu kayıt ve olay, ta

⁶⁰ *İbn Bibî*, T., s. 195-196., LE., 266-267., MH., s. 80. *Müneccimbaşı* da, "İzzeddin'in tutsaklıktan kurtulup gelenleri sorgusuz Elbistan'da astırdığını" belirtmiştir (bkz: s. 20-21). *Ebu'l-Ferec* ise, bunların idamını ümera'nın Elbistan'da topluca yakılması olayıyla karıştırmıştır (bkz: c. II, s. 501).

Hunlar zamanından beri, Türkler'de bir karış vatan toprağının bile herşeyin üstünde ve değerli tutulduğu, âdeta kutsal sayıldığı anlayışının Türkiye Selçuklu Devleti'nde de devam ettiğini ve değişmediğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Sultan İzzeddin, geri çekildiği Elbistan'da kendisine ihanet etmekle suçladığı ümerasından bir kısmını da topluca yakırtmak suretiyle idam ettirmişti. Büyük ümit ve hazırlıklarla çıkılan bu seferde Melik Efdal'in hiyânet ederek Eyyubiler tarafında yer alması, Selçuklu öncü birliklerinin de yenilmesi ve geri çekilmek zorunluluğunda kalması, daima zaferler kazanmış ve yenilgi yüzü görmemiş olan İzzeddin'i çok sarsmış, ve psikolojik bakımdan büyük bir üzüntü ile çöküntüye uğratmıştı. Bu moral ve manevî yıkım, onun hiddet ve ısrabını artırmış ve başlangıçta bu sefere taraftar olmayan bazı emirlerinin de kendisine ihanet ettiği şüphesine düşürmüştü. Halep hükümdarı Melik Zâhir'in ölümüyle yerine geçen oğlu Melik Aziz'in küçük yaşta olması dolayısıyla nâibeliğini yapan annesi, Selçuklu ordusunu bilek gücüyle yenemeyeceğini anlayınca Selçukluları hile yoluyla yenmek, aralarına nifak sokmak ve onları psikolojik bakımdan yıpratmak amacıyla bir plan hazırlamıştı. Buna göre güya bazı Selçuklu emirleri kendisiyle temasa geçmişler ve mektuplar yazmışlardı. İzzeddin, işte güya emirlerin yazdığı, gerçekte ise, nâibenin hazırladığı bu sahte mektupları ele geçirmiş ve huzurunda topladığı emirlerin önlerine fırlatmıştı. Günahsız emirler bu mektupları görünce hayretler içinde kalmışlar, düşmanla işbirliği yapmanın ve sultana ihanet etmelerinin büyük bir yalan ve iftira olduğunu, bu işten habersiz olduklarını söylemişler, sultanın birtakım düzencilerin hilelerine iltifat göstermek, delilsiz, isbatsız bir surette böyle bir hiyâneti kendilerine yakıştırmak ve bundan ötürü de ceza vermesinin doğru olmayacağını söyleyerek, yalvarıp yakarmışlardı. Ancak İzzeddin bunları dinlememiş ve onların topluca katledilmesini buyurmuştu. Bunun üzerine el ve ayakları bağlanan beyler bir eve sokularak yakılmışlardı (Ağustos 1218)⁶¹.

⁶¹ *İbn Bibî*, T., s. 190-191, 195, 196, 197, 198., LE., s. 260-261, 266-269., MH., s. 76-78, 80-81., *İbn Vâsil, Müferricü'l-Kürûb* (nşr. C. Şayyal), c. III, Kahire 1960, s. 363-368., Kemaleddin İbnü'l-Adim, *Histoire d'Alep* (Traduite avec des notes historiques et géographiques par E. Blochet), Paris 1900, s. 155-158., İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih* (çev. A. Ağırakça-A. Özeydin), c. XII, İstanbul 1987, s. 305-308. *Ebu'l-Ferec* ise yanlış olarak, topluca yakıtılanların, Tel-Bâşir'i Melik Eşref'e teslim edenler (yani Maraş emiri Nusreteddin'in kardeşi ile damadı) olduğunu belirtmiştir (bkz: c. II, s. 501.), *Anonim*, Fotoğraf neşr., s. 44., trk. trc., s. 28., Farsça metin, s. 347., *Müneccimbaşı*, s. 20-21., Turan, SZT, s. 318-21.

Görüldüğü üzere, Eyyubî'lerin Selçuklu sultânının kendi askeri üzerindeki güvenini sarsmak amacıyla başvurduğu hile ve emirler aleyhinde giriştiği menfi propaganda amacına ulaşmış, sultan emirlerin ihanetinin güya belgesi olan bu uydurma mektuplara, yani sahte delillere dayanarak ihanet suçunun sübût bulunduğunu kabul ederek, onlar hakkında katl kararı almıştır. Şüphesiz bunda içinde bulunulan olağanüstü durum ve koşulların yol açtığı psikolojik ve moral faktörler de büyük ölçüde etken olmuştur. Sinirleri bozulan İzzeddin bu ruhi perişanlık, bunalım ve üzüntü içinde etrafından, maiyetinden bile şüpheye düşmüş, emirlerin başlangıçta bu sefere pek istekli olmamaları da onun kuşku duymasında veya kuşkularının artmasında rol oynamıştır. Beyler, sultanın yanına getirilerek suçları bildirilmiş ve bunu belgeleyen sözde kanıtlar kendilerine gösterilmiştir. Beyler de kendilerini savunmuşlar, bunların uydurma olduğunu ve kendilerine yöneltilen suçun vârit olamayacağını belirterek bunu şiddetle reddetmişlerdir. Fakat sultan, buna rağmen kendi görüşünde ısrar etmiş ve hükmünü vermiştir. Açık bir mahkeme tarzında yapılan bu yargılamada derin bir soruşturma yapılmaksızın sadece elde bulunan sahte delillere (mektuplara) dayanılmak suretiyle katl kararına varılmıştır. Sultanın yanında olduğu için bunda ferman verilmesine lüzum görülmemiş, infaz ise, Türkiye Selçuklu tarihinde örneğine pek rastlanmayan ve bu bakımdan orijinallik arzeden bir tarzda, yakılmak suretiyle yapılmıştır. Şekli itibariyle İslâm hukukuna da pek aykırı olan bu çeşit infaz biçimine, Osmanlı sultanları da ender olarak başvurmuşlardır⁶².

Gerçekte suçsuz oldukları halde, sadece şüphe ve sahte delillere istinaden ümerâyı siyaset cezasına çarptıran Sultan İzzeddin, İbn Bibî'ye göre, sonradan bu hareketinden dolayı çok pişman olmuş, geride kalan emirlerine kendisine mâni olmadıkları için sitemler etmişti⁶³. Ayrıca beyleri yakurduğu evin yerinde, -sonradan "Yanık Mescid" (Mescid-i Sühtegân) adını alacak olan- bir mescid de yaptırdığını *Anonim* rivayet etmektedir⁶⁴. İzzeddin'in bu olaydan bir iki yıl sonra veremden ölmesinde (1220) emirleri yakturarak öldürtmesinden duyduğu büyük vicdan azabının da payı olduğu şüphesizdir.

Türkiye Selçuklu tarihinin bundan sonra ve en geniş kapsamlı sayılabilecek toplu tasfiye ve katl hareketi, bu hükümdardan sonra yerine geçen kar-

⁶² Bu hususta msl. bkz: F. Taeschner, Über einige Fälle von Katzenverbrennung bei den Osmanen, *Der Islam*, XVIII/(1929), s. 241 ve bundan naklen Mumcu, *Rüşvet*, s. 233.

⁶³ *İbn Bibî*, T, s. 198., LE., s. 270.

⁶⁴ *Anonim*, Fotoğraf neşr, s. 44., trk. trc., s. 28., Farsça metin, s. 347.

deşi Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın saltanat yıllarının başlarında vukû bulmuştur. Bu hükümdar icrai askerî sınıfa mensup olan büyük beyleri topluca bertaraf ettirmiştir.

Babası ve ağabeyisini saltanata geçiren devlet rical ve ümerâsının siyasi ve ekonomik gücünün kendi zamanında da giderek artması ve bunların devlet işlerine müdahalelerde bulunmaları, Alâeddin'in otoritesini tahdit ve tehdit eder bir hale getirmişti. Öte yandan ağabeyiyle olan taht mücadelesinde de bu beylerin İzzeddin'i desteklemiş olmaları, saltanata geçtikten sonra kendisiyle onlar arasında karşılıklı bir güven ortamının oluşmasını güçleştirmekteydi. Bununla birlikte sultan onları idâreye çalışıyor, fakat özel meclislerde onlardan şikayetini ve hoşnutsuzluğunu açığa vuruyor, bu da taraflar arasındaki kuşku ve dedikoduları körüklüyordu. Alâeddin'in olası bir Moğol tehlikesi dolayısıyla, Konya ve Sivas surlarının inşasına veya katkılarda bulunmaya, emîrleri zorlaması ve bu iş için beylerin büyük paralar sarfetmeleri, memnuniyetsizliği daha da artırmıştı. Beylerin onu bir komployla düşürüp yerine küçük kardeşi Koylu-hisar meliki Celâleddin Keyferîdun'u tahta geçirmek ve bu suretle devlet yönetimini tamamen ellerine almak istemeleri ise, bardağı taşıran son damla olmuştu. Bunu haber alan sultan, hayatına kast ve saltanatına karşı ortaya çıkan bu tehlike dolayısıyla, derhal harekete geçerek beyleri bertaraf etmeye karar vermişti. Bunlar Kayseri'de verilen bir davette Emîr-i dâd ile sultanın adamları tarafından yakalanmışlar, ve geçici olarak "zindan"a konulmuşlardı.

Muhallif beylerin lideri durumunda olan merkez Melikü'l-ümerâsı Emîr Seyfeddin Ay-aba-yı Çaşnigîr, ona ve ağabeyisine küçüklüklerinde, Bizans'ta bulundukları sırada Atabeylik yaptığını, Alâeddin'i vezir ve diğer beylerin arzusu hilafına hapisten çıkarıp tahta geçirdiğini, devlet ricali arasında en yüksek rütbeye sahip emîr olduğunu ve tahakküm kıldıysa onu bu vesileyle yaptığını ve hapisten çıkarken Alâeddin'in hayatına dokunmayacağına dair verdiği yazılı ahde güvendiğini söyleyerek kendisini savunmuş ve hareketlerini mazur göstermeye çalışmıştı. Bu sözler sultana erişince, şiddet ve sıkıntısı daha çok artmış ve gazaba gelerek onun hemen bir kale burcuna götürülerek, başının bedeninden ayrılması için celladlara (celladan) emîr (misâl) vermiş ve infaz hemen yerine getirilmişti (6 Haziran 1223)⁶⁵.

⁶⁵ *İbn Bibî*, T., s. 265, 268, 269., MH., s. 111-112 v.d., Turan, SZT, s. 339-341.

Tutuklananlar arasında bulunan saray teşkilatının en büyük görevlilerinden Emîr-i âhur Zeyneddin Başara da değişik bir ölüm cezasına çarptırılmış, bir evin içindeki bir odaya konarak burasının kapısı örülmüştü. Bu suretle o, canına doğrudan doğruya müdahale edilmeksizin ölümle başbaşa bırakılmış ve burada açlık, susuzluk ve havasızlıktan ölmüştü⁶⁶.

Yine saray teşkilatının önde gelen simalarından Emîr-i meclis Mübarizeddin Behram-şah ile Malatya sübaşısı ve ordu komutanlarından (Melikü'l-ümera) Emîr Bahaeddin Kutluğca da tevkif olunmuşlardı ki bunlardan birincisinin Zamando (Kayseri), ikincisinin ise Tokat'a gönderilerek hapsedildiklerini kaynaklar belirtmiştir. Âkıbetleri hakkında herhangi bir kayıt olmamasına rağmen, bunlar da muhtemelen daha sonra idam edilmiş olmalıdırlar⁶⁷.

Görüldüğü gibi, Sultan Alâeddin'in bu büyük devlet adamları ile olan ilişkileri yukarıda sözü edilen nedenlerden ötürü istenilen biçimde gelişmeyecek aksine gerginleşmiştir. Gerek siyasî ve gerekse ekonomik açıdan sultanı bile gölgede bırakacak şekilde nüfuz ve kudrete sahip olan bu kimselerin, Alâeddin'in kuvvetli kişiliği karşısında işi, bir başka kimseyi tahta çıkarmak ve kendisini bertaraf etmeye kadar götürmek istemeleri üzerine, köprüler kesin olarak aulmuş ve taraflar arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirmiştir. Sultan diğer nedenlerden ayrı olarak tahtına karşı tehlike durumu dolayısıyla ve hattâ hayatına kastedilmek istenilmesi karşısında, bu işi artık kesin olarak halletmeye karar vermiş ve bunun için çareler aramaya başlamıştır. Nihayet yapılan bir plan sonucunda beyler bir ziyafet sırasında yakalanmışlardır. Beylerin tevkifi işinin açık bir şekilde değil de ancak bu şekilde, yani hile ile gerçekleştirilebilmesi, bu işin zorluğunu yeteri kadar ortaya koymaktadır. Kendisine karşı hazırlanan komplonun baş organizatörü durumunda bulunan merkez beylerbeyi ve büyük divan üyesi Emîr Ay-aba ile diğer emîrler hakkında Alâeddin herhangi bir soruşturma yapmaya bile gerek duyma-

⁶⁶ *İbn Bibî*, T., s. 268-269, 270., MH., s. 114-115., *Müneccimbaşı*, infazlarının nasıl olduğunu belirtmeksizin, bu iki büyük emîr'in Sultan Alâeddin tarafından öldürüldüğüne değinmiştir (bkz: s. 23-24). Turan ise, şekline veya nasıl olduğuna temas etmeksizin Emîr Başara'nın "zindan"da öldüğünü söylemektedir (bkz: *SZT*, s. 341). Halbuki o zindanda değil, yukarıda belirttiğimiz tarzda ölmüştür.

⁶⁷ Nitekim *Müneccimbaşı*'nın bunların da diğerleri gibi öldürüldüğüne dair ifadesi, bu düşüncemizi doğrulamaktadır (bkz: s. 24)., ayrıca bkz: Turan, *SZT*, s. 341. Modern araştırmacılar Uzunçarşılı (bkz: *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 8) ile, o'na dayanan Mumcu (bkz: *Siyaseten Katl*, s. 26-27), bu beylerin Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından öldürüldüğünü söylemek suretiyle hataya düşmüşler ve Emîr Ay-Aba'nın adını da yanlış olarak "Ay-bek" şeklinde kaydetmişlerdir.

mış, yukarıdaki gerekçelere dayanarak ölüm cezasına hükmetmiştir. Ancak bunların uygulanışı değişik olmuştur. Emîr Ay-aba'ya verilen idam cezasının infazı, hükümdarın ona karşı duyduğu büyük kin ve gazap dolayısıyla, kılıçla idam suretiyle yapılmıştır. Emîr Başara için de aynı ceza bahis konusu olmuş bunun infazı ise, örneğine pek rastlanılmayan değişik ve orijinal bir biçimde yapılmış, o, kanı akıtılmaksızın yukarıda belirttiğimiz şekilde ölüme mahkûm edilmiştir.

Sultan Alâeddin'e muhalif ve suikastçı emîrlerin idamı tarihini veren (4 Cemaziyevvel 620/5 Haziran 1223)⁶⁸ tek kaynak olan Anonim, ayrıca, âkıbetleri hakkında herhangi bir bilgi vermeden bertaraf edilen emîrlerin 24 kişi olduğunu kaydetmek suretiyle⁶⁹ Türkiye Selçuklu tarihinin incelememize konu olan döneminin bu en büyük toplu katl ve tasfiye hareketinin kapsamı hakkında bir fikir vermektedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz belli başlı büyük emîrlerin âkıbetlerinin ne olduğunu biliyorsak da, isimlerini de bilemediğimiz diğerlerinin âkıbetleri karanlıktır. Bununla birlikte bunların büyük bir kısmının ölüm cezasına çarptırıldıkları, bir kısmına da daha hafif başka cezaların verildiği şüphesizdir.

Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev de toplu siyâset cezaları vermiştir. Meselâ o, kendisinin daha önce sözünü ettiğimiz devlet adamları hakkında verdiği katl kararlarında başlıca âmil olan Melikü'l-ümera Emîr Sâdeddin Köpek ile taraftarlarını, daha sonra kendisi için büyük tehlike arzermeleri dolayısıyla, katl ile bertaraf ettirmişti. Şöyleki, Gıyaseddin'in tahta çıkmasında büyük rol oynayan Emîr Köpek, daha sonra kendi ihtiras ve iktidar arzuları yüzünden bu uğursuz cinayetlere teşvik ettiği zayıf kişilikli bu Selçuklu sultanını bir kukla gibi kullanarak avucunun içine almıştı. Kendisine rakip olarak görüldüğü devlet adamları engelini aştıktan sonra artık sıra Gıyaseddin'i devirip, saltanata geçmeye, fiili egemenliğini hukukî olarak da tescil ettirmeye gelmişti. Ancak o, Selçuklu ailesinden gelmediği halde, bu iş nasıl halledilecekti? Buna da bir formül bulmaya muvaffak olmuş, otoriteyi ele geçirmek amacıyla düzme bir hikâye uydurmuştu. Kendisinin, gerçekte Selçuklu hanedanının bir üyesi olduğunu ispat ederek kamuoyu önünde meşrûiyet ka-

⁶⁸ Anonim, Fotoğraf neşr, s. 47., trk. trc., s. 47., Farsça metin, s. 349. Nitekim Emîr Başara'nın Niğde'de yaptırıldığı ve sonradan Alâeddin Câmîi adı ile tanınan camiinin kitabesindeki 620 tarihi de bunu doğrulamakta (bkz: A. Gabriel, *Monument Turcs d'Anatolie*, c. I, Paris 1931, s. 121-122) ve bunun tamamlanmasından sonra sahibinin aynı yıl içinde öldüğünü göstermektedir. Turan, *SZT*, s. 341-342.

⁶⁹ Bkz: Anonim, aynı yerler.

zanmayı umuyordu. Yaptığı propagandalar ile Selçuklu soyundan geldiğini ileri sürüyor, Gıyaseddin'i yapılan büyük fenalık ve kötülüklerin başlıca sorumlusu gösteriyor ve üstelik onun Selçuklu sancağını değiştireceğini ve Abbasîlerin hilafetini tanımayacağını etrafa yayıyordu. Köpek, 1238 Temmuz'unda Sümeysat seferine çıktığı zaman, fenalıkları ile sultan hakkında yaptığı bu dedikodular ortalıkta yayılmış ve efkâr ayaklanmıştı. Emîr Köpek'in artık bizzat iktidara el koyacağı söylentileri, nihayet geç de olsa bu sultanın aklını başına getirmiş, onu gaflet uykusundan uyandırarak, Köpek'i ortadan kaldırmak çarelerini aramaya sevk etmişti. Gıyaseddin bu işin halledilmesi için özel olarak görevlendirdiği Sivas sübaşı'sı (Ser-leşker) Emîr-i Candar Hüsameddin Karaca'yı Kubad-abad'a yanına çağtırtmış ve bu işin nasıl gerçekleştirileceğine dair bir plan yapılmıştı. Bunun uygulanmasıyla Emîr Köpek huzurdan çıkınca, Emîr Karaca ve Emîr-i Alem Togan tarafından "çomak" ve kılıçla yaralanmışsa da, onların ellerinden kurtulmaya muvaffak olmuştu. Ancak yaralı bir vaziyette sığındığı saray şarab-hanesinde Şarabdarlar tarafından kısırılmış ve bıçak, sopa ve kılıç darbeleri ile parça parça edilmek suretiyle öldürülmüş ve cesedi sultanın emriyle Kubad-abad kalesinin burçlarına demir bir kafes içinde asılıp, halkın nefret ve kini teskin edilmeye çalışılmıştı (1239 İlkbaharı)⁷⁰. Bu işde Emîr Köpek'le beraber hareket eden ancak isimlerini bilemediğimiz diğer "ümerâ"da aynı akıbete uğramış, yakalanarak sultanın emri üzerine "katl" edilmişlerdi⁷¹.

Görüldüğü üzere, genç ve yeteneksiz Şehzâde Gıyaseddin'in tahta çıkarılmasındaki rolü dolayısıyla büyük bir prestij kazanan Emîr Köpek, zeka ve kabiliyeti sâyesinde koşullardan faydalanmasını bilmiş, giriştiği mücadelede gerek ülkenin esas unsurunu, ve gerekse devlet adamları arasında epey taraf tar toplayarak büyük ve güçlü bir kesimden destek sağlamış ve bu suretle kısa sürede devletin gerçekte tek hâkimi durumuna ulaşmaya muvaffak olmuştur.

⁷⁰ İbn Bibî, T., s. 474-475, 479-482., MH., s. 214-215, 217-219., *Müneccimbaşı*, s. 31., *Menâkıb-ı Evhadeddin-i Kirmânî* (nşr. B. Firuzanfer), Tahran 1347/1969, s. 140., Turan, *SZT*, s. 411-412., Nejat Kaymaz, Anadolu Selçuklu Devleti'nin İnhitâunda İdare Mekanizmasının Rolü, II, A.Ü.DTCF TAD, III/4-5 (1965), s. 54-58. İbn Bibî bu olayın tarihini kaydetmemiştir. Bununla beraber 1238 Temmuz'undaki Sümeysat'ın fethinden sonra, Emîr Köpek'in, Emîr Kaymerî ve Emîr Kamyâr meseleleri ile uğraştığı ve olayın Kubad-âbad'da cereyan ettiği, Sultan Gıyaseddin'in de biraz sonra Konya'ya gitmiş olduğu gözönüne alınınca, arada geçen zaman hesaba katılarak, bu olayın Turan'ın söylediği gibi "Sümeysat seferini müteakip... 1238 yılında" (bkz: *SZT*, s. 413) değil, muhtemelen 1239 ilkbaharı başlarında vuku bulduğu kanaatinde olan Kaymaz'ın fikrine (bkz: *İnhitât*, II, s. 58), biz de aynen katılmaktayız.

⁷¹ *Menâkıb-ı Evhadeddin*, s. 140.

Faaliyetlerini kamuoyu önünde hep devletin ve saltanatın çıkarlarını korumak, sultana karşı ise, yalnız onun ve tahtının emniyetini sağlama görüntüsü altında yürüten bu diktatör, daha sonra Selçuklu sultanını da devirip, bizzat yerine tahta oturmak gibi görülmemiş bir emel peşinde koşmaya başlamıştır. Bunun için de her zaman olduğu gibi planlı bir faaliyete girişmiş, sultan aleyhinde gerek ülke içinde ve gerekse ülke dışında kamuoyu oluşturmak ve olumsuz bir hava yaratmak amacıyla müthiş bir propagandaya girişmiştir. Hattâ çağdaş müelliflerden naklen Vincent de Beauvais'in rivayetine göre o, bununla da kalmayarak işi, sultanın canına kastetmeye kadar götürmüştür, Gıyaseddin'i boğmaya dahi teşebbüs etmiştir⁷². Tahuna karşı ortaya çıkan bu büyük tehlike ve hatta hayatına karşı yapılmak istenen bu fiili tecavüzden sonra sultân, Emîr Sâdeddin hakkında aslında geç bile kaldığı kararı almış, idamına hükmetmiştir. Durumun nazikliği yüzünden katl ancak sultanın bu işin halledilmesiyle özel olarak görevlendirdiği Emîr-i Candar gibi emin kişilerle hazırladığı bir plan sonucunda gerçekleşebilmiştir. Bu gibi durumlarda herhangi bir soruşturmanın yapılmasına ve ferman verilmesine gerek olmadığını, daha önce belirtmiştik. Yine infaz, durumun vehameti dolayısıyla, oracıkta hemen kılıçla yapılmış ve Emîr Köpek parça parça edilmek suretiyle öldürülmüştür. Katl işleminin tamamlanmasından sonra, ceset parçaları da teşhire tâbi tutulmuştur.

O'nun idamından sonra da taraftarları arasında ülke çapında geniş bir tutuklama faaliyetine girişilmiş, suçlu-suçsuz olduklarına bakılmaksızın pek çok kişi tevkif olunmuş ve çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.

Sâdeddin Köpek'in işbirliği yaptığı ve bu işten kendisiyle birlikte birinci derecede sorumlu olan diğer devlet ricalinin de idam edilmesi dolayısıyla, Köpek vak'asını münferid bir "siyaset" cezası şeklinde ele almak yerine, kapsamı dolayısıyla toplu ölüm cezaları bahsinde incelemeyi doğru bulduk. Türkiye Selçuklu tarihinde "kumandan diktatörlüğü"ne de güzel bir örnek teşkil eden Melikü'l-ümera Emîr Köpek olayı, gulam kökenli olmayan bir devlet adamının ne kadar zorluklarla bertaraf edildiğini göstermesi bakımından da dikkate değerdir.

Bu olayın konumuz bakımından önem taşıyan ve söz konusu edilmesi gereken diğer bir yanı da, Emîr Köpek ile suç ortaklarına verilen cezaların, bu işte hiç bir suç ve günahı olmayan ikinci - üçüncü dereceden kimselere de

⁷² Bu hususta bkz: Kaymaz, *İnhitât*, II, s. 56., Turan, *SZT*, s. 412.

yansımasıdır. Sâdeddin Köpek ile diğer "ümera"nın bertaraf edilmesinden sonra, onların "vilâyet" ve "etraf"ta olan "cemaat-i müteallikan" ve "hadem-u haşem"leri de sultanın emri üzerine yakalanmışlar⁷³ ve görünüşe göre çeşitli yaptırımlara mâruz kalmışlardır. Esasen bu durum, Türkiye Selçuklularının araştırmamıza konu olan döneminin tek örneği değildir. Daha önce de Sultan Alâeddin Keykubad büyük ümera tasfiyesinin ertesinde, katledilmiş emirlerin bütün adamlarının, akrabâ ve taallukatının da herhangi bir fitne, karışıklık çıkarmaları ihtimaline dayanarak öldürülmeleri emrini vermiş, ancak sonradan bunu geri almıştır⁷⁴. Herhangi bir suçu olmayan bu masum insanların cezalandırılmasını mâkul bir şekilde izaha imkân olmadığı açıktır. Onlar gerçekte suç işlemedikleri halde, sadece kendilerinden bir tehlike gelebileceği ihtimaline veya şüphesine dayanılarak bir önlem olarak cezalandırılmaktadırlar. Bu itibarla sırf devletin selâmeti ve yüksek çıkarları gözönüne alınarak cezalandırıldıklarından, kendilerine verilen ölüm vb. gibi cezaları "siyaseten" yani devlet yönetimi ve politika gerekleri dolayısıyla verilen cezalar şeklinde düşünmek doğru olacaktır. Fakat her ne olursa olsun, kimi zaman cezaların sadece suçu işleyen kimseye uygulanmaması, cezaların etki ve sonuçlarının suçlulardan başkalarına da aksettirilmesi, bir suçtan dolayı bağışsız olarak veya şerik sıfatıyla sorumlu bulunmayan kimselerin de cezalandırılması, Türkiye Selçuklularında günümüzde artık bir ceza hukuku prensibi olarak yerleşmiş bulunan "cezaların şahsiliği anlayışı"nın⁷⁵ hiç olmazsa hükümdara veya devlete karşı işlenen suçlarda, böyle olağanüstü durumlarda, mecburen veya ister-istemez uygulanamadığını göstermektedir.

b) Ulemâ'ya - Din Adamlarına

Türkiye Selçuklu sultanları, Büyük Selçuklu ve Osmanlı hükümdarları gibi, ulemâya-din adamlarına ancak sınırlı hallerde ve ender olarak ölüm cezası vermişlerdir. Bu itibarla onlara verilen bu ceza, icraî askerilere göre çok az bir yer işgal etmekte ve ulemâ genellikle daha güvenceli bir durumda bulunmaktadır. Büyük Selçuklular ile Osmanlılar'da ulemâ'ya "istisnâî haller"den ötürü olduğu kadar, "devletin selâmetine karşı ağır hareketlere girişmesi", "sünnî İslâm düşüncesine aykırılık" dolayısıyla da bu ceza verilmiş-

⁷³ *Menâkıb-ı Evhadeddin*, s. 140.

⁷⁴ *İbn Bibî*, T, s. 273-274., MH., s. 117.

⁷⁵ Bu hususta bkz: Dönmezer-Erman, *Ceza Hukuku*, c. II, s. 675., Uma, *Ceza Hukuku*, s.

ken⁷⁶, elimizdeki kayıtlara göre Türkiye Selçuklularında sultanlar, kendilerine cephe almaları ve iktidara geçemeyeceklerine dâir aleyhlerinde fetva vermeleri gibi durumlar sebebiyle, ve düşmanla işbirliği yapmak suretiyle vatana ihanet etme gibi devlet aleyhine işlenen suçlarda başkadı, papaz, gibi bu sınıf mensuplarına katl hükmü vermişlerdir. Görünüşe göre, bu kararı alırken içinde bulunulan koşullar yüzünden bir soruşturma-yargılama yapmak veya yaptırmak gereğini de duymamışlardır. Osmanlılarda ise ulemâ'dan bir kimse idam edileceği zaman o'na önce mirivalık ihsan olunur, böylece ulemâ sınıfından çıkartılarak "dünyevî" bir makama getirilir ve arkasından hemen katledilirdi. Ancak, ulemâ'ya işlediği suç dolayısıyla yaptırılan bir soruşturmadan sonra ceza verilebilirdi⁷⁷. Ulemâ'ya verilen ölüm cezasının infazı ise, Büyük Selçuklular ve Osmanlılarda olduğu gibi, genel olarak boğulmak ve asılmak suretiyle yerine getirilmiş olmalıdır.

Türkiye Selçuklu sultanlarının ulemâ'ya ve din adamlarına verdikleri "siyaset" cezalarıyla ilgili olarak tespit edebildiğimiz kayıtlardan ilki Sultan II. Kılıç Arslan devrine aittir. Buna göre bu hükümdar, Maraş'ta düşmanla işbirliği yapan Müslüman olmayan bir din adamını idam ettirmişti. Ermeni Prensi II. Thoros'un kardeşi Stefan'ın, Selçukluların iç çekişmelerini fırsat bilerek Maraş'ı ele geçirmesi üzerine (1156), Kılıç Arslan derhal harekete geçmiş ve onu geri çekilmeye mecbur bırakmış ve kent tekrar Selçukluların yönetimi altına girmişti. Sultan, Maraş halkına, Hristiyanlara elinden geldiği kadar iyi davranmış, onlara merhamet göstermiş, savaş dolayısıyla kaçan ve sonra dönen Ermenilerin mal ve mülklerine dokunmamıştı. Fakat Ermenilerle işbirliği yaparak ihanet eden bir papaza siyaset buyurmuştu⁷⁸.

Görüldüğü üzere, Selçuklu uyruğunda bulunan ve muhtemelen Ermeni olan bu Hristiyan din adamı ikamet ettiği, görev yaptığı şehrin düşman ordusu tarafından ele geçirilmesi sırasında ve daha sonra kendi soydaşlarıyla işbirliği yapmaktan çekinmemiş ve bu suretle ekmeğini yediği, tebaasından olduğu Selçuklu devletine ihanet ederek onu arkadan vurmak istemiştir. Esasen bu gibi durumların bilhassa savaş vb. gibi olağanüstü hallerde ve tarihin kavşak noktalarında ortaya çıkması, düşündürücü ve basit bir rastlantı olmasa gerektir. Vatana ihanet etmek gibi devlet aleyhine bir suç işlemiş olan bu kimse hakkında herhangi bir soruşturma ve yargılamanın yapılıp yapıl-

⁷⁶ Bu hususta bkz: Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 125 v.d., a.g.y., *Rüşvet*, s. 232.

⁷⁷ Bkz: Mumcu, *Rüşvet*, s. 233, 236.

⁷⁸ Turan, *SZT*, s. 199.

madığını bilemiyoruz. Her ne şekilde olursa olsun, içinde bulunan olağanüstü durumda, suçun sübût bulması üzerine, idamına hükmedilmiş ve hakkında alınan katl kararı infaz olunmuştur.

Bu hükümdardan sonra yerine geçen oğlu I. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanına ait olan ikinci ve son kaydımıza göre de bu hükümdar başkent Konya kadısı (başkadı) Tirmizî'yi, tahta çıkamayacağına dâir verdiği rivâyet olunan bir fetvâ dolayısıyla idâm ettirmişti. Gıyaseddin, ikinci defa tahta çıkmak üzere sürgün hayatı yaşadığı Bizans'tan Türkiye'ye gelmesi yolunda kendisine yapılan çağrı üzerine yurda dönerek, yeğeni olan Sultan III. Kılıç Arslan'ı, Konya'da kuşatmıştı. Fakat şehir halkı, kendisine canla-başla karşı koymuştu. Bunda da, şehrin kadısı Tirmizî'nin, kendisinin Bizans'ta Hristiyanlar arasında İslâmiyet'e aykırı bir hayat sürdürdüğü ve dolayısıyla iktidara geçmesinin şer'an uygun olmayacağı şeklinde verdiği fetva'nın büyük rolü olmuştu. Gıyaseddin daha sonra şehri alıp, ikinci kez tahta oturunca, kişiliğini zedeleyen ve hükümdârlığına engel çıkaran bu fetva yüzünden, zamanında dindarlığı zâhidliği ve fetvaları ile Ebu'l Leys-i Semerkandî gibi tanınmış olan bu büyük kadı hakkında "siyaset" kararı almış, verdiği "misal"le onu astırmıştı (Şubat 1205)⁷⁹.

Görüldüğü üzere, Sultan III. Kılıç Arslan zamanında başkent Konya kadılığı veya başka bir ifadeyle başkadılık görevinde bulunan Tirmizî, Konya'nın sâbık Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev tarafından kuşatılması esnasında, başta bulunan küçük sultana bağlı kalmış ve hatta şehir halkının mukâvemetini artırmak ve Gıyâseddin taraftarlarının gücünü bertaraf etmek amacıyla aleyhinde gerekçeli fetva vermekte asla tereddüd etmemiştir. Onun bunu, sultanın emri ile mi, yoksa kendiliğinden mi verdiğini bilemiyoruz. Fakat her ne olursa olsun, onun bu hareketi Gıyâseddin'in kişiliğini töhmet altına sokmuş, kendisi açısından çok ağır ve vahim bir durum ortaya çıkarmıştır ki Konya halkının kendisine karşı uzun süre direnmesinde sultana bağlılık kadar, bunun da da başlıca âmil olduğu görülmektedir. Ancak sonradan şehri almaya muvaffak olan Gıyâseddin, tahta çıkar çıkmaz, bu mümtaz şahsiyeti görünüşe göre verdiği yazılı emirle (misal) ve soruşturmasız-yargılamasız katlettirmiştir. Kaynakta açık olarak belirtilmemesine rağmen infazın da asılmak veya boğulmak suretiyle yapıldığı şüphesizdir. Türkiye Selçuklularının araştırmamıza konu olan döneminde sultanların şer'i kaza teşkilatının bir numaralı kişisi durumunda olan böyle nüfuzlu ve güçlü kim-

⁷⁹ *İbn Bibi*, T, s. 94-95., LE., s. 136., MH., s. 32., Turan, SZT, s. 276.

seleri bile gerektiğinde bertaraf etmekten kaçınmadıklarının tek örneği olan bu olay, dikkate değerdir. Osmanlılarda da, ulemâ'nın imtiyazı dolayısıyla, idam cezasına pek az çarptırıldığını yukarıda belirtmiştik. Özellikle ulemâ'nın başı sayılan Şeyhü'l-İslâmlar bu konuda hemen hemen dokunulmaz sayılmış ve bu devlette ancak üç tane Şeyhü'l-İslâm katledilebilmiştir⁸⁰. Bu fetva rivayetini hased ve gazez sahiplerinin bir eseri olarak gösteren İbn Bibî, kadıyı çekemeyenlerin sultan nezdinde kendisine iftirada bulunduklarını ifade etmekte⁸¹, uydurma veya düzme bir fetva hikâyesiyle kadı'nın suçsuz-günahsız bir şekilde öldürüldüğünü imâ etmekle, üstü kapalı bir biçimde de olsa, haklı saymadığı bu katli meşrû görmeyerek tel'in etmektedir. Ancak bu fetva büsbütün asılsız olmadığı gibi, Konya'da Gıyâseddin aleyhinde böyle birtakım dedikoduların da mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Nitekim Bizans başkentinde uzun süre Hristiyanlar arasında ve bir süre da kayınbabası yanında yaşamış, Gıyâseddin'in yaşamı hakkında birtakım söylentilere yol açmış, ve bunlar, başkadılık gibi büyük ve kamuoyunda son derece yüksek bir prestije sahip olan makam tarafından verildiği söylenen fetva ile de teyid edilerek âdeti resmîyet kazanmış olmalıdır. Öte yandan Gıyâseddin'in İstanbul'daki hayatının bu rivayetlere uygun bulunduğunu, Bizans kaynaklarından da tespit etmek mümkündür. Bununla beraber, Selçuklu sultanları genellikle hür düşünceleri ve serbest hareketleri ile tanındığından o bir istisna oluşturmamakta, yalnız onun Müslüman olmayan bir ülkede yaşamış ve dinî bazı kayıtlardan serbest kalması veya koşulların onu buna zorlaması bahis konusu olmaktadır. Sultan Gıyâseddin hakkındaki bu menfi rivayetler ve serbest düşüncelerine rağmen, onun diğer Selçuklu sultanları gibi Anadolu'da İslâmiyet'in yerleşmesi ve güçlenmesinde yaptığı hizmetleri ve oynadığı rolü belirtmek gerekir⁸².

Her ne şekilde olursa olsun, yani ister verdiği bu fetva dolayısıyla, ister iftiraya kurban gitsin, kadı Tirmizî'nin idam edilmesinin, kamuoyunda büyük bir kırılganlığa neden olduğu ve tepkiye yol açtığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Bibî, bu katlin Konyalılar üzerinde ağır bir etki yarattığını, ülkeye uğursuzluk getirdiğini ve üç yıl süren kuraklığın bununla ilgili sayıldığını ifade etmek suretiyle, bu hususa işaret etmektedir. Yine aynı müellife göre, Sultan Gıyâseddin daha sonra yaptığı işten büyük bir pişmanlık duymuş, kadı'nın

⁸⁰ Bkz: Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 223 ve bundan naklen Mumcu, *Rüşvet*, s. 232.

⁸¹ *İbn Bibî*, T, s. 94-95., LE., s. 137., MH., s. 32., Turan, *SZT*, s. 276.

⁸² Turan, *SZT*, s. 276-277.

ailesinden özürler dilemiş, onlara ihsanlarda bulunarak gönüllerini almış⁸³; ve bu suretle hatasını tamire çalışmış, duyduğu vicdan azabını bir ölçüde dindirmek istemiştir.

c) Raiyyet'e

İcraî askerî sınıf mensupları ile ulemâ'ya-din adamlarına yukarıda belirttiğimiz nedenlerden ötürü verilen katl hükümlerinin, halk için de söz konusu olduğu şüphesizdir. Ancak râiyyet'e verilen "siyaset" cezaları ile ilgili olarak elimizde bulunan kayıtlar daha ziyade genel sayılabilecek nedenlere dayanılarak, âdi suçlar dolayısıyla verilenlerdir. Bunlara göre, Büyük Selçuklular ile Osmanlılarda olduğu gibi, Türkiye Selçukluları'nda da raiyyet için öngörülen en önemli katl nedeni, eşkiyalık olmuştur. Raiyyet, eşkiyalık yapmak suretiyle diğer kimseler üzerinde zulümde bulunabilmiştir. Eşkiyalık kavramına ise, yol kesme, yaralama ve adam öldürme suçları girmektedir. Bilindiği gibi, eşkiyalık suçu İslâm Ceza Hukuku bakımından "hadd" cezası ile karşılanmakta ve bu hususta Kur'an'ın yol kesme (kat'üt-tarik) ile ilgili hükümleri tamamen uygulanabilmektedir. Bu bakımdan eşkiyalığı "siyasetle" cezalandırmak, nazari olarak İslâm hukukuna da yerine göre uygun olabilmektedir⁸⁴. Selçuklu sultanlarının hırsızlık, soygunculuk yapan, yol kesen, adam öldüren ve bu suretle ülkenin âsaiş ve güvenliğini bozan, böylelikle genel bir ifadeyle eşkiyalık suçunun işleyenlere karşı hiç acımadıklarını ve onları en ağır biçimde cezalandırdıklarını, kaynaklarımızda yer alan kayıtlar ortaya koymaktadır⁸⁵. Nitekim çalışmamızın başlıca ana kaynağını teşkil eden İbn Bibî'nin eserine dercettiği ve aşağıda ele alacağımız kayıttan da anlaşılacağı gibi, Türkiye Selçuklu sultanları raiyyet'i bilhassa bu önemli neden dolayısıyla, katlettirmişlerdir. Eşkiyalık eylemine, normal vatandaşlar kadar sultanların bağlı bulundukları âilenin fertlerinin, sâbık sultanların dahi mâruz kalabildikleri görülebilmektedir. Mübarek sayılan Selçuklu hanedanı üyelerine karşı bile yapılmasından çekinilmeyen bu hareketleri, sultanlar kendilerinin şahsında devlete yönelik saymışlar, suçluları idam ettirmek suretiyle şiddetle cezalandırmışlardır. Onların böyle durumlarda bile soruşturma-yargılama prensibine uymayı ihmal etmemeleri ve ancak bundan sonra sanıklar hakkında bir karar varmaları, dikkati çekicidir. Bunun her zaman için böyle

⁸³ *İbn Bibî*, T., s. 95., LE., s. 137., MH., s. 32.

⁸⁴ Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 133. Eşkiyalık kavramına giren bu suçlar için ayrıca bkz: Ali Şafak, *İslâm Ceza Hukuku*, Erzurum 1977, s. 169 v.d.

⁸⁵ Bu hususta msl. bkz: *Ebu'l-Ferec*, c. II, s. 537., *İbn Bibî*, T., s. 226, 227, 293.

olduğu iddia edilemese dahi, Türkiye Selçuklu sultanlarının tebalarına adaletle muamele etmeleri, onun hakkına saygı duymayı başlıca görevleri kabul etmeleri dolayısıyla, genel olarak bu şekilde davrandıkları, hukuken uyulması gereken kuralların gereklerini yerine getirdikleri söylenebilir.

Bu şekilde hakkında katl kararı verilen kimselerin idamı ise, "cellad"lar tarafından yapılmış, infaz biçimi olarak, Büyük Selçuklular ile Osmanlılarda olduğu gibi⁸⁶, daha ziyade asmak şekli kullanılmıştır. Bununla beraber her devirde en çok tercih edilen infaz biçimi olan kafa kesmek ve diğer usûllerin de uygulandığı şüphesizdir.

Türkiye Selçuklu sultânlarının "raiyyet"e verdikleri "siyaset" cezalarıyla ilgili elimizde pek fazla kayıt bulunmamaktadır. Bu hususta tespit edebildiğimiz bir kayda göre, Sultan II. Rükneddin Süleyman-şah, küçük kardeşi Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in iktidardan düştükten sonra uğradığı Konya'ya bağlı Ladik Köyü'nde, kendisine ve adamlarına karşı tecavüzlerde bulunulması üzerine, suç fâillerini idam ettirmiş ve köylerini de yaktırmıştı (1196) Rükneddin, Konya'da kuşattığı Sultan Gıyâseddin'i tahtı terketmeye mecbur bırakarak saltanata oturmıştı. Bunun üzerine sâbık sultan Akşehir yolu ile İstanbul'a gitmek istemiş, bu arada adı geçen köyden de geçmek zorunda kalmıştı. Ne var ki, buraya gelişinde hiç ummadığı bir durumla karşılaşmış, "reâya" tarafından şahsına ve maiyyetine karşı saldırılarda bulunulmuştu. Hakaretlere uğrayan, malları yağmalanan Gıyâseddin'in adamlarından kimisi de yararlanmış, hattâ ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardı. Bu durum üzerine Gıyâseddin oradan süratle ayrılıp, Lârende'ye hareket etmek zorunda kalmıştı. Bu arada, ağabeyisi yeni sultana da bir mektup yazarak uğradığı bu iğrenç hareket ile ihanetleri bildirmiş ve suçlular hakkında kovuşturmaya geçmesini istemişti. Sultan Rükneddin bu haberi alınca gazaba gelmişse da tahta henüz çıkmış olduğundan ve ortalıkta eski sultan aleyhinde bir hava estiğinden, öfkesini saklamak ihtiyacını duymuş ve bu hareketi âdetâ onaylar bir tutum takınmıştı. Fakat fâilleri ele geçirmek için zekice bir plan hazırlamaktan da geri durmamış, bu hareketi yapanların kendisine başvurdukları takdirde ödüllendirileceğini ilân ettirmişti. Bunu duyan suçlular, sultanın huzuruna çıkmışlar Gıyâseddin ile maiyetinden gasbettikleri eşyaları da göstererek suçlarını delilleriyle birlikte herkesin önünde itiraf ve gözler önüne sermişlerdi. Bu suretle durumun artık açık ve kesin bir şekilde ortaya çıkması üzerine, Rükneddin failler hakkında katl kararı almış, celladlara

⁸⁶ Bkz: Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 139.

(celladan) suçluların Konya şehri surlarının burçlarında asılarak (salb) idam edilmelerini emretmiş ve bu derhal yerine getirilmişti. Üstelik bununla da yetinmeyen sultan, bunların oturduğu köyü de yakırmış -ki İbn Bibî bu sebeple adı geçen köyün bir asır sonra bile "Yanık Lâdik" (lâdik-i sûhte) adıyla tanındığını belirtmektedir- ve Selçuklu ailesine karşı işlenecek en ufak bir suçun dahi bu şekilde, şiddetle cezalandırılacağını ilân ettirmişti⁸⁷.

Görüldüğü üzere, bu olayda Selçuklu soyundan olan birisine, hem de sâbık bir hükümdara ve maiyyetine, Lâdik köyü reâyası tarafından hakaretler yapılmış, gasb ve darblarda bulunulmuş, bu itibarla eşkiyalık suçu işlenmiştir. Bu hareketlere mâruz kalan Gıyâseddin de, durumu derhal ağabeyi olan yeni sultana bildirerek, işi bu derece ileri götürebilen, evvelce ülkenin kaderini elinde tutan eski bir hükümdar ile maiyyetine dahi tecavüz etmekten çekinmeyecek kadar cüretkâr olan bu kimseler hakkında gerekli işlemi yapmasını istemiştir. Bunu duyan Rükneddin son derece öfkelenmiş, ancak ortam ve koşulların uygun olmaması dolayısıyla suçluları sorgusuz sualsiz hemen cezalandırmanın doğru olmayacağını düşünmüş, herhangi bir tepkiden çekinmiştir. Daha sonra sanıkları yanına getirtmek ve delilleriyle suçlarını itiraf ettirmek amacıyla, kendilerini ödüllendireceğini bildirmiş ve bunu bir yem olarak kullanmıştır. Bu suretle huzuruna çıkan suçlular da, gaspettikleri şeyleri göstermişler, yaptıklarını açıkca anlatmışlardır. Böylece sanıkların suçları bizzat kendi ağızlarından itiraf edilmiş, kanıtlar ortaya konulmuş, kimsenin söyleyecek bir şeyi kalmamıştır. Bu bakımdan bir bakıma soruşturma-yargılama usûlüne de uyulmuş olmaktadır. Artık suç açık ve kesin bir şekilde sübût bulmuştur. Suçun basit bir eşkiyalık suçu olmaktan çıkıp, sâbık sultanın şahsında Selçuklu hanedanına yönelik oluşu gibi son derece önem arzemesi nedeniyle de, İslâm hukukuna da uygun olarak "siyaset"e hükmedilmiştir. Bu da Selçuklu sultanlarının kendilerine karşı olduğu kadar, mensubu oldukları ailenin üyelerine yönelik olan suçları da kendilerinin şahıslarında devlete karşı işlenmiş saydıklarını ve fâilleri ölüm gibi en ağır cezalarla cezalandırdıklarını göstermektedir. İnfazda ise, asmak usûlü tercih edilmiş, suçlular ibret alınması ve teşhir amacıyla şehir surlarında "salb" edilmişlerdir. Ayrıca suçluların ikamet ettikleri ve başkente bağlı Lâdik köyü de bu cezadan nasibini almış, yakılarak oturulamaz duruma sokulmuştur. Sultan Rükneddin'in, suçluları idamla cezalandırmakla yetinmeyerek, köylerini de yakırıp-yıkurması, bu olaydan duyduğu büyük infial ve gazabı ortaya koymaktadır.

⁸⁷ *İbn Bibî*, T, s. 36-38, 39., LE., s. 51-54., MH., s. 8-9., Turan, SZT, s. 246-247.

B- HANEDAN MENSUPLARINA-AKRABALARA

Türkiye Selçuklu sultanları, gerek Büyük Selçuklu ve Osmanlı, gerekse diğer Türk devletleri hükümdarları gibi,⁸⁸ mutlak otoritelerine dayanarak mensubu oldukları ailenin fertlerini de siyaset cezalarına çarptırabilmişler, veya onlar tarafından kendileri bu âkıbete uğratılmışlardır. Gerçekten de bu konuda bir Arap müverrihinin açıkça belirttiği üzere, "Selçuklu hanedanından biri, kardeşine veya amca-zâdesine muzaffer olunca, onu ya idam ettirmiş veya ölünceye kadar hapiste tutmuştur"⁸⁹. Bu ifade, ve bunu destekleyen aşağıda ele alacağımız diğer kayıtlar, nitelikleri dolayısıyla diğerlerinden farklılık gösteren bu ayrı ve özel cezaların Türk devlet geleneğini büyük ölçüde devam ettiren Selçuklular'daki egemenlik anlayışından kaynaklandığını ve saltanat veraseti usulü dolayısıyla söz konusu olduğunu ortaya koymaktadır.

Devletin yüksek çıkarları veya selâmeti gereğince, yaşamaları sakıncalı görülen kardeş, yeğen, hatta anne gibi hanedan üyelerinin katlinde ise, herhangi bir soruşturma ve yargılama yapılmasına ihtiyaç duyulmamış ve cülûs gerçekleşince -sultanın eğer çocuğu varsa- hayatlarına son verilmiştir. Selçuklu soyunun devamı esas kabul edildiğinden, hükümdarın erkek evlâdı olmadıkça, bunların idamı da bahis konusu olmamış,⁹⁰ ancak sultanların çocuğu doğduktan sonra, yine onların yazılı emirleri (ferman) üzerine, katledilebilmişlerdir. Hanedan mensuplarının idamının infazında ise, genellikle eski Türk geleneğine uyulmuş, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi⁹¹ bu kimseler istisnalar dışında, infazların ifasıyla görevlendirilen kimselerin nezaretinde "cellad"lar tarafından kanları akıtılmadan, yani yay kirisiyle boğulmak suretiyle idam edilmişlerdir.*

Şimdi bu husustaki kayıtları gözden geçirelim:

Hanedan üyelerine verilen siyaset cezalarıyla ilgili olarak tespit edebildiğimiz en eski kayıtlar, kuruluş devrine kadar inmekte ve bunların ilki hükümdarlığı, kişiliği ve faaliyetleri hakkında kaynaklarda çok az bilgiye rastladığımız Sultan Şahin-şah (1110-1116) zamanına ait bulunmaktadır. Buna göre, onun, babası I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra (1107) görünüşe

⁸⁸ Bu hususta genel olarak bkz: Köprülü, *Hanedan Âzasının İdamı*, s. 74-75, 77., Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 183 v.d.

⁸⁹ *İbn Vâsıl*, c. III, s. 219.

⁹⁰ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 59, 64.

⁹¹ Bu hususta bkz: Köprülü, *Hanedan Âzasının İdamı*, s. 74-75, 77.

göre, Konya'da Selçuklu yönetimini ele alan amca-zâdesi Hasan Bey'i öldürttüğü ve Türkiye Selçuklu devleti tahtına çıktığı anlaşıyor. Sultan Kılıç Arslan, Büyük Selçuklulara karşı giriştiği mücadelede beklenmedik bir şekilde Habur'da boğularak hayatını kaybetmiş, ancak geride Mesud, Şahin-şah (Melik-şah), Arab ve Tuğrul-Arslan adlarında dört evlat bırakmıştı⁹². Bu melikler görünüşe göre babalarının bu son doğu seferinde yanında bulunduklarından, Konya'da ortaya çıkan otorite boşluğu sultanın kardeşi Kulan-Arslan (Davud)'ın oğlu olduğu sanılan Emir Hasan Bey tarafından doldurulmuştu. Ancak onun, sultanın yeğeni sıfatıyla Konya'da Selçuklu yönetimini eline alması, Kılıç Arslan'ın oğullarının tahtta hak iddia etmelerine tabii ki engel olamamıştır. Nitekim Sultan'ın en küçük oğlu Tuğrul-Arslan da annesinin yardımıyla Malatya'da bağımsız bir Selçuklu Sultanlığı kurarak meşrûyetini ilân etmiş ve ona karşı ilk tepkiyi göstermekte gecikmemişti. Sultân Kılıç Arslan'ın oğullarından Şahin-şah (Melik-şah) ise, o sıralarda Musul'da vali (melik) olarak bulunuyordu. Ancak daha sonra babasının ölümünü fırsat bilen Çavlı tarafından, bu şehrin ele geçirilmesi üzerine yakalanmış ve Büyük Selçuklu sultanı Mehmed Tapar'ın yanına gönderilmişti. Bir Arap kaynağındaki kayıda dayanan Turan, Şahin-şah'tan başka, kardeşi Mesud'un da esir edildiğini, onun da diğer kardeşleri gibi Kılıç Arslan'ın doğu seferinde yanında olup, Konya'da bulunmadığını söylemektedir⁹³. İşte daha sonra Şahin-şah, Sultân Tapar'ın emri üzerine, veya bir Arab tarihçisinin rivâyetine göre esir olarak bulunduğu İran'dan kaçarak, Türkiye'ye gelmiş (503 başları/Ağustos 1109) ve kuzenini idam ettirerek Konya'da tahta çıkmaya muvaffak olmuştu⁹⁴. Bu kayıta sözü edilen kişi, Sultan Kılıç Arslan'ın Haçlılarla yaptığı savaşlara katılıp birçok yararlılıklar gösteren ve onun ölümü üzerine Konya'da yönetimi üstlenen yeğeni, yani kardeşi Kulan-Arslan'ın oğlu ünlü kahraman Emir Hasan Bey olmalıdır. Nitekim bir Bizans kaynağına göre, daha sonra Sultan Şahin-şah'a karşı saltanat mücadelesine girişen kardeşi Mesud'un taraftarları arasında Hasan'ın (Asan Katukh) oğlu

⁹² *Süryani Mihael*, c. III, s. 194-195. *İbnü'l Esir* (bkz: c. X, çev. A. Özaydın, İstanbul 1987, s. 345) ile *Ebu'l-Ferec* (bkz: c. II, s. 349) bu şehzadelerden Şahin-şah'ın adını "Melikşah" olarak göstermişler, *Anonim* ise, Kılıç Arslan'ın sadece Melik Mesud ile Melik Arab adlı iki oğlu bulunduğunu söylemekle hataya düşmüştür (bkz: Fotoğraf neşr, s. 37., trk. trc., s. 24., Farsça metin, s. 344.), Turan, *SZT*, s. 149.

⁹³ Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân fi Tarihi'l-Ayân*, c. XIII, Topkapı, III. Ahmed, nr. 2907, s. 150a'dan naklen Turan, *SZT*, s. 149.

⁹⁴ İbnü'l-Kalânisî, *Zeylû Tarihi Dımaşk* (yay. H.F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 158 ve bundan naklen Turan, *SZT*, s. 149, 153.

Gazi'nin de bulunması ve Şahin-şah'a büyük bir kinle hücum etmesi,⁹⁵ babasının öldürülmesinden ileri gelmiş olsa gerektir.

Kardeşi Sultan Şahin-şah'a karşı iktidar mücadelesine giren Mesud da, daha sonra onu tuzağa düşürerek ele geçirmeye muvaffak olmuş ve gözlerine mil çektirerek karısının yanına göndermişti. Böylece onun altı yıllık saltanatından sonra dördüncü sultan olarak Selçuklu tahtına çıkan I. İzzeddin Mesud (1116-55), bundan bir yıl sonra Şahin-şah'ın tamamıyla kör olmadığını ve iktidarı için yine de tehlike arzedeabileceği düşüncesiyle Erikmez (Eligmos) adlı büyük bir valisine, onun eski Türk usûlü ve Selçuk âdeti gereğince, kanı akıtılmaksızın boğdurulmasını emretmişti (1117)⁹⁶. Bu suretle sâbık Sultan Şahin-şah da, zayıf bir ihtimal de olsa, kendisinden gelebilecek bir tehlike şüphesine dayanılarak ve devletin selâmeti göz önüne alınarak, bir güvenlik önlemi olarak idam olunmuştur. Babasının ölümünde 11 yaşlarında bulunduğu dâir kayıt doğruysa,⁹⁷ Şahin-şah'ın öldürüldüğünde 21 yaşlarında olduğu söylenebilir.

Sultan I. İzzeddin Mesud'un oğlu olan Sultan II. Kılıç Arslan da tahta geçtikten sonra -kendisine karşı herhangi bir saltanat mücadelesine girişmediği halde- ortanca kardeşi Dolat (veya Devlet)'i boğdurtmak, daha sonra da böyle bir mücadeleye atılan en küçük kardeşi Şahin-şah'ın, yanında mevkuf bulunan oğullarından birisini genel kuralın dışına çıkmak suretiyle idam ettirmişti. Sultan I. İzzeddin Mesud, Çukurova seferinden sonra hastalanmış, ve sonunun yaklaştığını hissederek ülkesini eski Türk an'anesine göre üç oğlu arasında paylaştırmış, bununla beraber büyük oğlu II. Kılıç Arslan'ı Sultan ilân edip, diğerlerini ona tâbi kılmıştı. Bunların en küçüğü Ankara, Çankırı ve Kastamonu bölgeleri meliki Şahin-şah, ortancası ise nerelerin meliki olduğu bilinmeyen ve kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmayan Devlet idi⁹⁸. İşte II. Kılıç Arslan, Süryani Mihael'in Ermenice versiyonu'na göre, tahta çıktıktan sonra bu ortanca kardeşini gizlice idam ettirmiş, diğer

⁹⁵ Anne Comnène, *Alexiade* (trc. B. Leibe), Paris 1943, c. III, s. 211 ve bundan naklen Turan, *SZT*, s. 149, 153-154, 160.

⁹⁶ Turan, *SZT*, s. 160.

⁹⁷ *İbnü'l-Esir*, c. X, s. 344 ve bundan naklen Turan, *SZT*, s. 160 ve dipnot 30.

⁹⁸ Bu meliğin adı, *Sıbt İbnü'l-Cevzi* (bkz: c. XIII, s. 73a) ile *İbnü'l-Kalânisi*'de (bkz: s. 332) de küçük kardeşi Şahin-şah'ınki ise *Süryani Mihael'in Ermenice versiyonunda* kaydedilmiştir (bkz: c. II, s. 177, trk. trc. H. Andreasyan, TTK. Basılmamış nüsha). *Anonim* ise Sultan I. Mesud'un üç oğlundan bahsetmekte, fakat ikisinin adını vermemektedir (bkz: Fotoğraf neşr, s. 38., trk. trc., s. 25., Farsça metin, s. 344).

kardeşi Şahin-şah ise, kaçarak hayatını kurtarmaya muvaffak olmuştu⁹⁹. O, daha sonra eniştesi Danişmendli Zünnun ile birleşerek ağabeyisine karşı saltanat mücadelesine girişmiş, fakat yenilerek kaçmaya mecbur kalmıştı¹⁰⁰. Kardeşler arasındaki iktidar mücadelesinden faydalanan Sivas Danişmendli hükümdarı Melik Yağı-basan da, Elbistan bölgesine girmiş, bunu haber alan sultan da süratle onun üzerine hareket etmiş, Aksaray'da vuku bulan savaş sonucunda barış yapılmıştı (1155)¹⁰¹. Bazı Arap kaynaklarına göre bu savaşta Kılıç Arslan'ın yanında Devlet te bulunmaktaydı¹⁰². Eğer onların bu husustaki kayıtları doğruysa, saltanat mücadelesine Turan'ın söylediğinin aksine,¹⁰³ bu ortanca kardeş katılmamış, bununla beraber sultan tarafından kendisinden herhangi bir tehlike gelmesi ihtimaline dayanılarak, ve Süryani Mihael'in Ermenice versiyonunda belirtildiği üzere, tahta geçer geçmez değil, yukarıdaki tarihten sonra idam ettirilmiş olmalıdır. Nitekim Papaz Grigor'un "Kılıç Arslan'ın kendisinden daha güçlü olan Dolat'ın sultanlığına razı olmadığını sanıp, korktuğunu ve bu yüzden onu bir ziyafet ve sarhoşluk esnasında boğdurttuğu" şeklindeki ifadesi de¹⁰⁴ bu görüşümüzü doğrulamakta, onun Kılıç Arslan'ın sultanlığını tanıdığı ve küçük kardeşi Şahin-şah gibi iktidar kavgasına karışmadığını, bununla birlikte devletin selâmeti amacıyla öldürüldüğünü göstermektedir.

Sultan Kılıç Arslan'ın kendisine karşı iktidar mücadelesine girdiğini belirttiğimiz kardeşi Şahin-şah'ın çocukları olan yeğenlerinden birisini de öldürttüğü, veya istemeyerek buna mecbur kaldığı anlaşılmaktadır. Kılıç Arslan, Şahin-şah'ı firara mecbur ettikten sonra, 1169'da Danişmendli Zünnun'un Kayseri ve Zaman'taki hâkimiyetine de son vermiş, bunun üzerine bunlar Atabeg Nureddin Mahmud'a iltica etmek zorunda kalmışlardı. Kılıç Arslan, Türkiye'de milli birliği sağlamak amacıyla, Danişmendliler aleyhinde bir genişleme politikası güdüyordu. Nitekim 1171'de bu hanedan arasında baş gösteren iktidar mücadelelerinden yararlanarak Malatya'ya bir sefer yapmış, ancak Atabeg'in müdahalesi yüzünden bölge halkından 12.000 kişiyi sürgün ederek Kayseri'ye dönmeye mecbur olmuştu. İşte bu seferde

⁹⁹ C. II, s. 177.

¹⁰⁰ Turan, *SZT*, s. 192, 197.

¹⁰¹ Turan, *SZT*, s. 198 ve dipnot 5.

¹⁰² *İbnü'l-Kalanîsî*, s. 333., *Sibt İbnü'l-Cevzî*, s. 73a ve bunlardan naklen Turan, *SZT*, s. 199, dipnot 5.

¹⁰³ Turan, *SZT*, s. 192, dipnot 108, 197.

¹⁰⁴ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (çev. H.D. Andreasyan, notlar. E. Dulaure-M.H. Yinanç-Çeviren), Ankara 1962, s. 313.

Sultan Kılıç Arslan, kardeşi Şahin-şah'ın oğulları olan yeğenlerini de ele geçirmeye muvaffak olmuş ve yanında gözetim altına aldırılmıştı. Ancak, bu şehzâdelerin adları meçhûl olduğu gibi, sayıları da kesinlikle bilinmemektedir¹⁰⁵. Nureddin Mahmud, Selçukluların yayılması ve nüfûz kazanmalarını kendi çıkarları için tehlikeli görerek, Danişmendlileri ve sultanın kardeşini desteklemeyi uygun buluyordu. Bu yüzden Sivas Danişmendli hükümdarı, Şahin-şah, Mardin ve Harput Artukluları ile Çukurova Ermenilerinden oluşan bir ittifak vücuda getirmiş ve kendi ordusuyla birleşen müttefik kuvvetlerini Sivas'a göndermişti (1172). Müttefikler Kayseri'ye doğru harekete geçerken sultana da haber gönderilerek, 1171 seferinde esir ve sürgün ettiği halkı geri göndermesi, kardeşi Şahin-şah ile Dânişmendlilerden aldığı yerleri geri vermesi ve yanında tutuklu bulundurduğu yeğenlerini serbest bırakması bildirilmişti. Ancak sultan bunlardan ilkinin ve kardeşine yıllık 10.000 dinar tahsisat vermeyi kabul etmişse de son ikisini şiddetle reddetmiş, üstelik yanında mevkuf bulunan yeğenlerinden birisini de öldürterek cesedini babasına göndertmiş ve buradan gitmediği ve diğer üç çocuğunu da istediği takdirde, onları da aynı şekilde idam ettireceğini bildirmişti (1172). Bunun üzerine müttefikler, onu bırakarak geri çekilmeye mecbur olmuşlardı¹⁰⁶.

Görüldüğü gibi, Sultan Kılıç Arslan'ın, kendi ordusundan kat kat güçlü müttefik kuvvetleri tarafından Kayseri'de kuşatıldığı veya kuşatılmak tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğu anlaşılmaktadır. O, bu kötü durumdan kurtulmak amacıyla, müttefiklerin barış için ileri sürdüğü şartları kabul ediyor gözükmüş ve onları tatmin amacıyla bazı tâvizler de vermiştir. Ancak yukarıda belirttiğimiz son iki maddeyi kabule yanaşmadığı gibi, adını bilemediğimiz yeğenini de öldürtmekten çekinmeyerek bu husustaki tavrını açık ve kesin bir şekilde ortaya koymuştur. Şahin-şah ile müttefiklerine verilen bu göz dağına rağmen, yine de diğer çocukların iadesinde ve harekâtın durdurulmasında ısrar edilmesi halinde, diğerlerinin de aynı âkıbete uğrayacağını belirtmiş ve bu suretle müttefik ordularına rehberlik veya kumanda ettiği anlaşılan kardeşini Kayseri'den geri çekilmeye mecbur bırakmak istemiş ve bunu da başarmaya muvaffak olmuştur.

¹⁰⁵ Şehâbeddin Tekindağ, tarihi belli olmayan bir kitabeye dayanarak bunlardan birisinin adının "Şerafeddin İshâk" olduğunu belirtmektedir (bkz: Şahinşah'ın Oğlu Şerafeddin İshâk Hakkında Bir Kitabe, İ.Ü. Ed. Fak. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11/(1981), s. 110.

¹⁰⁶ *Süryani Mihael*, c. III. s. 340., *Ebu'l-Ferec*, c. II, s. 410. Turan, bu olaydan bahsetmekle birlikte (bkz: *SZT*, s. 203-204) Kılıç Arslan'ın yeğenini öldürtmesine değinmemiştir.

Görüldüğü gibi Sultan Kılıç Arslan, Şahin-şah'ın oğlu olan bu yeğenlerini, kendisinin belki de kaderini etkileyecek olan bu olağanüstü durum nedeniyle kurtuluşunun tek çıkar yolu olarak görmüş ve pazarlık konusu yapmıştır. Hiç bir suçu ve günahı olmadığı halde öldürtülmek zorunda kalan bu talihsiz şehzadenin idamının infazının ise, -yine sultanın bu husustaki kesin tavrının bir göstergesi olarak- genel kuralın dışına çıkılarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Süryani kaynaklarının ifadesine göre o, kılıçla öldürülmüş ve parçalanan cesedi de yakılarak babasına gönderilmişti¹⁰⁷. Bu, tespit edebildiğimiz kadarıyla inceleme konumuz olan dönemde Türkiye Selçuklu hanedanı üyelerinin kanları akıtılmadan yapılan idamlarında biricik istisnayı teşkil etmektedir.

Sultan II. Kılıç Arslan'ın oğullarından Sultan II. Rükneddin Süleyman-şah da (1196-1204) tahta çıktıktan yaklaşık sekiz yıl sonra, ölümünden az önce Gürcistan seferine çıkmadan, kardeşi Ankara Meliki Muhiddin Mesud-şah'ı idam ettirmişti (1204). Sultan Kılıç Arslan'ın 1192'de ölümü üzerine, meşrû vârisi ve Uluborlu meliki en küçük oğlu I. Gıyaseddin Keyhüsrev Selçuklu Devleti'nin başına geçmiş, ancak diğer kardeşleri tahta hak iddia etmekten geri durmamışlardı. Sultan Gıyaseddin bunların en güçlü ve ihtirashlı olan ağabeyi Sivas ve Aksaray meliki Kutbeddin Melik-şah'ın ölümü üzerine bir parça nefes alabilmiş ve Ankara meliki Muhiddin Mesud Kastamonu ve Bolu taraflarında fetihlere giriştiği, Tokat meliki Rükneddin Süleyman-şah da İç ve Doğu Anadolu'da kardeşlerini itaate almak ve topraklarını istilâ ve ilhakla uğraştığı ve nihayet rekâbet bu iki arasında devam ettiği için iktidarını korumakta güçlük çekmemiştir. Rükneddin ilk melikliğinde ve özellikle babasının sağ olduğu sıralarda kuvvetlerini daha ziyade Bizans'a karşı fetihlerde kullanmış, kardeşleri arasında cereyan eden saltanat mücadelelerini dikkatle takip etmekle beraber, bunlara fiili olarak katılmayı doğru bulmamıştır. Ancak daha sonra onların birbirlerini sarstığı ve bertaraf ettiği bir zamanda harekete geçmiştir¹⁰⁸. Süleyman-şah, kendisine itaat eden kardeşlerini menşur vererek yerlerinde bırakmak vaadiyle teskin edip, Konya'ya yürümüş ve dört aylık bir kuşatmadan sonra Gıyaseddin'i saltanattan ayrılmaya mecbur bırakarak, yerine Selçuklu tahtına çıkmıştır. Böylece sultan olmayı başaran Rükneddin daha sonra kardeşlerine karşı harekete girişmiş,

¹⁰⁷ *Ebu'l-Ferec*, c. II, s. 410., *Süryani Mihael*, c. III, s. 340 ve bu eserin Ermenicesi, c. II, s. 225-226.

¹⁰⁸ Turan, *SZT*, s. 237-243.

ilk olarak Argunşâh ile Berkyaruk-şâh'a ait Amasya ve Niksar yörelerini ele geçirmişti (1197). Elbistan meliki Mugîseddin Tuğrul-şâh da derhal tâbîyetini kabul etmişti. Eyyubîlere dayanarak boyun eğmeyen ve bağımsızlığını koruyan Kayser-şâh ise, daha sonra Rükneddin tarafından Malatya'nın kuşatılması ve zaptedilmesi üzerine (Haziran 1200), kayınbabası Eyyubî hükümdarı Melik Âdil'in yanına kaçmak zorunda kalmıştı (1201). Rükneddin, bu suretle Ankara meliki Mesud-şâh ve ülkesi dışında, bütün kardeşlerini egemenliği altına almış oluyordu¹⁰⁹. Ankara, Çankırı, Kastamonu, Bolu ve Eskişehir bölgelerinin çoğunu idaresinde bulunduran Mesud, bazı yerleri Rükneddin'e terketmişse de, müstahkem Ankara merkez olmak üzere, bu bölgelerin Selçuklu hâkimiyet sahaları dışında kalması ve onun büyük bir kuvvete sahip olması, kendisinin, dolayısıyla devletin güvenliğini de tehdit ediyordu. Ayrıca Azerbaycan ve Doğu-Anadolu için bir tehlike oluşturan Gürcü'lere kesin bir darbe vurmak ve onlara karşı daha büyük bir hazırlıkla sefere girişebilmek için Mesud'un ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu nedenlerle, Sultan II. Rükneddin, Ankara'ya gelerek kardeşini kuşatmış ve bir rivayete göre, üç yıl süren kuşatma sonunda yiyecek ve mühimmat kıtlığına uğrayan Mesud çaresiz, şehri kardeşine teslim razı olmuştu. Aralarında varılan mutabakata göre, o, kendisine dokunulmaması ve uç taraflarında bir kale verilmesi karşılığında kendi topraklarını Süleyman'a bırakacaktı. Ancak Mesud, bu kaleye gitmek üzere iki oğlu ile birlikte yola çıktığı zaman Rükneddin'in arkalarından gönderttiği bir birlik tarafından öldürülmüştü (1204)¹¹⁰.

Bu bilgilerden de anlaşılıyor ki, Rükneddin Süleyman-şâh, babasının veliahdı küçük kardeşi Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'e karşı saltanat veraseti usûlü dolayısıyla ortam ve koşulların uygun olduğu bir zamanda harekete geçerek ondan iktidarı devr almayı başarmıştır. Görünüşe göre, bunda diğer kardeşlerinin teşviki ve payı da olmuştur. Buna rağmen o, kendisine karşı saltanat mücadelesine girişmemelerine rağmen, veya bu fırsatı onlara vermemek amacıyla, derhal üzerlerine yürümekte tereddüt etmemiştir. O, kendisine boyun eğenleri yerlerinde bırakmış, ya da başka bir vilâyete naklettirmiş, kimisini ise bertaraf etmiş, bu arada bazıları da çareyi yurt dışına kaçmakta bulmuştur. Bunlardan Argun-şâh ile Berkyaruk-şâh'ın ülkelerinin istilâ ve il-

¹⁰⁹ Turan, *SZT*, s. 244-252., Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (çev. Y. Moran), İstanbul 1979, s. 125.

¹¹⁰ Turan, *SZT*, s. 261-262., Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 62., Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 126.

hâk edildikten sonra, akıbetlerinin ne olduğunu bilemiyoruz. Sultan Rükneddin'in kardeşlerine karşı şiddetle harekete geçmesinde, onlardan gelmesi muhtemel bir tehlike kadar, Doğu-Anadolu'da genişleme ve millî birliği sağlama politikasının da başlıca âmil olduğu şüphesizdir. Nitekim Mesud'un Ankara başta olmak üzere, stratejik ve jeopolitik bir bölgeyi hâkimiyeti altında bulundurması, iktidar mücadelesine girişmemesine rağmen, bertarafını âdeta kaçınılmaz bir hale getirmiştir. Nihayet sultan Erzurum ve Gürcistan seferlerinden sonra (1202) bu önemli problemin kesin olarak halli amacıyla harekete geçmiş ve sonunda Mesud'u ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Yapılan anlaşmayla da topraklarının ilhak edilmesine karşılık, kendisine uç bölgesinde bir kale verileceği taahhüt edilmiştir. Ancak sultan bu sözünde durmamış ve ondan yine de bir tehlike gelebileceğini hesap ederek, hayatına son verdirmiştir. İnfazın ise, kan akıtlmaksızın yapıldığı şüphesizdir.

Cahen, Mesud'un "Bizans'la işbirliği yaptığı iddiasıyla" öldürüldüğünü söylüyorsa da,¹¹¹ onun idamında bundan ziyade, yukarıda açıklamaya çalıştığımız faktörler esas sebepleri teşkil etmiştir. Bizans'a karşı fetihlerde bulunup, üstelik bu devletin aleyhinde sınırlarını Safranbolu'ya kadar dayandıran¹¹² bir kimsenin taht söz konusu olunca destek sağlamak üzere Rumlarla gizli veya açık temasa geçmesi uzak bir ihtimal olmasa dahi, sırf bundan dolayı katletildiğini kabul etmek de mümkün değildir. Uzunçarşılı ise, yanlış olarak Mesud dışında, Muğîseddin Tuğrul-şah müstesna olarak, diğer meliklerin de Rükneddin tarafından idam ettirildiğini ifade etmektedir¹¹³. Halbuki bu şehzâdelerden Kayseri meliki Nureddin Sultan-şah görünüşe göre Gıyaseddin'in ilk saltanatının sonlarına doğru (1196), Sivas ve Aksaray meliki olan Kutbeddin Melik-şah tarafından hile ile yakalanarak katledilmiş, bilâhare de kendisi ölmüştü¹¹⁴. Diğerlerinin akıbetleri de gördüğümüz biçimde olmuştur.

Sultân I. Gıyaseddin Keyhüsrev de, 1205'de ikinci defa tahta çıktığı zaman yeğeni olan sâbık sultan III. Kılıç Arslan'ı Konya dolaylarında Gavele kalesine gönderip hapsedirmiş ve sonra da görünüşe göre onu burada öldürmüştür. Kendisini 1196'da tahttan ayrılmaya mecbur bırakan kardeşi II.

¹¹¹ *Anadolu'da Türkler*, s. 126.

¹¹² Turan, *STZ*, s. 261.

¹¹³ *Medhal*, s. 59.

¹¹⁴ Turan, *STZ*, s. 229, 237, 243., Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 125.

Rükneddin Süleyman-şah'ın toplam sekiz yıllık saltanatını müteakip ölümü üzerine, yerine oğlu III. Kılıç Arslan geçirilmişti. Bununla beraber onun çok küçük yaşta ve devletin yönetiminin esasta Selçuklu ricalinin elinde olması, bunlar arasındaki rekabet ve hattâ ayrılıklar, ayrıca uç Türkmenlerinin hoşnutsuzluğu iktidar için bir başka alternatifin aranmasını gerekli kılmıştı. Bilhassa, eski Danişmendli hanedanına mensup nüfuzlu uc beylerinin ön ayak olduğu bir girişim sonucunda, o sıralarda Bizans'ta bulunan Gıyaseddin Türkiye'ye dönerek Sultan Kılıç Arslan'a karşı saltanat mücadelesine girişmiş ve sonunda Konya'da kuşattığı yeğeninden, babasına dokuz yıl önce kaptırmış olduğu iktidarını tekrar devralmayı başarmıştı (Şubat 1205). Gıyaseddin'in ancak Kılıç Arslan'ın canına aman vermesi ve babasının meliklik yıllarını geçirdiği Tokat'ı mülk olarak bağışlaması karşılığında şehir ahalisinden Konya'yı teslim ve bu suretle yönetimi ele alabildiği anlaşılmaktadır¹¹⁵. Sâbık sultan daha sonra bir rivâyete göre amcasının emriyle ortalığın yatışması amacıyla geçici olarak,¹¹⁶ Aksaray'ı'ye göre ise, hapsedilmek üzere, Konya yakınlarında bulunan Gavele kalesine gönderilmiş ve bilâhare burada hayatına son verilmiştir¹¹⁷. Bu, ve bunu destekleyen diğer kayıtlar,¹¹⁸ sultanın verdiği sözde durmayarak devletin emniyeti açısından yaşamasını sakıncalı gördüğü yeğenini Gavele'de bertaraf ettirdiğini ortaya koymaktadır. İnfazın ise, genel kural olarak boğulmak suretiyle yapıldığı şüphesizdir.

Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev de, tahta çıktıktan bir süre sonra üvey kardeşleriyle üvey annesini katlettirmişti. Sultan Alâeddin Keykubad'ın 1237'de ölümünden sonra, kendisinden sonra tahta çıkarılmasını vasiyet ettiği veliahdı, karısı Eyyubî hükümdarı Melik Adil'in kızı Gâziye Hatun'dan doğma en küçük oğlu İzzeddin Kılıç Arslan yerine, yeteneksiz büyük oğlu, II.

¹¹⁵ *İbn Bibî*, T., s. 84-88., LE., s. 121-127., MH., s. 23-28., *İbnü'l-Esir*, c. XII, s. 169-170., *Ebu'l-Ferec*, c. II, s. 486., a.g.y., *Tarihü Muhtasari'd-Düvel*, (nşr. A.A. Salhânî), Beyrut 1890, s. 397., *Chronique du Royaume de la Petite-Arménie, par Le Connétable Sempad*, (Frn. trc. E. Dulaurer), *RHC, I. Documents Arméniens*, Paris 1868-1869, s. 642., *İbn Vâsil*, c. III, s. 166., *Turan SZT*, s. 274.

¹¹⁶ *İbn Bibî*, T., s. 88., LE., s. 127., MH., s. 28., *Turan, SZT*, s. 274.

¹¹⁷ *Aksarayî, Mûsâmeratü'l-Ahbâr* (nşr. O. Turan), Ankara 1944, s. 32.

¹¹⁸ Nitekim, Niğdeli Kadı Ahmed (bkz: *el-Veledü's-Şefik*, Fatih ktp. nr. 4518, s. 294) ve Hamdullâh Kazvinî (bkz: *Tarih-i Güzide*, nşr. E. Browne, London 1910, s. 483) gibi müellifler de Gavele'nin adını zikretmeksizin, Kılıç Arslan'ın bir kalede hapsedilip, orada öldürüldüğünü veya öldüğünü kaydetmek suretiyle bu hususa işaret etmişlerdir. *Turan, SZT*, s. 274, dipnot 14. Kaynakların bu ifadelerine rağmen Uzunçarşılı, o'nun "saltanattan iskât edildikten sonra hayatına dokunulmadığı ve Tokat'a gönderildiği"ni söylemekle hataya düşmüştür (bkz: *Medhal*, s. 63).

Gıyâseddin Keyhüsrev bir grup devlet adamı tarafından âdeta bir oldu bittiye getirilerek babasının arzusu dışında, sultan ilân edilmişti. Bu nedenle Gıyaseddin iktidar koltuğuna oturduktan sonra da rahat edemiyor, babasının meşrû vârisi olan kardeşinin bir gün kendisinin yerine geçeceğini düşünerek onun mevcudiyetinden büyük bir endişe duyuyordu. Bu yüzden, 1238 yılı ilkbaharında kışlaktan Kayseri'ye döndüğü zaman, Melikü'l Ümera Emîr Sadeddin Köpek'e verdiği bir "ferman"la üvey annesi Melike-i Âdiliyye'yi Ankara (Ergüriyye), üvey kardeşleri İzzeddin ile Rükneddin'i de Borgulu (Uluborlu) kalesine gönderterek hapsedirmiş, bir süre sonra da evladlarından koparılan melikeyi eski Türk usûlüne göre yay kirışı (beze-i kemân) ile "cellad"lara boğdurtmak suretiyle öldürtmüştü (1238)¹¹⁹. Sultan Gıyaseddin o sıralarda henüz çocuğu olmadığı için Borgulu'da "mevkuf ve mahpus" bulunan kardeşlerine herhangi bir zarar vermekten kaçınmış, fakat daha sonra Hristiyan karısı Berduliye'den İzzeddin Keykâvus, Rum câriyesinden Rükneddin Kılıç Arslan ve Gürcü prensesinden Alâeddin Keykubâd adlı üç oğlu dünyaya geldikten sonra bunlardan ilkinin Atabeyi Üstâdü'd-dar Emîr Mübârizeddin Armağan-şah'a verdiği bir "ferman"la görünüşe göre onları burada idam ettirmişti¹²⁰.

Sultân Alâeddin Keykubad'ın kendisinden sonra yerine geçecek olan taht adayını daha sağlıklıda saptaması ve ölümünden sonra İzzeddin'in sultan ilân edileceği ve devlet ricalinin ona bağlı kalacağına dair yemin ettirmesine rağmen, Türk tarihinde mutad olduğu üzere bu gerçekleşmemiş ve her zamanki gibi otoriteyi belirleyen fiilî güçler harekete geçerek Gıyaseddin'in yönetimi ele almasını sağlamışlardır. O, tahta çıktıktan sonra, çocuğu olmadığı için Selçuklu neslinin inkıtaa uğramaması amacıyla üvey kardeşlerini hemen öldürmemiş, ancak bir güvenlik önlemi olarak hapsedirmekle yetinmek zorunda kalmış ve onları ancak halef olarak yerine geçecek çocukla-

¹¹⁹ *İbn Bibî*, T., s. 272, 473., MH., s. 212-213., Turan, SZT, s. 409-410., Halil Ethem, Kayseriyye Şehri, İstanbul 1334, s. 87., Köprülü, *Hanedan Âzasının İdamı*, s. 75., Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 9.

¹²⁰ *İbn Bibî*, herne kadar, bir rivayete göre Atabey Armağanşah'ın iyi ve hayırlı bir kimse olması dolayısıyla şehzadelerin katli konusunda verilen emre uymadığını ve onların yerine iki gulâm öldürüp, sultâna uydurma nişanlar gösterdiğini., bir diğerine göre de, melikleri öldürmüş olduğunu ve duyduğu her iki rivayetin de doğru olup olmadığının araştırılmadığını belirtmek suretiyle İzzeddin'le Rükneddin'in idamı hususunda kesin bir şey söyleyemiyorsa da bunlardan ikincisinin doğru olduğu şüphesizdir. Bkz: T., s. 272-273., MH., s. 212-213., Turan, SZT, s. 410., Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 9. Yazar başka bir eserinde bunların boğdurulmasının sultanın bir oğlu olması üzerine vuku bulduğunu söylüyorsa da (bkz: *Medhal*, s. 63-64), Gıyaseddin'in dünyaya gelen çocuklarının sayısı bir değil, belirttiğimiz gibi üçtür.

rının doğumundan sonra bertaraf ettirmiştir. Bu şehzâdelerle birlikte anneleri Gâziye Hatun'un da aynı cezaya ve âkıbeta mâruz kalması, meliklerin yaşlarının küçük olması dolayısıyla üstlendiği velâyet sebebiyle olmuştur. Veliahd olan oğlu İzzeddin hesabına onun haklarına sahip çıkması tabii olan melikenin varlığı, Gıyaseddin tarafından tahtı için büyük bir tehdit olarak görülmüştür. Bunların hapsedilmesi ve katli vazifesi ise, bu işle özel olarak görevlendirilen Melikü'l-ümera ve Atabeg gibi yüksek dereceli devlet görevlilerine havale edilmiş ve bunların nezareti altında, söz konusu hanedan üyelerinin yaşamına "cellad"lar tarafından kanları akıtılmaksızın son verilmiş ve böylece sultanın bu hususta verdiği yazılı emrin (ferman) gereği yerine getirilmiştir.

C - TUTSAKLARA

Türkiye Selçuklu sultanlarının, baskın, fetih, savaş ve bunun gibi olaylar sonucunda ele geçirilen esirleri de gerekli gördükleri zaman katlettirebildikleri anlaşılmaktadır ki bunlar, daha ziyade düşman ordularına mensup olan "emîr" ünvan ve rütbesini taşıyan yüksek dereceli subaylardır. Sultanların mutlak otoritelerine bağlı olarak infaz edilen bu cezalar, İslâm savaş hukuku bakımından da meşrû kabul edilmiştir. Nitekim buna göre, savaştan önce veya savaş sırasında yapılan teslim olma teklifi kabul edilmezse, yenilen taraf ele geçirilen bütün fertleri köle sayılır; eğer savaş sonucunda karşı taraf zorla esir edilmişse, hükümdar bunların içinde zararlı gördüklerini isterse öldürtebilir¹²¹. Buna rağmen Selçuklu sultanlarının keyfi uygulamalardan kaçınarak herhangi bir vesileyle tutsak edilen bu kimselerin hayatlarına özel durumlar, isyan ve ihanet gibi gerekçeler dolayısıyla son verdirdikleri de dikkati çekmektedir. Ancak, onların bu konuda verdikleri yada verebilecekleri emirlerin, Mumcu'nun belirttiği gibi, bir "siyaseten katl sayılamayacağı"¹²² açıktır. Esirlerin büyük bölümü askerî kimseler olduğu için haklarında sultanlarca gerek yazılı ve gerekse şifahî olarak verilen katl hükümlerinin infazı ise, daha ziyade kafalarının kesilmesi suretiyle yapılmış, bazen da özel durumlar nedeniyle ender olarak canlı canlı deri yüzme gibi çok ağır infaz şekillerine başvurulmuş ve mutad olmadığı halde, cesedlerine saman doldurularak, ayrıca teşhire de tâbi tutulmuşlardır. Ancak söylediğimiz gibi bunlar katledilen esirler için istisnai durumlardır.

¹²¹ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, c. III, s. 427 v.d., Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 74.

¹²² Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 74.

Bu hususta tespit edebildiğimiz ve Sultan I. İzzeddin Keykâvus ile Sultan I. Alâeddin Keykubad devirlerine ait kayıtlara göre, Rum ve Eyyubî esirlerin bu ağır cezaya mâruz kaldıkları görülüyor. Bunlardan ilkinde göre, Sultan İzzeddin çıktığı Sinop seferinde Trabzon Rum imparatoru Alexis'in bir baskın sonucunda ele geçirmeye muvaffak olunan komutanlarını, görünüşe göre bu şehri teslim zorlamak amacıyla, öldürtmüştü. Sultan bu sefere karar vermiş ve ilk etapta bu bölgeye bir öncü kuvveti sevk etmiş, daha sonra da kendisi yola çıkmıştı. İşte bu öncüler veya başka bir rivayete göre Türkmenler o sıralarda 500 kişilik bir maiyeti ile avlanmakta olan Tekfur Kir Alexis'i ve beylerini gafil avlayarak esir etmişler ve kendisine getirmişlerdi. Onlara karşı elinden geldiği kadar iyi davranmaya çalışan İzzeddin, kan dökülmeden şehirlerinin teslim edilmesi teklifinin Sinoplularca reddedilmesi karşısında, onları buna zorlamak amacıyla Alexis ile emirlerine, onların gözleri önünde işkence yaptırmaktan başka çıkar yol bulamamış ve buna rağmen Sinop'un teslim edilmemesi halinde Tekfur'un öldürülmesini "cellad"lara ferman buyurmuştu¹²³. İbn Bibî her ne kadar açık olarak belirtmiyorsa da bu emrin, Tekfur'un komutanları için de bahis konusu olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim işkence uygulamasıyla da bir sonuca varılamaması üzerine, Müneccimbaşı'nın kendilerine "ağır işkenceler" in yapıldığını söylediği¹²⁴ bu kimseler, kesin tavrını ortaya koymak isteyen sultanın verdiği hüküm sonucunda, şehir halkının gözünü korkutmak için feci bir şekilde öldürtülmüş olmalıdırlar. Nitekim, Anonim'in, Kir Alexis ile birlikte esir edilen 30 Firenk (Rum) emirinin diri diri derilerinin yüzüldüğü ve cesedlerinin içine saman doldurularak bütün Rum vilâyetinde gezdirildiğine dair ifadesi¹²⁵ de, bu hususu doğrulamaktadır.

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, bir baskın sonucunda Selçuklular'a tutsak düşen Tekfur ile beyleri, müstahkem Sinop şehrini savaşız ele geçirmek isteyen Sultan İzzeddin tarafından bir koz, bir araç olarak kullanılmak istenmiş, ancak şehir halkının teslimi yanaşmaması üzerine, celladlar tarafından önce kendilerine çok ağır bir bedenî ceza olan iş-

¹²³ İbn Bibî, T., s. 150-151., LE., s. 213., MH., s. 55-56.

¹²⁴ Müneccimbaşı, s. 18.

¹²⁵ Anonim, Fotoğraf neşr, s. 44., trk, trc., s. 28-29., Farsça metin, s. 347., Aydın Taneri, Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri, *A.Ü.DTCF. TAD*, IV/6-7, (1966), s. 171, dipnot 337. Turan, avlanmakta olan Tekfur'un esir edilerek Sultan İzzeddin'in yanına getirildiğini belirtiyorsa da (bkz: SZT, s. 303-304), emirlerinin öldürülmesi olayına değinmemiştir.

kence yaptırılmış, bunun da Sinoplular üzerinde bir etki yapmaması karşısında, artık son raddeye gelinmiş ve Rum komutanlar hakkında siyaset'e hükmolunmak zorunda kalınmıştır. Bunun infazı ise, söylediğimiz gibi çok özel bir durumun söz konusu olması dolayısıyla, canlı-canlı derilerinin yüzülmesiyle yerine getirilmiş ve cesedleri, bir korku ve etki yaratması amacıyla, saman doldurularak teşhire tâbi tutulmuştur. Büyük Selçuklu ve Osmanlılar'da da görülen bu usûlün, Türkiye Selçukluları'nda başka vesilelerle de zaman zaman uygulandığı bilinmektedir¹²⁶.

Sultan İzzeddin Keykâvus zamanına ait olan ikinci kayıdımıza göre bu hükümdar, 1216 yılında Antalya'nın ikinci defa fethinde esir alınan bazı kimselerin topluca öldürülmesini emretmişti¹²⁷. Onun bu emri vermesinde Antalya Frenklerinin Selçuklular aleyhindeki hareketleri ve isyanları başlıca âmil olmuştur. Bu sınır kalesi ve şehri babası Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Selçuklu topraklarına katılmış, ancak onun ölümü ve kendisinin, kardeşi Alâeddin Keykubad'la uğraşmasından faydalanan Rumlar tarafından, Kıbrıs Haçlılarının yardımıyla işgal olunmuştu. İbn Bibî'ye göre, Selçuklu yönetimi altında yaşayan kâfirlerin ayaklanarak Türkleri gafil avlamaları, büyük-küçük demeden büyük bir katliama girişip, kadınları esir ve mal-mülklerini yağma etmeleri üzerine,¹²⁸ gazaba gelen Sultan İzzeddin, işlerini halleder etmez, Antalya üzerine hareket etmiş ve burasını büyük bir kuşatmadan sonra zaptetmeye muvaffak olmuştu¹²⁹. Sultan daha sonra yine aynı kaynağa göre, yakalanan isyankâr hainleri (hâinân) katlettirmiş¹³⁰ ve bu suretle onları hak ettikleri cezaya çarptırmıştı. Kaynakların kısaca, "Antalya kâfirleri, hainler, esir alınanlar" şeklinde ifade ettiği ve yaptıklarından ötürü ihanet, isyan, katl, yağma ve bunun gibi suçları işlemiş olan bu kimselerin sorumlu durumlarda ve mevkilerde bulunan icraî askerî kimseler olduğu şüphesizdir. Bununla beraber Antalya'nın yerli Rum halkının da bu olaylara isteyerek, veya buna zorlanarak katılabilmiş olabileceğini gözden uzak tutmamak gerekir. Her şeye rağmen, bahis konusu olan cezanın bütün Antalya halkı için değil de asıl bu işten sorumlu olup, esir edilen elebaşılara yönelik olduğunu

¹²⁶ Msl. "Cimri" lakabıyla tanınan Selçuklu şehzadesi Alâeddin Siyâvûş da yakalandıktan sonra, aynı muamele ve akibete mâruz kalmıştı (bkz: *Anonim*, Fotoğraf neşr, s. 62., trk. trc., s. 41., Taneri, *Müşameretü'l-Ahbar'ın...*, s. 171).

¹²⁷ Müneccimbaşı, s. 17.

¹²⁸ *İbn Bibî*, T., s. 141 v.d., LE., s. 201 v.d., Turan SZT, s. 308-309.

¹²⁹ Turan, SZT, s. 310.

¹³⁰ *İbn Bibî*, T., s. 146., LE., s. 207., MH., s. 53.

kabul etmek doğru olacaktır. İnfazların ise, bu hususta herhangi bir kayıt bulunmamasına rağmen, asılmak, veya daha büyük bir ihtimalle kafa kesilmek suretiyle yapıldığı düşünülebilir.

Bu hükümdardan sonra yerine geçen kardeşi Sultan Alâeddin Keykubad da, Harput dolaylarında yapılan bir savaşta esir düşen Eyyubî ordusuna mensup ümera'yı ihanet gerekçesiyle ölüm cezasına çarptırmıştı. Sultan Alâeddin'in Ahlat-şahlar (Sökmenliler) ülkesini fethetmesi üzerine, Melik Eşref başta ağabeyisi Mısır hükümdarı Melik Kâmil olmak üzere sayıları onaltıya yaklaşan bütün Eyyubî melikleri, Mardin ve Harput Artuklularından oluşan büyük bir ittifak cephesi kurmuş ve Selçuklular'a karşı harekete geçirmişti. Birleşik Eyyubî kuvvetleri 1234'te Birecik'te toplanıp, Halep-Kayseri yolundan Türkiye'ye doğru yürüyüşe geçmişlerdi. Fırat'ı geçerek Süveydâ (Siverek)'ya gelen ve orada kalan Melik Kâmil, Harput Artuklu melikinin yardımına ordusunun bir bölümünü göndermiş, Harput yakınlarında vukû bulan bir savaşta Eyyubîler yenilmiş, komutanlarından bir çoğu da Selçuklulara esir düşmüştü. Daha sonra bunlar Sultan Alâeddin'in yanına gönderilmişlerdi¹³¹. İşte Anonim'e göre, Alâeddin tutsak edilen ve sayıları 1040'a varan Eyyubî (Şam) emirine "dedeleri zamanından beri hiyaneti âdet ettikleri" gerekçesiyle aman istemelerine rağmen, "siyaset" buyurmuştu¹³².

Görüldüğü gibi, Şam Eyyubî hükümdarı Melik Eşref, Selçuklulara karşı büyük bir ittifak oluşturulmasında ve hazırlanan birleşik kuvvetler ordularının Türkiye'ye sevk edilmesinde başlıca rol oynamıştır. O, evvelce Selçuklu vassallığında bulunduğu halde, sonradan tâbilitken çıkmış, üstelik aynı şekilde peşinden bir Türk devletini (Artuklular) de sürüklemiştir. Selçuklulara karşı açılan savaşın bayraktarlığını üstlenen Melik Eşref -ve evvelce seleflerinin- sadece Selçuklu tâbiyetinden çıkmaları ve bu suretle arada mevcut olan statükoyu çiğnemeleri, metbû Türkiye Selçuklu Devleti ile sultanları bakımından gerçekten de bir ihanet suçunu oluşturmuştur. Üstelik onların bununla kalmayarak savaş ilân etmeleri, hukukî olduğu kadar, fiilî askerî eylemlere de başvurmaları, ele geçirildiklerinde kendilerine en ağır cezanın verilmesine hak verdirtecek bir durum yaratmış olmaktadır. Nitekim Sultan Alâeddin, Melik Eşref'in esir düşen ümerâsını görünüşe göre kendisine duyduğu büyük kin dolayısıyla, sırf bu yüzden, verdiği emirle idam ettirmiştir. Anonim'in katledilen Şam emirlerinin sayısına dair verdiği rakam biraz

¹³¹ Turan, *SZT*. s. 379-381.

¹³² *Anonim*, Fotoğraf neşr, s. 47., trk. trc., s. 30., Farsça metin, s. 349.

abartmalı görölse bile, sultanın gazabının büyüklüğü ve cezanın kapsamı hakkında bir fikir vermektedir. Savaş hali dolayısıyla infazların kılıçla idam, yani kafalarının kesilmesi suretiyle yapıldığı da şüphesizdir.

NİĞDE-BOR SOKULLU MEHMET PAŞA KÜLLİYESİ

MEHMET ÖZKARCI

Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü devlet adamı Sokullu Mehmet Paşa, Niğde'nin Bor ilçesinde 1574 yılı civarında cami, bedesten-arasta ve mektepten oluşan bir külliye inşa ettirmiş, fakat mektep günümüze gelmemiştir. Sokullu'nun hazinedarı Tavâşi Hasan Ağa da aynı tarihlerde bu yapıların yanına çifte hamam yaptırarak külliye dahil etmiştir.

Sokullu Mehmet Paşa (1505-1579); Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566), II. Selim (1566-1574) ve III. Murad (1574-1594) dönemlerinde sadrazamlık yapmış ünlü devlet adamıdır.

Sokullu Mehmet Paşa, Bosna'nın Vişegard kazasının Rudo nahiyesine bağlı Sokoloviç (Şahinoğulları) köyünde 1505 yılında doğmuştur. Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk saltanat yıllarında devşirme olarak Edirne Sarayı'na getirilmiş, burada yetiştikten sonra İstanbul'a nakledilip küçük oda hizmetleriyle Enderun'a alınmıştır. Sokullu Enderun'da çeşitli hizmetlerde bulunduktan sonra 1541'de büyük kapucu başılık vazifesi, 1546'da Barbaros Hayreddin Paşa'nın vefatıyla sancak beyliği pâyesi ile kapudân-ı deryalığa tayin olmuştur. 1550'de Rumeli Beylerbeyliği'ne nakledilerek İran Seferi'ndeki hizmeti sebebiyle 1554'de vezirliğe yükselmiş, 1564'de ikinci vezir bulunurken Semiz Ali Paşa'nın vefatı üzerine sadrazam olmuştur¹.

Kanunî Sultan Süleyman'ın 1566 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu II. Selim, Sokullu Mehmet Paşa'yı makamında bırakmış, Sokullu bu dönemde de birçok başarıya imzasını atmıştır. II. Selim'in 1574'de vefatından sonra idareyi eline alan oğlu III. Murad'ın da sadrazamı olarak görevini sürdürmüştür. Sokullu Mehmet Paşa'nın düşmanı çoktu; sarayında ikindi divanı yaparken, derviş kıyafetinde gelen bir Boşnak tarafından hançerlenerek 8 Şaban 987 H./30 Eylül 1579 M. tarihinde öldürülmüş ve Eyüp'teki türbesine gömülmüştür. Sokullu'nun şehadeti herkesi üzmüştü; şehid olduğu kabul edilerek cesedi yıkanmadan defnedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin yükselme devri, genellikle onun ölüm tarihiyle nihayetlendirilir. Sokullu Mehmet Paşa

¹ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Dördüncü Baskı, Ankara, 1983, s. 552; T. Gökbilgin, "Mehmet Paşa, Sokullu, Tavi" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, VII, İstanbul, 1993, s. 595-596.

uzun boylu, sağlam bünyeli, beyaz sakallı ve ciddi tavrı idi. Uzun boylu olmasından dolayı "Tavil Mehmed Paşa" da denilmiştir².

Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak devrinde üç padişaha onbeş yıl sadrazamlık yapan Sokullu, siyasî gücü ve başarılarıyla olduğu kadar, yaptırmış olduğu eserleri ve sanata olan ilgisiyle de ünlüydü. Sokullu Mehmet Paşa, görevli bulunduğu sırada ülkenin birçok yerinde yapılar inşa ettirmiş ve bunların çoğunu külliye olarak yaptırmıştır³. Bu güçlü devlet adamı Niğde'nin Bor ilçesinde de 1574 yılı civarında bir külliye inşa ettirmiştir.

Bor, Osmanlılar döneminde Niğde Sancağı'nın en eski ve büyük kazasıdır. Arşiv kayıtlarında ilk defa adına 1500 tarihli Karaman Evkaf Defteri'nde rastladığımız Bor, o tarihte büyük bir "karye" (köy), 1518 tarihli defterde "nefs" olarak kaydedilmiş ve Bor nahiyesinin merkezi olmuştur. 1584'de Anduğu kazası lağvedilince, onun yerine Bor "kaza" olmuştur. Bor kazası 1507'de oniki mahalleden oluşan bir köy olarak karşımıza çıkar, 1584'de mahalle sayısı yirmidörde ulaşır⁴.

Osmanlı idarî sistemi memleketi eyaletlere, eyaletleri sancaklara, sancakları da kazalara ayırmıştır. Her kaza bir taraftan ticarî, diğer taraftan kültürel üstünlüğüyle çevresinin merkezi olmuştur⁵. Kazalar, üretim hayatı farklı dağ ve ova köyleri arasında bir pazar ve mübadele merkeziydi. Osmanlı İmparatorluğu XVI. yüzyılda büyük bir iktisadî gelişme göstermiş, şehirlerin teşekkül ve canlanmasında külliyeler önemli rol oynamıştır⁶. Şehir ve kazalarda Sultan ve vezirler tarafından inşa ettirilen külliyeler, halkın dinî, kültürel ve sosyal ihtiyaçlarını karşılarken, külliyelerdeki ticaretle ilgili yapılar da şehirlerin en hareketli bölümünün belirginleşmesini sağlamışlardır. Osmanlı hukuk sistemine göre bir yerin kaza sayılabilmesi için oranın "cuma namazı

² Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, I, Haz.: B. S. Baykal, Ankara, 1981, s. 22; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, Ankara, 1983, s. 54; T. Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 602-605.

³ Bu konuda bkz. M.T. Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı- Vakıflar, Mülkler, Mukataalar-*, İstanbul, 1952, s. 508-515; C. Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976, s. 422; M. Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul, 1985, s. 357; M.T. Gökbilgin, *a.g.m.* s. 605.

⁴ M. Ofaz, *XVI. Yüzyılda Niğde Sancağı*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992, s. 80, 82.

⁵ M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, II, İkinci Baskı, İstanbul, 1979, s. 83.

⁶ C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Derleyen: S. Özbaran, İzmir, 1984, s. 2-3.

kılınır, bâzârı durur" yer olmasıyla mümkündür⁷. Yani o beldenin cuma namazı kılacak camisi ile sürekli ticaret yapılan bir ticari yapısının bulunmasını mecburi tutmuştur; cuma namazı sadece minbere sahip olan camilerde kılınmaktadır.

Bor'un "kaza" statüsüne kavuşmasında, Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi'nin önemli rolü olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü külliye 1574 yılı civarında inşa edilmiş, Bor ise 1584'de kaza olmuştur. Bu yapı topluluğunun, ilçenin ticarî ve idarî yönden gelişmesinde önemli yeri vardır. Bor, XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, XVIII. yüzyılın sonuna kadar ticarî alanda büyük bir gelişme göstermiştir. Ayrıca Bor'daki barut fabrikası da Osmanlı İmparatorluğu'nun barut ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamıştır⁸. 1642 tarihli arşiv kayıtlarında, Bor'un yaklaşık 1755 nüfusu ile Niğde'ye yakın olduğu görülmektedir⁹.

Bor Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi ilçenin merkezinde olup, Eski Niğde Caddesi üzerinde ve Belediye binasının karşısında yer alır. Külliye; cami, bedesten-arasta, çifte hamam ve mektepten oluşur. Mektep günümüze gelmemiştir. Cami, bedesten ve arastanın üstüne fevkâni olarak yapılmış; hamam ise bedestenin yaklaşık 27.00 m. güneybatı tarafına yerleştirilmiştir (Çizim: 1; Resim: 1). Günümüze ulaşmayan mektebin ise mimari durumu konusunda bigimiz yoktur.

Külliyei meydana getiren yapıların üzerinde inşa kitabesi olmadığı için, yapım tarihlerini kesin olarak bilemiyoruz. Fakat Sokullu Mehmet Paşa'nın Evahiri Zilhicce 981 H./1574 yılı Nisan ayı sonlarına ait vakfiyesinde; Karaman Vilâyeti'nin Niğde Sancağı'na bağlı Bor'da altına bezzâzistan (bedesten), üstüne cami ve yanına muallimhâne (mektep) ile Niğde'de bezzâzistan (bedesten) yaptırdığı belirtilmektedir. Yine aynı vakfiyede Bor'daki bedestenin içinde kırk (40), dışında kırksezik (48); Niğde'deki bedestenin içinde elli (50), dışında altmış (60) dükkân olduğu kaydedilmiştir¹⁰. Fakat vakfiyede hamamdan bahsedilmemektedir. Vakfiyeye göre cami, bedesten-

⁷ Ö. Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII. Türk Tarih Kongresi, - Kongreye Sunulan Bildiriler-, II, Ankara, 1981, s. 1265.

⁸ R. Önen, "Osmanlılar Devrinde Bor I: Barut Fabrikası", *Yeşil Bor Gazetesi*, 7.4.1952, s. 1; Anonim, "Niğde mad., Yurt Ansiklopedisi, VIII, İstanbul, 1982-1983, s. 6165.

⁹ C. Orhonlu, a.g.e., s. 6.

¹⁰ *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*, Defter Nu: 2104, Sıra Nu: 323, s. 442.

arasta ve mektebin 1574 yılı civarında inşa edildiğini sanmaktayız¹¹. Ayrıca hamamın da külliyesinin bir elemanı olduğu ve diğer yapılarla aynı tarihlerde yapıldığı anlaşılmaktadır¹². Bor Şer'i Mahkeme Sicili'nden öğrendiğimize göre hamam, Sokullu Mehmet Paşa'nın hazinedarı Tavâşi Hasan Ağa tarafından yaptırılmıştır. Hasan Ağa'nın aynı zamanda külliyesinin inşasına da nezaret ettiği sanılmaktadır¹³. Sokullu'nun hazinedarı yapıların inşasıyla ilgilenirken, kendisinin de hayır yapmak ve külliye gelir getirmesi maksadıyla hamamı inşa ettirdiğini sanmaktayız. Ayrıca Evliya Çelebi yapıdan, "Sokullu Mehmet Paşa Hamamı" ismiyle bahsetmektedir¹⁴. Yine Bor Şer'i Mahkeme Sicili'nde, hamamın yerinde daha önce Hacı Kemal Medresesi olduğu ve Tavâşi Hasan Ağa'nın medresenin mütevellisi ile anlaşarak hamamın geli-

¹¹ A. Gabriel; caminin yakın zamanda yapıldığını ve önemli özelliği olmadığını, bedeste nin hicri IX-X. yüzyıllarda (XV-XVI. yüzyıl), hamamın ise hicri VIII.-IX. yüzyıllara (XIV-XV. yüzyıl) ait olduğunu belirtmiştir. A. Galanti; caminin yeni olduğunu, hamamın da hicri VIII.-IX. yüzyılda (XIV.-XV. yüzyıl) yapıldığını zikretmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Tescil Fişi'nde ise; caminin XVI. yüzyılda, hamamın da XVI. veya XVII. yüzyılda yapıldığı kaydedilmiştir. Bkz. A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, I, Paris, 1931. s. 153-155; A. Galanti, *Niğde ve Bor Tarihi*, İstanbul, 1951, s. 72; *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*, Dosya Nu: 51.03.01/2, 17.

Yukarıdaki kaynaklarda, yapıların plan ve fotoğrafları verilmeden bir iki satır olarak bahsedilmiştir.

¹² R. Önen ve H. Ataman, Sokullu Mehmet Paşa'nın Bor'daki külliyesini İran Seferi'nden dönerken ganimet malı ile yaptırdığını belirtmişlerdir. Fakat Sokullu, 1553'deki İran Seferi'ne Rumeli'den getirilen askerlere komuta ederek katılmıştır. 1555 senesinde de İran ile barış imzalanmış ve bu barış 1576 yılına kadar sürmüştür. Sokullu bunun dışında İran ile yapılan savaşta katılmamıştır. Bu bilgiler çerçevesinde Sokullu Mehmet Paşa'nın Bor'daki külliyesini İran Seferi'nden yaklaşık 20 yıl sonra yaptırdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Sokullu 1553-1574 yılları arasında birçok yapı inşa ettirdiği için, Bor'daki yapılarını İran'dan elde ettiği ganimet malından yaptırma ihtimali de zayıftır. Kaynaklardan Sokullu'nun oldukça zengin bir kişi olduğunu öğreniyoruz. Bkz. R. Önen, "Bor'da Eski Eserler I: Sokullu Mehmet Paşa Camii, *Yeşil Bor "Gazetesi*, 23.6.1952, s. 1; H. Ataman, "Bor Hamamları", *Yeşil Bor Gazetesi*, 1.5.1953, s. 1; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, Ankara, 1983, s. 55-68; F. Emecen, "Kanuni Devri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, X, İstanbul, 1989, s. 337-341; M.T. Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 605.

Ayrıca başka bir kaynakta da; Şehzade Bayezid ile Şehzade Selim arasında 1559'de Konya civarında yapılan savaşta, Sokullu Mehmet Paşa'nın II. Selim'in yanında yer aldığı ve savaş esnasında Bor'dan gönderilen barutun zamanında yetiştirilerek Selim'in galip geldiği belirtilmektedir. Bundan dolayı Sokullu Mehmet Paşa'nın da şükran borcu olarak Bor'a bir külliye ile Niğde'ye bedesten yaptırdığı ifade edilmektedir. Bkz. Anonim, *Cumhuriyetin 50. yılında Niğde İl Yılı*, Ankara 1973, s. 122.

¹³ R. Önen, "Bor Hamamları ve Piri Zade Esat Bey'in Methiyesi", *Yeşil Bor Gazetesi*, 3.7.1950, s. 1; H. Ataman, *a.g.m.*, s. 1; Anonim, "Bor" mad., *Türk Ansiklopedisi*, VII, Ankara, 1955 s. 299; P. Tuğlacı, "Bor" mad., *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul, 1985, s. 64.

¹⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, V, Türkçeleştiren: Z. Danışman, İstanbul, 1970, s. 80.

rinden bir kısmının mütevelliyeye verilmesi şartıyla, medresenin yerine yapıldığı belirtilmektedir¹⁵.

Ayrıca kaynaklardan Sokullu Mehmet Paşa'nın Evahiri Zilhicce 981 H./1574 yılı Nisan ayı sonlarına ait vakfiyesinin bir suretinde, Niğde kadısı Şerif Hacı İshak'ın 1195 H./1780-81 M. tarihli mühür ve tasdiki olduğunu öğreniyoruz¹⁶. Bu vakfiye suretinde; Sokullu Mehmet Paşa'nın Bor'da yaptırdığı cami ve mektebin giderlerini karşılaması için Bor ve Niğde'deki iki bedesteni, Kayseri'nin çeşitli köylerindeki araziler ile dört göz değirmeni ve bu arazilere diktirdiği söğüt ağaçlarını vakfettiği belirtilmektedir. Ayrıca külliye; 1 hatib, 1 imam, 3 müezzin, 4 devrhân, 2 cüzhan, 2 kayyum, 1 vâiz, 1 kandilci, 1 hoca, 1 tahsildar, yapıların onarımıyla ilgili 2 tamirci ve 1 noktacı görevlendirilmiştir. Bunlara günde 1 ile 15 akçe arasında ücret ödenmesi belirtilmekte ve mütevelliden her sene vakfın fazla gelirini İstanbul'a getirerek, Paşa'nın diğer büyük mütevellisine teslim etmesi istenilmektedir. Ayrıca caminin ihtiyacı olan mum, zeytinyağı, kandil ve hasır için de günde 5 akçe vakfedilmiştir.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre Sokullu Mehmet Paşa, Bor'daki camisinin yanına bir de kütüphane yaptırmış, buraya İstanbul ve Mısır'dan getirdiği 1700 kitabı vakfetmiştir. Maalesef zamanla kütüphane harap olmuş ve kitaplar dağılmıştır¹⁷. Fakat vakfiyede kütüphaneden bahsedilmemekte, belki muallimhânenin (mektep) bir bölümü kütüphane olarak düzenlenmiş olabilir.

Ayrıca Gurre-i Muharrem 1209 H./29 Temmuz 1794 M. tarihli bir belgede de, Bor ve Niğde'deki bedestenlerin çok ucuza kiralandığı belirtilmekte ve kiraların artırılması istenilmektedir¹⁸.

Bor Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi'nin mimarını bilemiyoruz. Külliye, Mimar Sinan'ın mimarbaşı (1538-1588) olduğu dönemde yapılmakla birlikte, Mimar Sinan'ın tezkerelerinde adı geçmemektedir¹⁹. Her yönüyle klâ-

¹⁵ H. Ataman, *a.g.m.*, s. 1.

¹⁶ Vakfiyenin 1195 H./1780-81 M. tarihli sureti daha önce eski Niğde Milletvekili H. Nuri Yurdakul'un kütüphanesinde bulunuyormuş, şimdi ise nerede olduğunu bilemiyoruz. Bkz. H. Ataman, "Bor Tarihi: Camiler", *Yeni Bor Gazetesi*, 23.1.1982, s. 3.

¹⁷ R. Önen, "Bor'da Eski Eserler I: Sokullu Mehmet Paşa Cami", *Yeşil Bor Gazetesi*, 23.6.1952, s. 1.

¹⁸ *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter Nu: 2104*, s. 490.

¹⁹ A. Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1986, s. 258-270.

sik dönemin özelliklerini yansıtan yapılara, Mimar Sinan'ın veya yardımcılarının ne oranda katkısı olup olmadığı konusunda bilgimiz yoktur. Günümüze ulaşan cami, bedesten-arasta ve hamam Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün mülkiyetinde bulunmaktadır. Külliye elemanlarından mektep günümüze gelmemiş olup ne zaman yıkıldığını ve mimarî durumunu bilemiyoruz. Külliye yapılarından cami ve hamam fonksiyonunu sürdürmektedir. Onarım halinde bulunan bedesten bölümünün ise yaklaşık yarısı 1938 yılı civarında yıkılmıştır. Ayrıca vakfiyede bedestenin dış kısmında kırksekiz (48) dükkân olduğu belirtilmektedir, fakat bunların ise yedisi (7) günümüze gelmiştir.

KÜLLİYENİN TANITIMI

I-CAMİ

a) Mimarî:

Sokullu Mehmet Paşa Camii²⁰, bedesten ve arastanın üzerine inşa edilmiştir. Alan itibarıyla arasta kısmının tamamını, bedestenin ise yaklaşık yarısını kapsamaktadır (Resim: 1-3). Dıştan 24.10 x 24.30 m. boyutlarındaki yapı, düz ahşap tavanlı camiler grubuna girer. Yoldan merdivenle çıkılan cami, kuzey tarafına yerleştirilen son cemaat yeri, enine dikdörtgen planlı harim ve güneydoğu köşesine bitişik olarak yapılan tek şerefeli minareden oluşur (Çizim: 2; Resim: 1-2).

Cami sonradan yapılan onarımlarla orijinal özelliğini büyük ölçüde koruyarak günümüze gelmiştir. Cümle kapısının dış tarafında mermer kitabe üzerinde 1210 H. tarihi ile iç mekânda yine cümle kapısının üstünde ve mihrabın üst tarafında boya ile 1288 H. tarihleri yazılmıştır. Bu tarihlere göre cami, 1210 H./1795-96 M. ve 1288 H./1871-72 M. yıllarında iki defa onarım görmüştür. Son onarımda duvarlardaki kalem işi süslemelerin ve tavandaki bezemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu tarihlerden önce yapılan onarımlar konusunda da bilgimiz yoktur. Ayrıca cami 1952 yılında tamir edilerek kurşun kaplı çatısı yenilenmiş, dış son cemaat yeri iç mekânın kirlenmemesi

²⁰ Cami, bazı yayınlarda "Paşa Camii" ismiyle bir-iki satır halinde tanıtılmıştır. Evliya Çelebi ise "Şehid Mehmet Paşa Camii ve Sokullu Vezir Camii" adı ile bahsederek, kurşun çatılı ve iç kısmının aydınlık olduğunu belirtmiştir. Bkz. A. Gabriel, *a.g.e.*, s. 153; A. Galanti, *a.g.e.*, s. 64; *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*, V, s. 80; H. Ataman, "Bor Tarihi: Camiler", *Yeni Bor Gazetesi* 23.1.1982. s. 3.; Anonim, *Niğde Turizm Envanteri*, Konya, 1991, s. 25; H. Pilehvarian, "Bor'da Dini Mimari", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/6 (1989), s. 37.

için, cemekânla kapatılmıştır²¹. Daha sonra yapı, 1983 ve 1993'de onarım programına alınarak kurşun kaplı çatısı yenilenmiş ve minare tamir edilmiştir²².

Caminin inşasında kesme taş, tuğla, mermer, kurşun ve ahşap malzeme kullanılmıştır. Batı cephe bir sıra kesme taş, iki sıra tuğlayla almaşık sistemde örülmüş; güney ve doğu cepheler alt sıradaki pencerelerin lento hizasına kadar kesme taş, üst kısımlar ise bir sıra taş, iki sıra tuğla ile almaşık sistemde inşa edilmiştir. Ayrıca doğu cephedeki kesme taşların aralarına da dikey olarak birer tuğla yerleştirilmiştir. Pencerelerin söve ve lentolarında, son cemaat yerinin kemerlerinde, minarenin kaide ve papuçluğunda kesme taş; mihrap, minber, cümle kapısı ve son cemaat yerinin sütunlarında mermer; minarenin gövde, şerefe ve peteği ile pencere alınlıklarında tuğla; örtü sisteminde ahşap ve kurşun malzeme kullanılmıştır (Resim: 2-5).

Caminin doğu, batı ve güney duvarlarına ikişer sıra, kuzey duvarına tek sıra pencere açılarak cepheler hareketlendirilmiştir (Resim: 1-2). Alt sıradaki pencereler dikdörtgen kesitli ve demir parmaklıklı, üst sıradaki pencereler sivri kemerli ve alçı şebekelidir. Ayrıca alt sıradaki pencereler sivri kemerli alınlıklarla dekore edilmiştir. Cephe duvarları, onarımlar sırasında betondan yapılan kirpi saçakla nihayetlenmektedir. Orijinalinde tuğla olabilir (Resim: 4). Cami, alttan düz ahşap tavan ile üstten de kırma kurşun çatıyla örtülmüştür (Resim: 1).

Bedesten ve arastanın üzerine inşa edilen camiye, kuzey cepheye yapılan ve karışıklıklı yerleştirilen toplam otuzaltı basamaklı iki taş merdivenden çıkılır (Resim: 2). Son cemaat yerinin önüne, avlunun yerini tutmak üzere yanları ve önü açık, üzeri eğimli ahşap tavanla örtülen, 3.25 x 24.10 m. ölçülerinde bir dış son cemaat yeri daha yapılmıştır (Resim: 2,6). Yan tarafları kapalı olan enine dikdörtgen planlı esas son cemaat yeri 7.25 x 21.85 m. boyutlarında olup, yedi sivri kemer gözlüdür (Çizim: 2). Kemerler, baklava başlıklara sahip mermer sütunlara oturmaktadır. Bu hacim yanalarda duvarlara, önde sivri kemerlere istinad eden düz ahşap tavanla kapatılmıştır (Resim: 6-7). Son cemaat yerinin doğu ve batı duvarlarında karşılıklı yerleştirilmiş birer pencere ile güney duvarında sivri kemerli ve beş kenarlı nişlere sahip iki mihrabiye bulunmaktadır (Resim: 6,8). Cümle kapısının iki tarafına

²¹ R. Önen, "Bor'da Eski Eserler I: Sokullu Mehmet Paşa Cami", *Yeşil Bor Gazetesi*, 23.6.1952, s. 2.

²² *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Dosya Nu: 51.03.01/2.*

simetrik olarak yerleştirilen mihrabiyeler 0.38 x 0.70 x 1.60 m. boyutlarındadır. Cümle kapısının bulunduğu bölüm zemin seviyesinde kaldığı halde, yan bölümler namaz kılmak amacıyla biraz yüksek tutulmuştur (Resim: 6).

Harim kısmına, kuzey duvarında açılan ve eksenden 0.65 m. doğu tarafa kaydırılan cümle kapısından girilir. Basık kemerli ve söveli olan giriş açıklığı 1.45 x 2.15 m. ölçülerindedir; kemer geçme tekniğinde yapılmıştır. Kapı üç yandan düz ve profil silmelerle kuşatılmıştır (Resim: 9).

İç mekân enine dikdörtgen planlı ve 11.30 x 21.85 m. ölçülerindedir (Çizim: 2). Harim, doğrudan duvarlara oturan ve zeminden yüksekliği 6.75 m. olan düz ahşap tavan ile örtülmüştür. Tavanın kirişleri alttan tahtalar çakılarak kapatılmıştır (Resim: 10). Oldukça geniş yapılan harimde, mekân bütünlüğü sağlamak amacıyla ahşap ayaklara yer verilmeden, tavanın duvarlara istinad ettirilmesi dikkât çekicidir (Resim: 11). Bölüntüye uğramadan iç mekânı boydan boya örten tavan muhteşem bir görüntü sergilemektedir²³. Harim kısmı; alt sırada kuzey, güney ve doğu duvarlarında ikişer, batı duvarında bir; üst sırada doğu, batı ve güney duvarlarında ikişer olmak üzere toplam onüç pencereyle aydınlatılmıştır (Resim: 1-2). Dikdörtgen kesitli olan alt pencereler ortalama 1.20 x 1.80 m., sivri kemerli üst pencereler ise yaklaşık 0.60 x 1.20 m. boyutlarındadır.

Harimin güney duvarına yerleştirilen mukarnas kavsaralı mermer mihrap, duvarın ortasından 0.55 m. doğu tarafa kaydırılmış ve cümle kapısıyla aynı eksen üzerindedir (Resim: 10). Mihrap nişinin derinliği duvar kalınlığı içinde kaldığı için dışa taşıntı yapmaz. Fakat mihrabın çerçevesi iç mekâna doğru 0.18 m.lik bir çıkıntı yapmaktadır. Mermer minber ise, mihrabın batı tarafına yerleştirilmiştir (Resim: 10,12). Ayrıca iç mekânın batı duvarında 0.50 x 0.80 x 1.30 m. boyutlarında dikdörtgen kesitli bir dolap nişi bulunmaktadır.

Harimin kuzey tarafına yapılan ahşap mahfil, kapının iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiştir. Ahşap merdivenlerle çıkılan ve zeminden yüksekliği 3.15 m. olan mahfiller yanlarda duvarlara, iki tarafta ahşap ayakların üzerine oturmaktadır (Resim: 13).

²³ Niğde kadısı tarafından 1195 H./1780-81 M. tarihinde onaylanan Evahiri Zilhicce 981 H./Nisan 1574 M. tarihli vakfiyenin suretinde cami, "gök kubbe altında ikincisi bulunmayan yüksek bir bina" şeklinde tanımlanmıştır. Bkz. H. Ataman, *a.g.m.*, s. 3.

Caminin güneydoğu köşesine yerleştirilen yetmişiki basamaklı ve tek şerefeli minareye, harimden çıkılmaktadır (Çizim: 2). Minarenin 0.72 x 1.50 m. ölçülerindeki kapısı söveli ve basık kemerlidir. Kare planlı kaidesi güney cepheden dışa 3.55 m. çıkıntı yapmaktadır. Cami, bedestenin üzerine yapıldığı için kaide de alt katın yüksekliğince tutulmuştur. Minarenin kaide ve pabuçluğu kesme taş; silindirik gövdesi, şerefe ve petek kısmı tuğladan yapılmış; konik külahı ise kurşunla kaplanmıştır (Resim: 5).

b) Süsleme:

Caminin cephe duvarları taş ve tuğlayla alması sistemde örülerek, yapının monoton görünüşü giderilmeye çalışılmıştır. Alt sıradaki pencereler içten ve dıştan sivri kemerli alınlıklarla dekore edilmiştir (Resim: 3-5). İç mekânda dikkati çeken orijinal bezemeler mihrap ve minberde görülür. Ayrıca yapının iç duvarları ve ahşap tavanı muhtemelen 1288 H./1871-72 M. yılındaki onarımda çeşitli şekillerde süslenmiştir.

Son cemaat yeri ile harimin duvarları kalem işi tekniğinde yapılan çeşitli renklerde çiçek ve kıvrık dallardan oluşan bitkisel motif ve yazılarla dekore edilmiştir (Resim: 6, 8, 10, 13). Ayrıca duvarlara yuvarlak kemerli alınlıklara sahip, içlerine çiçekli-vazolar işlenen pencere biçiminde süslemeler yapılmış, alınlıklarına da çeşitli âyet ve hadisler yazılmıştır (Resim: 14-15). Duvarların üst kısmına ise Allah, Muhammed ve dört halife ile Hasan ve Hüseyin'in isimleri yazılmıştır. Duvarlardaki bitkisel motifler döneminin eklektik üslûbunu yansıtmaktadır.

Harim ve son cemaat yerinin düz ahşap tavanları ince çıtalarla kare şeklinde kasetlenerek dekore edilmiştir. Ayrıca harimin tavanına yaklaşık 2.00 x 2.00 m. boyutlarında üç göbek yapılmış; ortadaki göbek ince çıtalarla baklava biçiminde, diğerleri kare şeklinde bezenmiştir. Ayrıca göbeklerden birinin içi ahşaptan yapılan papatya motifleriyle hareketlendirilmiştir (Resim: 11). Son cemaat yerinin orta kısmındaki göbek ise, yine çıtalarla altıgen biçiminde bezenmiştir (Resim: 6-7). Tavan ve duvarlardaki motifler ile ahşap mahfil çeşitli renklerde boyanmıştır.

Mihrap:

Anıtsal görünüşte olan mukarnas kavsaralı mihrap 2.85 x 4.70 m. ölçülerinde ve dıştan içe doğru hafif kademelenmektedir. Mermer mihrap sade biçimde yapılarak, düz ve profil silmelerle üç yandan kuşatılmıştır. Mihrabın

üst tarafını sınırlandıran taç kısmı kabartma tekniğinde işlenen iki farklı palmet motifinin atlamalı olarak sıralanmasından oluşan süslemeyle bezenmiştir (Resim: 10,16).

Mihrap nişi yedi kenarlı ve 0.50 x 1.00 x 1.66 m. boyutlarındadır (Resim: 10). Altı mukarnas sırasından oluşan kavsara 1.32. m. yüksekliğindedir (Resim: 12). Mukarnas yuvaları fazla derin ve yayvan değildir. Alttan birinci ve ikinci sıradaki mukarnaslar konsol çıkıntılarını oluşturmaktadır. Kavsaranın yüksekliği genişliğinden fazla olduğu için dar ve uzun üçgen biçiminde olup, üçgen tepeye doğru kademelenerek daralır. Nişin köşelerine, başlık ve kaidelere sahip sekizgen kesitli sade sütunceler yerleştirilmiştir. Kavsara köşeliği, simetrik olarak yerleştirilen ve geometrik motiflerle bezenen iki kaba-rayla süslenmiştir. Kavsaranın üst kısmında bir kartuş içerisine alınan âyet kitabesi bulunur (Resim: 12). Mihrapda döneminin özelliği olarak aşırı süslemelere yer verilmeyerek, dengeli bir şekilde bezendiği görülür.

Minber:

Mermerden yapılan minber dokuz basamaklı olup, 0.90 m. genişliğinde ve 3.65 m. uzunluğundadır (Resim: 10). Düz ve profilli silmelerle üç yandan kuşatılan basık kemerli kapı açıklığı 0.54 x 1.47 m. ölçülerindedir. Kapının taç kısmına kartuş içerisine alınan tek satırlık "âyet" kitabesi yerleştirilerek, kitabenin etrafı palmet ve rumilerle bezenmiştir. Yazı ve bitkisel motifler kabartma tekniğinde yapılmıştır (Resim: 17). Merdiven korkuluğu ile iç içe iki üçgenden oluşan yan aynalıklar sade tutulmuştur. Süpürgelik kısmının her ik tarafı, dikdörtgen çerçeveler içerisine alınan kaş kemerli üçer küçük açıklıkla hareketlendirilmiştir. Tahtaltı geçit kısmı sivri kemerli ve 0.54 x 1.40 m. ölçülerindedir. Tahtaltı kısmında da bezemeye yer verilmiştir. Taht kısmının konik külâhı, sivri kemerler yardımıyla, baklavalı başlıklara sahip 0.95 m. yüksekliğinde dört sütun üzerine oturmaktadır. Kemerler siyah ve beyaz mermerlerin atlamalı olarak yerleştirilmesiyle yapılmıştır (Resim: 10). Minber Osmanlı dönemi mermer minberlerinin bütün özelliklerini yansıtmaktadır. Minberin bazı yerleri, siyah, kırmızı ve yeşil renge boyanmıştır.

Kitabeler:

Camide; onarım, âyet ve hadîs kitabeleri vardır.

Onarım Kitabeleri:

Onarım kitabeleri cümle kapısının dış ve iç kısımları ile mihrabın üst kısmında bulunmaktadır.

Cümle kapısının dış tarafındaki kitabe mermer üzerine iki satır olarak yazılmıştır (Resim: 9).

ما شاء الله تعالى
١٢١٠

"Mâşâ-Allâh teâlâ 1210"

(Yüce Allah nazardan saklasın 1210 H./1795-96 M.).

Cümle kapısının iç tarafı ile mihrabın üst tarafındaki kitabeler boya ile yazılmıştır. Kapının üst tarafına (Resim: 15);

ما شاء الله تعالى
١٢٨٨

"Mâşâ-Allâh teâlâ

1288"

(Yüce Allah nazardan saklasın 1288 H./1871-72 M.).

Mihrabın üst tarafına da bir çelenk içerisine; "Allah, Muhammed ve dört halifenin ismi ile ١٢٨٨ (1288 H./1871-72 M.)" yazılmıştır (Resim: 16).

Bu tarihlere göre cami önce 1210 H./1795-96 M., daha sonra 1288 H./1871-72 M. yıllarında tamir görmüştür. Duvar ile tavandaki süsleme ve yazıların ikinci onarımında yapıldığı anlaşılmaktadır.

Âyet Kitabeleri:

Âyet kitabeleri, mihrap ve minber ile duvarlarda bulunmaktadır; duvarlara boyalarla yazılanlar onarımlar sırasında yapılmıştır.

Mihrabın üst kısmındaki kitabe nesih hatla tek satır olarak yazılmıştır (Resim: 12).

كلما دخل عليها زكريا المحراب

"Küllemâ dehale 'aleyhâ Zekerîye'l-mihrâb"

(Zekeriyya, onun yanına, mâbede her girişinde bir rızık bulurdu)²⁴.

Minberin taç kısmındaki kitabe nesih hatla tek satır olarak yazılmıştır (Resim: 17).

سلام عليكم بما صبرتم فنعم عقبى الدار .

"Selâmün'aleyküm bimâ sabertüm feni'me ukbe'd-dâr"

"(Melekler:) Sabrettiğinize karşılık size selâm olsun! Dünya yurdunun sonu (cennet) ne güzeldir! (derler)"²⁵.

Harimin batı duvarındaki kitabe nesih hatla tek satır olarak yazılmıştır (Resim: 14).

وانك لعلی خلقن عظیم .

"Ve inneke le'alâ hulukin azîm"

(Ve sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin)²⁶.

Harimin güney duvarının batı köşesindeki kitabe de nesih hatla tek satır olarak yazılmıştır (Resim: 14).

فتبارك الله احسن الخالقين .

"Fetebârekellâhü ahsenü'l-hâlikîn"

(Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah pek yücedir)²⁷.

Hadîs Kitabesi:

Bu kitabe batı duvarına nesih hatla tek satır olarak yazılmıştır (Resim: 14).

لولاك لولاك لما خلقت الافلاك .

"Levlâke levlâke lemâ halektü'l-eflâke"

"(Ey Resülüm) sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım".

²⁴ Âl-i İmrân Sûresi, âyet: 37; bkz. A. Özek ve diğerleri, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, Ankara, 1993, s. 53.

²⁵ Ra'd Sûresi, âyet: 24; bkz. A. Özek ve diğerleri, a.g.e., s. 251.

²⁶ Kalem Sûresi, âyet: 4; bkz. A. Özek ve diğerleri, a.g.e. s. 563.

²⁷ Mü'minûn Sûresi, âyet: 14; bkz. A. Özek ve diğerleri, a.g.e., s. 341.

II-BEDESTEN - ARASTA

a) Mimari

Sokullu Mehmet Paşa bedesteni ve arastası²⁸, doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş ve bağımsız bir yapı halinde inşa edilmeyerek alt kat "bedesten-arasta", üst kat "cami" olarak düzenlenmiştir (Çizim: 3; Resim: 1-3). Bu özelliğiyle Türk bedesten mimarisinde "kat bedestenleri" grubuna girer²⁹. Yapı aynı zamanda "arastalı bedesten" şemasında planlanmış³⁰; güney tarafa bedesten, kuzey tarafa bedestene bitişik olarak arasta formunda bölüm yerleştirilmiştir.

Arasta bölümünün tamamı, bedestenin ise yarısı günümüze gelmiştir. Çevredeki yaşlı kişilerden öğrendiğimize göre, bedestenin batı taraftan yaklaşık yarısı 1938 yılı civarında yıkılarak bir kısmı yola gitmiş, bir kısmına da çay bahçesi yapılmıştır. Bugün onarım halinde olan yapının, iç mekânındaki dükkânlar sıvanarak badana edilmiş ve ahşap doğramalar tamamen yenilenmiştir. Yapının örtü sisteminde tuğla, diğer taraflarda kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Bedesten Bölümü:

Bedesten kısmı "arasta" tipinde yapılmıştır. Bu plan şemasındaki bedestenlerin üzerleri örtülü arastalardan ayrılan yönü, uçlarda ve yanlarda kapılara yer verilerek iç mekândaki dükkânların güvenceye alınmış olmasıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bedestenin yaklaşık yarısı yıkıldığı için günümüze doğu ve kuzey cephelerdeki cümle kapıları ile iç mekânda onyedü dükkân ve 0.90 x 1.60 m. boyutlarında iki hücre gelmiştir (Çizim: 3; Resim:

²⁸ M. Cezar, yapıyı "Bor Bedesteni" şeklinde tanıtmıştır. Araştırmacı yapının plan ve resimlerini yayınlamadan sadece tarihçesi hakkında bir paragraf halinde kısaca bilgi vermiştir. Bkz. M. Cezar, *a.g.e.*, s. 285.

²⁹ M. Cezar, bedestenleri plan tiplerine göre alu gruba ayrılmıştır. Bu konuda bkz. M. Cezar, *a.g.e.*, s. 221.

³⁰ Bedesten kelimesinin aslı Farsça "bezzestan" olup kumaş, bez satılan kapalı çarşı demektir. Bedestenler önceleri kumaş ve bez satılmak için yapılmış, sonradan kumaş tüccarları kadar, kıymetli mallar ve antika eşya alım satımı yapan esnaflar da bedestenlere yerleşmişlerdir. Arasta ise, üstü örtülü veya dükkânlarının önü sacaklı çarşılar verilen isimdir. Dükkânlar bir sistem dahilinde yapılarak bulundukları yeri süsledikleri için Farsça süslemek mânâsını alan "âras-ten" mastarından alınarak bunlara "arasta" adı verilmiştir. Bkz. O. Ergin, *Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi*, İstanbul, 1939, s. 38; C.E. Arseven, "Arasta" mad., *Sanat Ansiklopedisi*, I, Beşinci Baskı, İstanbul, 1983, s. 95; M. Cezar, *a.g.e.*, s. 306-307; Ş. Turan., *Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1990, s. 277.

4, 18-19). Bu hücrelerin dükkân olarak mı, yoksa başka bir amaçla mı yapıldığını bilemiyoruz. Önceden bedestenin; doğu ve batı cepheleri ile kuzey cephesinin ortasında birer kapıya, iç mekânda da sokağın iki tarafına sıralanan toplam otuzdört dükkâna sahip olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü Sokullu Mehmet Paşa'nın Evahiri Zilhicce 981 H./1574 yılı Nisan ayı sonlarına ait vakfiyesinde; Bor'da yaptırdığı bedestenin içinde kırk, dışında kırksekiz dükkânın olduğu belirtilmektedir³¹. Dış taraftaki dükkânlardan dördü bedestenin doğu cephesinde, üçü camiye çıkışı sağlayan merdivenin altında olmak üzere sadece yedisi günümüze gelmiştir (Resim: 2); diğerlerinin ise nasıl planlandığını bilemiyoruz. İç taraftaki dükkânlardan ise altısı arasta bölümünde yer almakta, geriye kalan otuzdört dükkânın da bedesten kısmında olduğu anlaşılmaktadır. Vakfiyede yapı, arasta-bedesten ayırımı yapılmadan sadece "bezzâzistan" (bedesten) olarak tanımlanmıştır.

Kuzey cephede açılan kapının önceden cephenin ortalarında yer aldığı anlaşılmaktadır (Resim: 18). Bu kapının doğu tarafındaki onyedî dükkân ile 0.90 x 1.60 m. ölçülerinde iki hücre günümüze gelmiştir. Dükkânlar sokağın iki tarafına, hücreler ise doğudaki kapının iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiştir. Eğer bu iki hücre vakfiyede dükkân olarak kabul edilmişse dükkân sayısı ondokuza ulaşmakta, yıkılan dükkânların ise onbeş olduğu ortaya çıkmaktadır. Şayet iki küçük hacmin dükkân şeklinde tesis edilmediğini düşünürsek, onyedî dükkânın günümüze gelmediği anlaşılmaktadır. Durum böyle olursa, iç mekânda yer alan otuzdört dükkânın ikiye bölünerek, kuzey cephedeki kapının iki yanına simetrik olarak yerleştirildiğini düşünebiliriz. Yine Sokullu Mehmet Paşa'nın bu bedestenle beraber aynı tarihte Niğde'de yaptırdığı bedesten de arasta tipinde olup ikisi uçlarda, biri ortada olmak üzere üç kapıya sahiptir. İç mekânda sokağın iki tarafına sıralanan dükkânlar, orta kapının iki tarafına simetrik olarak yerleştirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Osmanlı mimarisinde arasta tipinde üç kapılı olan bedestenlerin genelinde aynı şemaya sahip olduğu görülür. Bor'daki bedestenin günümüze ulaşan bölümünde sokağın üzeri takviye kemerli beşik tonozla, kuzeydeki kapının ön kısmı çapraz tonozla kapatılmıştır (Resim: 19-20). Bedestenin

³¹ *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter Nu: 2104, Sıra Nu: 323, s. 442.*

Evliya Çelebi de bedestenden, "altmış adet arasta dükkânlı" şeklinde bahsetmiştir. Vakfiyede ise, yapının içinde kırk (40), dışında kırksekiz (48) olmak üzere toplam seksensekiz (88) dükkânın olduğu belirtilmektedir. Fakat Evliya Çelebi dükkânları eksik mi kaydetti, yoksa Bor'u ziyaret ettiği zaman dış taraftaki yirmisekiz dükkânın yıkılmış mı olduğunu bilemiyoruz. Bkz. *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*, V, s. 80.

kuzey cephesindeki kapının batı tarafında yer alan bölüm tamamen yıkılınca, kemer açıklığının içine sonradan kapı ve pencere yerleştirilerek diğer taraflar taş ile örülmüştür (Resim: 3). Günümüzde kuzeydeki orijinal kapı ile batı cephede kemerin içine yapılan basit kapı birbirine bitişiktir (Resim: 18). Hiçbir Osmanlı bedesteninde böyle birbirine yakın iki kapıya yer verilmemiştir. Bu durum da, kuzeydeki kapının, cephenin ortalarında açıldığını göstermektedir.

Bugün bedestenin iç mekânına üç kapıdan girilmektedir. Bunlardan doğu ve kuzey cephedekiler orijinal, batı cephedeki ise yukarıda belirttiğimiz sebeplerden dolayı sivri kemerin içine sonradan yerleştirilmiştir (Resim: 3-4, 18). Kuzey cephedeki kapı duvardan ileri 0.52 m. çıkıntı yapmaktadır. Basık kemerli ve söveli olan 1.52 x 2.50 m. boyutlarındaki esas giriş açıklığı, sivri kuşatma kemeriyle çevrelenmiştir (Resim: 18). Doğü cephede yer alan cümle kapısının 2.30 x 3.60 m. ölçülerindeki ana nişi, sivri kemer tonozlu kavsarayla örtülmüştür. Söveli ve basık kemerli esas giriş açıklığı ise 1.90 x 2.40 m. boyutlarındadır (Resim: 4). Kapının iki yanına simetrik olarak dört dükkân yerleştirilmiştir; bunların ikisi dışa, ikisi de kapının ana nişine açılmaktadır. Beşik tonozlarla örtülen bu hacimlerin ebatları 1.50 x 1.65 m. ile 1.90 x 2.30 m. arasında değişmektedir.

Bedestenin içi; doğu-batı doğrultusunda uzanan 7.20 x 27.40 m. ölçülerindeki sokağın iki tarafına karşılıklı yerleştirilen ve doğrudan sokağa açılan toplam onyedü dükkândan oluşur (Çizim: 3; Resim: 19-21). Dükkânların dokuzu güney tarafta, diğerleri kuzey tarafta yer alır. Bu mekânlar mahzen (hücre) özelliğinde olmayıp, gerçek birer dükkân özelliği gösterirler. Ayrıca doğudaki kapının iki yanına simetrik olarak yerleştirilen ve sokağa açılan 0.90 x 1.60 m. ölçülerinde iki hücre daha bulunmaktadır. Sokağın batı taraf-tan 6.90 m. lik kısmı çapraz tonozla, diğer kısımlar ise dört takviye kemeriyle desteklenen beşik tonozla kapatılmıştır. Doğrudan sokağa açılan ve boyutları 1.95 x 2.10 m. ile 2.60 x 4.20 m. arasında değişen dükkânların ikisi yarım çapraz tonozla, diğerleri beşik tonozla kapatılmıştır. Dükkânların zemini, sokaktan bir basamak yüksektir. Bedestenin içi, sokağın tonozunun güney eteğinde açılan beş mazgal pencereyle aydınlatılmıştır; güvenlik sebebiyle pencerelerin hem az, hem de üst kısma açıldığı görülmektedir (Resim: 21).

Orijinalinde bedestenin, tahminen 50.00 m. civarında uzunluğa sahip sokağın iki yanında sıralanan otuzdört (34) dükkândan meydana geldiğini sanmaktayız. Ayrıca kuzey cephenin ortalarına yerleştirilen kapının ön kısmı

çapraz tonozla örtülmüştür. Buradan itibaren yıkılan kısmın sokağının da, doğu taraftaki gibi, takviye kemerleriyle desteklenen beşik tonozla kapatıldığını düşünmekteyiz. Önceden batı cephede yer alan kapının ise, ne gibi özelliğe sahip olduğun bilemiyoruz.

Arasta Bölümü:

Bu kısım, bedestene bitişik olarak kuzey tarafa yerleştirilmiş ve her iki bölüm organik bir bütünlük oluşturmaktadır (Çizim: 3; Resim: 18). Bu bölüm arasta biçiminde inşa edilerek, 6.20 x 23.75 m. ölçülerindeki beşik tonozlu sokağın kuzey tarafına altı dükkân yapılmıştır (Resim: 22). Beşik tonozlarla örtülen mekânlar doğrudan, doğu batı doğrultusunda uzanan sokağa açılırlar. Dükkânların zemini sokaktan bir basamak yüksekte tutulmuş ve boyutları 2.80 x 3.70 m. ile 3.30 x 3.70 m. arasında değişmektedir. Doğrudan beşik tonozla dışa açılan sokağın iki tarafına sonradan kapı ve pencere yerleştirilerek kapatılmıştır (Resim: 2, 18).

Arastanın kuzey cephesinde caminin merdivenlerinin altına, beşik tonozlarla örtülen üç dükkân yapılmıştır. Doğrudan caddeye açılan bu hacimlerin ölçüsü 1.70 x 2.55 m. ile 1.70 x 3.15 m. arasındadır (Resim: 2).

b) Süsleme:

Yapı oldukça sade inşa edilmiştir. Sadece kuzey cephedeki kapının kuşatma kemeri ile doğu cephesindeki kapının kavsara kemeri siyah ve sarımsak renkteki taşların atlamalı olarak yerleştirilmesiyle örülerek, cepheler hareketlendirilmiştir (Resim: 4, 18). Ayrıca doğu cephedeki kapıda kalem işi tekniğinde bitkisel bezemeler görülür (Resim: 4). Bu süslemelerin, camideki bezemelerle beraber 1288 H./1871-72 M. yılındaki onarımlar sırasında yapıldığı anlaşılmaktadır.

III- HAMAM

a) Mimari:

Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, 887 m² olup, çifte hamam olarak inşa edilmiştir³². Doğru-batı doğrultusunda uzanan hamamın kuzey tarafına erkek-

³² Evliya Çelebi, bu yapıdan "Sokullu Mehmet Paşa Hamamı" şeklinde bahsederek, çarşı içinde yer aldığını ve içinin çok ferah olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Bor'da bu hamamdan başka Karamanoğulları zamanında inşa edilen bir çifte hamam daha bulunmaktadır. Halk bu yapıya yapım tarihinden dolayı "Eski Hamam" (1460 yılı civarı), daha sonra yapılan Sokullu

ler kısmı, güne tarafına kadınlar kısmı yerleştirilmiştir (Çizim: 7; Resim: 23-25). Her iki bölüm aynı plan ve aynı ölçülerde yapılmış, sadece erkekler kısmının soyunmalığı diğerinden biraz büyük tutulmuştur. Yapı kuzey-güney yönünde hafif meyilli bir arazi üzerine inşa edildiği için, yol seviyesinden biraz aşağıda kalmaktadır (Resim: 24). Bundan dolayı erkekler kısmının cümle kapısına beş taş basamaklı merdivenle inilmektedir (Resim: 26).

Orijinal özelliklerini büyük ölçüde koruyarak günümüze gelen yapı, çeşitli zamanlarda bazı onarımlar görmüştür. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla yapı 1326 H./1908 M., 1952 ve 1956 yıllarında tamir görmüştür³³. Bu onarımlar sırasında; soyunmalık bölümlerine betondan kabinler yapılmış, duvarlar ve örtü sistemleri içten sıvanarak badana edilmiş, ılıklik ve sıcaklık bölümlerinde zeminler karo ile duvarların alt kısmı beton mozaikle, örtü sistemleri ise üstten beton ile kaplanmıştır (Resim: 25). Ayrıca hamamın gerisinde yer alan külhan yeniden inşa edilerek, üzerine dükkânlar yapılmış, batı cephenin güney tarafına da sonradan basit bir çeşme yerleştirilmiştir.

Hamamın cephe duvarları bir sıra kesme taş, iki sıra tuğla ile almalı sistemde örülmüştür (Resim: 23-24). Örtü sistemlerinde ve iç duvarlarda tuğla, ön cephede açılan kapı ve pencerelerin söve, lento ve kemerleri ile su kurna-

Mehmet Paşa Hamamı'na (1574 yılı civarı). "Yeni Hamam" adını vermişlerdir. Ayrıca Bor'daki bu iki hamam hakkında Piri Zade Esat Bey'in 1326 H./1908 M. tarihinde yayınladığı, uzunca nefis bir methiyesi bulunmaktadır. Bazı yayınlarda da bu yapı "Yeni Hamam", "Yenipazar Hamamı" "Paşa Hamamı" şeklinde tanıtılarak, plan ve resimleri verilmeden bir-iki satır olarak bahsedilmiştir. Bkz. A. Gabriel, *a.g.e.*, s. 155; A. Galanti, *a.g.e.* s. 72; R. Önen, "Bor Hamamları ve Piri Zade Esat Bey'in Methiyesi", *Yeşil Bor Gazetesi*, 3.7.1950, s. 2; H. Ataman, "Bor Hamamları" *Yeşil Bor Gazetesi*, 1.5.1953, s. 1; Evliya Çelebi *Seyâhatnâmesi*, V, s. 80.; *Niğde İl Yıllığı*, s. 17; *Niğde Turizm Envanteri* s. 25.

Vakıf eserleri olan Eski Hamam ile Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, Osmanlılar'ın son dönemlerinde şahıslara satılmıştır. İstanbul'dan Bor kadılığına hitaben yazılan Ramazan 1262 H./Ağustos 1846 M. tarihli belgede Bor'daki iki hamamın Sarraf Artın'ın mülkiyetinde olduğu ve bunların 4.5 yıllık kiralارının toplamı olan 16.092 kuruşun toplanması istenilmektedir. Daha sonra bu hamamlar 1290 H./1873-74 M. yılında Bor Belediyesi tarafından satın alınmıştır. Bkz. R. Önen, "Bor Hamamları....", *Yeşil Bor Gazetesi*, 3.7.1950, s. 2; R. Önen, "Bor Hamamları" *Yeşil Bor Gazetesi*, 13.7.1953, s. 3.

³³ Hamam muhtemelen daha önce de tamir görmekle beraber, kaynaklardan tesbit edebildiğimiz kadarıyla İlk onarımın 1326 H./1908 M. yılında olduğunu öğreniyoruz. Piri Zade Esat Bey'in Bor'daki iki hamamla ilgili 1326 H./1908 M. tarihli methiyesinde hamamların 300 lira harcanarak tamir edildiği belirtilmektedir. Hamamın 1952'deki onarımına da 19.000 lira harcanmıştır. Bkz. R. Önen, "Bor Hamamları....", *Yeşil Bor Gazetesi*, 3.7.1950, s. 2; R. Önen, "Bor Hamamları", *Yeşil Bor Gazetesi*, 29.9.1952. s. 1; *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Dosya Nr: 51.0.3.01/17*.

larında mermer malzeme kullanılmıştır. Ilıklık ve sıcaklık bölümlerindeki hacimlere geçişi sağlayan hafif sivri kemerli kapı açıklıklarının boyutları 0.60 x 1.50 m. ile 0.70 x 1.65 m. arasında değişmektedir.

Erkekler Kısmı:

Erkeler kısmı, dört eyvanlı ve köşe hücreli hamamlar grubuna girer³⁴. Bu kısım; soyunmalık, ılıkık, sıcaklık ve halvetleri ile sıcaklığa bitişik su deposu ve külhandan oluşur. Sıcak su deposu ve külhan, erkek ve kadınlar bölümünün arkasına boydan boya yerleştirilmiştir (Çizim: 7).

Soyunmalığa, batı cephesinin ortasında açılan 1.10 x 1.92 m. boyutlarında basık kemerli kapıdan girilir. Kapı üç yandan profilli silmelerle çerçeve içine alınmış ve kemer geçme tekniğinde yapılmıştır. Girişin önüne 1.90 x 2.70 m. ölçülerinde tek gözlü revak yerleştirilerek yapıya anıtsal bir görünüş kazandırılmıştır (Resim: 26). Revak düz betonla örtülmüş olup, üç sivri kemer yardımıyla önde mukarnaslı başlıklara sahip iki sekizgen kesitli mermer sütuna, doğu tarafta duvara istinad etmektedir. Revakın örtü sistemi onarımlar sırasında yapılmıştır. Orijinalinde ise kubbe veya tonozla örtüldüğünü sanmaktayız. Hamamın batı cephesinin kuzey köşesi pahlanarak yumuşatılmıştır. Soyunmalık 9.70 x 13.00 m. ölçülerinde boyuna dikdörtgen şeklinde olup, iki bölüm hâlinde tanzim edilmiştir. Kare plan oluşturmak amacıyla soyunmalığın batı tarafına; köşedekiler aynalı tonozlarla, ortadaki pandantifli sekiz dilimli kubbeye kapatılan ve sivri kemerlerle orta mekâna açılan 3.30 m. derinliğinde üç hacim yerleştirilmiştir (Çizim: 7; Resim: 27). Bu hacimlerin örtü sistemleri sivri kemerler yardımıyla yanlarda duvarlara, önde ve arkada sekizgen kesitli iki sütun ile dört duvar payesine istinad etmektedir. Aynalı tonozlarla kapatılan yan hacimlerin zemini, orta mekândan iki basamak yüksek tutulmuştur. Kare planlı orta mekân, tromplarla geçilen 9.60 m. çapında kubbeye kapatılmıştır; geçiş elemanlarının arasında kalan duvar yüzeyleri sağır sivri kemerlerle hareketlendirilmiştir (Resim: 28-29). Kubbe yaklaşık 1.60 m. yüksekliğinde sekizgen kasnak üzerine oturmaktadır (Resim: 25). Kubbe fenerinin altında sekizgen planlı fışkıyeli şadırvan yer alır (Resim: 28). Duvar kenarlarında olması gereken soyunma sekileri, onarımlar sırasında kaldırılarak beton kabineler yapılmıştır (Resim: 27). Soyunmalığın kuzey ve güney duvarlarında dikdörtgen kesitli toplam altı do-

³⁴ S. Eyice, hamamları sıcaklık bölümlerine göre tipolojik olarak sınıflandırmıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. S. Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi*, IX/15 (1960), s. 99-120.

lap nişi bulunmaktadır. İç mekânın aydınlığı; kuzey ve güney duvarlarında birer, batı duvarında iki ve kubbe kasnağında iki adet olmak üzere, kubbe feneri hariç, toplam altı pencereyle sağlanmıştır. Duvarlardaki pencereler dikdörtgen kesitli, kubbe kasnağındaki dıştan dikdörtgen, içten sivri kemerlidir (Resim: 27-28). Güney duvarda açılan pencere sonradan kapatılmıştır. Soyunmalığın doğu duvarında ılıkığa ve helâ kısmına geçişi sağlayan iki kapı yer alır; helâyâ açılan kapı sonradan kapatılarak niş şekline dönüştürülmüştür (Resim: 28).

Ilıklık "L" şeklinde planlanmış ve üç bölümden oluşmaktadır (Çizim: 7). Kuzey taraf pandantifli kubbeye, güney taraf tromplarla geçilen ovâl biçiminde sekiz dilimli kubbemsi tonozla, doğu taraf aynalı tonozla kapatılarak iç mekân hareketlendirilmiştir (Resim: 30-32). Örtü sistemleri sivri kemerler yardımıyla duvarlara ve duvar payelerine istinad etmektedir. Bu bölümde ebatları farklı dikdörtgen kesitli ve sivri kemerli toplam dokuz dolap nişine yer verilmiştir. Helâ, ılıkığın güney tarafına yerleştirilmiştir. Bu mekâna, ılıkığın güney duvarının batı köşesinde yer alan açıklıktan ulaşılmaktadır. Helâyâ geçişi sağlayan soyunmalığın doğu duvarındaki kapı ise, sonradan kapatılmıştır. Bu hacim 3.20 m. çapında pandantifli kubbeye kapatılmıştır (Resim: 33). İç mekânda üç göz hücre ile beş dolap nişi bulunmaktadır. Ilıklık kısmı elliiki, helâ ise ondokuz ışık gözüyle aydınlatılmıştır. Ilıklığın doğu duvarında açılan dikdörtgen kesitli kapıdan sıcaklık bölümüne geçilmektedir (Resim: 32).

Sıcaklık bölümü; ortada merkezi mekân, bunun etrafına aksiyal olarak yerleştirilen dört eyvan ve köşe halvetlerinden meydana gelen bir şemaya sahiptir (Çizim: 7). Batı eyvanın derinliği; ılıkık bölümünün "L" şeklinde planlanmasından dolayı, diğerlerine göre az tutulmuştur. Eyvanlar sivri kemerlerle, halvetler ise birer kapıyla orta hacme açılırlar (Resim: 34-35). Merkezi mekân, dört sivri kemerin üzerine oturan 5.00 m. çapında pandantifli kubbeye örtülmüştür (Resim: 34). Kubbede ellibeş ışık gözü açılarak iç mekân aydınlatılmıştır. Sıcaklığın ortasında sekizgen planlı göbek taşı yer alır. Eyvanlar orta mekândan bir basamak yüksekte tutulmuş ve batı eyvan hariç diğerleri 2.60 x 2.90 m. boyutlarında olup, sekizer ışık gözüne sahip aynalı tonozlarla örtülmüştür (Resim: 36). Batı eyvan ise, ılıkığın uzun tutulması sebebiyle sağır sivri kemerle örtülen bir hacim şeklinde düzenlenmiştir. Her eyvanda birer su kurnasına yer verilmiş, ayrıca kuzey eyvanda küçük bir dolap nişi, doğu eyvanda sıcak su deposuna açılan bir küçük pencere

bulunmaktadır (Resim: 35). Köşelere yerleştirilen halvetler 2.90 x 2.90 m. boyutlarında olup, tromplarla geçilen onbeşer ışık gözlü birer kubbeyle örtülmüştür; geçiş elemanlarının arasında kalan duvar yüzeyleri sağır sivri kemerlerle hareketlendirilmiştir (Resim: 37). Halvetlerin içinde birer su kurnası ile ikişer niş bulunmaktadır (Resim: 38). Nişlerden biri sivri kemerli, diğeri dikdörtgen kesitlidir.

Sıcaklık kısmının doğu tarafında, kuzey-güney yönünde kadınlar kısmına kadar uzanan 2.70 x 17.10 m. ölçülerinde ve sivri beşik tonozla kapatılan sıcak su deposu yer alır. Bu deponun kuzey tarafında da beşik tonozla örtülen yaklaşık 2.70 x 2.90 m. boyutlarında soğuk su deposu bulunur (Çizim: 7). Su depolarının arkasına yerleştirilen çarpık planlı külhan, onarımlar sırasında yeniden yapılarak düz betonla kapatılmış, üstüne de dükkânlar yapılmıştır (Resim: 39).

Kadınlar Kısmı:

Kadınlar kısmı, erkekler bölümü gibi, dört eyvanlı ve köşe hücreli hamamlar grubuna girer. Bu kısım; soyunmalık, ılıkılık ve sıcaklık bölümlerinden oluşur (Çizim: 7).

Bu kısmın soyunmalığı, mahremiyet durumu düşünülerek, erkekler kısmının soyunmalığından 3.05 m. geriye çekilmiştir. Daha sonra soyunmalığın önündeki boşluğun batı ve güney taraflarına 2.90 m. yüksekliğinde duvar örülerek güney cephesine basit bir kapı yapılmıştır (Resim: 24-40). Böylece kadınlar kısmının batı tarafında 2.55 x 9.70 m. ölçülerinde avlu oluşturulmuştur. Soyunmalığa, batı cephenin ortasına yerleştirilen 1.13 x 1.94 m. ölçülerinde söveli ve basık kemerli cümle kapısından girilir (Resim: 41). Kapı üç yandan düz silmeyle çerçeve içerisine alınmış, basık kemer geçme tekniğinde yapılmıştır. Soyunmalık kare planlı olup, 9.60 m. çapındaki kubbe köşelerden pandantiflerle geçilmiştir. Pandantiflerin arasında kalan duvar yüzeyleri sağır sivri kemerlerle hareketlendirilmiştir. Kubbe yaklaşık 1.50 m. yüksekliğinde sekizgen kasnak üzerine oturmaktadır (Resim: 24-25). Kubbe fenerinin altında sekizgen planlı şadırvan bulunur (Resim: 42). İç mekânda bulunan soyunma kabinleri tamamen sonradan yapılmıştır. Batı, kuzey ve güney duvarlarında dikdörtgen kesitli toplam sekiz dolap nişi mevcuttur. İç hacmin aydınlığı, aydınlık feneri ile kubbe kasnağının güney yüzünde açılan sivri kemerli bir pencereyle sağlanmıştır. Soyunmalığın doğu duvarının yaklaşık ortasında açılan dikdörtgen kesitli kapıdan ılıkığa geçilir (Resim: 42).

Kuzey-güney yönünde yerleştirilen ılıklik, 3.20 x 6.00 m. ölçülerinde iki bölümlü bir mekândır (Çizim: 7). Güney taraftaki kare planlı bölüm 3.20 m. çapında pandantifli kubbeye (Resim: 43), kuzey bölüm aynalı tonozla örtülmüştür. Örtü sistemleri ortada sivri kemere, yanlarda duvarların üzerine oturur. Bu mekânın kuzey duvarında geniş bir niş bulunur (Resim: 43). İç mekân toplam otuzüç ışık gözüyle aydınlatılmıştır. Ilıklığın kuzey duvarının doğu köşesinde yer alan kapıdan kare planlı helâ kısmına geçilir (Resim: 44). Bu hacim ondokuz ışık gözüne sahip 3.20 m. çapında pandantifli kubbeye kapatılmıştır. İç kısımda üç göz hücre ile iki dolap nişi mevcuttur. Ilıklık ve helâ kısmında pandantifler arasında kalan duvar yüzeyleri, sağır sivri kemerlerle sınırlandırılmıştır. Ilıklığın doğu duvarının ortasında açılan sivri kemerli kapıdan sıcaklığa geçilir.

Sıcaklık bölümü; ortada merkezî mekân, bunun etrafına aksiyal olarak yerleştirilen dört eyvan ve köşe halvetlerinden oluşan bir şemaya sahiptir (Çizim: 7). Merkezî mekân, dört sivri kemerin üzerine oturan 4.90 m. çapında pandantifli kubbeye örtülmüştür (Resim: 45). Kubbede kırk ışık gözü açılarak iç hacim aydınlatılmıştır. Sıcaklığın ortasında sekizgen planlı göbek taşı yer alır (Resim: 46). Orta mekândan bir basamak yüksekte tutulan eyvanlar sekizer ışık gözlü aynalı tonozlarla örtülmüş ve 2.60 x 2.90 m. boyutlarındadır (Resim: 36, 46). Eyvanların yan duvarlarına karşılıklı olarak sivri kemerli ikişer büyük niş yapılmıştır; batı eyvanın kuzey duvarındaki niş çeşme olarak tesis edilmiştir (Resim: 46-47). Ayrıca batı eyvanı hariç, diğerlerinde birer su kurnası ile doğu eyvanın doğu duvarında küçük bir niş bulunmaktadır. Bu nişin ortasında sıcak su deposuyla bağlantıyı sağlayan küçük bir açıklık mevcuttur (Resim: 46). Köşelere yerleştirilen halvetler ortalama 2.85 x 2.85 m. ölçülerinde olup, dokuzar ışık gözüne sahip pandantifli birer kubbeye örtülmüştür. Geçiş sistemlerinin arasında kalan duvar yüzeyleri sağır sivri kemerlerle hareketlendirilmiştir (Resim: 37). Halvetlerde birer su kurnası ile birer küçük niş bulunmaktadır (Resim: 47).

b) Süsleme:

Yapı genelde sade bir şekilde inşa edilmiştir. Cephe duvarları, bir sıra kesme taş, iki sıra tuğlayla almaşık sistemde örülerek, yapının masif görünüşü kısmen giderilmiştir (Resim: 23-24). Erkekler kısmının soyunmalığına girişi sağlayan cümle kapısının geçme tekniğinde yapılan basık kemeri siyah ve beyaz iki renkli taştan yapılmıştır (Resim: 26). Bu soyunmalığın kuzey, güney ve batı duvarlarında dışa açılan dikdörtgen kesitli pencereler profilili

silmelerle mermer çerçeveler içerisine alınarak, tuğladan sivri kemerli alınlıklarla dekore edilmiştir (Resim: 26). Erkekler kısmının soyunmalık kubbesinin eteği bir kuşak halinde kabartma sıva tarzında palmet motifleriyle bezenmiş, fakat bunların çoğu tahrip olmuştur (Resim: 29). Ilıklık ve sıcaklık kısımlarında yer alan bazı kapı ve nişler sivri, kaş ve Bursa kemerli çökertmeler içerisine alınarak iç mekânın monotonluğu giderilmeye çalışılmıştır (Resim: 30, 44). Ayrıca kubbeyle örtülen hacimlerin geçiş elemanlarının arasında kalan duvar yüzeyleri sağır sivri kemerlerle hareketlendirilmiştir (Resim: 28, 31, 37).

Sıcaklık bölümlerinde yer alan su kurnaları yekpare mermerden oyulmuştur. Bu elemanların köşeleri konsol püskülleriyle bezenmiş, ön yüzleri daire ve selvi ağaçları gibi çeşitli bitkisel ve geometrik motiflerle dekore edilmiştir (Resim: 38).

DEĞERLENDİRME

Bor Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi; cami,bedesten-arasta, çifte hamam ve mektepten oluşur; mektep günümüze gelmemiştir (Çizim: 1; Resim: 1). Cami, bedesten ve arastanın üstüne yapılmıştır (Resim: 2-3). Osmanlı İmparatorluğu'nda külliye yapım faaliyeti XVI. yüzyılda imparatorluğun gelişme siyasetine paralel olarak artmıştır. Osmanlı'nın yükselme çağında uzun yıllar sadrazamlık yapan ünlü devlet adamı Sokullu Mehmet Paşa, ülkenin birçok yerinde eserler yaptırmış, yapılarını daha çok külliye biçiminde inşa ettirmiştir. Sokullu, külliyelerinde genellikle bölgenin ekonomik yönden kalkınmasına yardımcı olan ve külliye gelir getiren bedesten, kervansaray, han ve hamam gibi ticari yapılara büyük önem vermiştir³⁵. Aynı şekilde Bor'daki külliyesinde de ticari yapıların ön planda tutulduğu görülmekte ve yapı topluluğunun odak noktasını bedesten-arasta oluşturmaktadır.

Bor'da bu külliyenin yapılmasıyla, Osmanlılar döneminde ilçenin ekonomik ve idarî çehresinin olumlu yönde değiştiği görülmektedir. Kaynak-

³⁵ Bu konuda bkz. M.T. Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 508-515; M. Sözen ve diğerleri, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul, 1975, s. 200, 232; T. Reyhanlı-A. Altun, "Edirne-Havsa'da Sokullu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, VI (1976), s. 67-88; A. Andrejević, "Sokullu Mehmet Pasha's Contribution to the Building of the City of Belgrade", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, III, Ankara, 1983, s. 1627 - 1636; M. Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı...*, s. 357; G. Cantay, "XVI. Yüzyıl Külliyelerinin Şehirlerin Tarihi Topografyasını Belirlemesi", *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı*, Konya, 1993, s. 81.

lardan tesbit edebildiğimiz kadarıyla ilçede, bu bedesten ve arastadan önce alışveriş yapmak amacıyla inşa edilen bu tip ticarî yapıya rastlamıyoruz.

Türk-İslâm şehrinde ticaret yapıları çok önemli bir yere sahiptir. Ticarî faaliyetlerin büyük bir kısmı şehir veya kasabanın merkezinde bulunan büyük cami etrafında toplanmıştır. Cami ile çarşı arasında sıkı bir ilişki sözkonusudur. Hatta cami-çarşı beraberliği dinî bir boyuta da sahiptir. Bazı İslâm âlimleri, cuma namazının ancak ticarî faaliyetlerin cereyan ettiği yerleşim birimlerinde kılınabileceğini ifade etmişlerdir³⁶. Osmanlı şehrinde çarşı ile önemli camilerin şehir dokusunda mevkilerini tayin eden unsur, Osmanlı toplumunun dinî, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısının yaşayan dinamik gücüdür.

Osmanlı şehir merkezinin çekirdeğini "cami, bedesten ve hamam" üçgeni oluşturmaktadır. Aynı özellik Bor Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi için de geçerlidir. Yapı topluluğunun bulunduğu yer önceden olduğu gibi, günümüzde de Bor'un merkezidir. Çarşılar özellikle cami ve bedesten etrafında gelişmiştir. Türk çarşılarının odak noktasını yangınlardan korumak için genellikle taştan yapılmış bedestenler teşkil eder. Çarşının en canlı bölümü bedesten çevresidir. Bedesten özellikle Osmanlı devri Türk şehrine özgü bir ticaret yapısıdır³⁷. Selçuklu devri sonlarında belirtilerini seçebildiğimiz, bağımsız ilk yapısını ise Beylikler döneminde belirlediğimiz bedestenler, gelişme ve yaygınlaşmasını Osmanlılar döneminde göstermiştir. Osmanlılar devrinde bedestenler, şehircilik anlayışının bir sonucu olarak ticarî ihtiyaçlara bağlı bir sosyo ekonomik sonuç halinde ortaya çıkmış ve mimarî açıdan da belirli karakterde bir yapı türü olmuştur. Ticarî faaliyet yönünden çevre-

³⁶ Bu konuda bkz. J. Sauvaget, *Alep*, Paris, 1941, s. 77-79; D. Sourdrel, *Bağdat*, Leiden, 1962, s. 254; N. Elisseff, "Physical Lay-out", *The Islamic City*, Ed.: R.B. Serjeant, Paris, 1980, s. 96-100; D. Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), s. 71; (Zeynüddin Ahmed b. Ahmed) ez-Zebidi, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, III, Çev.: A. Naim-K. Miras, Ankara, 1980, s. 44-45; E. Wirth, "Villes Islamiques, Villes arabes, Villes Orientales? Une Problematique Face au Changement", *La Ville Arabe Dans L'Islam*, Ed.: D. Chevallier-A. Bouhaliba, Tunus, 1982, s. 197; Ş. Abdulac, "Large-Scale Development in the History of Muslim Urbanism", *Designing in Islamic Cultures, - Continuity and Change Desing Strateies for Lage-Scale Urban Development*, Cambridge, 1984, s. 7.

³⁷ G. Tankut, "Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı", VII. *Türk Tarih Kongresi, - Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1973, s. 778; M. Cezar, "Geçen Yüzyıllardaki Türk Şehri", *İslâm Mimari Mirasını Koruma Konferansı, -Bildiriler (22-26 Nisan 1985 İstanbul)*, İstanbul, 1987, s. 182; A. Alkan, "Fatih Dönemi Osmanlı Şehri", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, II (1988), s. 142.

sindeki diğer dükkânlar ve iş hanları ile ilişkisinin yanında şehir ve kasaba halkının parasal varlığıyla ilgili bir fonksiyona da sahiptir³⁸.

Ayrıca Osmanlılar döneminde şehirlerin çarşı bölümünde cami, bedesten ve hanların yanında genellikle bir de hamama yer verilmiştir. Bu yapılar bedesten, arasta, han ve dükkânlar gibi gelir getiren eserler oldukları için külliyei ekonomik yönden beslemek üzere vakfa bağlanmışlardır.

Bor Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi'nde yapıların, arsanın durumuna göre yerleştirildiği görülür (Çizim: 1). Cami, bedesten ve arastanın üstüne yapılmıştır. Aynı şekilde Osmanlı mimarisinde alt katı ticarî amaçlı olarak düzenlenen fevkânî camilere yer verilmiştir. Anadolu Türk mimarisinden günümüze ulaşan yapılar içerisinde tesbit edebildiğimiz kadarıyla bu tipte yapılan ilk örnek, Selçuk İsa Bey Camii'dir (1374-75). Doğu-batu doğrultusunda eğimli bir arazi üzerine inşa edilen bu camide, batı cephenin zemin katında doğrudan dışa açılan ortalama 1.80 x 2.50 m. ölçülerinde beşik tonozlu sekiz mekâna yer verilmiştir. Günümüzde dükkân olarak kullanılan bu hacimlerin, orijinalinde de bu amaçla yapıldığını düşünmekteyiz. Üst katı cami, alt katı çarşı olan yapılara örnek olarak; İstanbul Rüstem Paşa Cami (1561)³⁹, İzmir Başdurak Camii (1652), İzmir Kestane Pazarı Camii (1666) ve İzmir Şadırvanlatı Camii'ni (1815) verebiliriz⁴⁰.

Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, düz ahşap tavanlı camiler grubuna girer (Çizim: 2; Resim: 1-2). Türk mimarisinde ahşap tavanlı camileri, Karahanlı ve Gazneli'lerden itibaren görüyoruz. Bu tipteki camiler Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde bol miktarda inşa edilmiştir⁴¹. Ahşap tavanlı camilerin Osmanlılar devrinde de sevilerek yapıldığını görüyoruz. Örneğin Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) zamanında İstanbul'da yaklaşık 250 mahallenin ihtiyacı olan camiler çoğunlukla ahşap tavanlı yapılarıdır⁴².

³⁸ M. Cezar, a.g.e., s. 19.

³⁹ O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul, 1986, s. 211.

⁴⁰ G. Özdeş, *Türk Çarşıları*, İstanbul, 1953, s. 55.

⁴¹ Bu konuda bkz. E.-Diez- O. Aslanapa-M. M. Koman, *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul, 1950; A. Kızıltan, *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler*, XIV. Yüzyıl Sonuna Kadar-, İstanbul, 1958; K. Otto-Dorn, "Seldschukische Holzsaulenmeoscheen in Kleinasien", *Aus der Welt des Islamischen Kunst.- Festschrift für Ernest Kühnel*, Berlin, 1959, s. 59-88; O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London, 1971, s. 55-56; G. Öney, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*, Ankara, 1971; A. Kuran, "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", *Malazgirt Armağanı*, Ankara, 1972, s. 179-186; M. Özkarcı, *Candaroğulları Beyliği Mimari Eserleri*, I, A.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1992, s. 97-218.

⁴² E.H. Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinde Fatih Devri*, İstanbul, 1973, s. 519.

Kârgir kubbeli camilere kıyasla daha ucuza mal olan ve daha çabuk inşa edilen ahşap tavanlı camilerin bu dönemde özellikle tercih edildiği, fakat yangına karşı dayanıklı olmadıklarından bunların çoğu günümüze gelmemiştir.

Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, Mimar Sinan tarafından yapılan düz ahşap tavanlı camilerin bütün özelliklerini yansıtmaktadır. Mimar Sinan'ın günümüze ulaşan sekiz ahşap tavanlı camisinden yedisinin cephe duvarları taş ve tuğla ile almaşık sistemde örülmüş, ahşap tavanlar üstten dört eğimli kurşun çatıyla örtülmüştür. Bu yapıların duvarlarında iki katlı pencerelere yer verilerek alt sıradakiler sivri kemerli alınlıklara sahip dikdörtgen kesitli, üsttekiler sivri kemerli yapılmıştır. Ayrıca kapıların basık kemerli, mihrapların mukarnas kavsaralı ve yüksek tutulan minarelerin de kurşun külâhlı olduğu görülür. Mimar Sinan'ın İstanbul'da inşa etmiş olduğu; Söğütçe Çavuşbaşı Camii (1538-39), Eyüp Şah Sultan Camii (1555-56), Karagümrük Hürrem Çavuş Camii (1560), Kanlıca İskender Paşa Camii (1560), Balat Ferruh Kethüda Camii (1562), Yedikule Hacı Evhed Camii (1585) ve Koca Mustafa Paşa Hüseyin Çelebi (Ramazan Efendi) Camii (1585-86) bu özellikleri taşımaktadır⁴³.

Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii'nin mermerden yapılan mukarnas kavsaralı mihrabı ile minberi, döneminin klâsik özelliklerini yansıtmaktadır (Resim: 10).

Bor Sokullu Mehmet Paşa bedesteni ve arastasında; alt kat "bedesten-arasta", üst kat ise "cami" olarak yapılmıştır (Resim: 1-4). Bu özelliğiyle, "kat bedestenleri" grubuna girer. Aynı şekilde Erzurum Rüstem Paşa Bedesteni de (1555-1560) "kat bedesteni" tarzında yapılmış; fakat bu yapıda alt kat kervansaray, üst kat bedesten olarak tesis edilmiştir. Bu nedenle Erzurum'daki bedesten, kervansaray ile bedestenin aynı yapıda birleşmesinden meydana gelen bir tip oluşturur⁴⁴.

Bor Sokullu Mehmet Paşa Bedesteni, aynı zamanda "arastalı bedesten" şemasında planlanarak güney tarafa bedesten, kuzey tarafa bedestene bitişik olarak arasta düzeninde küçük bir çarşı yerleştirilmiştir (Çizim: 3; Resim: 18-22). Arastalı bedestenler, aslında hem bedesten, hem de çarşı bölümünden

⁴³ A. Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1986, s. 34-36; A. Kuran, "Mimar Sinan'ın Camileri", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, I, İstanbul, 1988, s. 187-189; G. Ramazanoğlu, *Mimar Sinan'da Tezyinat Anlayışı*, Ankara, 1995, s. 194, 202.

⁴⁴ M. Cezar, *Tipik Yapıları Osmanlı Şehirciliğinde...*, s. 284.

oluşan bir mimarî ünedir. Bu yapılarda dikkati çeken husus, bunların beraberce planlanarak uygulama alanına konulmasıdır. Bu tip bedestenlerde arasta, ya bedestenin etrafını çepeçevre kuşatmakta ya da bir veya iki yanında yer almaktadır. Bor'daki bedesten-arasta şemasını aynı şekilde başka yapılarda görmemekle beraber, benzerlerine rastlamaktayız. Arastalı bedestenlere örnek olarak; Ankara Mahmut Paşa Bedesteni (1464-1471), Tokat Bedesteni (XVI. yüzyılın sonu) ve Vezirköprü Bedesteni'ni (XVII. yüzyıl) verebiliriz⁴⁵.

Bor Sokullu Mehmet Paşa Bedesteni, "arasta" tipinde yapılmıştır (Çizim: 3; Resim: 4, 18-20). Bu plan şemasındaki bedestenlerin üzerleri örtülü arastalardan ayrılan yönü, çeşitli cephelerinde kapılara yer verilerek iç mekândaki dükkânların güvenceye alınmış olmasıdır. Arasta düzenindeki bedestenlere örnek olarak; Kütahya Büyük Bedesteni (XV. yüzyılın ikinci yarısı)⁴⁶, Niğde Sokullu Mehmet Paşa Bedesteni (1574 yılı civarı), Adana Bedesteni (XVI. yüzyıl) ve Gaziantep Zencirli Bedesten'i (1781)⁴⁷ verebiliriz.

Bor Sokullu Mehmet Paşa (Yeni) Hamamı, Türk hamam mimarisinin genel özelliklerini taşımakla birlikte, bu yapıda erkekler ve kadınlar kısmı birbirlerine eşit büyüklükte tutulmaya çalışılmıştır (Çizim: 7; Resim: 23-25). Genellikle Türk hamam mimarisinde kadınlar kısmı, erkekler kısmından küçük tutulmuştur⁴⁸. Çoğunlukla çifte hamamlarda kadınlar kısmının cümle kapıları, mahremiyet düşüncesiyle tâli bir yola açılmıştır. Sokullu Mehmet Paşa (Yeni) Hamamı'nda ise kadınlar kısmının cümle kapısı, erkekler kısmının cümle kapısıyla aynı cephede açılmakla birlikte, yine mahremiyet düşüncesiyle erkeklerinkinden 3.05 m. iç tarafa alınmıştır (Resim: 40). Aynı düzenleme Bor Eski Hamamı'nda da (1460 yılı civarı) görülür. Ayrıca erkekler kısmı soyunmalığının girişine tek gözlü revak eklenerek yapıya anıtsal bir görünüş kazandırılmıştır. Bu tür revaklara sahip hamamlara örnek olarak; Edirne Sokullu Mehmet Paşa (1568-69) ve Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa (1569) hamamlarını verebiliriz.

⁴⁵ A.S. Ülgen, "Ankara Mehmet Paşa Bedesteni ve Bitişindeki Han", *Fâtih ve İstanbul*, I (1953), s. 73; S. Eyice, "Les Bedestens dans L'Architecture Turque", *Atti del II. Congresso Internazionale di arte Turca*, Venezia 1963, Napoli, 1965, s. 115-116; M. Cezar, a.g.e., s. 276.

⁴⁶ A. Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi: Bir Deneme", *Kütahya*, İstanbul, 1981-1982, s. 391.

⁴⁷ M. Cezar, a.g.e., s. 262.

⁴⁸ K.A. Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul, 1949, s. 49; S. Eyice, "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi*, IX/15 (1960), s. 106.

Hamamın erkekler ve kadınlar kısmının planları aynıdır. Her iki bölüm; aynı eksen üzerinde sıralanan soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve halvetleri ile sıcaklığa bitişik su deposundan oluşmaktadır (Çizim: 7). Türk hamamlarında alan bakımından en büyük hacim soyunmalık bölümüdür. Bu mekân genellikle, halvetleri de dahil olmak üzere bütün sıcaklık kısmının alanına eşdeğer bir oranda tutulmuştur. Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı'nda da aynı özellikler görülür. Ilıklık kısımları Türk hamamlarının en önemli mekânlarıdır.

Erkekler ve kadınlar kısmının sıcaklık bölümü; kubbeli merkezî bir mekân etrafında aksiyal olarak tertiplenmiş eyvanlar ile köşe halvetlerinden meydana gelir (Çizim: 7; Resim: 35, 46-47). Dört eyvanlı plan şeması, Türk mimarisinin ilk devirlerinden beri, cami, medrese kervansaray, saray gibi yapı tiplerinde sevilerek kullanılmıştır. Anadolu'da Türk hamam mimarisinde bu plan şekli ilk defa Ani Menuçehr Hamamı'nda (XI. yüzyılın sonu) görülmektedir⁴⁹. Daha sonra Selçuklular'dan başlayarak, Osmanlılar'ın son dönemlerine kadar bol miktarda yapılmıştır. Bu plan şemasındaki hamamlara örnek olarak; Mardin Radvıye Hamamı (XII. yüzyılın sonu)⁵⁰, Kayseri Hunat Hatun Hamamı (1237-38)⁵¹, Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı (XIII. yüzyılın sonu)⁵², İznik Hacı Hamza Hamamı'nın erkekler kısmı (XIV. yüzyılın sonu)⁵³, Edirne Yeniçeri Hamamı (XV. yüzyılın ilk yarısı)⁵⁴, Bor Eski Hamamı'nın erkekler kısmı (1460 yılı civarı) ve Edirnekapi Mihrimah Sultan Hamamı'nı (1562-65)⁵⁵ verebiliriz.

Sıcaklık bölümünün arkasına yerleştirilen sıcak su deposu ile külhan bölümlerine genellikle aynı şekilde diğer çifte hamamlarda da rastlanılmaktadır. Fakat bu yapıda görülen soğuk su deposuna her hamamda yer verilmemiştir.

⁴⁹ K. Balkan, "Ani'de İki Selçuklu Hamamı", *Anadolu (Anatolia)*, XII (1970), s. 43.

⁵⁰ A. Altun *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, İstanbul, 1978, s. 184.

⁵¹ E. Yurdakul, "Son Buluntulara Göre Kayseri'deki Hunat Hamamı", *Selçuk Araştırmaları Dergisi*, II, (1971), s. 143.

⁵² Y. Önge, "Konya-Beyşehir'de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı", *Vakıflar Dergisi*, VII, (1968), s. 141.

⁵³ K. Otto-Dorn, *Das Islamisch İznik*, Berlin, 1941, s. 89.

⁵⁴ S. Erken, "Edirne Hamamları", *Vakıflar Dergisi*, X (1973), s. 411.

⁵⁵ Y. Önge, "Anadolu'da Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, I, İstanbul, 1988, s. 425.

Küllüye yapılarında dikkati çeken orijinal bezemeler caminin mermer mihrap ve minberinde görülür (Resim: 10, 12, 16-17). Bu elemanlar da dönemin klâsik özelliklerini yansıtmaktadır. Ayrıca cami ve hamamın cephe duvarları taş ve tuğlayla alması sistemde örülerek yapıların masif görünüşü giderilmeye çalışılmıştır (Resim: 3-4, 24). Alması duvar tekniği, XIV. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı mimarisinde görülmekte ve XVIII. yüzyılın ortalarına kadar inşa edilen yapılarda rastlamaktayız⁵⁶.

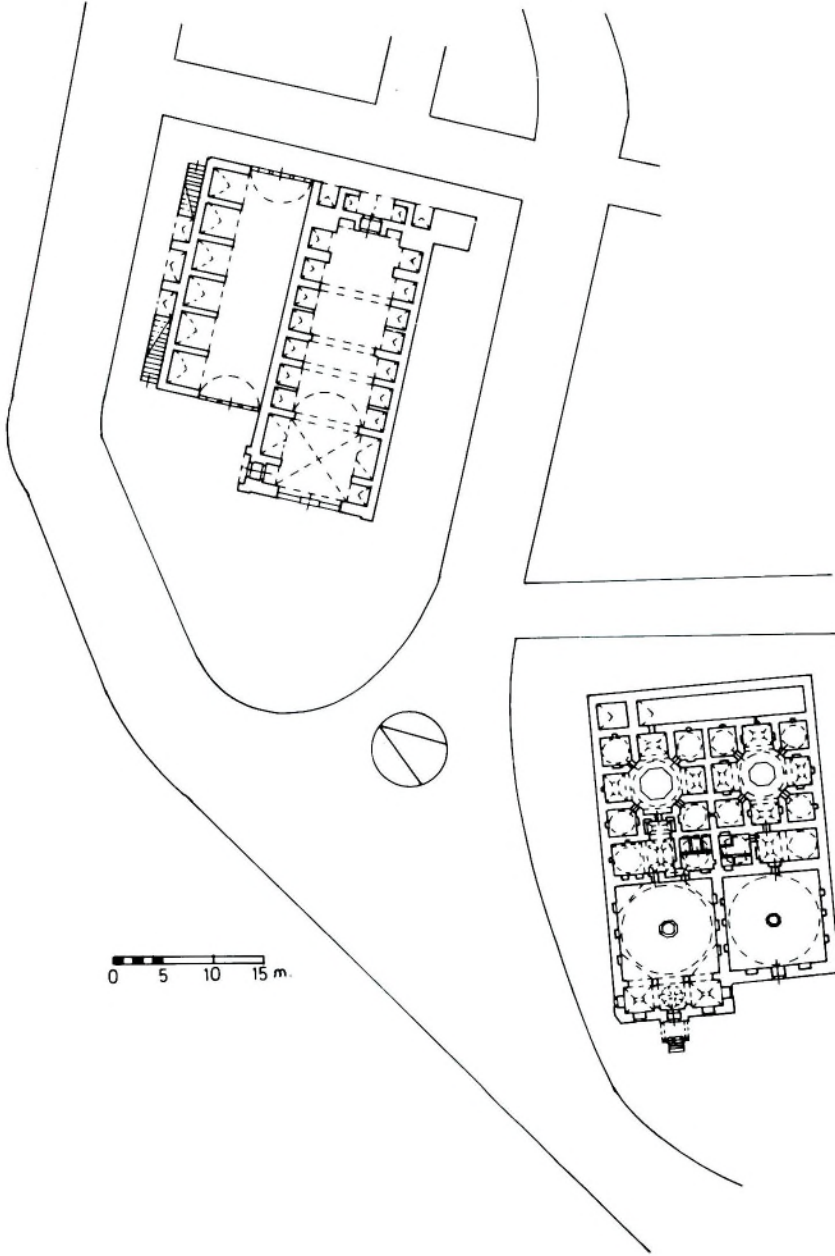
Camide minberin taht kısmının kemerleri, bedestenin kuzey ve doğu cephelerindeki kapılar ile hamamın erkekler kısmının cümle kapısının kemerlerinde iki renkli taş kullanılmıştır (Resim: 4, 10, 18, 26). Güneyli bir özellik olan iki renkli taş işçiliğine klâsik dönem Osmanlı yapılarında da seviyerek yer verilmiştir. Ayrıca hamamın erkekler kısmının kubbe eteği bir kuşak halinde kabartma sıva tarzında palmet motifleriyle bezenmiştir. Bu teknikte yapılan süslemelere sahip hamamlara örnek olarak; Kastamonu-Kasaba Köyü Çifte Hamamı (1367 yılı civarı)⁵⁷, Bursa Demirtaş Hamamı (XIV. yüzyılın sonu), İshaklı Çifte Hamamı (XV. yüzyıl)⁵⁸ ve iznik İsmali Bey Hamamı'nı (XV. yüzyılın ortası)⁵⁹ verebiliriz.

⁵⁶ Alması duvar sistemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. A. Batur, "Osmanlı Camilerinde Alması Duvar Üzerine", *Anadolu Sanatı Araştırmaları Dergisi*, II (1970), s. 135-208.

⁵⁷ M. Özkarcı, *a.g.t.*, s. 277.

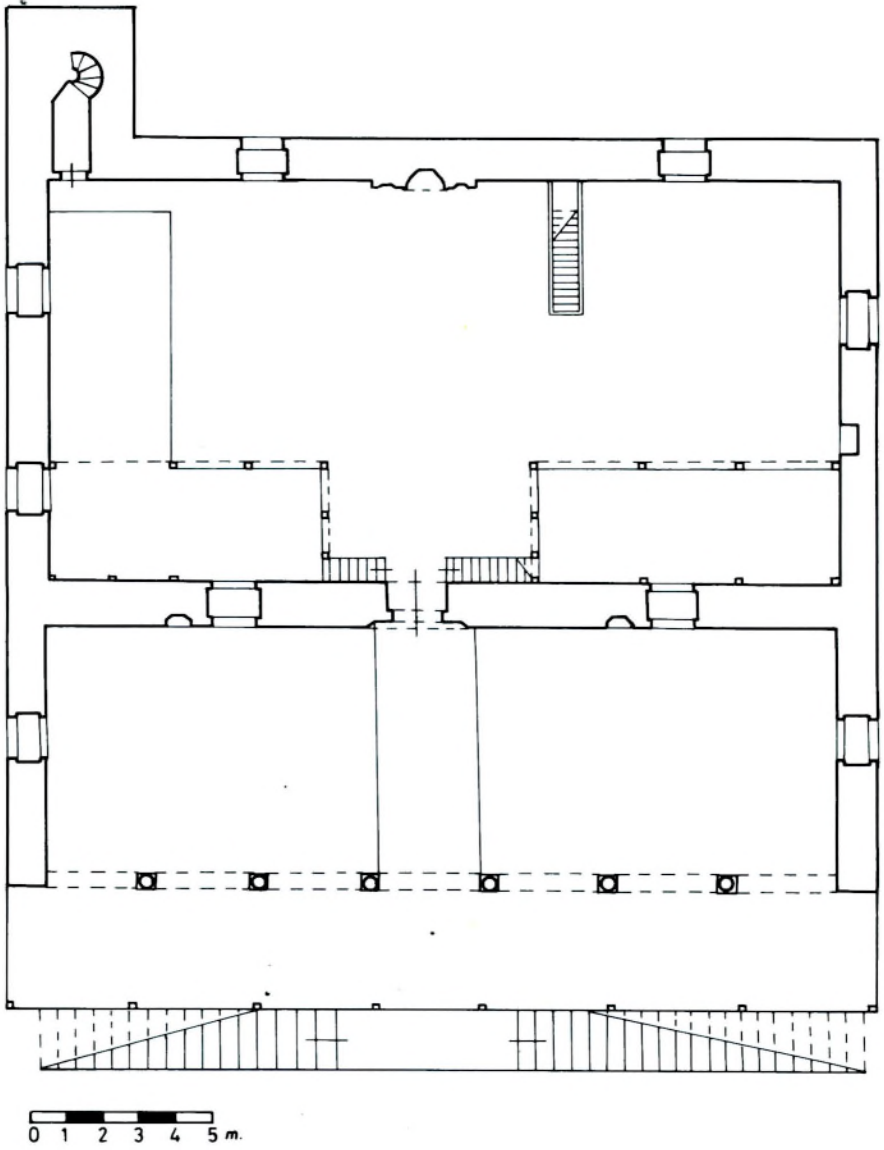
⁵⁸ Y. Önge, *a.g.m.*, s. 418.

⁵⁹ G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London, 1971, s. 85.

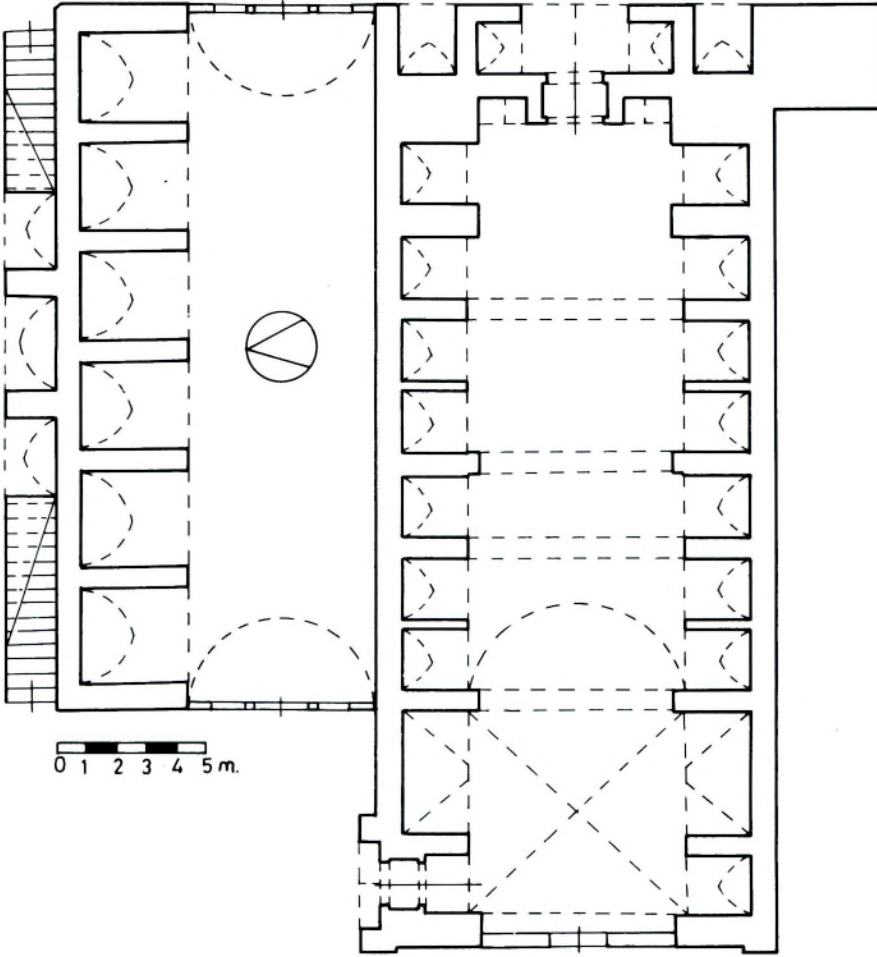

Çizim 1 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi'nin vaziyet planı.

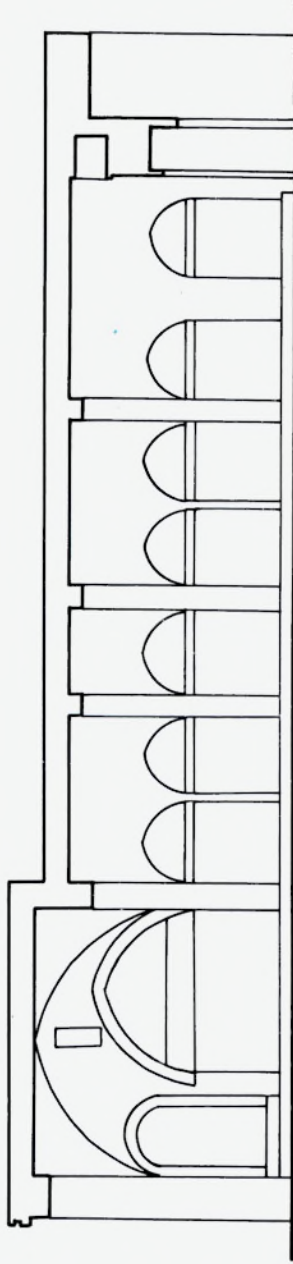
Mehmet Özkarcı

Çizim 2 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii planı.

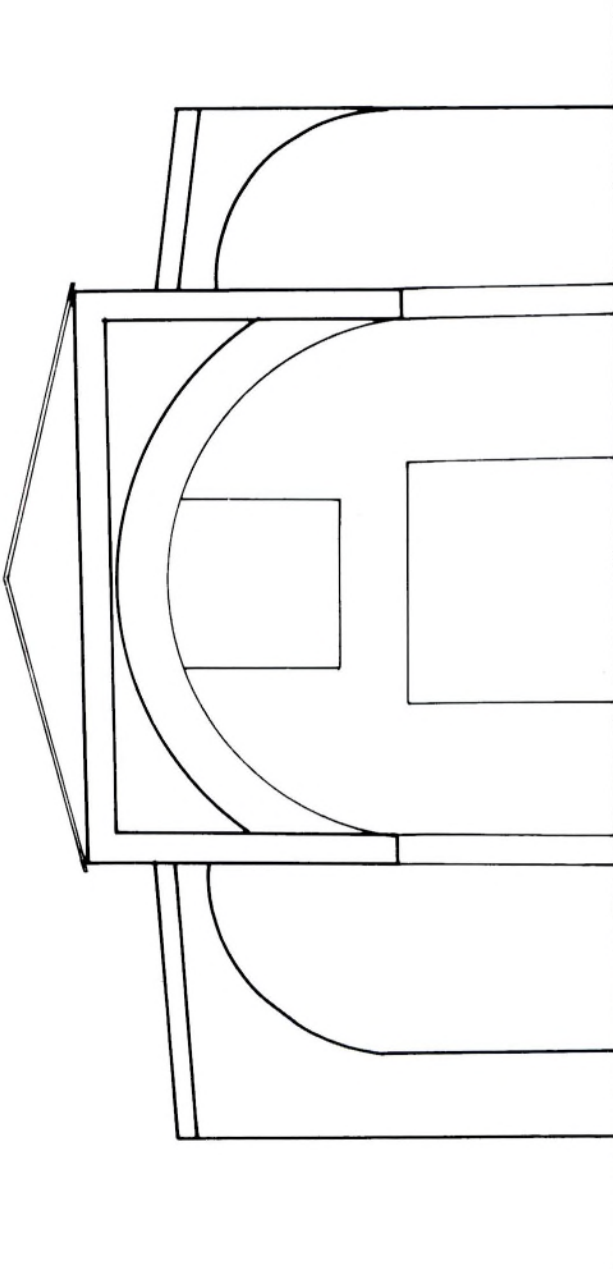

Çizim 3 - Bor Sokullu Mehmet Paşa bedesteni ve arastasının planı.

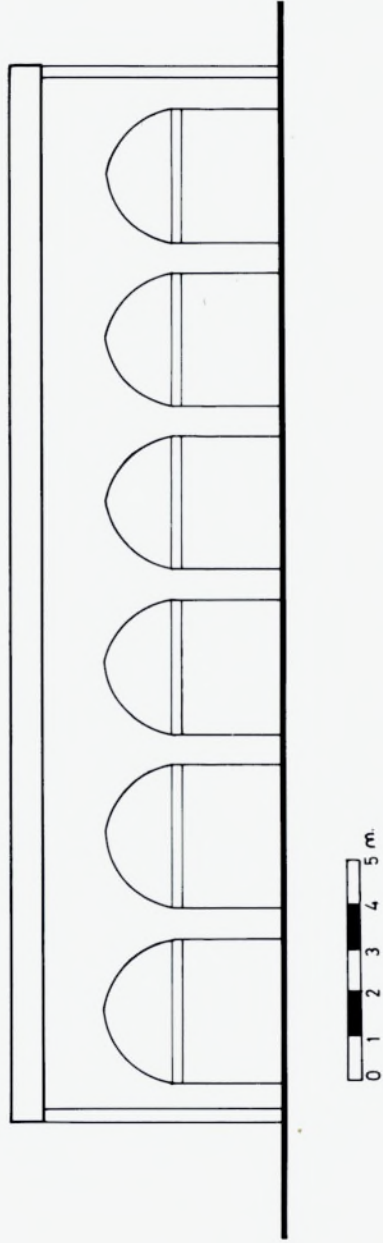

0 1 2 3 4 5 m.

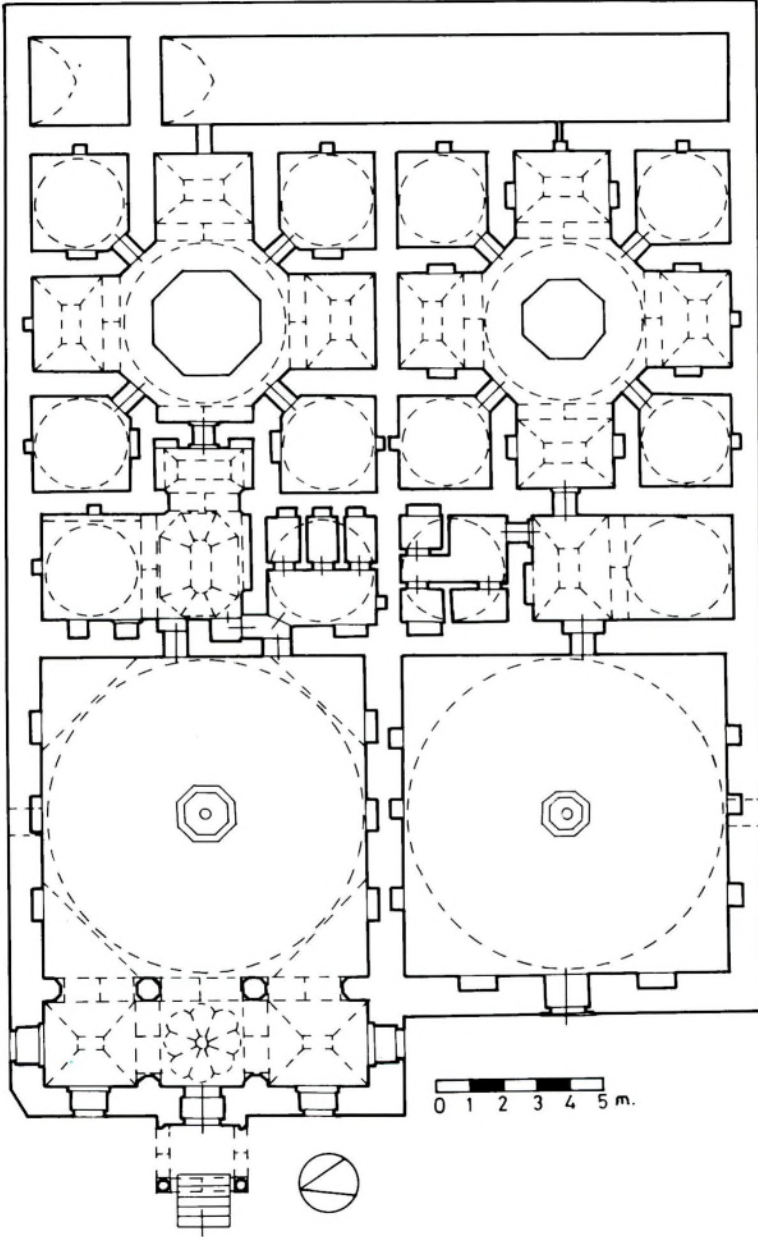
Çizim 4 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Bedesteni, boyuna kesit.

Çizim 5 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Bedesteni, enine kesit.

Çizim 6 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Arastası, boyuna kesit.

Çizim 7 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı planı.

Resim 1 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi'nin genel görünüşü.

Resim 2 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, kuzey ve doğu taraftan görünüşü.

Mehmet Özkarcı

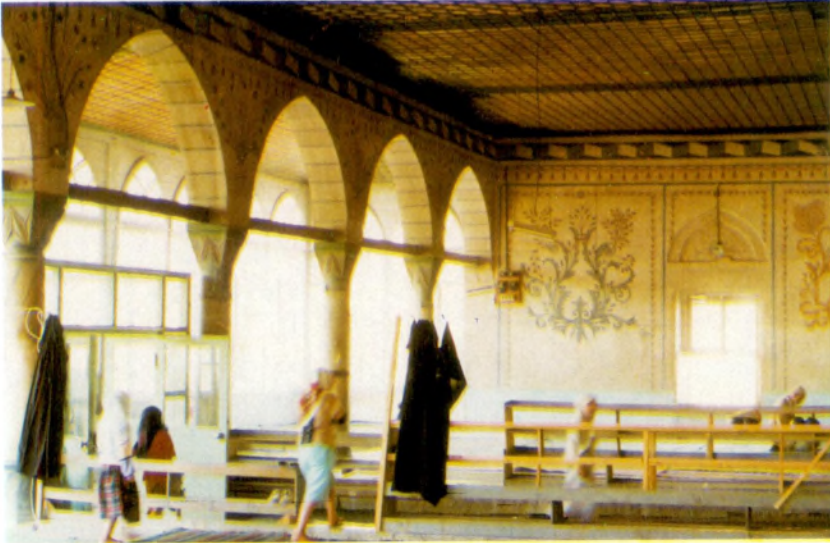
Resim 3 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii ve bedestenin batı taraftan görünüşü.

Resim 4 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii ve bedestenin doğu taraftan görünüşü.

Resim 5 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, güneybatı taraftan görünüş.

Resim 6 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, son cemaat yeri.

Mehmet Özkarcı

Resim 7 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, son cemaat yerinin tavanı.

Resim 8 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, son cemaat yeri.

Resim 9 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, cümle kapısı.

Resim 10 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, iç mekândan görünüşü.

Mehmet Özkarcı

Resim 11 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, iç mekânın tavanı.

Resim 12 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, mihraptan detay.

Resim 13 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, iç mekândan görünüş.

Resim 14 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, iç mekândan görünüş.

Mehmet Özkarcı

Resim 15 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, cümle kapısı.

Resim 16 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, onarım kitabesi.

Resim 17 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Camii, minber.

Resim 18 - Bor Sokullu Mehmet Paşa bedesteni ve arastası, kuzeybatı taraftan görünüş.

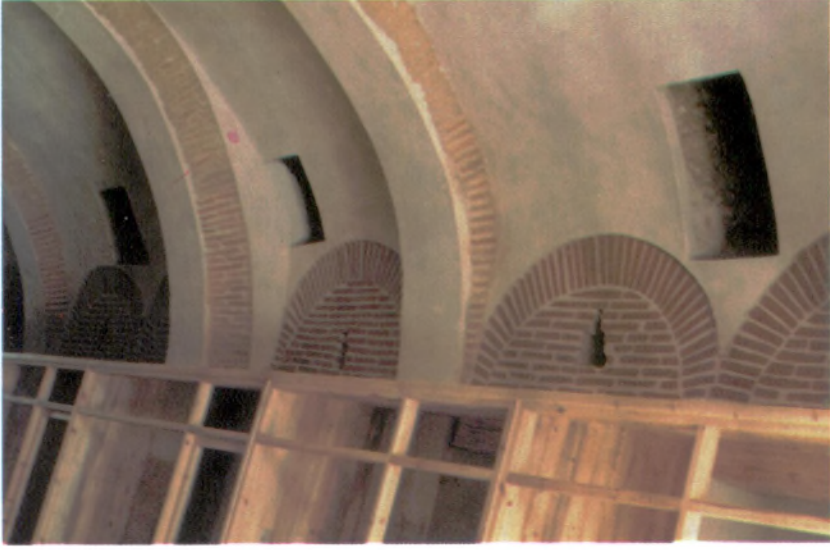
Mehmet Özkarcı

Resim 19 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Bedesteni, iç mekândan görünüş.

Resim 20 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Bedesteni, iç mekândan görünüş.

Resim 21 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Bedesteni, iç mekândan görünüş.

Resim 22 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Arastası, iç mekândan görünüş.

Resim 23 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, batı taraftan genel görünüş.

Resim 24 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, güneybatı taraftan görünüş.

Resim 25 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, örtü sistemi.

Resim 26 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, erkekler kısmının cümle kapısı.

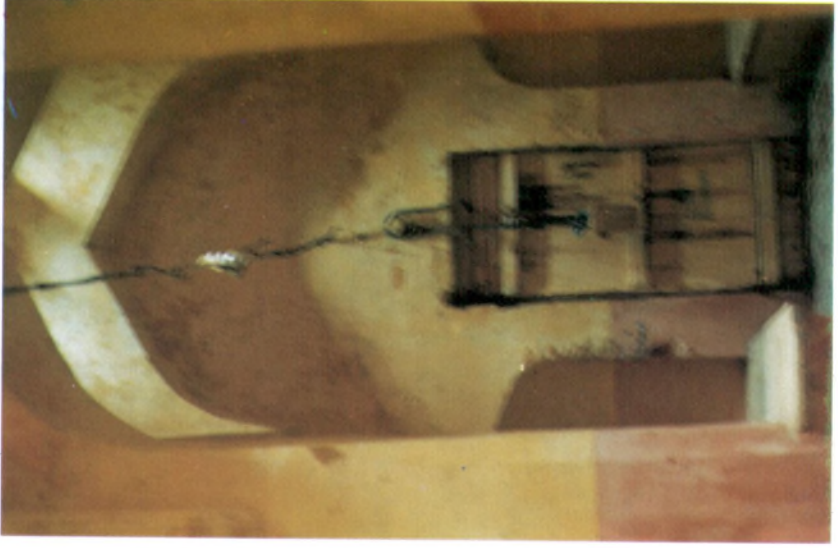
Mehmet Özkarcı

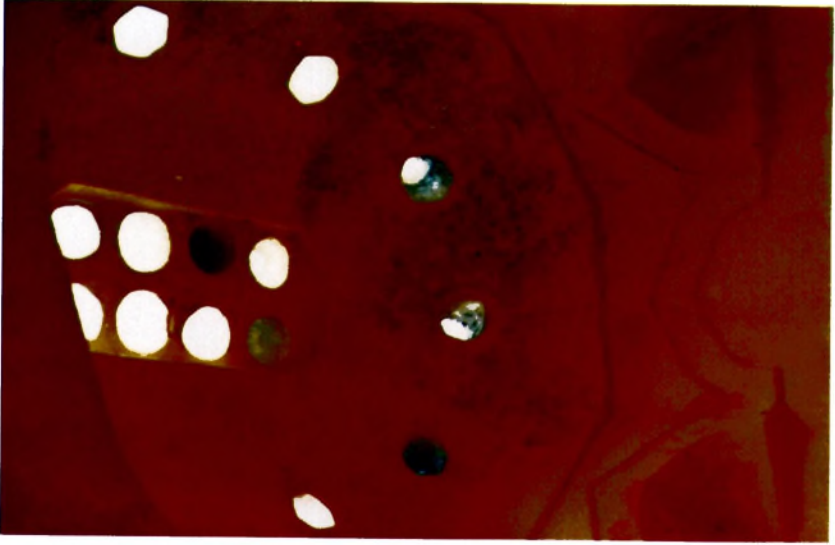
Resim 27 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, erkekler kısmının soyunmalığı.

Resim 28 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, erkekler kısmının soyunmalığı.

Resim 32 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, erkekler kısmının ılık bölümü.

Resim 31 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, erkekler kısmının ılık bölümü.

Resim 33 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, erkekler kısmının helâsi.

Resim 34 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, erkekler kısmının sıcaklık kubbesi.

Resim 35 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, erkekler kısmının sıcaklık bölümü.

Resim 36 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, erkekler kısmının sıcaklık bölümündeki eyvanın örtü sistemi.

Resim 37 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, erkekler kısmındaki halvetin örtü sistemi.

Resim 38 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, su kurnası.

Mehmet Özkarcı

Resim 39 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, doğu taraftan görünüş.

Resim 40 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, batı cepheden görünüş.

Resim 41 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, kadınlar kısmının cümle kapısı.

Resim 42 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, kadınlar kısmının soyunmalığı.

Mehmet Özkarcı

Resim 43 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, kadınlar kısmının ılıklik bölümü.

Resim 44 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, kadınlar kısmının ılıklik bölümü.

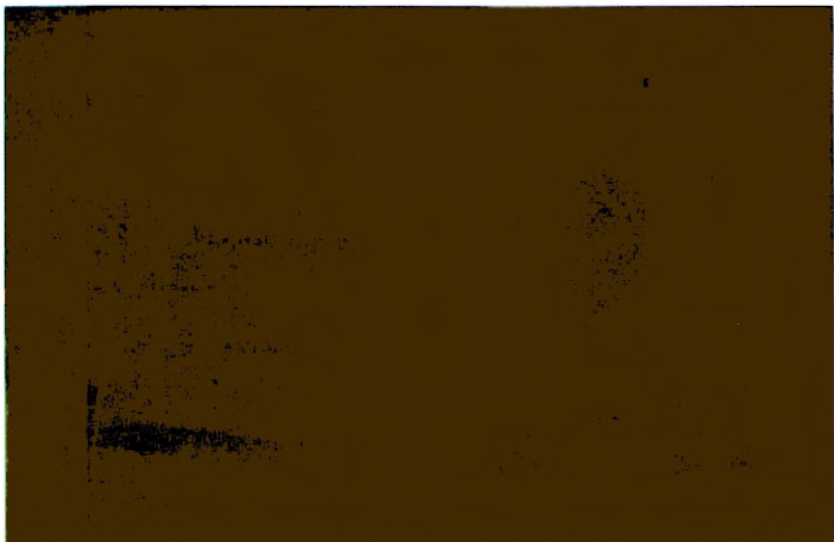

Resim 45 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, kadınlar kısmının sıcaklık kubbesi.

Resim 46 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, kadınlar kısmının sıcaklık bölümü.

Mehmet Özkarcı

Resim 47 - Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, kadınlar kısmının sıcaklık bölümü.

BASRA KÖRFEZİ'NDE BİR ARAP AŞİRETİ: AÇMAN URBANI (1820-1913)

ZEKERİYA KURŞUN*

1- Arap Yarımadası'ndaki Kabile ve Aşiretlerin Osmanlı Belgelerinde Tasviri

Osmanlı Devleti Arap Yarımadası'nı hâkimiyetine aldığı 1517 yılından itibaren karşılaştığı en önemli problem, genellikle göçebe olarak yaşayan bedevi Arap kabile ve aşiretlerini bir düzene sokmak olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bölgeyi ele geçirdiği sıralarda zaten meskûn ahâli ve şehirlerin eskidenberi devam eden belli bir düzeni vardı. Bundan dolayı devlet bu düzeni, bir takım yenilikler ilave etmek suretiyle hemen hemen aynen muhafaza etmişti. Ancak başlangıçta bedevî hayatının özelliklerine bütünüyle vakıf olamayan Osmanlılar, uzun zaman bedevi Arap kabilelerini düzene sokmakla uğraşmıştır.

Devletin söz konusu bedevi Arap kabileleri (urban) hakkındaki bilgi kaynakları; bu seyyar kabilelerin sürekli yaşadıkları veya mevsimine göre konakladıkları yerlerin yakınlarında bulunan valilikler veya mutasarrıflıklar idi. Bu manada en çok istifade edilen yerler, Bağdat, Basra ve Şam vilâyetleri ile Mekke emirliği idi. Ancak gerek Suveyş kanalının açılması ve gerekse Midhat Paşa'nın Ahse seferi (1871) sonrasında, Necid Mutasarrıflığı'nın kurulmasıyla, devletin bu konuda bilgi kaynakları çoğaldı. Buna paralel olarak özellikle Orta Arabistan'da bulunan bedevî kabile ve aşiretler üzerinde devletin doğrudan etkisi de artmış oldu.

Hâlâ tasnif çalışmaları devam etmekte olan Osmanlı Arşivi'nde yüzelli milyon belgenin olduğu tahmin edilmektedir. Bu güne kadar ancak bunların yüzde otuzuna yakını tasnif edilerek araştırmaya açılabilmiştir. Başka bir ifadeyle bu durumda, Osmanlı arşivinde Arap Yarımadası'ndaki kabile ve aşiretleri üzerinde araştırma yapan bir araştırmacı, bu bölge hakkında Osmanlı belgelerinde varolduğunu kabul ettiğimiz bilgi ve belgelerin sadece bir kısmına ulaşabilecektir. Üstelik değişik merkezlerden gelen (Bağdat, Basra,

* Marmara Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Şam, Mekke, Medine, Necid v.s.) bu belgeler de arşivdeki çeşitli tasniflerin içinde dağınık olarak bulunduklarından; tabii olarak araştırmacının çok uzun vaktini alacaktır.

Öte yandan, araştırmalarımız sırasında ulaşabildiğimiz belgelerin yeterli bilgi verdikleri de söylenemez. Zira, söz konusu belgeler (takrir, layiha, tahri-rat, vs.) genelde yazıldıkları tarihteki hadiseleri yansıtmaktadırlar*. Kabileler hakkında verdikleri bilgiler de o hadiselerdeki etkilerine nisbetle çoğalmakta veya azalmaktadır. Ayrıca, askere alınmadıkları ve düzenli vergi ödemedikle-rinden, devletin askerî ve malî teşkilatı için de kaynak teşkil etmeyen bu kabi-leler ile ilgili kayıtlar diğerlerine nisbetle daha zayıftır. Bu yüzden daha zi-yâde bedevî kabile ve aşiretlerin dolaşukları yerlerin stratejik önemine göre, haklarındaki bilgilerin çoğaldığı veya azaldığı görülmektedir.

Bu manada, Osmanlı Devleti için bölgedeki en önemli alan şüphesiz hac yolu güzergahı idi. Devletin çok önem verdiği bu güzergahta bulunan kabile ve aşiretler hakkında oldukça fazla bilgiler bulunurken, diğer taraflardaki kabileler hakkındaki bilgiler ise daha sınırlıdır. Arap yarımadasında irili-ufaklı binlerce kabile bulunmaktadır. Bunların çoğunun birbirleriyle çeşitli şekillerde (akrabalık, ittifak v.s.) ilişkileri vardır. Osmanlı belgelerinde, nüfuz sahibi büyük kabileler hakkında pek çok bilgiler bulunmasına rağmen, bu nüfuzlu ailelere bağlı küçük kabileleri ilgilendiren belgelere ise çoğu kere tesadüfi olarak ulaşılmaktadır. Bu hususu şu örnekler ile açıklamak müm-kündür. Hac yolu üzerinde bulunan ve sürekli yol emniyetini ihlal eden Harb Urbanı hakkında pek çok belge bulunduğu gibi, zaman zaman Necid'te hüküm süren Âl-i Suud ve Âl-i Şammar hakkında da etkili oldukları dönemlere göre, bir hayli belge bulunmaktadır. Ancak son iki gurubun hi-mayesinde yaşayan irili ufaklı diğer kabileler ile ilgili bilgiler öncekilere nis-betle daha azdır. Esasında hemen hemen bütün Arap kabileleri hakkındaki diğer kaynaklar da bu özelliği taşımaktadırlar. Diğer taraftan söz konusu ka-bilelerin yeni ve yakınçağlara ait mahallî kaynakları ise genel olarak sözlü ri-vayetlere dayanmaktadır. Bu açıdan Osmanlı hâkimiyetindeki alanlarda yaşı-yan bedevî Arap kabilelerinin yegane yazılı ve resmî kaynaklarının Osmanlı belgelerinin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bu araştırmamız da

* Bu çalışmanın ortaya çıkması için beni teşvik eden ve destekleyen Acman aşiretine men-sup Dr. Sultan b. Hitlain ile makaleyi okuyarak fikirleri ile katkıda bulunan meslektaşım Doç. Dr. Ufuk Gülsoy'a teşekkürlerimi arz etmeyi bir borç bilirim.

bu düşünceyi pratiğe aktarma gayretinden doğmuş ve bu güne kadar hakkında resmî belgelere dayalı bir araştırma yapılmayan bir aşiret, Osmanlı belgeleri ışığında incelenmiştir.

Araştırmamıza konu olan ve Orta Arabistan'da Ahşa ile Kuveyt arasında yaşayan Acman¹ aşireti de, hakkında az belge bulunan kabilelerden biridir. Bu ifade, Osmanlı arşivinde bizim kullandığımızdan başka belgelerin bulunmadığı şeklinde anlaşılmamalıdır. Şu anda araştırmaya açık olan fonlarda aynı tarihlere tekabül eden fakat henüz açılmamış bulunan tasnifler de bulunmaktadır. Dolayısıyla, onların da araştırmaya açılması ile yeni belgelerin ortaya çıkabileceği şüphesizdir. Öte yandan kabile ve aşiretler hakkında hükümete sunulmuş pek çok layihalar da, genel ifadeler ve onlara karşı takip edilmesi tavsiye edilen politikaları yansıtmaktadır. Aşiret ve kabileleri ayrı ayrı değerlendiren belgelere ise nadiren rastlanmaktadır. Hatta bu durum diğer kaynaklara da aynen yansımıştır. Mesela, bölge hakkında mufassal layihalar sunmuş olan Bağdat valisi Midhat Paşa bile, incelememize konu olan döneme ait hatıralarında, kendi valiliği sırasında Ahşa'ya bağlı 28 büyük bedevî Arap kabilesinin olduğunu söylemekte ancak bunların isimlerini vermemektedir².

2- Muhtelif Osmanlı Kaynaklarında Acman Aşiretleri

Şüphesiz burada kastedilen bütün Osmanlı kaynakları değildir. Ancak konumuz ile alakalı olarak ilk akla gelen bir takım eserlere başvurularak bazı bilgiler derlenmiştir.

¹ Bu hususta Osmanlı arşivinde binlerce belge bulunmaktadır. Ancak bizi ilgilendiren Necid bölgesindeki aşiretler ile alakalı birkaç örnek şöyle sıralanabilir: Cidde Valisi Mehmed Namık Paşanın Necid ve Hicaz Urbanı hakkında 1275 tarihinde sunduğu layihalar. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Meclis-i Mahsus (İMM) 594). Yine aynı şekilde Hicaz, Necid, Asir kabileleri hakkında 1278 tarihinde, Mekke Emiri muavini Muhammed Zeki ile Emirin kardeşi Ali'nin müşterek olarak verdikleri layihada hayli bilgiler bulunmaktadır. (BOA, Sadaret Mektûbî Kalemî (A. MKT. UM.) 522/36.) Necid Mutasarrıflığının kurulmasından sonra, başlangıçta Midhat Paşa'nın yazışmaları ile mutasarrıflıkta görevli memurların yazışmaları dışında da bölge ile ilgi müstakil ve mufassal bilgiler veren layihalar sunulmuştur. Züheyrzade Ahmed'in 1304'te II. Abdülhamide takdim ettiği (BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE) 14/256/126/8) layiha ile, 1308 yılında yine Abdülhamid'e Bağdat İkame Memuru tarafından takdim edilen layiha (BOA, YEE, 14/1188/126/9) müstakil layihalara örnek olarak verilebilir.

² [Midhat], Ali Haydar, Midhat Paşa, *Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı*, İstanbul 1325, s. 116.

Bunların başında özellikle 19. ve 20 yüzyıl Osmanlı Tarihi araştırmaları için en önemli kaynaklardan birisi olan, resmî nitelikli *Devlet Salnâmeleri* ile vilâyet merkezlerinde yayımlanan *Vilâyet Salnâmeleri* gelmektedir. Zira bu salnâmelerde devletin idari yapısı hakkındaki bilgilerin yanı sıra demografik yapısı hakkında da bir hayli malumat mevcuttur. Nitekim kuruluş aşamasında Necid Sancağı'nın bağlı olduğu Bağdat Vilâyeti Salnâmeleri'nde Acman aşiretleri aşağıdaki şekilde tasvir edilmektedir.

1299 yılına ait Bağdat Vilâyeti Salnâmesi'nde Necid livası dahilindeki aşiretler sayılırken Acman aşiretleri en başta zikredilmektedir³. Buna mukabil ertesi yıl basılan salnâmede Acman aşireti söylenmekle kalınmamış bu aşiretin fırkaları da sayılmıştır. Buna göre Acman aşireti, Âl-i Mahfûz, Âl-i Hubeyş, Âl-i Süleyman, Âl-i Hitlan, Âl-i Mağbet, Âl-i Dağın, Âl-i Şamir, Âl-i Müflih, Âl-i Hâdi, Âl-i Şevavle, Âl-i Masra', Âl-i Yahyat ve Âl-i Ziz olmak üzere on üç fırkadan oluşmaktadır⁴.

II. Abdülhamid'in emri üzerine mahmel ile birlikte hicaz bölgesine giden ve döndüğünde (Rebiulevvel 1310/1892), Padişah'a *Hicaz Seyahatnamesi* adıyla mufassal bir kitap takdim eden Süleyman Şefik b. Ali Kemali de, eserinde Necid kabilelerinin tahmini nüfuslarını vermektedir. Ona göre de Acman kabilesi 1310/1892 yıllarında 6000 nüfustan müteşekkildir⁵. Aynı şekilde 1322/1904 tarihinden itibaren Kasım askeri hareketuna iştirak etmiş olan Binbaşı Hüseyin Hüsnü, *Necid Kıtasının Ahval-i Umumiyesi* isimli kitabında, Ahsa dahilindeki aşiretlerinin başında Acman aşiretini zikretmektedir⁶.

3- Osmanlı Belgelerinde Acman Aşiretleri Hakkında İlk Bilgiler

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Arap kabileleri bulundukları mekânlar ve sebep oldukları hadiseler nisbetinde Osmanlı belgelerinde yer almışlardır. Araştırmamıza konu olan Acman aşireti de, incelediğimiz belgeler arasında

³ *Bağdat Vilâyeti Salnamesi* 1299, Def'a 3., s. 128.

⁴ *Bağdat Vilâyeti Salnamesi* 1300 Def'a 4, s. 212. (Halbuki yukarıda bahsi geçen başka bir belgede ondokuz fırkadan oluştuğu yazılmaktadır).

⁵ Söylemezoğlu Süleyman Şefik b. Ali Kemali, *Hicaz Seyahatnamesi*, Daru'l-hilafe 1308/1310, İstanbul Üniversitesi Tarih Yazmaları Nr. 4199, s. 354.

⁶ Hüseyin Hüsnü, *Necid Kıtasının Ahval-i Umumiyesi*, Kostantiniyye 1327, s. 45.

ilk olarak, Cemaziyelâher 1236/ Şubat 1820 tarihinde Mekke-i Mükerrreme Muhafızı Ahmed Bey'in Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya yazdığı ve O'nun da İstanbul'a gönderdiği bir mektupta zikredilmektedir. Bu tarihte Necid ve Hicaz bölgesinin Mısır'a bağlı olduğu düşünülürse benzeri belgelerin Mısır arşivlerinde de bulunması gerekmektedir.

1236/1820 senesi Necid tarihinin en çalkantılı dönemlerine rastlamaktadır. Vehhabiliği şiar edinmiş Âl-i Suud'un burada tesis ettiği idare iki yıl kadar önce İbrahim Paşa'nın seferiyle sona erdirilmiş ve ailenin ileri gelenleri Kahire'ye götürülmüştü. İbrahim Paşa 1819 ortalarına kadar Necid ve civarında sürdürdüğü faaliyetleri sırasında bedevilerin ileri gelenlerinden birçoğunu devletin temsilcisi olarak tayin etmiştir. Bu arada Âl-i Suud ile müttefik olan Muhammed b. Mişari, Ali b. Şeyh ve oğlu Sa'd ile birlikte bir takım urban şeyhinin af dilekleri kabul edilerek serbest bırakılmışlardı⁷. 1819 yılının sonlarında, İbrahim Paşa tarafından affedilen Muhammed b. Mişari, vehhabilerin merkezi Dir'iyye'nin tahribi sırasında başsız kalarak sağa sola dağılan bir takım urbanı başına toplayarak emirliğini ilan etmişse de başarılı olamamıştır. Akabinde 1820'de Abdullah b. Suud'un oğlu İmam Mişari da aynı yolu deneyerek kendisini emir ilan etmiştir. Fakat her ikisi de Necid içlerine gönderilen Osmanlı Devleti'nin memurları vasıtasıyla kontrol altına alınmışlardır.

3 Cemaziyevvel 1236 tarihli belge ise yukarıda zikredilen olaylara işaret etmekte ve Acman kabilesinin o sıradaki konumunu şu şekilde dile getirmektedir:

Faysal el-Düveys [Mutayr Kabilesi Reisi] ve Muhammed b. Rabi'an'dan [Uteybe Kabilesi şeyhi] mektuplar getiren adamlarımız İbn Arifan ve arkadaşları tarafımıza gelmişlerdir. Hayli zamandır firarda olan Türki, [Suud ailesinden İmam Türki] Acman, Kahtan ve Arız-i Sebi'i kabileleriyle ittifak edip bundan bir süre önce Dir'iyye'de yakalanarak bir konak mesafedeki Sudus'de hapsedilmiş olan Miş'ar⁸ adlı müfsidi kurtarmak arzusuyla, ansızın Dir'iyye'ye

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HH) 36068.

⁸ Bu konu mahalli bir kaynak olan *Tuhfetü'l-Müstefid*'de şöyle anlatılmaktadır: Mişari b. Muhammed b. Muammer, Dir'iyye, Riyad ve civarını istila ettiği sırada Mutayr Kabilesi reisi Faysal B. Düveys'e haber göndererek, kendisine yardım etmelerini istemiştir. Onun Dir'iyye'ye gönderdiği bir takım adamları ansızın şehre girip İmam Mişari'nin konağını kuşatmışlar ve onu esir alarak hapsedmişlerdir. Bu durumu öğrenen Faysal b. Türki de Dir'iyye'ye gelerek burada bir ziyafet vermekte olan Muhammed b. Mişari'yi ve oğlunu yakalayıp hapsedirmiş ve İmam

gelmiştir. Burada İbn Muammeri yakaladıktan sonra, İbn Muammer'in Riyad'da mukim oğlunu da yakalatarak hapsedirmiştir. Ayrıca Sudus'de Mişari'nin muhafazasında bulunan İbn Muammer'in adamlarına da mektuplar yazdırılarak Mişari'nin serbest bırakılması istenmiştir. Mişari tam serbest bırakılacağı esnada, Dir'iyye yakınlarında bulunan adamlarımızdan Halil Ağa, Faysal el-Düveyş ve Muhammed b. Rebi'an gazvelerde bulunarak Sudus'e varmışlar ve Mişari'yi İbn Muammer'in adamlarından alıp, zincirleterek kendi muhafazaları altına almışlardır. Bu arada oraya ulaşan Türkî'nin ve İbn Muammer'in adamları derhal geri dönerek durumu Türkî'ye haber vermişlerdir. O da, çaresiz bir şekilde Mişari'yi kurtarmak sevdasından vazgeçmiş ve İbn Muammer ile oğullarını öldürmüştür. Türkî, yanında bulunan Acman, Kahtan ve Arîz-i Sebi'î urbanıyla Riyad taraflarına gittiği de İbn Arifan'ın raporundan ve diğer şeyhlerin ifadelerinden anlaşılmıştır⁹.

Yukarıdaki belge, Acman kabilesinin, daha sonraları bölgede önemli bir güç oluşturacak olan Suud ailesinden İmam Türkî ile ittifak içinde olduğunu göstermektedir. Bu tarihten sonraki belgelerde, gerek İmam Türkî ve gerek onun halefleri hakkında birçok bilgiler bulunmasına rağmen, maalesef Midhat Paşa'nın Ahsa seferine kadar, bölgede önemli olaylara iştirak etmiş olan Acman aşiretleri hakkında şimdilik başka kayıtlara rastlanılmamaktadır.

İlk vehhabî hareketinin 1818 yılında İbrahim Paşa tarafından bastırılmasından sonra, vehhabilerin merkezi olan Dir'iyye de bir daha imar edilmeyecek surette tahrîp edilmişti. Daha sonra vehhabileri etrafında toplayarak yeniden mezhebin canlanmasını sağlayan İmam Türkî, kendisine merkez olarak Dir'iyye yerine bugün de Suudi Arabistan'ın başkenti olan Riyadı seçmiştir. Yukarıdaki belgeden anlaşıldığına göre, Riyad'ın vehhabiler tarafından merkez edinilmesinde Acman, Kahtan ve Arîz-i Sebi'î kabileleri Suud ailesine yardımcı olmuşlardır.

Mişari'yi bırakmadığı takdirde kendilerini öldüreceği tehdidinde bulunmuştur. Muhammed b. Abdullah b. Abdulmuhsin Âl-i Abdulkadir el-Ensari el- Ahsai, *Tuhfetü'l-Müstefid bi Tarihi'l Ahsa fi'l-Kadim ve'l-Cedid*, (Bundan sonra *Tuhfetü'l-Müstefid*) Riyad 1982 (3. Baskı) s.146-47. Nitekim bizim de verdiğimiz belgede İmam Türkî'nin, İbn Muammere bu konuda mektuplar yazdığını anlaşılmaktadır. Aynı kaynak, Belgede geçtiği gibi Halil Ağa ve Faysal ed-Düveyş'in İmam Mişari'yi teslim aldıklarını ilave etmektedir. Ancak Muhammed b. Rebi'an'dan söz etmemektedir. *Tuhfetü'l-Müstefid*, s. 147.

⁹ BOA, HH 19557 B.

4- Midhat Paşa'nın Ahsa Seferi¹⁰ ve Acman Aşireti

1869 yılında Bağdat valiliğine atanan Midhat Paşa, kısa bir süre önce Osmanlı Devleti'nde uygulanmaya başlanan yeni vilâyet sisteminin burada da tatbiki için çalışmalar başlatmıştır. Bağdat ve civarında giriştiği imar ve inşaa faaliyetleri yanı sıra¹¹ Bağdat'ın etrafındaki bedevî aşiretlerin meydana getirdiği asayişsizliğin önlenmesi için de büyük gayretler sarfetmiştir¹². Ancak, Midhat Paşa'nın esas arzusu Basra Körfezi ve Arap Yarımadası'nda yaygınlaşmaya başlayan İngiliz nüfuzunu önlemek idi. Arap Yarımadası'nın denetim altına alınmasının Bağdat'ın siyasi ve ekonomik yönden güçlendirilmesine bağlı olduğuna inanan Midhat Paşa, burada hızlı bir islahat hareketine girişmişti. Akabinde de 1866'dan beri Kuveyt'te sürdürülen ve Basra'ya bağlanmak suretiyle, Osmanlı Devleti'nin oradaki nominal nüfuzunu gerçek hâkimiyete dönüştürme faaliyetlerini de hızlandırmıştır. Bu gayretinin temeline, çeşitli sebeplerden dolayı uzun zamandan beri ihmal edilmiş olan Basra Körfezi'nde, Kuveyt'ten Maskat'a kadar, hatta bütün Arap Yarımadası'nda devletin doğrudan nüfuzunun kurulması isteği yatmaktaydı. Nitekim Midhat Paşa, Kuveyt meselesi¹³ hakkında Babîâlî'ye gönderdiği bir layihasında, Kuveyt'in öneminden bahsederek, İngilizler'in Bahreyn üzerinde nüfuz kurduklarını, şimdi sıranın Bahreyn ile Kuveyt arasındaki Ahsa ve Katîf sahillerine geldiğini; bunu da Kuveyt'in işgaliyle neticelenebileceğini bildirmiştir. Bu yüzden orada tesis edilecek idarenin son derece önemli olduğunu söyleyen Midhat Paşa, böylece Ahsa'nın korunabileceği gibi, Bahreyn'in de elde edilebileceğini hatırlatmıştır¹⁴. Acman aşireti o sıralarda yukarıda adı geçen bölgelerde dağınık bir şekilde yaşamaktaydılar.

Midhat Paşa bu fikirleri doğrultusunda önce, Kuveyt'teki Âl-i Sabah ailesini celbederek onları Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde bulunmalarının önemine ikna etmiş ve Kuveyt şeyhini kaymakam olarak tayin etmiştir. Akabinde, Basra tersanesini de bir düzene sokan Paşa, artık Necid ve Ahsa'da devletin mutlak kontrolünün sağlanabileceğine kanaat getirmişti.

¹⁰ Burada Ahsa seferinin teferruatlarına girilmemiştir. Ancak, Acman aşiretlerinin sefer sırasındaki rolünün iyi anlaşılabilmesi için, yine Osmanlı belgelerine dayanarak sefer hakkında özet bilgi verilmiştir.

¹¹ BOA, *Ayniyat Defteri* 851, s. 68-69, 97-98.

¹² BOA, *Ayniyat Defteri* 851, s.72; Zevra, 14, 21,27 Teşrinievvel 1285, Nr. 30, 31, 32.

¹³ Babîâlî Hariciye Nezaretü, *Kuveyt Meselesi*, Dersaadet 1334, s. 1-10.

¹⁴ BOA, *Dosya Usulü İradeler Tasnıfı (DUİT)* 69/2.

Aynı sıralarda, Babiâli'nin de Arap Yarımadası'ndaki siyasetine yeniden göz atma ihtiyacı hissettiği anlaşılmaktadır. İngiltere'nin muhalefetine rağmen Kuveyt'teki idare binalarına ve gemilere Osmanlı sancağının çekilmiş olması, uzun zamandır Osmanlı Devleti'nin dış politikasında sürmekte olan zaafının yavaş yavaş değişmekte olduğunun bir işaret idi. Ayrıca Suveyş kanalının açılması da Osmanlıların önüne Arap Yarımadası'nda hâkimiyetlerini güçlendirmeleri konusunda yeni fırsatlar koymuştu. Bu hususu, Babiâli'nin 1871'de Yemen vilâyetine gönderdiği bir yazıdan açıkça anlamaktayız. Söz konusu yazıda, Suveyş kanalının açılmasıyla Bahriye Nezareti'nin Basra Körfezi ve Kızıldeniz'e daha kolay ulaşabileceği, ayrıca Basra tersanesinin ıslahı ve Kızıldeniz'de liman ve üslerin kurulmasıyla, devletin Arap Yarımadası sahillerinde gücünü kolayca gösterebileceği belirtilmekteydi. Böylece bölgedeki Arap şeyhleri ve kabile reislerinin devlete olan bağları da kuvvetlendirilmiş olacaktı¹⁵.

Babiâli ile Midhat Paşa'nın fikirleri arasındaki bu uyumluluk Ahsa seferinin fikri arka planını oluşturmuştu. Bundan sonra Midhat Paşa, Ahsa seferini başlatabilmek için uygun fırsatlar beklemeye başladı. Nitekim bu fırsat, Osmanlı Devleti tarafından daha önce babasının yerine Necid kaymakamı olarak tayin edilmiş¹⁶ olan Abdullah b. Faysal ile kardeşi Suud arasında çıkan ihtilafın şiddetlenmesiyle ortaya çıkmış oldu.

5- Acman Aşireti - Suud b. Faysal İttifakı

Vehhabî emirlerinden Suud b. Faysal'ın, kardeşi Abdullah'a olan muhalefeti henüz babaları hayatta iken başlamıştı. Hatta Palgrave, 1864'te Riyad'ı ziyareti esnasında Abdullah'ın kardeşi Suud'u öldürmek için kendisinden zehir istediğini iddia etmektedir¹⁷. Babaları Faysal ise, öldüğünde yerine oğlu Abdullah'ın geçmesini tavsiye etmişti. Nitekim öyle oldu. Başlangıçta, taraftarlarıyla bu duruma muhalefet eden Suud, emirliği ele geçirmek için bir kısım faaliyetlerde bulundu. Ancak Osmanlı Devleti'nin Abdullah'ı babasının yerine Necid kaymakamı olarak tayin etmesi Suud'u zor durumda bıraktı. Suud, kardeşine nazaran bedeviler tarafından daha çok sevildiğinden davasından vazgeçmeyerek muhalefetini sürdürdü. Bir ara Ahsa ve Katıfı zabte-derek, buradan geçen İranlı hacı ve ziyaretçilerin geçişlerin de engellemeye

¹⁵ BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (İMM)* 1661 (Lef: 5).

¹⁶ BOA, *İMM* 1381 (Lef: 2).

¹⁷ Z. Freeth- V.Winstone, *Explorers of Arabia*. London 1978, s. 186-87.

kalkıştı¹⁸. Suud, kardeşine karşı ittifaklar oluşturmak ve arka bulmak için o sıralarda Osmanlı Devleti ile problemleri olan Asîr şeyhi Muhammed b. Ayid'e müracaat etmiş ancak ondan yüz bulamamıştır. Arkasından Necran'daki Âl-i Murra ve Âl-i Şamir aşiretlerine başvurarak onlardan bir kısım mal ve savaşçı yardımı alıp kardeşi Abdullah'ın üzerine gitmiş fakat yenilerek geri dönmüştür.

Daha sonra Bahreyn ve Katar şeyhliklerinden yardım alma teşebbüslerinde de bulunan Suud b. Faysal, buralardaki dahili çekişmelerden ve İngiliz nüfûzundan istifadeyle hayli kuvvet ve itibar kazanmıştır. Mahallî bazı kaynakların zikrettiğine göre; Suud b. Faysal, Bahreyn'den Âl-i Halife'ye mensub Ahmed b. Gatem¹⁹ ve adamları ile hareket ederek²⁰ Ahsa'nın Uceyr limanına gelmiş ve burada Âl-i Murra ve el- Acman aşiretleriyle²¹ birleşerek Ahsa üzerine yürümüştür.

Yukarıda bahsi geçen hadiseler cereyan ederken Şubat 1870'de bölgenin durumu hakkında Babiâli'ye bir rapor takdim eden Midhat Paşa şu hususlara dikkatleri çekiyordu:

Esasında Necid'in bir parçası olan Bahreyn'e İngilizler bir müddetten beri müdahalelerini sürdürmektedirler. İngilizler uzun zamandır göz diktikleri Maskat İmamı Azzan'ı kandırarak orayı zabtedip tasarruflarına aldıktan sonra, bir süre önce de Bahreyn'e gelerek eski Bahreyn Şeyhi Muhammed b. Halife ve yeni şeyhi Muhammed b. Abdullah'a İngiliz tabiiyetine geçmelerini teklif etmişler ancak olumlu cevap alamamışlardır. Bunun üzerine onları tutuklayıp Bombay'a göndererek yerine İngiliz taraftarı olan İsa [İsa b. Halife] adında birini tayin etmişlerdir. Necid emirliği yüzünden aralarında husûmetin başgöstermesi ve neticede Abdullah'ın Necid Kaymakamı olarak tayin edilmesinden dolayı kardeşi Suud da Maskat taraflarına çekilerek İngilizlerin taraftarı ve aynı zamanda Abdullah'ın düşmanı olan Azzan ile birleşmiştir. Abdullah da bunlardan intikam almak gayesiyle harekete geçtiğin-

¹⁸ BOA, *Ayniyat Defteri* 851, s. 35.

¹⁹ Ahmed b. Gatem, o sıralarda Bahreyn'in en nüfuzlu şahsiyetlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Bahreyn idarecileri ile de akrabalığı olan Ahmed b. Gatem'in Suud b. Faysal'a yardımının gerekçesi hakkında mâlesef bilgimiz bulunmamaktadır.

²⁰ *Tuhfetu'l-Müstefid*, s.168.

²¹ *Tuhfetu'l-Müstefid*'te, Acman kabilelerinin daha önce Abdullah b. Faysal karşısında Milh ve et-Tab'a mevkilerinde aldıkları yenilginin intikamını almak için kolayca Suud b. Faysal'a yardıma koştuıkları belirtilmektedir. *Ag.e.*, s. 167.

den, bu durum, oralarada ecnebî müdahalelerine imkân verir hale gelmiştir. Bir süre önce Osmanlı tabiiyetine geçmiş olan Kuveyt Kaymakamı ile yapılan muhaberede, bölgeyi tarassut ederek vilâyete bilgi vermesi istenmiştir. Ondan da gelen istihbarata göre, Abdullah kalabalık bir toplulukla Maskat taraflarına gittiği halde fazla ilerlemeye cesaret edemiyerek Ahsa'ya geri dönmüştür. Kardeşi Suud ve müttefiği Azzan, İngilizler'in desteğini alarak ona karşılık vermek için faaliyete geçmişler ve bu amaçla altı parça İngiliz gemisi Ahsa sahillerine göndermişlerdir²².

Midhat Paşa aynı yazısında kısa bir süre önce Kuveyt'in idaresinin bir düzene sokulduğunu belirterek, şimdi de Necid Kaymakamı Abdullah'a düşmanlığını bir tarafa bırakması için Muntefik emirleri vasıtasıyla tavsiyelerde bulunulduğunu da eklemiştir. Ayrıca muhalifi olan kardeşi Suud'a da yine aynı araçlar ile haberler gönderilerek celbine teşebbüs edildiğini söyleyen Paşa, bunların zayıf tedbirler olduğunu, ve daha mükemmel tedbirler alınabilmesi konusunda da talimatlar beklediğini arzemiştir²³.

Arızasından da anlaşılacağı üzere Midhat Paşa, asker göndermeden Necid ve Ahsa'da işlerin düzene sokulabileceğine inanmıyordu. Bu yüzden aynı yılın sonbaharında Babiâli'den gerekli izni alana kadar da boş durmadı. Bölgenin durumunu keşfetmek üzere, Bağdat'taki vilâyet memurlarından bu işe ehliyetli birkaç kişiyi Asur Vapuruyla tüccar kılığı ve kimliği altında Ekim 1870 başlarında Katif, Ahsa, Bahreyn ve Maskat taraflarına göndermiştir²⁴.

Suud, kardeşi Abdullah'tan daha tedbirli ve aynı zamanda anne tarafı bedevî olduğu için Necid kabilelerine daha sevimli geliyordu. Öte yandan vehhabilik konusunda da kardeşi kadar katı olmadığı için vehhabî muhalifi kabileler tarafından da kolayca taraftar bulmaktaydı. Necid'deki kabileler üzerinde kazandığı bu nüfûzunu İngilizlerden aldığı maddî ve manevî destek sayesinde daha da güçlendirmişti. Yukarıda bahsi geçen keşif heyeti dönüşlerinde Suud'un kardeşinin üzerine gitmek üzere Katif ahâlisi ve civardaki urban ve (burada kasdedilenlerin *Acman* ve *Mutayr* aşiretleri olduğu daha sonraki yazışmalardan anlaşılacaktır) Bahreyn Şeyhi ile anlaştığına dair istihbarat edindiklerini bildirmişlerdi. Nitekim kısa bir süre sonra bu istihbarat doğrulanmıştı.

²² BOA, İMM 1677, Lef: 6.

²³ Aynı Vesika.

²⁴ Midhat Paşa..., s. 107.

Midhat Paşa 21 Ocak 1871'de İstanbul'a çektiği telgrafında, Abdullah'ın kardeşi ve düşmanı olan Suud'un Maskat taraflarından topladığı askerlerle ve İngilizler'in yardımıyla Basra Körfezi'ndeki Katîf ve Ahşa ve diğer bazı bölgeleri zabtettiğini bildirmiştir. Bu durumda Necî sahillerinde idare fiili olarak Suud'un eline geçmişti²⁵. Nitekim Midhat Paşa da yukarıda belirtilen telgrafında, asker gönderilerek Necî bölgesi Suud'un elinden kurtarılmadığı takdirde daha önce yaşanan Yemen meselesinden daha vahim bir hale geleceğini söylüyordu²⁶.

Midhat Paşa, Katîf taraflarına asker çıkartıp Abdullah'ın taraftarlarının desteklenmesi ve düşmanlarının da Ahşa Kıtası'ndan çıkarılması suretiyle oraların emniyet altına alınmasının yegane tedbir olduğuna inanmaktaydı. Paşa, bu tahriratında Ahşa üzerine düşündüğü askeri hareketin planlarını ve bunun için asker, mühimmat, vapur v.s. cinsinden nelere ihtiyaç duyduğunu da aktararak bu konuda ne kadar kararlı olduğunu göstermiştir²⁷.

Bu arada Suud'un da boş durmayıp, ittifakına Cebel-i Şammar emiri İbn Reşid'i aldıktan sonra, Abdullah'ı sığındığı Kasım bölgesinden de kaçırtmıştı. Ayrıca Irak taraflarında da bir kısım urban ve aşiretleri tarafına çekmek için faaliyetlerde bulunduğu 16 Mart 1871'de Bağdat'tan gelen başka bir telgrafdan anlaşılmaktadır²⁸.

Midhat Paşa bir yandan Babiâli ile bu konudaki yazışmaları sürdürürken, diğer yandan da Şubat ayı başlarında çöl içerilerinde perişan bir durumda olan Abdullah b. Faysal'a teşvik ve destek babında bir mektup göndermiştir. Kısa bir süre sonra, Abdullah, kendisine ulaşan bu mektup sayesinde Aneze gibi bazı aşiretleri celbederek kuvvet toplamaya çalışmış ve Bağdat'a da bir adam göndererek resmen yardım talebinde bulunmuştu²⁹.

Midhat Paşa'nın Ahşa seferi hazırlıkları yaptığı haberlerinin yayılması İngiltere'yi telaşa düşürdüğü gibi, bölgedeki aşiretlerin arasındaki dengelere de tesir etmiştir. Nitekim Paşa seferin hemen başında, 6 Safer 1288/26 Nisan 1871 tarihinde Sadaret'e bilgi vermek için yazdığı tahriratında bu konuda şunları söylemektedir:

²⁵ Saudi Arabia Government (SAG), *Memorial I*, s. 247.

²⁶ BOA, İMM 1667 (lef: 3).

²⁷ Aynı Vesika, (Lef: 4).

²⁸ Aynı Vesika (Lef: 5).

²⁹ Aynı vesika, (Lef: 6).

...Necid'in hal-i hazırı hakkında Abdullah b. Faysal'dan ve Kuveyt kaymakamından alınan haberlere göre; önce Bağdat'tan askeri kuvvetlerin sevk olunacağı, akabinde de askerin hareket ettiğinin haberleri aşiretler ve urban arasında yayılması üzerine, bütün urban Abdullah b. Faysal'a bağlılıklarını bildirmişlerdir. Suud b. Faysal'ın yanında ise sadece Acman kabilesi kalmıştır. Suud da Bahreyn taraflarına kaçma hazırlıkları içindedir. Abdullh b. Faysal ise, yanında bulunan aşiret ve urban ile, Riyad-Ahsa arasında Rahime denilen mevkide askerin gelmesini beklemektedir. Aynı şekilde Aneze urbanının da Kuveyt'in üst taraflarında bekledikleri anlaşılmıştır. Askerlerin ise Müntefikten kendilerine katılacak şahıslar ile birlikte, Basra'dan hareket ederek Nisan sonlarına doğru Katîf'a ulaşacakları tahmin edilmektedir..³⁰.

Belgeden de anlaşılacağı üzere Ahsa seferinin başladığı sıralarda Suud b. Faysal'ın yanında kalan sadece Acman kabileleri olmuş ve bu durum seferin sonuna kadar sürmüştür.

Bütün hazırlıklarını tamamlayan Bağdat, Nafiz Paşa kumandasındaki askeri sevkıyatı başlatmış ve Mayıs'ın başlarında bütün kuvvetler, mevcudlarıyla birlikte nehir vapurlarıyla Basra'dan Fave'ye ulaşmıştı. Buradan, askerler normal vapurlar ile mühimmât ve erzak ise yelkenliler ile 17 Mayıs'ta hareket ettirilerek Kuveyt'e sevk edilmişlerdi. Burada büyük bir törenle karşılanan ordu Kuveyt'in doğusunda kurulan kampta bir gün kalmıştır. Ertesi gün Nafiz Paşa kumandasındaki ordu, Kuveyt Kaymakamı Abdullah el-Sabah'ın da gemilerinin iştirakiyle denizden hareket ederken; Kuveyt civarında orduyu desteklemek üzere toplanmış olan aşiret ve kabile kuvvetleri de Katîf üzerine gitmek için karadan hareket etmişlerdir³¹. Kuveyt'ten hareket edildiğinin dördüncü günü Re'su't-tennure denilen mevkiye ulaşan birlikler 26 Mayıs'ta karaya çıkmıştır.

Nafiz Paşa, sırayla Katîf, Demmam ve civarını ele geçirerek burada bulunan Suud'un kuvvetlerini etkisiz hale getirmiş ve elde edilen kalelere yeterli sayıda asker ve muhafız bırakarak, 7 Haziran'da daha önce ele geçirilen Katîf'a dönmüştür³².

Aynı gün Nafiz Paşa, Bağdat vileyetine çektiği telgrafında şu bilgileri veriyordu:

³⁰ BOA, *İrade Dahiliye* (İD) 44002 (Lef: 3).

³¹ Aynı vesika, (Lef: 2); *Ayniyat Defteri* 851, s.114, 170.

³² Aynı Vesika, (Lef: 5).

*Katîf Kalesi savaşılararak, etrafında kaleleri olup içinde toplar bulunan Demmam, Anek, Dareyn ve Tarût kaleleri ise savaşılmadan alınmıştır. Bunların içinde bulunan elli kadar demir ve tunç top ile haylica mühimmât ve cephane de ele geçirilmiştir. Ayrıca Katîf'ın etrafındaki kasaba ve köyler tamamıyla devlete itaatlerini bildirmeleri üzerine yedi sekiz aşiretin şeyh ve reisleri de ordugâha gelip itaatlerini arzemişlerdir*³³. Bunların hepsine emân verildiğini belirten Paşa, şimdilik Katîf ve çevresinde bir problemin olmadığını da ilave etmiştir.

Katîf'ta bir takım düzenlemeler yapan Nafiz Paşa son gelişmeleri ise 12 Haziran'da Bağdat'a çektiği telgrafıyla bildirmiştir. Buna göre Katîf ve sahilleri tamamen emniyet altına alınmış ve ahaliye de güven verilmiştir. Nafiz Paşa yakında Ahşa tarafına gitmek üzere hazırlıklar yaptığını belirterek nakliyat için itaatlerini arzetmiş aşiret ve kabilelerden bin deve tedarik etmekte olduğunu ilave etmiştir³⁴.

Kendisine ulaşan bu bilgilerin ışığında Midhat Paşa, 21 Haziran'da Sadaret'e bir layiha takdim ederek o güne kadarki gelişmelerle ilgili değerlendirmelerini bildirmiştir. Paşa ayrıca, Katîf ile yapılan muhaberelelerin neticesinde harekâtın arzu edildiği şekilde devam ettiğini ve halkın gönlünün kazanıldığını belirterek, Padişah'ın tebriklerinin de kumandana iletiliğini de ifade etmiştir. Necid Kıtası'nın en müstahkem mevkiinin ele geçirildiğini ve daha büyük ve geniş olmakla birlikte istihkamları zayıf olan Ahşa Kıtasının da kolayca ele geçirebileceğini belirten Paşa, şimdilik Katîf'tan oraya yapılacak sevkıyatın hazırlığının sürdüğünü de ilave etmiştir³⁵.

Tam bu sıralarda Abdullah b. Faysal da Mekke Emirliği ve Hicaz vilâyetine tarihsiz birer mektup göndererek³⁶, Necid'deki son durumu bildirmiştir. Abdullah b. Faysal Hicaz Valiliğine yazdığı mektubunda şöyle demektedir:

³³ *Aynı Vesika*, (Lef: 9).

³⁴ BOA, İD 44196, (Lef: 4). Midhat Paşa da Katîf'i ziyaretinden sonra Sadaret'e takdim ettiği layihasında aynı hususa değinerek, Katîf ve civarının bütünüyle Şii olmasından ötürü Necid kaymakamlarından eziyetler gördüklerini, hatta ev ve dükkânlarının bile tahrip edildiğini söylemektedir. BOA, İD 44930, (Lef: 4).

³⁵ BOA, İD 44196, (Lef: 1).

³⁶ Mekke Emâretü'ne yazılan mektubun süreti 21 Haziran 1871'de Mekke Emiri ve Hicaz Valisi'nin ortak arzısı ile Sadaret'e takdim edilmiştir. Bundan, söz konusu mektupların Haziran ortalarında yazıldığı anlaşılmaktadır. *Aynı Vesika*, (Lef: 2).

.. Bu tarafların durumundan sual edilirse, Necid diyarından çıkarak kuzeye doğru giderken, Suud'un zulmüne tahammül edemeyen Necid ahalisi geri dönmemizi talep etmiştir. Bunun üzerine geri dönülmüş ve şu anda da Necid ahalisi genel olarak itaat altına alınmıştır. Suud ile taraftarları olan Acman cemaatı üzerine Bağdat vilâyeti aracılığıyla on adet gemi ile asker gelmektedir...³⁷

Mekke emirine yazdığı mektupta da benzeri ifadeler kullanan Abdullah b. Faysal kardeşi Suud ve yanındaki aşiretler için şu bilgileri vermiştir:

... geleceğimi haber alan ahali Suud'un taraftarı ve müteallikaunun hepsini Riyad'tan kovmuşlardır. Onlar da Benî Temîm kabileleri merkezi olan Huta'ya gitmişlerse de oradan da kovulmuşlardır. Bu arada bir takım yağma ve gasb hareketlerine de girişmişlerse de tarafımdan engellenmişlerdir. Suud'u bulmak üzere Cudeh tarafına adam gönderilmiştir. Başu iyice sıkışan ve Ahşa'nın sağ taraflarını mekan tutan Suud'un yanında Acman taifesinin dışında hiç kimse kalmamıştır...³⁸

Abdullah b. Faysal'ın ifadelerinden, en büyük rakip olarak Acman aşiretlerini gördüğü anlaşılmaktadır. Öyleki, Midhat Paşa'nın seferinin bile Acman aşiretleri üzerine yapıldığını düşünmektedir.

Midhat Paşa, Nafiz Paşa'nın, Katîf taraflarından gönderdiği telgrafa 22 Haziran tarihli telgrafa dayanarak 1 Temmuz'da Sadaret'e çektiği telgrafiyle son gelişmeleri bildirmiştir. Buna göre:

Suud ailesinden memnun olmayan Katîf ve civarındaki Es-Sebî', Ğırsan, Es-Samleh, el-Abidin, Es-Siyafe, el-Avarim, el-Ali, el-Muhenna, Şiru's-Sabiyyeh, el-Amayir, Ez'a, İbn Hâcir, el-Hamdâm, Cebur, Benî Nehd, Reşayide gibi onaltı kabileye mensub Necid Urbanı Nafiz Paşa'nın ordugâhına gelerek devlete itaatlerini bildirmişlerdir. Geride kalan Mutayr ve Acman aşiretlerinin de yakında gelip itaatlerini arzedeceklerine dair haberler alınmaktaydı³⁹.

Diğer taraftan Katîf'teki düzenlemelerini ve daha önce belirtilen sefer hazırlıklarını tamamlayan Nafiz Paşa, Haziran ayı sonlarına doğru Ahşa'ya gitmek üzere harekete geçmiştir. Yaklaşık on oniki günlük bir yolculuk neti-

³⁷ BOA, İD 44196 (Lef :3).

³⁸ Aynı Vesika.

³⁹ BOA, İD 44142, (Lef: 2).

cesinde harekâtı planlandığı biçimde tamamlayan Nafiz Paşa, başta Ahsa'nın merkezi Hufûf olmak üzere bütün Ahsa bölgesine hakim olmuştur. Suud adına Ahsa civarındaki kalelerde muhafızlık yapanların çoğu askerî birliklerin hareketini duyunca firar ettiklerinden önemli bir mukavemetle de karşılaşmamıştır⁴⁰.

Nafiz Paşa 15 Temmuz'da Midhat Paşa'ya çektiği telgrafında, askerinin Ahsa'ya hakim olduğunu ve cuma günü Hufûf camisinde hutbenin askerî müftü Seyyid Davud Efendi tarafından Padişah adına okunduğunu bildirmiştir⁴¹.

Aynı sıralarda Hicaz valisi ve Mekke emirinin müştereken Babıâli'ye yazdıkları 23 Temmuz 1871 tarihli bir raporda son durumlar hakkında bilgi vererek, Suud b. Faysal ve Acman kabileleri arasındaki ittifaka dikkat çekmekteydiler. Söz konusu yazıda; *Suud b. Faysal'ın Acman Kabileleri ile ittifak ederek Riyad'ı istila ettiğini ve Abdullah b. Faysal'ın da Kahtan taraflarına çekilerek Hicaz'dan yardım istediği* de özellikle belirtilmişti. Abdullah b. Faysal'ın yardım isteği üzerine bir fırka askerî harekete geçiren Hicaz vilâyetinin bu davranışı Dahiliye Nezareti tarafından uygun bulunmamıştır. Nitekim, 30 Temmuz 1871 tarihinde, Dahiliye Nezareti'nin Hicaz vilâyetine gönderdiği yazıda, söz konusu askerlerin derhal geri çekilmesi istenmiştir⁴².

Dahiliye Nezareti'nin bu tavrı, esasında, Abdullah b. Faysal'ın Bağdat vilâyeti yerine Hicaz'dan yardım istemiş olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Zira bu tavrı ile Abdullah, adeta, Bağdat vilâyetinin Necid ve Ahsa'daki uygulamalarından rahatsız olduğunu imâ etmişti.

6- Acman Muharebesi

Nafiz Paşa Ahsa'ya hakim olduktan sonra, burada bir takım askerî ve mülkî düzenlemeler yapmaya başladı. 1871 yılının sonbaharına kadar süren bu düzenlemeler sırasında en çok üzerinde durduğu husus kabile ve aşiretlerin devlete itaatlerini sağlamak olmuştur. Ancak, gerek Osmanlı belgelerinden ve gerekse Suud kaynaklarından anlaşıldığına göre, aynı yılın sonlarına doğru, Suud b. Faysal yanındaki kabileler ile Ahsa'ya saldırarak buranın idaresini yeniden ele geçirmeye çalışmıştır.

⁴⁰ BOA, İD 44230, (Lef: 5).

⁴¹ BOA, İD 44409.

⁴² BOA, *Ayniyat Deteri* 871, s.179.

Suudî Arabistan kaynakları Suud b. Faysal'ın bu girişimini el-Murra ve diğer bir kısım kabileler ile yaptığını söylemektedir⁴³. Buna karşılık Osmanlı belgelerinde muharebenin detayları hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte, Ahsa'ya yapılan bu saldırıya *Acman Muharebesi* ismi verilmektedir.

Ahsa seferinin hemen arkasından bizzat Ahsa'ya giderek hareketin sonuçlarını yerinde gören Midhat Paşa, seferin sonuçları ile ilgili olarak İstanbul'a gönderdiği mufassal raporunda Acman Muharebesi hakkında şunları söylemekteydi:

..Nafiz Paşa ve yanındaki diğer subay ve emirlerin gayretleri ile Ahsa'daki askerin rahat ve huzurları yerindedir. Özellikle son günlerde Suud b. Faysal ile birlikte askerlere mukavemet eden yedi sekiz binden fazla Acman ve Murra urbanına karşı igneli tüfekli iki tabur asker gönderilmiştir. Bunlar muharebe meydanında eşkıyanın beş-altı yüzünü katletmiş ve pek çoğu da yaralı olarak firar etmiştir. Buna mukabil askerler sadece iki şehid vermiş ve yedi sekiz kişi de yaralanmıştır. Acman ve Murra aşiretlerinden aşırı bîzar olmuş ve pek çok hasara uğramış bölgenin yerleşik ahalisi de bu muvaffakiyetten oldukça memnun olmuşlardır⁴⁴.

Daha sonraki yıllarda yayınlanan hatıralarında ise Midhat Paşa aynı olayı şöyle özetlemiştir:

..Bir aralık Suud (b. Faysal) ve taraftarları, yerli aşayir takımından yedi sekiz bin kadar haşarattan oluşan bir cemiyet ile Ahsa üzerine gelmiş ise de, askerî firkada bulunan Liva Hamdi Paşa kumandasıyla üzerlerine gönderilen iki tabur asker, bunları def'aten darb ve tenkil etmekle artık Suud takımının bir daha harekâta mecalleri kalmamıştır⁴⁵.

Suud b. Faysal'ın Ahsa'ya yapmış olduğu saldırıda başlıca yardımcılarının Acman aşiretleri olduğunu başka belgelerden de anlamaktayız. Nitekim, Midhat Paşa, 24 Ocak 1872 tarihinde seraskerliğe yazdığı bir tahririnde, Acman Muharebesi'nde yararlılık gösteren subay ve bir takım sivil kimselere nişan verilmesini istemiştir. Midhat Paşa'nın bu isteği kabul edilerek yedisi asker ve dokuzu sivil olmak üzere on altı kişiye nişan gönderilmiştir⁴⁶.

⁴³ SAG, *Memorial I*, s. 257.

⁴⁴ BOA, *İD* 44930 (Lef: 1).

⁴⁵ [Midhat], Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 115-116.

⁴⁶ BOA, *İD* 45008 (Lef 1, 2, 3).

Bu konu ile alakalı bir başka bilgi, dolaylı da olsa Necid askeri kumandanı Nafiz Paşa'nın 21 Ocak 1872 tarihinde Ahşa'dan Midhat paşa'ya gönderdiği taktirinde bulunmaktadır. Osmanlı askeri Ahşa'ya iyice yerleşip, burada bir mutasarrıflık teşkilinden sonra, isyan halindeki aşiretler de yavaş yavaş gelerek bağılıklarını bildirmeye başlamışlardı. Bu durumda dayandıkları güçleri kaybeden ve Ahşa üzerinde ayrı ayrı nüfuz kurma ümitlerini yitiren Abdullah ve Suud kardeşler ittifak arayışları içine girmişlerdir. Bu haberlerin yayılması üzerine bahsi geçen taktiri gönderen Nafiz Paşa, taktirin önemli bir bölümünü Acman aşiretine ayırmıştır.

*Abdullah b. Faysal ile Suud b. Faysal'ın aralarında ittifak hasıl olduğu ve mevcut kuvvetlerinin azaldığı şayiaları gün be gün halk arasında yayılmaktadır. Acman ve el-Murra aşiretlerinden bir çok fırka müsabele bahanesiyle bu civarlarda toplanmaktadır. Acman aşireti meşayihlerinden olan Mansur b. Muneyhir de, Rakan'ın kurduğu dolap, hile ve fesadın aynını kurup vakit kazanmak niyyetinde olduğu görülmektedir. Bu konuda gerekli tedbir alınmakta ise de 2 Şevval 1288 tarihinde de arzettiğim gibi, buradaki askerin mevcudunun artırılması gerekmektedir. Mansur b. Muneyhir, görünüşte Suud'un yanında toplanmış olan isyankar aşiretleri dağıtmak bahanesiyle bu-
raya gelerek eman taleb etmiştir. O bunu bir hile ve desise olarak yapmak istemiş ise de gerçekten kendisine verilen teminatlar ile hükümete ısıdırılmış ve O da Suud'tan yüz çevirmiştir. Bunun üzerine kabilesinin itaatlerini de arzetmiş ve gereken yapıldıktan sonra müsabelesine izin verilmiştir. Müsabeleden sonra, Kuveyt ile Ahşa arasında bir yerde ikametleri de uygun görülerek oraya gönderilip ikamet ettirilmişlerdir. Kendisi ve ahalisinin yerleşik ahali gibi kasaba ve köylerde iskân ederek, ziraatla uğraşmalarının hayırlı olacağı, Mansur b. Muneyhir'e tavsiye edilmiştir. O da memnuniyetle bu görüşe kaulmuştur. Ancak mevsimin kış olması ve kısa bir süre önceki perişan hallerinden dolayı şimdilik iskân edilmelerinin mümkün olmadığını belirtmek; gelecek sene devletin uygun gördüğü bir yere yerleşeceklerine dair söz vermiştir.*

Aynı şekilde, bunun akabinde, el-Murra aşireti reisi ve Suud b. Faysal'ın her hususta müsteşarı ve her işinde yardımcısı olan Faysal b. Murza da eman taleb etmek üzere bu tarafa gelmiştir. Kendisine de gereken ilgi ve alaka gösterilmiş ve aşiretini celbetmek üzere dönmesine izin verilmiştir. Bu durumda Faysal b. Murza'nın da Suud b. Faysal'ı terketmesiyle Suud'un kuvvetleri iyice azalmıştır; yakında yalnız kalacağı bu gidişattan anlaşılmaktadır. Bu yüzden

Suud b. Faysal'a yumuşak bir üslup ile bu tarafa gelmesi yazılmıştır. Ancak bildirildiği gibi, hal-i bedeviyette bulunan ve henüz hükümet-i seniyyenin ne olduğunu bilmeyen mezkûr aşiretlerin itaat dairesine girmelerine ve söz vermelerine itimad edilmemelidir. Zira fırsat buldukça yine alıştukları şekavetlerine devam edecekleri bilinmelidir..⁴⁷.

Bağdat valisi Midhat Paşa, Necid kumandanından gelen bu yazıyı 28 Şubat 1872 tarihinde Sadaret'e takdim ederken şu ifadeleri kullanıyordu:

Necid kıtasında bulunan vahşi aşiret ve kabilelerin en çok şekavet ve mazarratlarıyla bilinen el-Murra ve Acman aşiretleridir.. Bu aşiretlerin reisleri gayet dıssas ve hilekar adamlar olduklarından bunların sözlerine ve taahhüdlerine güvenilemez. Ancak geçenlerde gördükleri şiddetli tedibat üzerine kendilerine gösterilen mahalde istikrarları için zahiren de olsa söz vermişlerdir. Zaten şu sıralarda isyana mecalleri olmadığı anlaşılmaktadır. Kendilerine iyi muameleye devam edilirse gerçekten devlete itaat edecekleri tabiidir..⁴⁸.

Yukarıdaki belgelerden de anlaşılacağı gibi, gerek Necid Kumandanı Nafiz Paşa ve gerekse Midhat Paşa, devletin Ahşa'da hâkimiyetini tam olarak tesis edebilmek için özellikle Acman ve Murra aşiretlerinden emin olunması gerektiğine inanmaktaydılar.

Söz konusu belgelerde ise her iki aşiretin reislerinin hile ve desiselerinden bahsedilmesi de tesadüfi olmasa gerektir. Anlaşılan Acman muharebeleri sırasında veya hemen sonrasında Acman aşireti şeyhlerinden olan Rakan, önce devlete itaat edeceğini bildirmiş, sonra da sözünde durmayıp Suud ile işbirliği ederek isyan etmiştir. Olayın geçtiği tarihlerde bu konu ile alakalı olarak kaleme alınmış yukarıdakinden başka bir belgemiz olmamakla birlikte; geç tarihli belgelerden Rakan'ın işlediği bu suçu karşılığında Niş'e sürüldüğü anlaşılmaktadır. (Bu konu ile ilgili gelişmeler aşağıda ele alınacaktır).

Midhat Paşa'nın ve Nafiz Paşa'nın yukardaki tahrirâtı, 28 Mart 1872 tarihinde Sadaret tarafından Padişah'a sunulurken "*Necid kıtasındaki el-Murra ve Acman aşiretlerinin Ahşa ile Kuveyt arasında bir yere yerleştirilmeleri*" konusunda izin istenmiştir. 29 Mart 1872'de çıkan Padişah'ın iradesiyle Midhat

⁴⁷ BOA, İD 45052 (Lef: 2).

⁴⁸ BOA, İD 45052 (Lef: 1).

Paşa ve Nafiz Paşa'nın bölgenin nizam ve intizamı için uygun gördükleri tedbirleri almalarına müsaade edilmiş ve bu durum 2 Nisan 1872'de Midhat Paşa'ya şu ifadeler ile bildirilmiştir:

Necid kıtasında bulunan Acman ve el-Murra aşiretleriyle Abdullh b. Suud'un hal-i hazırdaki durumları hakkındaki tahriratlarınız Padişah'a arz edilmiştir. Adı geçen aşiretlerin (Acman aşiretinin) Kuveyt ve Ahsa arasında iskân edilip devlete sürekli bağlılıklarının sağlanması ve Suud b. Faysal ile irtibatlarının kesilerek bölgenin asayişinin temin edilmesi; bunun için oradaki askerin arttırılması düşünceleri Padişah tarafından takdir ve kabul edilmiştir. Bir an önce bu hususların icraya konulması da Padişahın isteklerindendir⁴⁹.

Nitekim gerek Midhat Paşa ve gerekse Nafiz Paşa, Padişah tarafından da takdir edilmiş olan tedbirleri almak için yoğun çaba sarfetmeye başlamışlardı. Bölgede mülki idarenin tesisiyle birlikte bir takım imar ve inşaa faaliyetlerine girişilmişti. Ancak, bu sıralarda aleyhinde bir takım dolaplar çevrilmesinden dolayı rahatsız olan Midhat Paşa, Bağdat valiliğinden istifa etmiş ve girişimleri yarım kalmıştır. Yerine Mayıs 1872'de Mehmed Rauf Paşa getirilmiştir⁵⁰. Mehmed Rauf Paşa da, Nafiz Paşa'nın yerine, Necid kumandanı olarak Ferik Mehmed Paşa'yı tayin etmiştir. Bunun üzerine Haziran 1872'de Ahsa'ya ulaşan Mehmed Ferik Paşa, Nafiz Paşa ile devir teslim işlerine başlamıştır⁵¹. Bu devir teslim sırasında Necid ve Ahsa'da asayişin yerinde olduğunu gören ve esasında bölgenin durumuna vakıf olmayan yeni idareciler, aşiretlerin kontrolünü eskisine nisbetle daha gevşek tutmuşlardır. Hatta İstanbul'a yazdıkları tahriratlarında Suud b. Faysal'ın yalnız kalarak aç ve sussuz çöllerde dolaştığını bildirmişlerdi. Halbuki bu kanaatlerinin yanlış olduğunu kısa zaman sonra kendileri de fark edecekler ve yeni tedbir arayışlarına girişeceklerdi. Konumuzun haricinde olan bu hususun ayrıntılarına burada girilmeyecektir.

Mehmed Rauf Paşa, Necid meselesinin Abdullah b. Suud ve Suud b. Faysal'ın dışında halledilemeyeceği düşüncesiyle onlar ile ayrı ayrı haberleşmeye başlamıştır. Gayesi Necid mutasarrıflığını bunlardan birisine vererek meseleyi halletmek idi. Ancak, Babiâli aynı görüşte değildi. Zira bunlardan bölgeye kim hakim olursa olsun yine çekişmenin devam edeceğine inanı-

⁴⁹ BOA, *Ayniyat Defteri* 851, s.7.

⁵⁰ [Midhat], Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 125-128.

⁵¹ BOA, *İD* 45592 (Lef: 1, 2).

yordu. Bu da bölgede yapılan askeri harekatı anlamsız kılacaktı. Bunun için başka birisinin mutasarrıflığı öngürülmüştü. Bu arada bölgedeki askerin geri çekilmesine karar verildi. Neticede, Benî Halid aşiretinden Şeyh Bezi' b. Urey'ir 1874 başlarında Necid mutasarrıfı olarak tayin edildi.

Diğer taraftan bir süre önce kardeşi Suud adına görüşmeler yapmak üzere Bağdat'a gelmiş olan ve orada ikamete mecbur edilen Abdurrahman b. Faysal'ın serbest bırakılması⁵² yeni problemlerin doğmasına sebep olmuştur. Zira Abdurrahman b. Faysal Bahreyn yoluyla Ahşa'ya gelerek, *Acman*, *el-Murra* ve *Benî Hâcîr* kabilelerinden topladığı binlerce kişi ile Ahşa'nın merkezi Hufûf'u basarak, buradaki memur ve askerlerin yanı sıra, onları destekleyen halktan pek çok insanı da katletmiştir⁵³. Bu olaylardan sonra yerli ahaliden birinin mutasarrıf olarak atanmasının mahzurları dikkate alınarak, Necid mutasarrıfları doğrudan Babîâlî tarafından tayin edilmeye başlanmıştır.

Bu arada Suud b. Faysal'ın ölümü ve 1874'ten itibaren devletin Ahşa ve civarında tam bir hâkimiyet tesis etmesi üzerine, artık bölgede büyük çaplı aşiret isyanlarının önü kesilmiştir. Bundan sonra gelen bilgilerin çoğu adi inzıbat vakaları ve aşiretlerin birbirleri aleyhine yaptıkları yağma hareketlerinden oluşmaktadır. Mesela bu manada 26 Mart 1874 tarihine kadar Acman aşireti hakkında herhangi bir belgeye rastlanılmamaktadır.

Söz konusu tarihte Bağdat vilâyetinden gelen bir tahriratta bir adli takibattan bahsedilmektedir. Buna göre; Necid Sancağı Muberraz kazasındaki Sahûd kalesi civarında çadır kurmuş olan Suhûl aşiretine ait onaltı deve çalınmıştır. Yapılan tahkikatta bu develerin Acman aşiretinden Abdullah b. Muhammed, Fahd b. Ubeyd ve Ferhan b. Raşid ile başlarında bulunan Ali tarafından çalındıkları anlaşılmıştır. 6 Zilkade 1290/26 Aralık 1873 tarihinde yakalanıp hapsedilen bu şahısların yapılan sorgulamalarında, reisleri olan Ali'nin kendisini takip eden askerlere silahla karşılık vermesi üzerine askerler tarafından öldürüldüğü anlaşılmıştır. Mahallî mahkeme bu şahısların üçer sene müddetle kürek cezasına çarptırılmasına karar vermiştir. 6 Temmuz 1874 tarihinde Dahiliye Nezaretinden Bağdat vilâyetine yazılan bir yazıda; develer sahiplerine iade edilmiş olduğu ve gasp sırasında da ortada ciddi bir

⁵² BOA, *Ayniyat Defteri* 849, s. 144, 159.

⁵³ Söylemezoğlu Süleyman Şefik Kemali, *Hicaz Seyahatnamesi*, Daru'l-hilafe 1308/1310, İstanbul Üniversitesi Tarih Yazmaları Nr. 4199, s.348-349.

cebir hadisesi olmadığı gerekçesiyle, bu ceza ağır bulunmuş ve cezaların hapis tarihinden başlamak üzere bir yıla indirilmesi istenmiştir⁵⁴.

7- Niş Vilâyetine Sürülen Acman Şeyhi Rakan'ın Affedilmesi

Acman aşireti şeyhlerinden olan Rakan'ın, Suud b. Faysal'ın Ahsa üzerine yaptığı saldırıda önemli rol oynadığı daha önce geçen belgelerden anlaşılmaktadır. Hatta oldukça akıllı ve kurnaz bir kişi olan Rakan'ın, Nafiz Paşa'ya karşı da bir takım hilelere başvurduğu, yine Nafiz Paşa'nın kendi tahriratlarındaki sözlerinden ortaya çıkmaktadır. Ancak, maalesef Acman muharebesi hakkında olduğu gibi şimdilik Rakan'ın devlete karşı takındığı tavırları hakkında da fazla bilgi bulunmamaktadır.

II. Abdülhamid'in saltanat yıllarının başında Osmanlı-Rus Harbi'nin çıkması üzerine Muhammed Rakan'ın Sadaret makamına yazdığı bir arzuhalinden, Acman Muharebesi'nden sonra akibetinin ne olduğu nisbeten açıklığa kavuşmaktadır. Anlaşılan Muhammed Rakan, devlete karşı geldiği gerekçesiyle Nafiz Paşa tarafından 1871 yılının sonlarında Ahsa civarında yakalanarak, Tuna vilâyetine bağlı Niş kazasına sürülmüştür. O sıralarda bu tür uygulamalar sık sık görülmekte idi. Özellikle Bağdat, Basra ve Hicaz yöresinde karışıklıklar çıkaran, başka bir ifadeyle siyasi suç işleyenler, oradan hayli uzak olan Rumeli'ye sürülmekteydi. Nitekim Rakan'ın sürüldüğü sıralarda benzeri suçtan dolayı Hazail aşiretleri şeyhi Mutlak da Vidin'e sürülmüştü. Yaşadıkları yerlerde nüfuz sahibi olmayan siyasi suçlular ise üçüncü ordunun emrine gönderilerek bir süre askerlik ile cezalandırılıyorlardı⁵⁵.

Muhammed Rakan 24 Mayıs 1877 tarihinde bin kuruş kıymeti olan bir varaka-i nakdiyye⁵⁶ (Damgalı Kağıt)'ye yazmış olduğu arzuhalinde, elkabdan sonra şöyle demektedir:

Çakerleri Bağdat dahilindeki Necid sancağında bulunan Hasse [Hasa/Ahsa] kasabasındaki Acman aşiretindenim. Geçmişte işlemiş olduğum

⁵⁴ BOA, *Ayniyat Defteri* 848, s. 177.

⁵⁵ BOA, *Ayniyat Defteri* 849, s. 201.

⁵⁶ Belirli bir ücretle satılan ve üzerinde soğuk damga ile değeri yazılı olan kağıttır. Gerek senetler ve şahıslar arasındaki anlaşmalar ve gerekse arzuhaliler bu kağıtlara yazılmaktaydı. Kullanılan kağıdın değeri, yapılacak işleme veya talep edilen hususa göre değişmekteydi. Muhammed Rakan'ın kullandığı kağıt ise 1000 kuruş değerinde idi ve oldukça kıymetli idi.

bir suçtan dolayı Niş'de kalebindlik⁵⁷ cezası çekmekteyim. Çakerleri kabile meşayihinden olmayıp fukara takımından olmam hasebiyle hükümete karşı elimizden herhangi bir aksi hareket gelmeyeceği de açıktır. Özellikle bu yaşamızda ömrümüzü gurbet diyarında harcıyarak, ne kendimize ve ne de ailemize bakmağa gücümüz olmadığından, onların idareleri ve hayatlarını sürdürmeleri konusunda dünyayı kendimize zindan eyledik. Bu arada, geçen yıl Sırbistan ile meydana gelen muharebelerde⁵⁸ gücümüzün eriştiği nisbette, din, devlet ve millet uğrunda canımızı ortaya koyarak hizmet ettik. Hatta iki arkadaşımız da bu muharebelerde şehit olmuşlardır. Bu kere tekrar ilanından dolayı herkesin iftihar etmiş olduğu cihada iştirak etmeye müsaade edilmesini velinimetimizden arz ediyoruz. Böylece düşman karşısında şehadet rutbesi kazanarak temiz alınla Cenab-ı Hakkın makbul olan kullarıyla müşahib olmak arzumuzdur. Dünyanın meşguliyetinden feragatla bu isteğimizi yerine getirebilmek için yüksek müsaadelerinizi almak maksadıyla halimizi arzutmeye cesaret edildi.. Muhammed Rakan, 12 Mayıs 1293 ⁵⁹.

Muhammed Rakan'ın yukarıdaki arzuhalinde işlemiş olduğu suç hakkında bilgi bulunmamakta, ancak yedi yıl önce Niş'e sürüldüğü anlaşılmaktadır ki, bu da Midhat Paşa'nın Ahsa hareketi tarihine tekabül etmektedir. Muhammed Rakan'ın kendisinden bahsederken halkı arasında fazla nüfuzlu olmadığını dile getirmesi dikkat çekicidir. Zira bu ifadelerden, kendisinin Niş'de tutulmasının esas sebebinin hükümete karşı isyan çıkarma ihtimaline dayandığı da anlaşılmaktadır. Bu yüzden adeta kendisinin bu imkâna sahip olmadığını beyan ederek böyle bir endişeyi ortadan kaldırmayı düşünmüştür.

⁵⁷ Herhangi bir suçtan dolayı bir kalenin hisarından dışarı çıkmamak üzere ikamete mahkûm olan kimselere kalebind denilmekteydi. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugati*, İstanbul 1986, s.168.

⁵⁸ 1875 yılında Osmanlı Devleti'nin bir vilâyeti durumunda olan Bosna-Hersek'te vergi ödememek içir bir takım isyanlar meydana gelmişti. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'ne bağlı muhtar birer prenslik şeklinde idare edilmekte olan Sırbistan ve Karadağ prenslikleri bu olaylar ile yakından ilgilenmeye başladılar. Zira onlar bu karışıklıklardan istifade ederek bağımsızlıklarını kazanma ve topraklarını genişletmeyi umuyorlardı. Ancak Balkanlarda süren isyan hareketlerinden bekledikleri sonucu alamayan Sırbistan ve Karadağ prenslikleri Osmanlı Devleti'ne karşı birleşme kararı aldılar. Akabinde 1 Temmuz 1876'da Sırbistan, ertesi günü de Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Ancak, umduklarının aksine savaş Osmanlı Devleti lehinde gelişti. Sırlar, aldıkları yenilgiler üzerine 24 Ağustos 1876'da Avrupa devletlerine başvurarak savaşın durdurulmasını talep etmişlerdir. İ. Hakkı Sedes, *1876-77 Osmanlı Karadağ Seferi*, İstanbul 1936; Yorga, (Çeviren: B. Sıtkı Baykal), *Osmanlı Tarihi V*, Ankara 1948.

⁵⁹ BOA, ID 61195.

Aynı şekilde, söz konusu arzuhaliden, Muhammed Rakan'ın 1876-77 yıllarında meydana gelen ve Niş civarına da sirayet eden Osmanlı - Sırp, Karadağ muharebesine iştirak ederek yararlılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Zaten buna istinaden, henüz yeni başlamış olan Osmanlı-Rus muharebesine iştirak edebilmek için serbest bırakılmayı istemekteydi.

Sadaret, Muhammed Rakan'ın arzuhalini 26 Haziran 1877 tarihinde Padişah'a şu ifadeler ile takdim etmiştir:

*Necid dahilinde Acman kabilesi şeyhi olup, bir suçtan dolayı yedi sene ewel Niş'e sürülmüş olan ve Sırp muharebesine iştirak ederek şecaat gösteren Muhammed Rakan, şu anki muharebeye [Osmanlı-Rus Muharebesi] de iştirak edebilmek için affedilerek serbest bırakılmasını talep etmektedir...*⁶⁰.

Sadaret, yazısında, Acman şeyhine yaşından ötürü merhamet edilmesi gerektiğini ve ayrıca, Basra vilâyetinden yaptırılan tahkikattan da serbest bırakılmasında bir beis olmadığını anlaşıldığını belirterek Padişahın iradesini istemiştir. Bu arada Rakan'ın Necid'ten sürülmesinin Bağdat vilâyetinin talebine binaen yapıldığını da dikkate alan Sadaret, serbest bırakılması hususunda Bağdat vilâyetinin de fikirini almayı ihmal etmemiştir. Bağdat vilâyeti de upkı Basra vilâyeti gibi affedilmesinde bir mahsur olmadığını bildirmişti⁶¹.

Yapılan bu soruşturmalar ve Sadaret'in girişimleri neticesinde Muhammed Rakan, Padişah'ın 27 Haziran 1877 tarihli iradesi ile affedilmiştir. Bu karar üzerine Sadaret tekrar Basra vilâyetine yazarak Muhammed Rakan'ın Necid'e dönmesinde bir mahsur olup olmadığını sormuştur. Basra'dan 2 Temmuz 1877 tarihinde gönderilen cevapta, *Necid meşayihin-den olup Niş'de sürgünde bulunan Muhammed Rakan'ın memleketine geri dönmesinde hiçbir mahsur olmadığı* belirtilmiştir⁶². Bunun üzerine, Sadaret'ten Rakan'ın salıverilmesi için ilgili yerlere gerekli emirler verilmiştir. Nitekim, 3 Temmuz 1877 tarihinde, Dahiliye Nezareti, Sadaret'e yazdığı tezkiresinde, Muhammed Rakan'ın serbest bırakıldığını bildirmektedir⁶³. Dahiliye Nezareti, bir gün sonra Basra valiliğine de çektiği telgrafında, yukarıdaki hadiseler özetlenerek Padişah'ın iradesi ile Muhammed Rakan'ın artık

⁶⁰ BOA, İD 61195 (Lef: 2).

⁶¹ BOA, *Ayniyat Defteri* 849 s. 8.

⁶² BOA, *Vilayat Gelen Giden II*, Nr. 262, s. 12.

⁶³ BOA, *Vilayat Gelen Giden II*, Nr. 266, s.4.

serbest bırakıldığını bildirmiştir⁶⁴. Muhammed Rakan'ın serbest kalmasından sonra savaşa iştirak edip etmediği veya hemen Necid'e dönüp dönmediği konusunda mâlesef elimizde şimdilik bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Ahsa'ya dönüşünden sonra kendisinin anlatığı veya ona atfedilen kahramanlıkları ile ilgili bir takım abartılı hikâyeler dilden dile dolaşmaya başlamıştır.

8- Acman Aşireti Şeyhlerine Ödenen Maaşlar

Yaşadıkları yerlerde yol kesme ve yağmacılıkla geçinen aşiretlerin zararlarını engellemek için Osmanlı Devleti'nin takip ettiği politikaların en önemlisi, onlara nüfuzları ölçüsünde maaşlar tahsis etmektir⁶⁵. Osmanlı Devleti, özellikle Hicaz civarında ve hac yolu üzerindeki aşiret ve kabilelere çok eskiden beri bu tür ödemeler yapmaktaydı. Aynı şekilde Necid Sancağı'nın teşkilinden itibaren, buradaki aşiretlere de, "istikrar-i asayiş ve yolların emniyet altına alınması" düşüncesiyle çeşitli miktarlarda maaşlar ödenmeye başlanmıştır. Düzenli olarak kayıtları tutulan bu maaş cetvelleri ışığında Acman aşiretlerine ödenen maaşlar burada ortaya konacaktır. Bu konuda Necid mutasarrıflığı ile Babîlî arasında yapılan muhtelif yazışmalar bulunmaktadır⁶⁶. Bunların hepsini tek tek ele almak yerine, Necid Kumandanlığı vekaletinde bulunan Mirliva Sami Paşa'nın Necid muhasebesi kayıtlarına istinaden Altuncu Ordu kumandanlığına gönderdiği bir liste esas alınacaktır.

12 Nisan 1909 tarihinde Altuncu Ordu kumandanlığı eski kayıtları ihtiva eden bu listeyi İstanbul'a gönderirken şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

Necid bölgesinin el-Ahsa kıtasında, herbiri müteaddit fırkalardan oluşan belli başlı bedevî aşiretleri, Acman, el-Murra, Beni Hâcir, Benî Menasır ile Katîf civarındaki Beni Halid aşiretleri ve başı belli olmayan birçok küçük fırkalardan oluşmaktadır. Acman aşiretine mensub muhtelif fırkalarının ileri gelen reislerine eskidenberi buranın belediyesinden üçyüzden altıyüz kuruşa kadar maaş ödenmektedir. Aynı şekilde el-Murra'nın da şeyhlerine üçyüz kuruş maaş tahsis edilmiştir. Söz konusu maaş sahipleri ile ikinci ve üçüncü derecedeki reisleri her yıl hurmanın çıktığı Haziran, Temmuz başlarından Ekim ayının sonlarına kadar peyder pey birer ay Hufûf'un civarına inmektedirler. Buradaki ikametleri sırasında, maaş sahiplerinin birikmiş olan maaş-

⁶⁴ BOA, *Ayniyat Defteri* 851, s. 264.

⁶⁵ Maaş dışında çeşitli hediyeler, hil'atlar ve zehayir bedelleri de ödenmekte idi.

⁶⁶ H. 1310 yılına ait böyle bir liste için bak: BOA, Şurâ-yı Devlet (ŞD) 344/9.

ları ile ikinci dereceden şeyhlere maktuan verilen ve derecelerine göre on riyalden elli riyale kadar olan iksa hakları ödenmektedir..⁶⁷.

İşte yukardaki esaslar çerçevesinde hazineden ödenen maaşların listesi aşağıda verilmiştir:

1-Acman Aşireti meşayihinden olan Hizam (?) b. Hisleyn'e 1875 tarihinde 400 kuruş maaş tahsis edilmiş ve Kasım 1900 tarihine kadar kendisine ödenmiştir. Vefatından sonra Muhammed b. Kilab'a intikal etmiş ve Aralık 1900 tarihinden Aralık 1901'e kadar da ona ödenmiştir.

2-1875 yılında Leyl b. Nehar'a 300 kuruş maaş tahsis edilmiş ve Şubat 1899 yılına kadar kendisine ödenmiştir. Vefatından sonra oğlu Abdullah b. Leyl'e ödenmeye başlanan maaş, daha sonra Mart 1900'den itibaren kardeşi Nehar b. Leyl'e tahsis edilmiştir.

3-Acman meşayihlerinden bir diğeri olan Mansur b. Muneyhir'e 1875 yılında 300 kuruş maaş tahsis edilmiş ve Mayıs 1903 tarihine kadar kendisine ödenmiştir.

4- 1875 tarihinde ibn Hacrufe (?) tahsis edilen 300 kuruş maaş Mart 1901 yılından itibaren oğlu Felah'a intikal etmiş ve Nisan 1903 tarihine kadar kendisine ödenmiştir.

5- 1875 yılında tahsis edilen 150 kuruş maaşın asıl sahibi belirtilmemektedir. Maaş sahibinin vefatından sonra aynı meblağ Kasım 1899'dan itibaren oğlu Zahra intikal etmiştir. Ancak, sonradan bu maaş Necid İdare Meclisi'nin 5 Ekim 1902 tarih ve 149 numaralı kararıyla 250 kuruşa çıkarılmıştır.

Yukardaki maaşlar doğrudan hazineden veya belediye varidatından ödenmekteydi. Ancak, bunun dışında deve rüsûmundan maaş tahsis edilen bir takım Acman şeyhleri de bulunmaktaydı. Bunlar da aşağıda gösterilmiştir:

1875 tarihinde Rakan Felaha deve rüsûmundan verilmek üzere 400 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Mart 1897 başlarına kadar kendisine ödenmiş olan maaş bu tarihten itibaren bir yıl boyunca oğlu Felah'a ödenmiştir. Bu konu ile alakalı olarak Necid Sancağı ile Maliye ve Dahiliye nezaretleri arasında hayli yazışmalar yapılmıştır. Basra vilâyetinin müracaatı üzerine⁶⁸ 1 Nisan

⁶⁷ BOA, Dahiliye Nezareti Muhaberat-i Umumiye İdaresi (DH-MUI) 54-1/13 (Lef: 3).

⁶⁸ BOA, Babiâli Evrak Odası (BEO) 69666.

1897 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne yazılan bir yazıda " Necid sancağında Acman kabileleri şeyhu'l-meşayih olan Rakan'ın vefat etmesiyle münhal kalan 400 kuruş maaşının oğlu Felah'a tahsis edilmesi" istenmektedir⁶⁹. Maliye Nezareti, 3 Mayıs 1897 tarihinde verdiği cevabında, söz konusu maaşın zaten dahiliye tahsisatından verilmekte olduğu ve hazine ile alakasının bulunmadığını belirtmiştir⁷⁰. Nitekim bu maaş, Şubat 1901'e kadar Falah'a; ondan sonra oğlu Halid'e akabinde de onun oğlu Muhammed b. Hisleyn'e tahsis edilmiştir⁷¹.

Tabii ki Necid meşayihine ödenen maaşlar bundan ibaret değildir. Ancak diğer aşiret ve kabileler konumuz dışında olduğu için onlara ödenen maaşlar burada zikredilmemiştir. Bu maaşların zaman zaman çeşitli sebeplerden dolayı kesintiye uğradıkları veya vaktinde ödenmedikleri de olmuştur. Bu durum aşiretler arasında su-i tesir meydana getirmekteydi. Özellikle II. Abdülhamid'in bu konuda hassas davrandığı bilinmektedir. Nitekim aşiretlerden vaki olan herhangi bir şikayeti gidermek için derhal emirler verdiği pek çok belgeden anlaşılmaktadır. Meselâ bu durum, Maliye Nezareti'nin o güne kadar ihtisab rûsûmu ve deve zekaundan gelir kaydedilmeden doğru- dan ödenen maaşların, bundan böyle gelir kaydedilerek ödenmeye devam edilmesi için Sadaret'ten izin istediği 8 Kasım 1892 tarihli bir arzıda açıkça görülmektedir:

"Nacid havalisinde bulunan el-Murra ve Acman aşiretleri meşayihine Bağdat ve Basra vilâyetlerince ihtisab rûsûmî bedelinden otuzbin ve deve zekaundan on iki bin kuruş ki, yıllık toplam kırkikibin kuruş verilegelmektedir. Bu konuda yapılan yazışmalar üzerine Basra vilâyeti makamından gönderilen tahrirat ve teferruatlarından anlaşıldığına göre; söz konusu aşiret şeyhlerine mahallince verilmekte bulunan maaşlar bütçe dahilinde ve hazinenin onayıyla verilmemektedir. Vaktiyle Bağdat vilâyetinin isteği üzerine maktu'an ihale olunan rûsûmat bedelinden otuzbin, deve zekaundan onikibin kuruşu bu maaşlara karşılık olarak ayrılmıştı. Ancak bu meblağ hiçbir gelir kaydı yapılmadan açıktan sandık emini nezdinde emaneten muhafaza edilip, gerektiğinde livanın idare meclisinin tasdikiyle meşayihe verilmektedir. Söz konusu maaşlar asayişin devamı için verilmekte olmasına binaen bunların ke-

⁶⁹ BOA, BEO Dahiliye Gelen 62/3-11, Nr.303.

⁷⁰BOA, BEO, Maliye Nezareti Giden 455/10-56, Nr.359.

⁷¹ BOA, DH-MUİ 54-1/13 (Lef 9).

silmesi uygun olamaz. Ancak hiçbir karar ve iradeye istinad etmeyen böyle açıktan bir ödemenin de doğru olamayacağı dikkate alınarak söz konusu kırkikibin kuruşun gelir kaydedildikten sonra meşayihe kaydı hayat şartıyla ödenmesi"⁷².

Necid varidatından ödenmekte olan bu maaşlar bazan da varidat yetmezliğinden dolayı duyuna kalmakta idi. Nitekim 1910 yılında böyle bir durum yaşanmıştı. Bunun üzerine söz konusu maaşlar ertesi yılki bütçeye idhal edilebilmesi için Necid mutasarrıflığı ile hükümet arasında bir takım yazışmalara konu olmuştur. Yapılan bu yazışmalarda Necid'ten çeşitli kabile ve aşiretlerin ileri gelenlerine ödenmekte olan maaş listeleri gönderilmiştir. Buna göre 1910 yılında Acman aşiretinden maaş alanlar şöyle sıralanmaktadır.

Maaş Sahibinin Adı	Aylık Maaşı (Kuruş)	Yıllık Tutarı (Kuruş)
Fehad	325	3900
Haydan ?	325	3900
Sultan	325	3900
Hayf	243.20	2925
Nehar	243.20	2925
Abdullah Muneyhir	243.20	2925
Hamed Mikdad	243.20	2925
Rakan	146.10	1755
Yekûn		24375

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, daha önce zikredilen maaşların değişmiş olduğu görülmektedir. Aynı tarihte bütün Necid meşayihine ödenen maaş, ikramiye ve it'amiye bedellerinin toplamı yetmişbin ikiyüzyirmiyedi kuruş idi. Bu meblağın otuzdokuzbin kuruşu maaşlara tahsis edilmişti. Bu meblağdan da yirmidörtbin üçyüzetmişbeş kuruşu sadece Acman şeyhlerine ödendiği düşünülürse, en çok ihtimamın onlara gösterildiği anlaşılr. Zira geri kalan meblağ el-Murra, Beni Hâcir ve el-Menasır aşiretleri arasında pay edilmekteydi⁷³.

⁷² BOA, ŞD 244/9.

⁷³ BOA, BEO 302151.

9- Abdurrahman b. Faysal ve İbn Reşid Arasındaki Çekişmelerde Acman Aşireti

Bölgedeki kabilelerarası çekişmelerde daima Suud ailesinin yanında yer alan Acman aşiretinin, bu sefer de Abdurrahman b. Faysal ile Muhammed b. Reşid arasında çıkan çekişmelerde rol aldıkları görülmektedir.

1887 sonlarında Suud b. Faysal'ın oğulları Riyad'ı ele geçirerek, amcaları Abdullah'ı hapsedmeleri Muhammed b. Raşid'e Riyad'a müdahale imkânını verdi⁷⁴. Ağustos 1888'de müttefiki olduğu bir takım aşiretler ile Riyad'ı kuşatan İbn Reşid; burada yeğenleri tarafından hapsedilmiş olan Abdullah b. Faysal'ı hapisten kurtardı. Akabinde İbn Reşid, Riyad'a bir de vekil tayin ederek Abdullah'ı ve kardeşi Abdurrahman'ı yanına alıp Hail'e döndü. 1889 yılı ortalarında ise Abdullah ve Abdurrahman'a Riyad'a dönmeleri için izin verdi. Ancak Abdullah, Riyad'a dönüşünden kısa bir süre sonra öldü. Kardeşi Abdurrahman da İbn Reşid'in Riyad'taki vekilini öldürterek emirliğini ilan etti. Bu durum İbn Reşid'in ona karşı harekete geçmesine neden olmuştur.

İbn Reşid, Ocak 1891'de, Abdurrahman b. Faysal ile ittifak eden Kasım Şeyhi İbn Mühenna ve Aneze Şeyhi Zamil b. Selim'e karşı gazve yapmak için kendisine bağlı aşiretlerden asker toplamaya başladı. Bu durumdan rahatsız olan Medine Muhafızlığı ve Hicaz Vilâyeti onunla muhabereye girişerek, kabileler arası kavgalar ile müslüman kanının dökülmesine Padişah'ın rıza göstermeyeceğini, dolayısıyla bu faaliyetlerinden vazgeçmesini istemiştir.

İbn Reşid, Şubat başlarında verdiği cevabında; kendisinin de cedleri gibi devletin kölesi olduğunu ve hac yolunun güvenliğini sağlamak için her türlü gayreti gösterdiğini belirtmiştir. Akabinde de, "vehhabî mezhebinden olan ve diğerlerini müşrik kabul eden Necid ahâlisinin" (Riyad kastediliyor) kendilerine düşmanlıkla bir müddetten beri yol ve geçitlere sarkıntılık ve göçebe urbanı yağmalayarak asayiş bozduklarını ve bunu, *din namına Abdurrahman b. Faysal'ın*, Acman, Sebî', Sehûl, Devâsir kabileleriyle ittifak yaparak gerçekleştirdiğini sözlerine ilave etmiştir. Aynı mektubunda, Kasım Şeyhi'nin de Uteybe ve Mutayr aşiretleriyle bu ittifakın içine dahil olduklarını söyleyen İbn Reşid, bu yüzden sadece devlete hizmet etmek maksadıyla Kasım üzerine gittiğini bildirmiştir⁷⁵. İbn Reşid'in bu ifadelerinden rakibi olan

⁷⁴ Memorial I s. 274.

⁷⁵ BOA, Yıldız Mütenevvi Evrakı (Y.MTV) 49/98.

Abdurrahman b. Faysal'ın dayandığı esas gücün *Acman* kabileleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda düşüncemizi destekleyen bir hayli belge bulunmaktadır. Nitekim Medine muhafızlığından ve Hicaz Vilâyeti'nden Dahiliye Nezareti ile Sadaret'e gönderilen takrirlerde Kasım'ın Şeyhiye mevkiinde iki taraf arasında meydana gelen ve dörtbin kişinin ölümüyle sonuçlanan çarpışmalarda, Abdurrahman b. Faysal'ın yanında başta *Acman* aşireti olmak üzere Sebi', Menasir, Kahtan, Devasir, Huta gibi aşiretlerin bulunduğu belirtilmektedir⁷⁶. Abdurrahman b. Faysal ile *Acman* arasındaki ittifaktan bahseden bir diğer belge de, 17 Nisan 1891'de Necid meşayihinden Abdurrahman b. Abdullah'ın Sadaret'e yazdığı bir mektuptur. "Ahbar-i Necd" diye başlayan bu mektupta, İbn Reşid ile İbn Suud arasındaki ilişkiler özetlenerek *Acman* kabilesinin bu ilişkilerdeki rolü anlatılmaktadır⁷⁷.

İşte bu çekişmeler sırasında başlangıçta, Abdurrahman b. Faysal karşısında hezimete uğrayan İbn Reşid, daha sonra nihaî bir saldırıya geçerek Abdurrahman b. Faysal'ı Riyad'tan çıkarmıştır. Bu olay akabinde Hicaz Vilâyetinden Sadaret'e çekilen bir telgrafta şöyle denmektedir:

*Muhammed b. Reşid cemaatıyla birlikte Cebel-i Şammar'dan onbeş merhale uzaklıkta olan Hureymilya'ya giderken muharebeye tutuşarak, Kasım şeyhlerinden İbrahim Muhenna ve Acman kabilesi şeyhi İbn Muneyhir ile başka bir kabile şeyhini ve üçyüz kadar insanı katletmiştir. Akabinde Abdurrahman Suud'un ikametgahı olan Riyad'a giderken buranın da surunu yıkarak ahâlisini idaresi altına almıştır...*⁷⁸.

Ağustos 1892'de Altıncı Ordu'dan gelen haberlere göre; Riyad, Kasım, Bureyde gibi Necid'in iç taraflarında hâkimiyet tesis etmiş olan İbn Reşid, İngilizlerin de teşvikiyle Necid sahillerine doğru yöneldiği anlaşılmaktadır⁷⁹. Önce Medine, akabinde Mekke taraflarına yönelen İbn Reşid, buradaki kabilelerden zekat almaya kalkışmıştır. Bunun üzerine Sadaret'ten 11 Ekim 1892'de İbn Reşid'e yazılan bir mektupta bu davranışlarına son vermesi istenmiş⁸⁰ ancak 1893 baharında Mekke'ye beş günlük mesafedeki Tırar (?) havâlisinde bulunan Uteybe kabilesine saldırıp, onlardan öşür ve zekât adı

⁷⁶ BOA, Y. MTV 50/72.

⁷⁷ Aynı Vesika.

⁷⁸ BOA, Yıldız Maruzat Hususi (Y.A. Hus.) 253/38, 253/92; Hüseyin Hüsnü, a.g.e., s. 153; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, Ankara 1983 (2. Baskı), s.148.

⁷⁹ BOA, İrade Askerî, 1310 M/ 16.

⁸⁰ BOA, Y. A. Hus. 265/28, 194, 120.

altında beşbin deve gasp etmesi önlenememiştir⁸¹. 1894 yılı içinde de İbn Reşid'in çevre kabileleri üzerine bu taarruzlarını sürdürmeye devam ettiği ve zekâtlarını daha önce hükümete vermeyi taahhüd etmiş kabilelerin mallarını gasp ettiği görülmektedir. Aynı şekilde Ahsa civarında da bir kısım kabileleri yağmalamaya devam etmiştir. Bu yağmadan dolayı mağdur olan *Acman* kabillesinin, durumu Necid Mutasarrıfı'na şikayet etmesi üzerine, Mutasarrıf, İbn Reşid'e yazarak bu kabilelerin hükümete vergilerini verdiğini belirterek onlardan ellerini çekmesini istemiştir. İbn Reşid verdiği cevabında, söz konusu kabilelerin hırsız olduklarını ve kendisinin kanun ve nizamlar dairesinde onların başkalarından gasp ettikleri malları ve hayvanları almaya çalıştığını bildirmiştir. 1895 başlarında İbn Reşid tekrar Necid Mutasarrıfı'na, Kuveyt ile Ahsa arasındaki yolların güvenliğinin hükümete bağlı olduklarını söyleyen *Acman* ve *Murra* gibi aşiretler tarafından tehdit edildiğini yazarak, tedbir alınmasını veya kendisine bunların terbiyesi için müsaade verilmesini istemiştir. Anlaşılan İbn Reşid bu kabilelerin yıllık vergisini almak için bahaneler aramaktaydı. Nitekim kısa bir süre sonra *Acman* aşiretlerini yağmalatarak develerini ve koyunlarını gasp ettirmiştir⁸². Bunun üzerine Necid Mutasarrıfı İbrahim Paşa, 1895 baharında yüzyirmi kişilik bir kuvvetle Necid içlerine doğru hareket etmiştir. Hareketinden önce, Basra Vilâyeti'ne *yolların güvenliği, livanın asayişini temin ve henüz ödenmemiş olan deve rûsûmunu toplamak* maksadıyla yola çıkacağını bildirmiştir. Ancak Nisan ortalarında bölgeden gelen haberlere göre, İbrahim Paşa Vilâyet'e hiç danışmadan aşiretlerden de topladığı yedibin kişilik kuvvetler ile bu amacının ilerisine geçerek; Kuveyt yakınlarında Saman Sahrası'nda İbn Reşid'in müttefiki olan Mutayr aşiretine hücum etmiştir. İbrahim Paşa bu harekâtında bunların daha önce *Acman* aşiretinden gasp ettikleri kırkaltıbinbeşyüz koyun, yüzyirmi kısırak, otuzbeşbinüçyüz deve ve üçbinyüzyirmi çadırı geri almıştır⁸³.

10- İbn Reşid-Mubarek el-Sabah Çekişmelerinde Acman Aşireti

Ahsa sahillerinde tam hâkimiyet tesis eden Osmanlı Devleti, bölgede adeta tek güç olarak kalmış olan Şammar aşiretleri reisi İbn Reşid'in Suriye taraflarına sarkmasına karşılık, Maan Mutasarrıflığını kurmak suretiyle nisbeten dış dünya ile irtibatını kesmişti. Böylece, Reşidîler kendileri için tek çıkış

⁸¹ BOA, Y. MTV 78/99.

⁸² BOA, BEO Vilayat Gelen-Giden II Nr. 263, s. 32.

⁸³ BOA, Y. A. Hus. 325/121, 327/43.

kapısı olan Kuveyt taraflarına yönelmişlerdi. Reşidilerin güçlü emiri Muhammed b. Reşid zaman zaman Kuveyt civarındaki aşeritlere karşı gazveler düzenliyordu. Hatta aşağıda da ele alınacağı gibi ölümünden kısa bir süre önce, Katar Şeyhi Câsim ile ittifak kurarak Kuveyt üzerine gitmek için hazırlıklar yapmıştı. Öte yandan aile içi çekişmelerden istifadeyle İngilizler de 1897 den sonra Kuveyt Kaymakamı'nı Osmanlı Devleti'nden kopararak himayelerine almak girişimlerinde bulunmuşlardı. Bu durumu fırsat bilen ve Osmanlı Devleti'nin de desteğini alabileceğini uman Muhammed b. Reşid'in halefi Abdülaziz b. Reşid, Kuveyt'e karşı harekete geçmeye niyetlenmiştir. Halbuki aynı şekilde İngilizlerin desteğini elde etmiş olan Kuveyt Şeyhi de Necid taraflarına yayılma eğilimindedir. Üstelik Kuveyt Şeyhi, Reşidilerin Necid'ten çıkardığı ve Kuveyt'te mülteci durumunda bulunan Suud ailesinin ve Necid'te kalmış olan mütteliklerinin desteğine de sahipti. Bu vesileyle Mubarek El-Sabah 1900 yılı baharında, önce Şammar aşiretlerine ait bir kervanı basarak binden fazla deveyi gasp etmiştir⁸⁴. Olayların daha fazla büyümesini istemeyen Osmanlı hükümeti, Basra vilâyeti aracılığıyla iki tarafı teskin etmiştir. Ancak, bu karışıklıktan istifade etmek isteyen eski Riyad emiri Abdurrahman b. Faysal -Kuveyt Şeyhi'nin de teşvikleri ile- aynı yılın sonlarında Ahsa taraflarına giderek İbn Reşid'ten nefret eden kabileler ile ittifaklar oluşturmaya çalışır. Diğer yandan da Mubarek, Müntefik aşiretleri reislerinden Sa'dun ile ittifak kurar. Mubarek 1901 yılı başlarında Kuveyt aşiretlerinden topladığı kuvvetleri yanına alarak, Abdurrahman b. Faysal ve oğlu Abdülaziz başta olmak üzere diğer bir kısım Necid kabileleri ile birleşip, oluşturdıkları onbin kişilik bir kuvvetle Necid Emiri Abdülaziz b. Reşid'e karşı savaş açarlar⁸⁵.

İşte bu çekişmeler sırasında kabiler arasında oluşturulan ittifaklarda, Suud ailesi ile birlikte *Acman* aşiretleri de Mubarek el-Sabah'ın ittifak dairesi içinde gözükmektedirler. Bu konuda Basra valiliğinden 17 Ocak 1903 tarihinde gönderilen bir telgrafta istinaden, Dahiliye Nezareti'nin Sadaret'e yazdığı 24 Ocak 1903 tarihli bir tezkiresinde şöyle denmektedir:

Necid aşiretlerinden Acman, el-Murra, Benî Hâcir ve Benî Halid aşiretleri Kuveyt'e iki saat mesafedeki Suda'da (?) toplanmışlardır. Görünüşte yağ-

⁸⁴ A. g.e., s. 19-20.

⁸⁵ Hüseyin Hüsnü, a.g.e., s. 157; J. B. Philby, *Arabia*, London 1930, s.169-170.

mur sebebiyle o bölgelerde otlak olduğu için gelmişler ise de, şeyhlerinin Kuveyt'e gidip Mubarek el-Sabah ile görüştükleri haberi alınmıştır...⁸⁶.

Aynı tarihte bu konda Bağdat valiliğinden de başka bir telgraf gönderilerek Basra'nın istihbaratı doğrulanmıştır. Altuncu Ordu Müşiri ve Bağdat Vali Vekili Feyzi Paşa'nın telgrafında da şu hususlar dile getirilmekteydi:

İbn Reşid'in bulunduğu Hafr mevki Kuveyt'in kuzey-batısı cihetinde ve üç dört konak uzaklıktaki çöldedir. Mubarek el-Sabah ile ittifaka meyyal aşiretlerin toplandıkları yer ise, Kuveyt'in güneyinde iki üç konak mesafede ve sahil boyundadır. Her iki mevki de büsbütün meskün mahallerin dışında sussuz yerlerdir...⁸⁷.

Feyzi Paşa, aynı telgrafında, söz konusu bölgelere piyade askerinin gönderilerek müdahale edilemeyeceğini belirttikten sonra, *Mubarek el-Sabah'ın cemiyetinin meskün mahallere yaklaşması halinde, Basra ve Muntefik Sancağına Bağdat'tan bir askerî kuvvet sevk edilerek önlerinin kesilmesinden başka çare olmadığını* da ilave etmiştir.

29 Ocak 1903 tarihinde Dahiliye Nazırı bölgeden gelen son haberleri Sadaret'e takdim etmek üzere kaleme aldığı tezkiresinde de *Acman aşiretlerinin Mubarek ile ittifak ettiklerine dair ipuçları* vermektedir.

İbn Reşid ve Mubarek el-Sabah hakkında alınan haberlerin hülasasına göre: Üçbin haneden ibaret olan Mutayr aşireti İbn Reşid'e müracaatla, Necid'in pahalı olması; ayrıca el-Zafir ve Acman aşiretleri ile aralarındaki düşmanlık sebebiyle de Ahsa taraflarından zahire alamıyacaklarını söyleyerek, zahireyi Kuveyt'ten almaya mecbur olduklarını bildirmişlerdir. Bu ifadeler İbn Reşid tarafından uygun bulunarak geçişlerine ruhsat verilmiştir. Bu aşiret Kuveyt'e gidip zahire almış ise de, dönüşte İbn Reşid'in taraftarı kabul edilerek Mubarek el-Sabah tarafından mukavemet görecekleri; Kuveyt'te kaldıkları takdirde de hayvanlarının telef olacağı endişesine düşmüşlerdir. Bunun üzerine, iki taraf arasında kalmaktan ise, yanlarına yeterli kuvvetler verilerek İbn Reşid'in üzerine gitmeyi Mubarek el-Sabah'a teklif etmişlerdir. Oysa bu teklif Mubarek el-Sabah'ı aldatmayı amaçlamaktan başka bir şey değildir. Şu anda Mutayr aşireti Kuveyt'in güneyinde beş saat mesafede olan Es-Subhiyye'den kuzeyde on saat mesafeye kadar uzanan arazi içinde bulun-

⁸⁶ BOA, BEO 148585 (Lef: 2,3).

⁸⁷ BOA, BEO 148585 (Lef: 1).

*maktadırlar. Suda'da toplanan Acman aşiretine iltica etmiş olan başka bir aşiretin, şimdi de Mutayrlılara iltihak ettiği anlaşılmıştır*⁸⁸.

Yukarıda belirtilen çekişmeler ve kabileler arası ittifaklar İbn Reşid ile Abdulaziz b. Suud'u karşı karşıya getirmiş ve birincisinin ölümüyle sonuçlanmıştır. Bundan sonra Necid mutasarrıflığından *Acman* aşiretleri hakkında gelen haberlerin önemli bir bölümü inzibat vakalarından oluşmaktadır. Zira, Abdülaziz b. Suud, Necid içlerini yeniden ele geçirip orada nisbeten bir düzen kurduktan sonra, o taraflarda yağma imkânı bulamayan *Acman* aşiretlerinin Ahsa sahillerindeki meskün mahallere yöneldikleri anlaşılmaktadır. Bu konuda Seraskerliğe gelen ilk rapor, Necid kumandanı Miralay Mustafa Hilmi'nin 12 Ağustos 1906 tarihli raporudur. Buna göre:

Hufûf'a bağlı Muberrez nahiyesi ahâlisiyle civarlarındaki Hazm mevkiinde çadır kurmuş olan *Acman* aşiretleri arasında hurma hırsızlığından dolayı 3 Ağustos 1906 tarihinde çatışmalar çıkmıştır. Müberrez nahiyesi müdürü konuyu mutasarrıflığa intikal ettirmesi üzerine, bölgeye idare meclisi azalarından iki ve subaylardan iki kişi olmak üzere derhal bir tetkik heyeti gönderilmiştir. Ayrıca Esad Ağa kumandasında yüzyirmi kişilik bir süvari birliği de Muberrez'e sevk edilmiş ve çarpışmaların önü alınmıştır. Yapılan tetkiklerde çarpışmalar esnasında Muberrez ahâlisinden onbir kişi ölmüş ve yirmibir kişi de yaralanmıştır. *Acman* aşiretinden de en az o kadar ölü ve yaralı olduğu anlaşılmıştır.

Ortaya çıkan bu kan davasını halledebilmek için 4 Ağustos'ta Muberrez ahâlisinin ileri gelenleri ile *Acman* aşireti reisleri hükümet tarafından liva merkezine celbedilmişlerdir. Görüşmeler sırasında, *Acman* aşireti şeyhlerinden *Muhammed b. Hisleyn* düşmanca tavırlar sergileyerek, ahâliye ve hükümete karşı tehditler savurmuştur. Bunun üzerine de tutuklanarak hapsedilmiştir. Liva idare meclisi dağılmak üzere iken çarşıya gelmiş olan Acmanlılar ile ahali arasında çatışmalar başlamıştır. Altı kişinin ölümüyle neticelenen bu olaylar daha fazla büyümeden derhal bir bölük asker ile bastırılmıştır. Bu arada askerlerden çekinen Acmanlılar kasabaya girmeye cesaret edemeyerek, Hufûf'a iki saat mesafedeki Şevkiye'ye çekilmişlerdir. Aşiret halkı da Hufûf ile bahçeler arasında üç gün mahsur kalmıştır. Zaruri ihtiyaçları için Hufûfa muhtaç olan *Acman* aşireti, bu müddet zarfında zorda kalarak anlaşmaya mecbur olmuştur. Bedevilerin adeti gereği, teslim olduklarını ve anlaşma is-

⁸⁸ BOA, BEO 147490.

teklerini belirtmek için bir takım kadın, çocuk ve reislerini hükümete göndermişlerdir. Bunun üzerine tekrar yapılan görüşmeler neticesinde *Acman* aşireti ile ahâli arasında, aşiretlerin usûllerine göre anlaşma akdedilmiştir. Anlaşmaya göre, ölü ve yaralılarına aid hukuklarından karşılıklı olarak vazgeçmişlerdir. Ayrıca *Acman* aşiretinden hükümete muhalif davranmayacaklarına dair taahhüdler de alınmıştır⁸⁰.

Bu hadiseler uzun zamandan beri Necid'te kurulması tasarlanan üçyüz mevcutlu ester-süvar müfrezesinin bir an önce teşkilini zaruri kılmıştır. Nitekim Bağdat vilâyetinden 15 Kasım 1906'da çekilen bir telgrafta *Necid dahilindeki Acman aşiretinin sebep olduğu son hadiseler ester-süvar müfrezesinin süratle kurulmasını bir kat daha zaruri kılmıştır* denilmektedir.

Öte yandan, Necid Mutasarrıflığı *Acman* aşiretlerinden uygunsuz davranışlarda bulunmamaları konusunda her ne kadar taahhüdler almış ise de hadiselerin sonbaharda tekrar patlak verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Basra kumandanı Ferik İzzet Paşa 16 Kasım 1906 tarihinde Seraskerliğe çektiği telgrafında şu bilgileri vermektedir:

Necid livası tarafında bulunan Acman aşiretleri ile ahâli arasında yirmi gündenberi devam eden muharebe sebebiyle yollar kapanmıştır. Teşrinievvelin onyedinci günü Acman aşireti üç köye hücum ederek bakır kaplarına varıncaya dek mallarını alıp, birçok kişiyi de öldürerek geri çekilmişlerdir. Aynı ayın onsekizinci günü ahaliden altıbin, askerden dört subay ikiyüz nefer den oluşan bir kuvvetle Acman aşiretinin üzerine giderek savaşmışlardır. Bu arada ahâlden elli kişi, askerlerden üç subay ve altmış nefer şehit olmuşlardır. Ayrıca bir top ve cephanesini de ele geçiren Acman aşiretine on nefer de esir düşmüş ve geri kalan askerler Huuf'a ric'ât etmişlerdir. Alınan diğer haberlere göre de Acman aşireti Uceyr'i de basmak üzere beklemektedir..

Bu olaylar yüzünden kara ve deniz yoluyla yapılmakta olan haberleşme kesildiğinden bölgede gerçekleştirilen askeri hareket Seraskerliğin bilgisi dışında yapılmıştı. Bu durum Seraskerlik makamını hayli telaşlandırdığı, Serasker Rıza Paşa'nın Sadaret'e 20 Kasım 1906 tarihinde yazdığı yazıdan anlaşılmaktadır. Bu arada, civardaki telgraf merkezleri ile yapılan muhabere sonunda merkeze ulaşan bilgiler doğrultusunda, *Acman* aşiretinin te'dibi

⁸⁰ BOA, *İrade Askeri* 1324 ZA/1.

için yeni kuvvetlerin de sevkine karar verilmiştir. Hufûf ve civarı tam bir anarşi içine sürüklenmişti. Mevcut askerler olayları bastırmakta yetersiz kalıyordu. Diğer taraftan *Acman* aşireti bütün hurma bahçelerini yağmalamıştı. Hatta Hazine-i Hassa Nazırı edindiği istihbarata istinaden, 10 Aralık 1906 da Sadaret'e yazdığı bir tezkiresinde *Hufûf'daki karışıklık devam ettiği takdirde oradaki emlak-i hümayunun da telef olacağını* belirterek bir an önce çare bulunmasını istemiştir. Bunun üzerine Sadaret, 15 Aralık 1906'da meselenin halli için tekrar Basra vilâyetini uyarmak ihtiyacını hissetmiştir.

Sonuçta geçici tedbirlerin *Acman* aşiretlerinin Hufûf ve diğer meskûn yerlere yaptıkları tecavüzü önlemeye yetmiyeceğine kanaat getiren Bağdat'taki Altıncı Ordu Kumandanlığı, kalıcı çözüm olmak üzere Seraskerliğe şu teklifi yapmıştır:

Acman aşiretinin te'dibi ve Ahsa Uceyr arasındaki yolun güvenliğinin sağlanması için, Uceyr iskelesinde yüzelli kişiyi alacak bir kule ile söz konusu yolun münasib yerlerine iki bölük askeri alacak iki kulenin inşa edilmesi. Taburların mevcutlarının üçyüze çıkarılması. Satın alınması daha önce kararlaştırılan üçyüz esterin Kırkikinci alayın birinci taburuna verilerek bu taburun esterliye dönüştürülmesi. Bu taburla kırkbirinci alayın üçüncü taburunun Hufûf'da ikamet ettirilmesi. Bu üçüncü taburun iki bölüğü altı ayda bir değiştirilmek üzere, Ahsa-Uceyr yolunda inşa edilecek kulelere yerleştirilmeleri. Ayrıca kırkdördüncü alayın ikinci taburunun tamamıyla Katar'da, üçüncü taburun iki bölüğünün de altı ayda bir değiştirilmek üzere, Katif ve Uceyr'de ikamet ettirilmesi...

Altıncı ordu kumandanlığının bu teklifi İstanbul'da görüşülerek kabul edilmiş ve icrası için gerekli izin de verilmiştir. Ancak ne kadarının gerçekleştirildiği ayrı bir araştırma konusudur.

11- *Acman* Aşiretleri ile El-Murra Aşiretleri Arasında Çatışmalar

Daha önce kullandığımız belgelerde, genellikle *Acman* aşiretleri ile *el-Murra* aşiretlerinin aynı ittifaklar içinde yer almış olduklarını görmüştük. Ancak 1909 ve 1910 yılına ait bir takım belgelerde ise aralarında çeşitli çatışmaların çıktığını göstermektedir. Söz konusu belgelere geçmeden önce, bu tarihlerin hususiyetinden bahsetmekte yarar vardır. 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet akabinde kurulan hükümetlerin üzerinde ittifak ve terakki fırkasının yoğun baskıları bulunmaktadır. Geçmişte hiçbir siyasî tecrübeleri

olmayan bu genç kadrolar, imparatorluk dahilinde hiç kimseye imtiyaz tanımadan doğrudan kanun-i esasinin uygulanmasını istemekteydiler. Halbuki eski idare, özellikle merkezden uzak bölgelerde ve çöllerde yaşayan bedevileri teskin edebilmek için, daha önce zikredilen muhtelif siyasetler gütmekteydi. Bunların başında da bölgesinde nüfuz sahibi olan kabile şeyhlerine hil'at, maaş vs.nin verilmesi gelmekteydi. İttihadçılar ise bunları kaldırma eğilimi içindeydiler. Veya en azından ödemekte biraz ağır davranıyorlardı. İşte bir taraftan güdülen bu siyaset, diğer taraftan da Necid içlerinde hayli güçlenen Abdulaziz b. Suud'un yeniden ortaya çıkması, Necid ve Ahse'da kabileler arasındaki dengeyi sarsmıştır. Böyle bir ortamda müttefik eski iki kabile de karşı karşıya gelmişlerdir. Hurma mevsimi dolayısıyla Ahse civarına inen *Acman* ve *el-Murra* kabileleri hakkında, 30 Temmuz 1909 tarihinde Necid kumandan vekili Miralay Ahmed Hakkı'dan Seraskerliğe çekilen bir telgrafta şu bilgiler verilmekteydi:

Daha önce 22 Temmuz 1909'da gönderdiğim telgrafta arzettiğim üzere, bir süredir açıklığa inmiş olan Acman aşireti ile Cifr, Tarf, Cişşeh taraflarında konaklamış olan el-Murra aşiretinin arası bozularak peyder pey birbirlerini yağmalamaya başlamışlardır. Olayların şiddetlenmesine binaen dün Acman aşireti dörtyüze yakın bir kalabalıkla karşı gazvede bulunmak üzere aniden Tarfta konaklamış olan el-Murra aşiretinin üzerine gitmişlerdir. Acman aşiretinin Tarftaki bu aşiretlere yaptıkları taarruzlar üzerine, derhal bir heyet ile yeterli kuvvet gönderilerek iki taraf birbirinden uzaklaştırılmıştır. Gerçi memleket (Necid merkezinde) dahilinde konaklamış aşiretler bulundukça bu gazvelerin ve çapulculuğun önünün alınamayacağı gibi, bu kavganın köylülere de sirayet etme ihtimali bulunmaktadır. Bu husus dikkate alınarak derhal bunların reisleri celbedilmiş ve iki meclis-i idare azası ile eşrafın önünde, aşiretlerin usul ve adetlerine göre uzun müzakereler yapılmıştır. Sonunda iki taraf barıştırılarak ellerinden senetler alınmıştır. Suretleri gönderilen bu senetlerden de anlaşılacağı üzere; Acman aşiretinin büyük Şeyhi Muhammed [b. Hisleyn] ile el-Murra şeyhlerinden Lahûm, Abdurrahman, Salim Nikdan, kendi aşiretleri ile etbanın gerek birbirlerine karşı ve gerekse bu civarda Katîf ve Uceyr yolunun asayişini ihlal edecek bir davranışlarda bulunmayacaklarına dair söz vermişlerdir⁹⁰.

⁹⁰ BOA, DH-MUİ 17/4-22 (Lef: 15).

Miralay Ahmad Hakkı, yukardaki telgrafına ayrıca, Muhammed b. Hisleyn, Şafî b. Ubur, Abdullah b. Muneyhir, Ali b. Câbir, Amir Batınî, Abdurrahman b. Nikdan, Salim b. Abdullah b. Nikdan, Lahum b. Şerm tarafından imzalanmış dört senet suretini de ilave etmiştir⁹¹. 4 Ağustos 1909 tarihinde Harbiye Nezareti'ne de bir telgraf çeken Miralay Ahmed Hakkı, Acman ve el-Murra aşiretleri hakkında şu bilgileri vermektedir:

Ondokuz firkadan oluşan Acman aşiretiyle oniki firkadan oluşan el-Murra aşiretinin, Acman'dan Âl-i Safran ve el-Murra'den Âl-i Câbir firkaları dışındaki diğer firkaları adına iki aşiretin ileri gelenleri arasında bir anlaşma sağlanmıştır. Ancak bu anlaşmanın hepsini kapsaması için Âl-i Safran ve Âl-i Cahir firkalarının reislerine de ulaşılarak, aralarında bir anlaşma yapılmıştır. Bunda da, upkı daha önceki anlaşma gibi birbirlerine karşı gazve yapmaları, Uceyr-Katîf yolu ile belde dahilindeki yollara ve meskûn köylere asla ilişmemeleri ve herhangi bir tecavüzde bulunmamaları konusunda kesin söz alınmıştır. Böylece Acman ve el-Murra aşiretlerinin bütün firkaları arasında bir anlaşma sağlanarak, Tarık-ı Sultanı olan Uceyr -Katîf yolu her türlü tecavüzden korunmuş oldu. Bu sayede, imkân buldukça birbirlerine karşı yaptıkları saldırılar neticesinde, sadece bedeviler arasında kalmayıp meskûn ahaliye de sıçraması muhtemel görülen bir kıtalin ve mücadelenin önü alınmıştır. Zira bu aşiretler anlaşmaya sadık kaldıkça hem çevrede meskûn ahali ve hem de Katîf-Uceyr yolu emniyette olacaktır..⁹².

Miralay Ahmed Hakkı yukardaki telgrafıyla, son birkaç gün içinde vukubulan olayların raporunu vermişti. Ancak aynı gün (4 Ağustos 1909), Seraskerliğe başka bir telgraf göndererek son anda iki aşiret arasında meydana gelen yeni gelişmeleri de şu şekilde bildirmiştir.

Hufûf civarında konaklamış bulunan Acman ve el-Murra aşiretlerine bağlı bir takım firkalar arasında çıkan çekişmelerin neticesinde, civardaki köyleri gazvelerden ve yağmalanmaktan kurtarmak için güçlükle bir anlaşma sağlandı. Ancak bedeviler açlık korkusuyla ufak tefek yağma ve hırsızlıklarını sürdürebilmek amacıyla anlaşmayı ihlal etmişlerdir. Bir kısmı buralı ve bir kısmı Necidli [Riyad ve civarından] olan bazı kimselerin teşvikiyle de, el-Murra aşiretlerinin uzaklardaki bazı kısımlarından (özellikle el-Lihah (?) firkasından Âl-i Hesna ve Âl-i Büreyd) oluşturulan bir cemiyet, Acman aşireti-

⁹¹ BOA, DH-MUİ 17/4-22 (Lef: 17,18,19, 20).

⁹² BOA, DH-MUİ 17/4-22 (Lef: 13).

*nin dışardaki bazı küçük fırkaları üzerine gazveler yaparak bir hayli devele-
rini gasp etmişlerdir. Aynı durumda bulunan Acman aşiretinin sabır ve ta-
hammülleri kalmıyarak, bugün mallarını ve hayvanlarını geri almak için ku-
zeye yani Uyûn üzerine, Fetarcûf (?) istikametine doğru harekete geçmişler-
dir. Meskün köylere zarar vermemeleri için hemen gerekli tedbirler alındığı
gibi Acman Şeyhi Muhammed de hükümete celbedilerek şiddetli bir şekilde
uyarılmıştır⁹³.*

Acman aşiretinin bu şekilde harekete geçerek el-Murra aşireti üzerine
gütmesi çevredeki köylülere korkutmuştur. Hufûf'a bağlı Tarf, Cişşe ve Cifr
köylerinin ileri gelenleri ve muhtarları hükümete başvurarak köylerinin gasp
ve yağmalara karşı muhafaza edilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine, Necid
Kumandanlığı, Tarf ve Cişşe'ye otuzar piyade askeri yerleştirdiği gibi, her an
harekete hazır olmak üzere Cifr'de de bir toplanma merkezi kurdurmuş ve
buraya Yüzbaşı Tahsin efendi kumandasında kırk esterli süvari yerleştirilmiş-
tir. Bu arada, Cişşe yakınlarında el-Murra ile çıkan çarpışmalarda mağlup
olan Acman aşireti askere sığınmıştır. Bunları takip etmek için peşlerinden
gelen el-Murra, askerler tarafından oradan uzaklaştırılmışlardır. Akabinde de
Acman aşiretlerine mensup insanlar askerlerin muhafazası altında Cifr bah-
çelerinden geçirilerek, aşiretlerinin konakladığı mekâna ulaştırılmışlardır⁹⁴.

Yukarıdaki gelişmeleri Ağustos ortalarında Harbiye Nezareti'ne bildiren
Miralay Ahmed Hakkı, iki taraf arasındaki olaylar daha fazla büyümeden
şimdilik en azından müsabele (bedevilerin ihtiyaçlarını gidermek üzere bir
bölgede konaklama mevsimi) sonuna kadar, yeniden üç aylık bir anlaşmanın
akdedilmesine çalışılacağını da ilave etmiştir⁹⁵.

Yaz boyu devam eden bu olaylar, sonbaharda başka bir şekle dönüştü.
Daha önce de bahsettiğimiz gibi, son zamanlarda bölgede kabilelerarası
dengeler bir hayli değişmişti. Gelişen olaylar da bu değişimin göstergeleri idi.
Acman aşiretleri el-Murra aşiretlerinden intikam alma sevdasına düşmüş
iken, bölgenin güçlü liderleri arasında ise onlara karşı bir ittifak oluşmaya
başlamıştı.

⁹³ BOA, DH-MUİ 17/4-22 (Lef: 14).

⁹⁴ BOA, DH-MUİ 17/4-22 (Lef: 16).

⁹⁵ Harbiye Nezaretinin 10 Safer 328/20 Şubat 1910 tarihinde Sadaret'e yazdığı tezkire-
sinde ufak tefek hırsızlıklar akabinde Acman aşireti ile el-Murra aşiretleri arasında yeniden baş-
layan husumetin durdurularak tekrar geçici bir anlaşmanın yapıldığı bildirilmektedir. BOA,
DH-MUİ 17/4-22 (Lef 46, 53, 54).

Nitekim 6 Aralık 1909 tarihinde Altuncu Ordu kumandan vekili Mirliya Şevket Paşa'dan gelen haberler yukardaki ifadelerimizi doğrulamaktadır. Bu haberlere göre, Necid içlerinin güçlü hâkimi Abdulaziz b. Suud gazve hazırlıkları içindeydi. Her ne kadar hangi tarafa gideceği bilinmiyor ise de, Acman aşireti veya İbn Reşid üzerine gidebileceği kuvvetle tahmin edilmekteydi. Öte yandan Şeyh Câsim'in oğlu Şeyh Abdullah'ın da Acman aşiretleri aleyhine gazve tertip etmek ile meşgul olduğuna dair haberler gelmekteydi⁹⁶. Bu haberlerin ardından, bahsedilen ittifakın içine Kuveyt şeyhi Mubarek el-Sabah'ın da katıldığı bölgeden rapor edilmişti. Yapılan istihbaratlara göre; Necid'in kuzeyinden Mubarek el-Sabah, batısından Abdülaziz b. Suud ve güney-doğusundan Câsim el-Sani Acman aşiretleri üzerine gazve hazırlıkları içindeydiler. Gerçi Altuncu Ordu kumandanlığı buna ihtimal vermiyor ve onların esas maksatlarının; Katar ve Kuveyt'e bağlı bir takım aşiretleri yağmalayan Acman aşiretini te'dib bahanesiyle, Katar, Ahşa, Katîf ve Kuveyt sahillerinde kendi nüfuzlarını iyice kurmak olduğunu söylüyordu⁹⁷. Bu yüzden Altuncu Ordu'nun, Necid kumandanlığı ile haberleşerek muhtemel oluşumlara karşı bazı askerî hazırlıklar içine girdiği, 15 ve 30 Aralık tarihleriyle Harbiye Nezaret'i'ne çekilen telgraflardan anlaşılmaktadır⁹⁸.

Ocak 1910 başlarında bölgeden gelen istihbaratlara göre; Abdülaziz İbn Suud, Mubarek el-Sabah ve Câsim el-Sani'nin oğlu Abdullah ayrı ayrı, görünüşte, Hufûf ile Uceyr arasındaki Acman aşiretleri üzerine harekete geçmişlerdi. Abdülaziz b Suud'un bu maksatla Necid kabilelerinden *cihadiye* adı altında vergi topladığı ve bir kısım kabileleri silahlandığı da gelen bilgiler arasındaydı⁹⁹. Bu haberleri 5 Ocak 1910 tarihinde Sadaret'e takdim eden Harbiye Nazırı *„bilhassa Kuveyt, Katar kaymakamları ve İbn Suud nezdinde güven verecek teşebbüslerde bulunulması ve Necid urbanına yaptığı tecavüzlerine son vermesi için İbn Suud'un siyaseten hükümete meylettirilmesinin gerekli olduğunu beyan etmiştir*. Harbiye Nazırı ayrıca, bunlar olmadığı takdirde, olaylara çare bulmak için devletçe bir an önce kat'î bir kararın verilmesi gerektiğini de hatırlatmıştır¹⁰⁰. 11 Ocak 1910 tarihinden itibaren, Bağdat ve Necid'ten, kendilerine bağlı aşiretleri yağmaladıkları gerekçesi ile

⁹⁶ BOA, DH-MUİ 17/4-22 (Lef: 9).

⁹⁷ BOA, DH-MUİ 17/4-22 (Lef: 8, 11,12).

⁹⁸ BOA, DH-MUİ 17/4-22 (Lef: 7, 10, 21).

⁹⁹ BOA, DH-MUİ 17/4-22 (Lef: 22, 23, 24, 32,33).

¹⁰⁰ BOA, DH-MUİ 17/4-22 (Lef: 28).

Acman aşiretini cezalandırmak isteyen Katar Şeyhi ile Kuveyt Şeyhi'ni, İbn Suud'un ikna ederek bu işten vazgeçirdiğine dair haberler İstanbul'a ulaşmaya başladı. Öte yandan, Acman aşiretinin diğer aşiretlerden gasbettikleri mal ve hayvanları iade ettireceğini taahhüd eden İbn Suud'un ise, sefer hazırlıklarından da vazgeçmediği belirtilmekteydi¹⁰¹. Diğer taraftan İbn Suud'un aracılığına rağmen de ortalık durulmamıştı ve Acman aşireti hâlâ hedef tahtası durumundaydı.

Kendisine gelen haberleri değerlendiren Harbiye Nazırı, *Necid'teki ahvale, alınan ve yapılması gerekli olan tedbirlere dair* bir arızayı 6 Şubat 1910 tarihinde Sadaret'e sunmuştur. Buna göre:

Katar kaymakamı Câsim el-Sanî, Benî Hâcir ve el-Murra aşiretleri; oğlu Abdullah da Acman aşiretleri üzerine giderek bunların pek çok hayvanlarını gasp edip Katar'a dönmüşlerdir. Bu arada Câsim el-Sani bir süredir Acman aşiretinden muğber olan İbn Suud'u da bu hareketine ortak etmiştir. Bunun üzerine Acman aşiretine mensup olup, daha önce İbn Suud'un Riyad'ta hapsettiği ondokuz şeyh çocuğu ile kırk köle ve etbai bir fırsatını bularak oradan kaçıp hükümete sığınmışlardır. Bunların ilticaları kabul edilmekle birlikte, İbn Suud'un amcazadelerinden olup, aynı şekilde ondan kaçarak hükümete sığınan dokuz kişinin ise Hufûf civarında kalmaları mahzurlu görülerek Basra'ya gitmeleri kendilerine tebliğ edilmiştir¹⁰². Bu arada, Acman aşireti de, uzakta bulunan diğer fırkalarını İbn Suud'a karşı kullanmak için Ahsa civarına celbetmekteydi. Harbiye Nazırı, İbn Suud'un Riyad'ta büyük bir gazve hazırlığı içinde olduğunu ve hâlâ üçlü ittifakın bulunduğunu belirterek mahallinde bir takım askerî tedbirlerin alındığını da ilave etmiştir. Ancak bölgenin ehemmiyetinden dolayı bununla yetinilmemesi ve devletçe mülkî ve askerî hususları da içine alan esaslı bir siyasî çözüm ve programın hazırlanması gerektiği de vurgulanmıştır¹⁰³.

Bu olaylar, 12 Şubat 1910 tarihinde Altıncı Ordu kumandan vekili Mirliva Şevket Paşa'dan gelen iki telgrafta daha mufassal bir şekilde anlatılmaktadır. Buna göre, Katar Şeyhi intikam almak gayesiyle Benî Hâcir'in üç ve el-Murra aşiretinin dört fırkasından oluşturduğu bine yakın bir kuvvet ile Hufûf'un altı gün uzağında bulunan Acman aşiretlerini basarak bu aşirete

¹⁰¹ BOA, DH-MUİ 17/4-22 (Lef: 6, 25, 29, 30,31,34, 35).

¹⁰² BOA, DH-MUİ 17/4-22 (Lef: 45).

¹⁰³ BOA, DH-MUİ 17/4-22 (Lef: 40).

mensup üç dört fırkanın hayvanlarını gasp etmiştir. Aynı telgrafta, İbn Suud'un Riyad'ta hapsedtikleri arasında Acman Şeyhi Muhammed Mesel ile Harik şeyhi Hezzan'nın da bulunduğu ilave bilgi olarak verilmektedir¹⁰⁴.

Olayların bu derece vehamet kesbetmesi üzerine Basra'daki Marmaris ganbotu yerinde incelemeler yapmak üzere mürettebatıyla birlikte Ahsa taraflarına gönderilmiştir. Ayrıca, alınması zarûri olan kısa ve uzun vadeli tedbirler hakkında gerek mahallinde ve gerekse merkezde layihalar hazırlandığı yine kayıtlarda geçmektedir. Ancak bu layihalara henüz ulaşamadığından muhtevaları hakkında bilgimiz yoktur. Fakat, aynı sıralarda Necid kumandan vekili Miralay Ahmed Hakkı, olayların Osmanlı Devleti aleyhinde geliştiğini çok erken fark etmesine rağmen; bağlı olduğu Basra Valisi Süleyman Nazif, bu hadiselerin asırlardan beri devam edegelen aşiretler arası kavgalardan olduğu ve endişeye mahal olmadığı kanaatindeydi¹⁰⁵.

Gelişmeler Ahmed Hakkı'yı haklı çıkarmıştı. Zira bütün hazırlıklarını büyük bir titizlikle ve gizlilik içinde tamamlayan Abdülaziz b. Suud 1913 Mayıs'ında bölgenin idare merkezi olan Ahsa'nın kontrolünü ele geçirdi. Gerçi Babiâli bu fiilî durum karşısında son anda bir manevre yaparak Necid'i vilayete dönüştürmüştü ve Abdulaziz b. Suud'u da vali ve kumandan olarak tayin ederek dengeyi sağlamaya çalışmıştı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması bölgesel dengeleri alt-üst etmiş ve Osmanlı Devleti de bölgeden çekilmiştir. Abdülaziz b. Suud'un bölgede kontrolü sağlamasına paralel olarak, Acman aşireti eski güç ve iktidarını yavaş yavaş kaybetmiştir. Şu anda, Suudi Arabistan'ın doğusu ile Kuveyt'te bölünmüş bir şekilde yaşamakta olan Acman aşireti, Körfez Savaşı'ndan sonra Kuveyt'te oluşturulan parlamentoda temsil edilmeye başlanmışlardır.

¹⁰⁴ BOA, DH-MUİ 17/4-22 (Lef: 41).

¹⁰⁵ BOA, DH-MUİ 17/4-22 (Lef: 49).

KIBRIS'IN SİYASÎ TARİHİ İLE İLGİLİ BİR BELGENİN DEĞERLENDİRMESİ

SOYALP TAMÇELİK*

GİRİŞ

İnsan toplulukları, tarih boyunca uzun bir gelişme sonucunda, bugünkü milletler haline gelmişlerdir.

Çağımızda milletlerin, aynı tekâmül seviyesine eriştiklerini iddia etmek, mümkün değildir. Ancak, her milletin geçmişteki tecrübelerinden edinilmiş birtakım tarih görüşü olup, bu görüşün geleceğe yönelik tutulması gerektiği, muhakkaktır.

Bilindiği üzere başarıya ulaşmanın ilk şartı, yeni kuşakların, mücadelesinin temelinde yatan gerçekleri doğru kavraması ve mücadeleyi sürdürebilmesi için gerekli manevi gücü oluşturan, inanç ve azmi kazanmasında yatar.

Hiçbir zaman hatırdan çıkartılmaması gerekir ki, *şans*, tarihin yapısında yoktur. Tarih, hiçbir çağda kumar masası olmamıştır ve de olmayacaktır.

Aslında geçmiş olayları, geçmişin belgelerini "*tarih*" olarak görmek, tartışmaya açık bir husustur. Zirâ, insanlık tarihi, sınırsız mekân ve zamanda öylesine ufak bir noktadır ki, ondan alacağımız ilk ders, ihtiyatlı olmayı gerektirmektedir. Unutulmaması gereken bir husus da vardır ki, insanoğlu, kendi doğasına sadık kalarak, kendini gerçekleştirirken, aynı zamanda kendi tarihini de yapmaktadır¹. Böylece insanoğlunun, hayattaki varoluş gayesini, sevinçlerini, acılarını, başarılarını, kederlerini v.b. konuşabileceği, düşünebileceği veya yazabileceği bir *kültür mirası* ortaya çıkacaktır. Bir bütün olarak aktarılabilir *ortak kültür mirasının*², bugün, eskisinden daha zengin olduğu bir gerçektir. Toplumların onca yakınmalarına karşın, medeni dünyada ilerlemenin gerçek sebebi, atalarından daha bilgili ve daha sağlıklı olmaları değil, daha zenginleştirilmiş bir kültür mirasına sahip; bilgi, tecrübe ve sanat birikimi olarak, onlardan daha ileri bir kültür düzeyinde doğmuş olmaların-

* Gazi Üniversitesi Gazi Sosyal Bilgiler Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

¹ Will Durant-Ariel Durant, *Tarihten Dersler*, Çev. Bozkurt Güvenç, İstanbul, 1992, s.37.

² Will-Ariel Durant, *ibid.*, s.102.

dandır. Miras, sürekli büyüüp yükselirken, onun yaratıcısı ve ürünü insan da onunla birlikte yükselmekte, artmaktadır.

İşte tarihin, her şeyden önce ve hepsinin üstünde, *kültür mirasının* oluşturulması, korunması, kullanılması, hatta ve hatta kayda alınıp yeni nesillere aktarılması açısından, önemi çok büyüktür. Böylece tarih, geçmişteki hata ve kusurlardan ders alınmak için değil, aksine yaratıcı ruhların geleceği tesis edebilmelerinde, en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bundan hareketle Kıbrıs meselesini ele aldığımızda, ortaya fevkalâde önemli gerçekler çıkmaktadır.

Uluslararası barış ve güvenliğin korunması ve devamı için en büyük hizmet, hadiseleri, dış görünüşüyle değerlendirmek değil, ihtilafın gerçek nedenlerine inilerek, değerlendirilmesi gerekmektedir. İşte bu sebepten ötürü, Kıbrıs meselesinin çözümü, ancak bu şekilde kalıcı temellere dayandırılarak yapılabilir.

Bu vesileyle günümüz Türkçesine aktardığımız vesikanın ehemmiyetini belirtmek, gereksiz olduğuna kaniyiz.

Eski Türkçe ile (Osmanlıca), Malî (=Rumî) * 1335 (1919 M.) senesinde, *Bâb-ı Âlî Hariciye Nezareti'nce* kaleme alınan bu metin, yirmi beş sahifeden oluşmaktadır. Küçük bir kitapçık olarak kaleme alınan metin, *Matbaa-i Âmire* tarafından, İstanbul'da basılmıştır.

Aslına sadık kalınarak, bugünkü Latin harflerine aktarılan metinde, en önemli husus, Osmanlı Devleti'nin 1878'den 1919 yılına kadar, Kıbrıs meselesine karşı, resmî bakış açısını ortaya koymuş olmasıdır.

Bu belgenin tanıtılması ve muhtevasının tahliline geçmeden evvel, bu hususla ilgili olarak yapılan müstakil çalışmalardan söz etmek, faydalı olacaktır.

* Osmanlı Devleti, muamelât ve kuyudâtında, Malî Sene adı ile anılan ve Hicrî 1089'dan itibaren resmen, fakat mahdud ve malî hususlarda kullanılmaya başlanmış olduğu görülen ve H. 1256'dan itibaren ve tatbik sahası daha genişleyerek, resmen malî sene adı verilen takvim esasına göre yazılmış tarihlerin de bilhassa XIX. asırdan başlayarak, eski vesika ve kayıtlarımızda, yakın devre kadar önemli bir yer tuttuğu gibi, resmî ve ilmî hiçbir mahiyeti bulunmamakla beraber, zamanımızda da duvar ve cep takvimlerinde, hâlâ Rumî Sene adı altında yer almakta ve devam ettiği görülmektedir...bkz...Faik Reşit Unat, Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu, 7. Baskı, T.T.K. Yay., Ankara, 1994, s.XIII.

Dr. Salâhi R. Sonyel'in, İngiltere'nin Dışişleri Bakanlığı arşivlerine istinaden yaptığı araştırma, bu hususla ilgili olarak yapılan en iyi araştırmalardan birisidir.

"In The Light Of British Foreign Office Documents : How Abdülhamit, The Ottoman Sultan, Leased Cyprus To Britain Within Forty - eight Hours (İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre : Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı)", Belleten, C.XLII, Sayı : 168, Ekim 1978, s. 743-759.

Bunun haricinde Mithat Sertoğlu'nun, VII. Türk Tarihi Kongresi'nde sunduğu tebliği ("*1878 Osmanlı - İngiliz Antlaşmasına Dair Bazı Yeni Belgeler*", VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara : 25-29 Eylül 1970, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II., T.T.K. Yay., Ankara, 1973, s. 601-615)'de unutmamak gerekir. Sertoğlu'nun sunmuş olduğu bu tebliğ, Başvekâlet Arşivi'nden elde edilen vesikalara dayanmaktadır.

Halil Fikret Alasya, *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri*, T.K.A.E. Yay., Ankara, 1964, 223 s., adlı eserinde, bu hususu ele almaktadır (s. 106-112). Alasya, bu hususu ele alırken, İstanbul Başvekâlet Hazine-i Evrâk'ının muhtelif defterlerinden istifade etmiştir.

Ercümen Kuran ise bu hususu ele alırken ("*Kıbrıs İdaresinin İngiltere'ye Terki*", *Kıbrıs ve Türkler, Hazırlayanlar : Cevat Gürsoy, Halil İnalçık, Ercümen Kuran ve Halil F. Alasya, T.K.A.E. Yay., Ankara, 1964, s. 59-67*) daha çok yabancı telif eserlere müracaat etmiştir. Kuran, özellikle Sir George Hill, *A History Of Cyprus, Cambridge, 1940-1957, C.IV* ve Gabriel Noradounghian, *Recueil d'Actes Internationaux de L'empire Ottoman, 1897 - 1903, C. III., Paris, 1897*, adlı eserlerden istifade etmiştir.

Dr. Nasim Zia'nın 1969'da doktora tezi olarak hazırladığı ve 1975 yılında T.K.A.E. yayınları arasında çıkan, "*Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçışı ve Ada'da Kurulan İngiliz İdaresi*" adlı eserini belirtmeden geçemeyeceğiz. Zia'nın lütfâ mazhar olmuş bu kitabının ehemmiyetini belirtmek, gereksizdir. Zirâ, gerek Osmanlı arşivlerinden gerekse İngiltere'nin British Museum'deki *Layard Papers*'lerini, *Hariciye Arşivi* ve *Parlamento Zabıtlarını* incelemesi, oldukça büyük bir önem taşımaktadır (s. 38-48).

Dr. Rifat Uçarol'un, ders notu olarak hazırladığı, fakat biraz daha genişleterek kaleme aldığı "*1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması*

(*Ada'nın İngiltere'ye Devri*), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978*" adlı eseri, Osmanlı arşiv belgelerine dayanması açısından çok önemlidir. Uçarol'un ifade ettiği gibi, İngiliz arşiv belgelerinden yararlanamamasından ötürü, eksik bir araştırmaymış gibi değerlendirmesi oldukça hatalıdır. Zirâ, bu kitap, Osmanlı arşivlerinden istifade edilerek hazırlanmış olmasından ötürü, takdire şayan bir kitaptır (s. 37-101).

Son olarak Türkçe yayımlanan ve kayda değer olan *Mustafa Haşim Altan*'ın, *Belgelerle Kıbrıs Türk Vakıflar Tarihi (1571-1974), C.II., Lefkoşa, 1986*, adlı eserinin, I. cildinde, bu hususla alâkalı olarak bilgi verilmektedir (s.267-282). *Altan*, bu mevzu ile alâkalı olarak "*Kıbrıs Mazbatası*" adı altında toplanan Meclis-i Meb'usan'ın, celse tutanaklarından istifade ettiğinden bahsetmektedir.

Yabancı dilde yazılmış ve kaynak eser olarak kabul edilen *Sir Harry Luke, Cyprus Under The Turks 1571-1878, England, 1986*, adlı eserin bir bölümünde, bu hususla alâkalı olarak İngiliz Devlet Arşivi ve özel arşivlerden istifade ettiği bilinmektedir (s.257-272). *Sir Luke*, 1911 yılında Ada'da "*Yüksek Komiser*" sıfatı ile bulunmuş ve bu görevini, 1919 yılına kadar kesintisiz bir şekilde sürdürmüş olması, yazdığı esere verilen değeri artırmaktadır.

* * * * *

Bütün bu açıklamalardan sonra, belgenin muhtevasıyla ilgili tahlile geçmek mümkündür. Yukarıda ifade edildiği gibi belge, 25 sahifeden müteşekkildir. 3. sahifeden 8. sahifeye kadar, Kıbrıs tarihinin ana hatları hususunda, genel bir özet yapılmaktadır. Lâkin, bu husus hakkında genel mahiyette bilgiler verilirken, bazı hatalar yapılmıştır. Şöyle ki:

Kıbrıs, 1191 yılında, *Kudüs Kralı Guy de Lussignan* tarafından satın alınmıştır. *Guy de Lussignan*, *Arazi-i Mukaddes* olarak ifade edilen topraklardan çıkartulan Fransızları, Ada'ya yerleştirmiştir. Böylece *René Grousset*'in *Les Croisades* adlı eserinde ifade ettiği gibi "*Salâhaddin'in denize döktüğü Şark Latinliği, Doğu Akdeniz'in dalgaları arasında yeniden doğmuştur*"³. Lüzinyanlar, Ada'ya tamamen yerleştikten sonra, idarelerini yaklaşık üç asır gibi bir süre devam ettirmişlerdir. *Kıbrıs Kralı Pierre II.*'nin 1372 yılındaki taç giyme töreninde, Ceneviz ve Venedikli temsilciler arasında meydana ge-

³ Nasim Zia, *Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçşi ve Ada'da Kurulan İngiliz İdaresi*, T.K.A.E. Yay., Ankara, 1975, s.5.

len gerginlik sonucu, bazı Cenevizliler öldürülmüştür. Bunu bahane eden Cenevizliler, Kıbrıs'a bir donanma göndermişlerdir. Böylece, Kıbrıs'ta Ceneviz idaresi kurulmuş oldu. Bütün bu hadiseler, belgede farklı bir şekilde ifade edilmiştir. Örneğin, *Jean*'ın 1383 yılında hükümdar olması ile birlikte, yine aynı yıl içinde ölmesi, Ada'nın Cenevizliler tarafından işgal edildiğini belirtmektedir. Aslında bu hatalıdır; zirâ, Ada, 1383'te Cenevizliler tarafından zaptedilmemiştir. Kaldı ki bu hadise *Kral Jean* zamanında değil, *Pierre II.*'nin hükümler döneminde meydana gelmiştir.

Ada'da, Cenevizlilerden sonra Memlûklülerin idaresi kurulmuştur. Lâkin bu husus, belgede belirtilmemiş olmakla birlikte, Cenevizlilerin idaresinden, Venediklilerininkine doğrudan bir bahisle geçmektedir. Oysa, 1426 senesinde Mısır'ın Memlûklü Sultanlarından *Baybars*, Kıbrıs'a asker sevk ederek, *Lüzinyan Kralı Janus*'u mağlup etmiş ve bu tarihten itibaren Ada, Memlûklülerin idaresine girerek, vergi vermeye başlamıştır¹.

Bunun yanı sıra Venediklilerin Ada'daki hâkimiyetleri, 1485 yılı olarak gösterilmiştir. Halbuki, Venediklilerin Ada'daki hâkimiyetleri 1485 değil, 1489 yılından itibaren başlamıştır. Bu hâkimiyet, Ada'nın Osmanlı Devleti tarafından fethedilişine (1571) kadar sürmüştür.

Kıbrıs Adası, 1571 tarihinde *Sultan Selim II. (Sarı)* zamanında fethedilmiştir. Lâkin, belgede bu husus "...*Sultan Süleyman Sâni zaman-ı saltanatı...*" şeklinde ifade edilmiştir. Yukarıda ifade edildiği gibi bu, "*Sultan Selim Han-ı Sâni zaman-ı saltanatı*" olmalıdır. Bununla birlikte, *Sultan Selim Han (İavuz)* zamanında, 1517 yılında Mısır'da Memlûklüler hâkimiyetine son verince, Venedikliler, gönderdikleri elçileri vasıtasıyla, mezkûr verginin Türk hazinesine devrini kabul ettiklerini bildirmişler ve imzaladıkları bir anlaşma ile de bunu resmîyete intikal ettirmişlerdir. Lâkin, bütün bunlara rağmen belgede, adı geçen hususların hiçbiri zikredilmemiştir.

Belgede, 1876 Osmanlı-Rus Harbi'nin, Rusya açısından hedefleri oldukça iyi tahlil edilmiştir. Şöyle ki: "...*Rusya Hükûmeti, bütün Asya'yı istilâ eylemek ve İngilizleri Hindistan'dan tard etmek ve İstanbul'u yed-i zabtına*

¹ Daha geniş bilgi için bakınız...Halil Fikret Alasya, Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri, T.K.A.E. Yay., Ankara, 1964, s.36-38; Zia, op. cit., s.5; Celâlettin Yücel, Dış Türkler, Hun Yayınları, İstanbul, 1976, s.116; Yılmaz Altuğ, Kıbrıs Anlaşmazlığı, İstanbul, 1979, s.26; C. Spyridakis, A Survey of The History of Cyprus, Geka Press, Nicosia, 1962, s.14-17.

geçirmek gibi âmal-i harîsâne perverde.⁵ olmasına dair tesbitten, bu anlaşılmaktadır.

İngiltere Krallığı'nın, Ayastefanos Muahedenâmesi'nin ağır şartları altında ezilen Osmanlı Devleti'nin yanında olması, dostane hislerden kaynaklanmadığı bilinmektedir. Bunun sonucu olarak İngiltere, Berlin Kongresi'ni toplayarak, Rusya'nın, Osmanlı Devleti üzerinde kazandığı hakları bertaraf etmiştir. Bu sebeple:

*"1878 senesi mayısının yirmi üçüncü günü İngiltere sefiri Mösyö Layar (Layard) Bâb-ı Âli'ye gelerek ol vakit başvekil bulunan Mehmed Rüşdü Paşa'ya devleti tarafından almış olduğu bir kıt'a tahrîrât-ı mahsûsayı kırâ'at ve Rusya Devleti İngiltere kabinesinin kendisine vâki' olan teklîfini kabûle müstaid görüldüğünü ve Bulgaristan hudûdunun Balkanlara hasrına muvâfakat göstereceğini beyân ile Anadolu'da vaki' Kars ve Ardahan ve Batum veyahûd bunlardan biri devlet-i müşârûn-ileyhâ tasarrufunda kalubda muahede-i kat'îye ile kendusine ta'yîn olunacak ârâzi haricinde olarak Memâlik-i Şâhâne'den diğer bir mahalin zabt ve istilâsı dâ'iyyesine düşerse İngiltere Devleti i'mâl-i kuvve-i silâhiyye ile bunun muhâfazası zımında Zât-ı Hazret-i Padişâhî ile ittifâkı taahhüd edeceği ve buna mukâbil ol havâli âhâli-i 'İseviye ve sâ'i-resi haklarında ıslâhât-ı lâzîmenin ifâsına himmet buyurulacağının vâ'ad olunmasını ve bir de işbu ittifâkın icrâ-yı mukteziyyâuna muktedir olmak için devlet-i mü'ârûn-ileyhâya Kıbrıs cezîresinin tasarruf ve idâresi tefvîz kılınmasını aleb etmiştir"*⁶.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere İngiltere, Osmanlı Devleti'ni mevcut Rus tehdidine karşı korumak için bazı şartlar ileri sürmüştür.

a. Balkanlar'ın bir kısmını içine alan Bulgaristan Devleti'nin kurulmasını⁷;

b. Kars, Ardahan ve Batum'un, tamamı veya bir kısmı Rus Devleti'nde kaldığı müddetçe, antlaşmanın mevcut şartlarına istinaden, bunu kabul et-

⁵ Kıbrıs Meselesi, Bâb-ı Âli Hariciye Nezareti, İstanbul, 1335, s.4.

⁶ Kıbrıs Meselesi, s.4.

⁷ Daha geniş bilgi için bakınız...Toktamış Ateş, Siyasal Tarih, Der Yayınları, İstanbul, 1994, s.394-395.

meyip, tekrar toprak talep etmesi halinde, İngiltere, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ne her türlü yardımı yapacağını taahhüt altına almıştır.

c. Lâkin bunu gerçekleştirebilmek için İngiltere, Osmanlı Devleti'nde bulunan gayri müslim tebaaya, gerekli ıslahatların yapılmasını, şart koşmuştur. Bütün bunlardan sonra İngiltere, Osmanlı Devleti'nden, Ada'nın, sadece "tasarruf" ve "idare"sini talep etmiştir. Bir başka deyişle Osmanlı Devleti, Ada üzerindeki mülkiyet ve hükümlanlık haklarını, mahfuz tutmuştur.

Aslında, Osmanlı Devleti'nin yenilgisi, İngiltere'nin *Hindistan yolunu* (imparatorluk yolu)⁸ tehlikeye sokmuştur. Bundan hareketle İngiltere, İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury'nin ifade ettiği gibi, "parçalanın Türk dalga kırını arkasına yeni bir bent"⁹ oluşturma hazırlığına girişmiştir. Aslında, Midilli, Limni, İskenderun, Akka, Girit, Hayfa ve İskenderiye düşünüldükten sonra, İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından Kıbrıs'a karar kılınmıştır. Hatta bu uğurda, İngiliz Başvekili Benjamin Disraeli'nin:

"Kıbrıs, Ön Asya'nın anahtarıdır"¹⁰ şeklindeki sözleri, oldukça dikkat çekicidir.

Bilindiği gibi 1822 yılında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na *George Canning* atandığı zaman, İngiltere Hükûmeti'nin dış politikası, tamamen değişmiştir.

Canning, göreve gelir gelmez hazırladığı programa göre, İngiliz dış politikasının esaslarını şöyle belirlemiştir.

"Özgürlüğe kavuşup bağımsız devletler kuracak olan halklar, bir sanayi ve ticaret filosuna ihtiyaç duyacakları şüphesizdir; ve başlangıçta da, gene hiç şüphesiz, kurtarıcıları ve koruyucuları olan İngiltere'ye başvuracaklardır...."¹¹

⁸ Rifat Uçarol, 1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması (Ada'nın İngiltere'ye Devri), İstanbul, 1978, s.24 ve 30-37; Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1989, s.4.

⁹ Yılmaz Altuğ, op. cit., s.28.

¹⁰ Soyalp Tamçelik: "Kıbrıs Adası'nın Jeopolitik ve Stratejik Önemi", Türk Kültürü, XXXIII (Haziran 1995)386, s.322... Aynı görüş Yılmaz Altuğ'un eserinde de vardır. Lâkin Altuğ, bunu "Key to Western Asia", yani "Batı Asya'nın Anahtarı" olarak ifade etmiştir. Kanaatimiz odur ki, bunun "Batı Asya" değil, "Ön Asya" olması, mantığa daha uygundur.

¹¹ Vladimir Potyemkin, Uluslararası İlişkiler Tarihi-Başlangıçtan Bugüne Diploması Tarihi, C.II., Çev. Atilla Tokatlı, May Yayınları, İstanbul, 1978, s:488.

Bundan hareketle Kıbrıs hadisesini iyi değerlendiren İngiltere, dış politikasının bir gereği olarak gerekeni yapmıştır.

Aslında XIX. yy. ortalarından itibaren İngiltere'nin "*Doğu Siyaseti'nin*" temeli, *Hindistan*'a dayanmaktadır¹². Kıbrıs ise, Süveyş Kanalı'ndan geçilerek gidilen, yeni ve önemli bir denizyolu üzerinde bulunmaktadır. Bu nedenle 1870'lerde Kıbrıs, İngiltere için Atlantik Okyanusu'ndan Hint Okyanusu'na kadar uzanan denizyolu (*imparatorluk yolu*) üzerinde, Cebelitarık ve Malta'dan sonra, Akdeniz'deki üçüncü bir iskele, bir üs olma hüviyetindedir. Özellikle *Palmerston-Russel Hükûmeti* 1864'te Yunan Adaları'nı Yunanistan'a bırakmış olmasından dolayı, Akdeniz'de yeni üslere ihtiyaç duyulmuştur¹³.

Bunun yanı sıra, giderek güçsüzleşen bir Osmanlı Devleti'nin, Rusya'nın Akdeniz'e inmesine engel olamayacağını düşünen İngiltere, bu geleneksel çizgisinden ayrılmakla birlikte, Doğu Akdeniz'i ve kendi ana sömürgesi olan Hindistan'ı emniyete almak için Kıbrıs'ı bir "*kale*"¹⁴ olarak elde etmeye çalışmıştır.

Dolayısıyla denilebilir ki, İngilizlerin Akdeniz siyaseti *milliyet* esaslarına göre değil, İngiltere'nin *millî menfaatlerine* göre ayarlanmıştır¹⁵.

İşte, bütün bunlara engel olan yegâne şey, 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan *Ayastefanos Muahedenâmesi*'dir. Bu muahedenâmenin, Osmanlı Devleti'ne ağır yükümlülükler yüklemesi, Osmanlı coğrafyasını koruması lâzım gelen İngiliz diplomasisi için hiç de kabul edilemez bir durum yaratmıştır.

İngiltere, Rusya'nın Bulgaristan'ı etki alanı içine aldıktan sonra, tam bir Akdeniz devleti haline gelmesinden korkmuştur. Zirâ, İngiltere, Bulgaristan'daki üstten başlayabilecek bir Rus saldırısı ile Osmanlı başkenti ile boğazların tehdit altında kalacağını görmüştür¹⁶.

¹² Faruk Sönmezoğlu: "Tanzimat'tan Lozan'a Kıbrıs Sorunu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.II., İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.309.

¹³ Faruk Sönmezoğlu: *ibid.*, s.309.

¹⁴ Selim Deringil: "II. Abdülhamit'in Dış Politikası", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.II., İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.305.

¹⁵ Daha geniş bilgi için bakınız...Enver Ziya Karal, Osmanlı Devleti, C.VII., 3. Baskı, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1983, s.22.

¹⁶ Mithat Sertoğlu: "1878 Osmanlı-İngiliz Antlaşması'na Dair Bazı Yeni Belgeler", VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II., T.T.K. Yay., Ankara, 1973, s.602-604.

İşte bütün bunlardan doğan sonuçla, İngiltere'nin bu anlaşmayı kabul etmesi beklenemezdi. Bunun yanı sıra, *Elviye-i Selâse* (Kars, Ardahan ve Batum) olarak adlandırılan bölgenin Rusya'ya bırakılması, Doğu Anadolu'yu tam bir Rus tehdidine karşı açık bırakmıştır. Hele Bayezid şehri ve Eleşkirt Ovası Ruslara bırakılacak olursa, Ruslar için İskenderun Körfezi'ne giden yol açılmış olacaktır¹⁷. Dolayısıyla bütün bu hadiseler, İngiltere'nin, gerek Akdeniz'deki gerek Yakın Doğu'daki menfaatlerine büyük bir darbe vurmuştur. Artık Rusya ile İngiltere'nin Yakın Doğu'da çarpışmasına, muhakkak nazarı ile bakılıyordu. Böylece, İngiltere'nin Ayastefanos Muahedenâmesi'ni tâdil etmek için elinden geleni yapacağını tahmin etmek, hiç de zor olmasa gerektir.

Bunun yanı sıra şimdiye kadar belirtilmemiş bir husus daha vardır.

Bâb-ı Âli "*Ayastefanos Mukaddemât-ı Sulhiyyesi'nin hâvî olduğu şerâit gayet ağır olduğu halde kerhen imzâya mecbûriyet hâsıl olmuş ve kabl-el muhârebe i'lân-ı iflâs ile konsolit fa'izlerinin te'diye edilemeyeceğini ilân etmesiyle bütün Avrupa efkâr-ı 'umûmiyesini kendi 'aleyhine çevirmiş(tir)....*"¹⁸

Bilindiği gibi 1853 yılında Osmanlı Devleti, dış borçlanmaya gitmiş ve ardı arkası gelen savaşlar ve iktisadî gelişmeler sonucunda, Osmanlı maliyesi çökmüştür. Özellikle, 1876-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Osmanlı Devleti'nin mali yapısını bozmakla birlikte, bütçe iflâs etmiş, *konsolit* (vadesi belli olmayan ve yalnızca faizi ödenen devlet tahvili) faizleri bile ödeyemeyecek duruma gelmiştir.

Bununla birlikte, Kıbrıs'ın İngiltere'ye terk edilmesi hakkında, Mehmed Rüşdü Paşa Kabinesi'nin 3 Cemâziye'el-âhir 1295 (4 Haziran 1878) tarihinde, Abdülhamid II.'e sunduğu mazbata, genel itibarı ile orijinal bir belgedir. Lâkin, hemen şunu belirtelim ki bu mazbatanın, 4 Haziran 1878 tarihli Osmanlı Devleti ile İngiltere Krallığı arasında imzalanan mukavelenâme ile hiçbir alâkası yoktur. Bu husus, tamamıyla İngiliz Hükûmeti'nin, Kıbrıs'ın kendilerine verilmesi gerekliliğini belirten, siyasî bir tespit ve temenniden öteye geçmemektedir.

"İngiltere Devleti Hükûmet-i Seniyye hakkında olan efkâr ve niyât-ı hayr-hâhânesinin şimdiye kadar pek çok âsârını delâ'il-i fi'iliyye ile is-

¹⁷ Potyemkin, s.133; Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.97 ve 599; Sertoğlu: op. cit., s.602-604.

¹⁸ Kıbrıs Meselesi, s.4.

bât eylemiş ve 'ale'l-husûs bu kere Rusya Devleti'yle 'akd olunan mukaddemât-ı sulhiyye mukâvelesinin hâvî olduğu âhkâm-ı muzır-ra-i ma'lûme sâ'ir devletler tarafından sükût ile geçiştirilmek üzere olduğu halde devlet-i müşârûn-ileyhâ mukâvele-i mezkûrenin bir kongreye konub orada her maddesinin başka başka müzâkeresine Rusya Devleti tarafından muvâfakat olunmadığı takdîrde mukâvele-i mezkûrenin İngiltere Devleti nazarında ke'en-lem yekûn halinde tutulacağını ve bununla beraber icrâsına tasaddi olunacak olursa fi'ilen muhâlefet edeceğini Rusya Hükûmeti'ne i'lân etmiş ve sâlif-ül beyân mukâvele şerâ'itünden Bulgaristan'ın hudûd-ı vasi'ası ve Anadolu'da birçok mahâl u mevâki'in Rusya'ya terki misüllü başlıca maddeleri hakkında olan i'tirâzâtını serd ve beyân ile beraber tervîc u te'yîd-i müdde'â zımında derhal tedârikât-ı harbiyye teşebbüs etmiş olduğundan devlet-i müşârûn-ileyhânın işbu muhâlefet-i şedidesi Rusya Devleti'ne pek girân gelerek bu teklîfi savuşturmaya çalışmış ise de İngiltere'nin bu bâbda her dürlü fedâkârlığı ihtiyâra hazır olduğunu ve muâhede-i mezkûrenin kongreye vaz'ıyla âhkâm-ı mundericesinin tamamıyla mevki-i bahs ve müzâkereye konulması iddi'asında ısrâr gösterdiğini cezm ile devlet-i müşârûn-ileyhâ ile muhârebeye girişmeyi göze kestiremeyerek elçi-i müşârûn-ileyhin ifâdesine göre Bulgaristan hudûdunun Balkanlara hasr-ı cihetine esâsen muvâfakatını beyân ile sâ'ir günâ ta'dilât icrâsınca olan isti'dâdını dahi göstermiş olduğundan ve bu kere Bulgaristan hudûdunun kasrı ve Sırbistan'a terk olunan bazı mahallerin istirdâdı ve Karadağ'da terki teklîf olunan mahallerde tadilât icrâsı maddeleri Devlet-i Aliyyece mesâ'il-i hayâtiyeden olup bunların suver-i merziyede tesviyesine muvaffakiyet Rumeli kıt'asının yeniden feth u teshîri demek olacağı rehîn-i rütbe-i bedâhet olmasıyla İngiltere Devleti'nin Devlet-i Aliyyeye şu yolda olan hizmet-i 'azîmesi ve ilerude vukû' bulabilecek tahüyâtı men'i için 'akd-ı ittifâka mübâdereti memnûn olacak mevâddandır"¹⁹.

İngiliz Hükûmeti'nin İstanbul elçisi olan Layard, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî perspektifini belirten mazbatasını, Padişaha arzettikten sonra, bu kez Kıbrıs'ın İngiltere Hükûmeti tarafından talep edilmesinin sebeplerini ortaya koymuştur.

¹⁹ Kıbrıs Meselesi, s.5.

"İngiltere Devleti'nin Akdeniz'de eşyâ ve mühimmât ve 'askeriye ikâmesiçün Malta cezâiresinden başka müstemlekâtı olmayub cezâir-i seb'a ise bu maksad için pek elverişli olduğu halde her nasılsa mu-kaddemâ Yunan'a terk edilmiş ve bu kere şiddet-i lüzûmu his olunmuşsa da istirdâdı kabûl olunamayacağından diğer münâsib bir mahal araştırıldıkda mezkûr Kıbrıs cezâiresinin gerek Suriye sevâhiline ve gerek Anadolu'nun lüzûmlu olan cihetine kurbiyeti bulunduğundan İngiltere Devleti orada icâb eylediği halde lâzım gelen mahale sevk edebilmek için mikdâr-ı kâfi 'asker ikâme edeceği ve külliyyetlu mühimmât-ı harbiye ve levâzımât-ı askeriye bulunduracağı ve İngiltere şimdiye kadar Avrupa devleti sıfatıyla hareket edub halbuki Asya kıt'a-sında Hind gibi bir hıtâ-ı 'azîmeye mâlik ve mutasarrıf olub orada taht-ı tâbî'yetinde bulunan nüfusun mikdârı Rusya'nın nüfûs-ı mevcûdesi-nin iki mislinden ziyâde bulunduğ ve bu ana değin Hindistan'da istihdâm eylemekte olduğu 'asâkiri Avrupa kıt'asında kullanması kânû-nen gayr-ı mücâz iken bu kere parlamentoca buna muvâfakât olunmasıyla bundan böyle Hind'den istenildiği kadar 'asker celb ve istihdâmı mümkün olacağı cihetle cezîre-i mezkûrenin "cihet-i mülkiyyeti yine Devleti-i Âliyyece" bâkî olup İngiltere Devleti'nin zabt ve idâresinde bulunduğu müddetçe şimdiye kadar masârif-i idâre-i mahalliye çıkarıldıktan sonra her sene ne mikdâr vâridât alınmakda ise bu devlet-i müşârûn-ileyhâ tarafından sene be sene hazîne-i celîleye te'diye ve ifâ kılınacaktır"²⁰.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere İngiliz Hükûmeti, Basra Körfezi ve Doğu Akdeniz'de belirecek bir Rus tehlikesini önlemek bakımından, daha savaşın başlarında Doğu Akdeniz'de bir üs elde etme fikrini ortaya koymuştur. 1878 yılının Mayıs ayı başlarında, bu üs fikri daha da kuvvetlenmeye başlamıştır. İngiliz Hükûmeti'nin, Doğu Akdeniz'de üs olarak Kıbrıs'ı seçmesinde, Milli Savunma Bakanlığı'nın istihbarat başkanlığını yapan Albay Home'un verdiği raporların, önemli rol oynadığı söylenmektedir²¹.

Bu rapora göre İngiltere Hükûmeti, öyle bir yeri kendine bağlamalı ki, askerî yönden, İngiliz kuvvetlerinin gerek *Kafkas ötesi* ve gerek *berisinden*, gerekse Yukarı Dicle ve Fırat nehirlerinden yapılacak hücumlara karşı, derhal mukabele edebilecek durumda bulunması gerekmektedir.

²⁰ Kıbrıs Meselesi, s.6.

²¹ Daha geniş bilgi için bakınız...Uçarol, op. cit., s.41; Tamçelik: op. cit., s.321-330.

Belgeden de anlaşılacağı gibi İngiltere Devleti, üs olarak *Malta Adası*'nı kullanmıştır. Bu üs dışında, askerî mühimmat veya ticaret için antrepo olarak kullanılacak başka bir Akdeniz üssü de yoktur. Bundan hareketle İngiltere'nin, bu adalardan üs olarak istifade etmesini beklemek, büyük bir hatadır. Bütün bunlardan sonra İngiltere Devleti, gerek Anadolu gerekse Suriye sahillerine yakın olan Kıbrıs'ı, üs olarak değerlendirdiği görülmektedir. Zaten belgede "... lâzım gelen mahale sevk edebilmek için mikdâr-ı kâfi 'asker ikâme edeceği ve külliyyetlu mühimmât-ı harbiyye ve levâzımât-ı askeriyeye bulunduracağı..."²² şeklinde ifade edildiği, görülmektedir.

İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Devleti'nden, Hindistan'daki askerî kuvvetlerini, gerektiğinde Avrupa ve Asya'ya aktarabilmek gayesiyle, Akdeniz'de *tabî bir üs olan Kıbrıs*'ın, idarî ve tasarrufî haklarını alabilmek için talepte bulunmuştur. Bu sebeple "...cihet-i mülkiyyeti yine Devlet-i Aliyyece bâkî..."²³ olmak kaydı ile idarî masrafları genel vergiden düşürmek suretiyle, artan miktarın Devlet-i Aliyye'ye verilmesi kararlaştırılmıştır²⁴.

Kıbrıs'ı kaybetmek istemeyen Bâb-ı Âli, İngiltere'nin bu teklifini hemen kabul etmemiştir. Zirâ, Kıbrıs gibi önemli bir Ada'nın, terkedilmesinin zararları bellidir. Kaldı ki, halkın böyle bir teklife tepkisi yanında, diğer devletlerin benzer isteklerde bulunması ihtimali de vardır. Üstelik İngiltere'nin anlaşma hükümlerine uyup uymayacağı, Berlin Kongresi'nde Türk tarafını destekleyip destekleyemeyeceğini tahmin etmek, çok zordur. Osmanlı Devleti'nin bu tedirginliğini, belgede de görmek mümkündür.

"İngiltere sefirinin şayet Kıbrıs hakkındaki teklifi Bâb-ı Âli tarafından red olunacak olursa, Devlet-i Aliyyece vehâmeti müceb olacağı ve kongrenin dahi ictimâ' edemeyeceği yollu tehdidâtı ve bu sûrete muvâfakat olunduğu takdirde Rusyaluların üç güne kadar İstanbul havâlisinden çekilecekleri gibi beyânâtı ve içinde bulunmakta olduğu halin müşkülâtı Hükûmet-i Seniyye'yi cezîrenin İngiltere'ye terki hakkındaki teklife muvâfakâta mecbûr etmiş ve bu husûsda Hey'et-i Vükelâ'ca tanzim kılınan mazbata 'atabe-i 'ulyâya takdîm kılınarak "mücebince icrâ olunsun" İrâde-i Seniyye'siyle Bâb-ı Âli'ye îade olunmuş olmakla İngiltere'nin taleb eylediği varaka imzâ edilmiştir"²⁵.

²² Kıbrıs Meselesi, s.6.

²³ ibid., s.6.

²⁴ ibid.

²⁵ ibid., s.7-8.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti, Berlin Kongresi'nde İngiltere'nin desteğini tam olarak alamadığı görülmüştür.

Bilindiği gibi Ayastefanos Muahedenâmesi sonunda, kabul edilemez maddeleri, baulı devletler için ağır gelmiş ve tekrardan barış görüşmelerinin başlaması için baskı yapılmıştır. Rusya, kendi menfaatlerine aykırı düşmesine rağmen, bu öneriyi kabul etmek zorunda kalmıştır.

Ayastefanos Muahedenâmesi'ni tâdil ettirebilmek için, Berlin Kongresi'ne fevkalâde ehemmiyet veren ve bu hususta Rusya'ya karşı batılı devletlerden ve bilhassa İngiltere'den istifade etmek isteyen Sultan Abdülhamid II.'in, bu sırada büyük bir siyâsî faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Fırsattan istifade etmek isteyen İngiltere'nin, Kıbrıs meselesini ortaya atması, işte bu Berlin hazırlıkları esnasındadır. Kıbrıs Adası'nı, Osmanlı hâkimiyeti altında bulunması şartıyla işgal etmek isteyen İngiltere, buna mukabil olarak Kongre'de, Ayastefanos Muahedenâmesi'ni tâdil edeceğini belirtmiştir²⁶. Lâkin, bunun böyle olmadığı, Berlin Kongresi'nden sonra imzalanan anlaşmayla, açıkça görülmüştür. Zirâ, bu anlaşma sonunda arazi terki, sınır tashihi, idarî ve geçici işgal deyimleri adı altında Osmanlı Devleti'nin, Bulgaristan'a, Romanya'ya, Sırbistan'a, Avusturya'ya, Karadağ'a, Yunanistan'a, Rusya'ya, İran'a ve İngiltere'ye terketmek suretiyle, kaybetmiş olduğu arazi ve nüfusun toplamı, toprak olarak 212.440 km² ve insan olarak 5 milyon 455 bindir²⁷.

Görüldüğü gibi Berlin Kongresi, Ayastefanos Muahedenâmesi'ni, esaslı bir değişikliğe tâbi tutmamakla beraber, yine de Osmanlı Devleti üzerinde ağır yükümlülükler bırakmıştır. Ancak, İngiltere'nin ısrarı ile *Eleşkirt Ovası* ve *Bayezid* şehrinin Osmanlı Devleti'nin elinde kalması sağlanmış, fakat harp tazminatı karşılığı olarak *Elviye-i Selâse*'nin (Kars, Ardahan ve Batum) Rusya'ya bırakılması önlenememiştir²⁸. Bundan hareketle diyebiliriz ki, Berlin Kongresi, Osmanlı Devleti'ni *kısmî*²⁹ bir şekilde böldüğü, ender kongrelerden biridir.

²⁶ Bu hususla ilgili olarak daha geniş bilgi için bakınız...Potyemkin, op. cit., s.141 vd.; Sertoğlu: op. cit., s.604; Alasya, op. cit., s.106 vd.; İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.IV., İstanbul, 1955, s.315-316; Resimli Haritalı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.VI., İstanbul, 1963, s.3337; Kurat, op. cit., s.97 vd.; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VIII., 2. Baskı, T.T.K. Yay., Ankara, 1983, s.66 vd..

²⁷ Resimli Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, op. cit., s.3337.

²⁸ Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, s.97.

²⁹ Potyemkin, op. cit., s.141.

Bunun yanı sıra İngiltere'nin, Ada'nın idarî tasarrufunu alabilmek için Osmanlı Devleti'ne baskı yaptığı bilinmektedir. Özellikle, Ayastefanos Muahedenâmesi'nden Berlin Kongresi'ne kadar geçen zaman dilimi içinde, İngiliz Hükûmeti'nin, Osmanlı Devleti'ne karşı uyguladığı siyasî baskıyı, adı geçen belgeden anlamak mümkündür. Zirâ, İngiltere, Berlin Kongresi'nden sonra meydana gelecek siyasî hadiselerin, Kıbrıs'ı alabilmesi hususunda kendisini oldukça zorlayacağını bilmektedir. Bu sebeple, Ada'nın, Berlin Kongresi'nden önce İngiltere'ye devredilmesi için Osmanlı Devleti'ne her türlü siyasî baskı yapıldığı anlaşılmaktadır. Aksi takdirde, Berlin Kongresi'nden sonra alınacak Ada'nın, Avrupa devletlerince normal karşılanmayacağını, hatta ve hatta Avusturya'nın, Balkanların en önemli ülkelerinden olan *Bosna* ve *Hersek*'te güvenliğini bahane ederek, asker bulundurma hakkının doğacağını, bizzat Osmanlı Devleti'nin yetkililerince belirtilmiştir. Bununla ilgili olarak belgede şöyle denmektedir:

"İngiltere tarafından talep olunan Kıbrıs cezîresinin tasarruf ve idâ-resiyyün bir müddet ta'yîn olunmaması ve kongrede her şey kararlaşıb imzâ olunmasını müte'âkib İngiltere'nin cezîre-i mezkûreyi taht-ı idâ-resine almasının sâ'ir devletlerin i'tirâzlarını müceb olması, Rusya Devleti'nin kongrede edeceği fedâkârlıklardan nedâmetle kararları kabûl etmeyerek İngiltere ile muhârebeyi göze kestirmesi ihtümâli ve Hükûmet-i Seniyye'nin yeniden bir muhârebeye girişi pek müşkül olması ve kongrede iş bittikten sonra İngiltere'nin cezîre-i mezkûreyi zîr-i idâresine alması Avrupaca acayip gözükeceği mîsüllü Avusturya Devleti'nin dahi şimdiki halde muvakkat sûretiyle 'asker idhâl etmek istediği Bosna ve Hersek kıt'alarında daimi sûrette yerleşmek isteyeceği ihtimâlleri Bâb-ı Âliyye'ce nazar-ı i'tibâra alınarak..."³⁰ belirtilmiştir.

Kaldı ki *Bosna* ve *Hersek*'in, teorik olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacağını kararlaştıran Berlin Antlaşması'nda, bölgenin *Avusturya-Macaristan* tarafından işgali ve yönetimin bu devlete bırakılması kararlaştırılmıştır. Ancak, bu konudaki düzenlemelerin, Osmanlı ve *Avusturya-Macaristan* İmparatorluğu arasında ikili görüşmelerle belirlenmesi, karara bağlanmıştır.

Osmanlı Devleti, bu görüşmelerde zaman kazanma yollarına başvurunca, *Viyana*, *Bosna* ve *Hersek*'i işgal emrini vermiştir. Bâb-ı Âli, durumu

³⁰ ibid., s.6.

İngiltere'ye bildirerek, "koşullar belirlenmeden yapılan bir işgalin"³¹, Berlin şartlarına aykırı olduğunu ileri sürmüşse de müsbet bir sonuç alamamıştır.

Belgede, Osmanlı Devleti, İngiltere'nin Kıbrıs hususundaki taleplerine bir anlam veremediğini; hatta şikayet-var bir şekilde durumu değerlendirdiğini görmekteyiz. Osmanlı Devleti, bunu özellikle İngiltere gibi bir devletin yapmasını, fevkalâde yakışsız olarak değerlendirmektedir. Şöyle ki:

"...Bâb-ı Âli,...İngiltere Hükûmeti'ne karşı hareket etmek ve talebini red eylemek ve devlet-i müşârün-ileyhâyı kendusine düşman etmek hâl ve mevki'inde değil idi. Fakat İngiltere'nin bu hareketi bütün Avrupa efkâr-ı 'umûmiyyesince ve Amerika'da takbîh edildiği gibi İngiltere'de bile sû-i te'sir hâsıl eyledi ve sırf kendi menfa'atı nokta-i nazarından hareket ederek...siyâset-i Devlet-i Âliyye lehinde olmasından istifâde ile Kıbrıs cezîresini kendusine terk ve ihâleye Hükûmet-i Seniyye'yi icbâr etmek İngiltere gibi bir devlet-i cesimeye yakışur hâllerden değil idi"³².

Lâkin, unutulmaması gereken bir husus vardır ki İngiliz Hükûmeti, Orta Doğu'daki menfaatleri gereği, Osmanlı Devleti'ne baskı yapmıştır. Üstüne üstlük buna, bir de Hindistan coğrafyası menfaatleri eklenince, İngiliz Hükûmeti, siyasî baskısını artırmış ve bu husus hakkında, Kıbrıs'ı, bir koz olarak kullanmıştır³³. Zaten İngiltere'nin başlıca amacı, Kıbrıs'ı stratejik nedenlere dayanarak işgal etmektir. Bunu, en açık şekliyle, 1919 yılında *İngiliz İşçi Partisi* temsilcisi *MacDonald*, şu sözlerle değerlendirmiştir:

"İngiltere, Kıbrıs'ı stratejik sebeplerle, doğu ticaret yolunu korumak için işgal etmişti(r)...."³⁴

* * *

Belgede görüldüğü gibi, buraya kadar Kıbrıs'la ilgili genel bir bilgi verilmiştir. Her ne kadar da bazı hatalı bilgi verilmişse de, Kıbrıs'ın siyasî tarihi ile ilgili kısa bir değerlendirme yapılmıştır. Lâkin, bundan sonraki ifade edilecek değerlendirmeler, esas itibarı ile orijinal olacaktır.

³¹ Daha geniş bilgi için bakınız...Ateş, op. cit., s.398-399; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C.XII., Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, s.85-90 ve 146-152.

³² ibid., s.7.

³³ Daha geniş bilgi için bakınız...Şükrü S. Gürel, Kıbrıs Tarihi (1878-1960) Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika, C.I., Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984, s.17-29.

³⁴ Dimitri Kitsikis, Yunan Propagandası, Meydan Neşriyat, İstanbul, t.y., s.326.

Bilindiği gibi, Ayastefanos Antlaşması'nı (3 Mart 1878) bertaraf etmek için başta İngiltere olmak üzere bütün Avrupa devletleri, Berlin'de yeni bir toplantı yapmak istemişlerdir. Yapılan müzakereler sonucunda, 13 Temmuz 1878 tarihinde anlaşmaya varılarak, imza atılmıştır. Berlin'de yapılan konferansa, Osmanlı Devleti'ni temsilen *Safvet* ve *Ethem Paşalar*³⁵ iştirak etmişlerdir. *Karatodori Paşa*, her ne kadar Osmanlı tebaası bir Rum ise de, Bâb-ı Âli'yi temsilen, adı geçen bu heyetin içinde bulunmuştur. *Karatodori*, "*Revue de deux Mondes*" adlı dergide, hatıralarını anlatarak, Berlin Kongresi'nde Türk murahhasların içinde bulunduğu karmaşık durumu şöyle anlatmaktadır:

*"Eğer Bâb-ı Âli böyle bir ittifâknâmenin mevcûdiyetinden vaktiyle murahhaslarını haberdâr etmiş olsa idi Hükûmet-i Seniyye lehinde bezl-i mesâ'i etmeleri için İngiliz murahhaslarını tazyik ederek ve daha ziyâde müstefid olur idik"*³⁶.

Bundan anlaşılıyor ki, 25 Mayıs 1878 tarihinde, İngiliz elçisi Layard'ın Yıldız Sarayı'nda Osmanlı Devleti'ne teklif ettiği ittifak anlaşmasının şartlarından, başta Avrupa devletleri olmak üzere, hiçbir devletin haberi yoktur. Kaldı ki Osmanlı Devleti'nin, adı geçen ittifak anlaşmasını, Berlin Kongresi'ne gönderdiği murahhaslarından bile saklı tuttuğu, iddia edilmektedir. Kanaatimiz odur ki, ilk görüş doğru olsa bile, ikinci görüşün doğruluk derecesi tartışma götürmektedir. Yani, Avrupalı devletlerin, adı geçen ittifak anlaşmasından haberi olmadığı doğrudur. Lâkin, Osmanlı Devleti adına Berlin'deki kongreye katılan Türk murahhaslarının, bu ittifaktan haberdar olmamaları, oldukça gariptir. Zirâ, *Safvet Paşa*, o dönemde Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nazırıdır ve Osmanlı Devleti adına her türlü dış ilişkileri, sadrazam ve padişahla birlikte yürütmektedir. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile yaptığı ittifak görüşmelerinden veya ittifak anlaşmalarından haberdar olmaması, pratikte mümkün değildir. Bunun yanı sıra *Mahmud Celâleddin Paşa*'ya göre ise Hariciye Nazırı *Safvet Paşa*'nın, bu ittifaktan haberi olmadığını iddia etmektedir³⁷. Lâkin, şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Avrupalı devletler, bu ittifaktan haberdar olsalardı, Berlin Kongresi'ndeki müzakereler, İngiltere için çok çetin geçeceği bir gerçektir.

³⁵ Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, Kitaş Yayınları, İstanbul, 1969, s.152.

³⁶ Kıbrıs Meselesi, s.8.

³⁷ Mahmud Celâleddin, *Mir'at-i Hakikât*, C.III., İstanbul, 1327, s.136.

Belki de Kıbrıs'ın İngiltere'ye verilmesi, Avrupalı devletlerin siyasi baskısı ile mümkün olmayacaktı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında, 4 Haziran 1878 tarihinde İstanbul'da imzalanan anlaşma, gizli tutulmuştur. Aslında, başlangıçtan itibaren bu, iki tarafın da istediği bir husustur. Ancak, bir ay geçmeden İngiltere, Ada'yı işgal etmek için sabırsızlanmıştı. Bâb-ı Âli ise 13 Haziran'da toplanacak Berlin Kongresi'nin sonuna kadar gizliliğin devam etmesini istemiştir³⁸. Lâkin hadise, daha sonra da görüleceği gibi İngiltere'nin lehine değişmiş ve Ada, Berlin Kongresi'nden önce İngiltere tarafından işgal edilmiştir. Bununla ilgili olarak Karatodori, eserinde şöyle demektedir:

*"İngiltere'nin ittifaknâme-yi mektûm tutmasından maksadı... kongreye iştirâk etmiş olan düvel-i muazzama-ı sâ'ireye oyun oynamak idi"*³⁹.

Berlin Kongresi'nde İngiliz murahhaslarınca, gizli tutulan bu ittifak anlaşmasının, neden açıkça ifade edilmediğini, Karatodori şu şekilde açıklamaktadır:

*"Berlin Kongresi'nde murahhas-ı evvel olan Aleksandır Karatodori [Alexandre Caratheodory] Paşa vasıtasıyla İngiltere murahhaslarına hâlisâne bildirerek fermân-ı 'âli i'tâsının kongre hitâmına ta'lik-i taleb olunmuşdu. Lord Salisbury, Karatodori [Caratheodory] Paşa'ya cevâbında fermân-ı 'âlinin behemehâl 'acilen i'tâsı lâzım geleceğini ifâde ile beraber kongre hitâm-pezîr olmazdan evvel bunu kimseye bildiremeyeceğini ve cezîreyi taht-ı tasarrufa aldıramayacağını taahhüt etmiş ve fakat bunun muâhede imzâ olununcaya kadar mektûm tutulması hakkında vâki' olan teklifi kabul etmeyub İngiliz gemilerinin evvelce Kıbrıs cezîresi sularında bulunacağı ve ma'mâfih İngiltere'nin evvelce Yunan Devleti tarafından vukû' bulan tecâvüzâtı men' için..."*⁴⁰ şeklindeki açıklama, oldukça dikkat çekicidir.

Lord Salisbury, Osmanlı Devleti'ne sunulan bu mazbatanın, *fermân-ı 'âli* şeklinde ilân edilmesi, bir başka deyişle, *padişahın iradesi halinde yayınlanması* için Osmanlı Devleti'ne baskı yapıldığını, teyit etmektedir.

³⁸ Daha geniş bilgi için bakınız... Beria Remzi Özoran: "Kıbrıs'ın Kraliçe Viktorya Namına Devralınması", Türk Kültürü, X (Şubat 1972) 112, s.256 vd.

³⁹ Kıbrıs Meselesi, s.8.

⁴⁰ ibid., s.8.

Hariciye Nazırı Safvet Paşa, bazı itirazlarda bulunmuşsa da, *Mahmud Celâleddin Paşa*'nın *Mir'ât-i Hakikât*'ine göre, İngiltere sefirinin şiddetli tehdidine maruz kalmış ve derhal imzaya mecbur olmuştur. Bununla ilgili olarak Layard şöyle demiştir:

*"Eğer Devlet-i Âliyye şu karara muhalefet eyler ise Kongre'de Mukarrerât-ı Sulhiyye'yi tâdile İngiliz murahhaslarının çalışmayacakları şöyle dursun, İngiltere Devleti, donanması kuvvetiyle, cebren Kıbrıs'ı istilâ edeceği dahî bilinmelidir"*⁴¹.

Bu duruma göre Kıbrıs, Ayastefanos Muahedenâmesi'nin tâdiline kurban gitmiştir, diyebiliriz.

Bununla ilgili olarak İngiltere, Ada'nın önüne İngiliz donanmasını göndererek, Osmanlı Devleti'ni, anlaşmaya mecbur etmeye çalışmıştır. Öyle ki, İngiliz Hükûmeti, ittifak teklifini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirebilmek için adeta şantaj yapmış ve bu ittifakın kabul edilmemesi halinde, Berlin Kongresi'nin toplanmasının fevkalâde güç olacağı belirtmiştir. Bir ölçüde, Osmanlı Devleti'ne karşı, siyasî tehdit olarak değerlendirilen bu sözler, belgedeki ifade şekliyle aynen şöyledir:

*"...İngiltere Der-saadet'teki sefâret vâsıtasıyla Bâb-ı Âli nezdinde dahi teşebbüsât icrâ ederek fermânın te'hîr i'tâsının İngiltere'ce tesîr-i 'azîm hâsıl eylediğini beyân ve İngiltere'nin Devlet-i Âliyye'ye ibrâz eylediği hidamât ta'dât edilmiş ve tehdidâta kadar giderek İngiltere'nin Devlet-i Osmâniyye lehinde hiçbir teşebbüsâtta bulunmayacağını ve Prens Bismark Tırhâla, Yanya ve Girid'in Yunan'a terkini teklîf eylemiş iken İngiltere'nin 'adem-i muvâfakatundan nâşi şimdilik geri alınmadığını ve eğer bu teklîf tecdîd olunub da fermân-ı 'âli sefârete teslim olunmadığı takdirde İngiltere'nin Bismark'ın talebine muhâlefet etmeyeceği ifâde kılınmıştır. İngiltere'nin bâlâda ma'rûz tehdidâtı Hey'et-i Vükelâ-i Osmâniyye'yi ziyâdesiyle telâşa..."*⁴² düşürmüştür.

Bununla ilgili olarak *George Hill*, eserinde oldukça ilginç bilgiler vermektedir. İngiltere Dışişleri Bakanı *Salisbury*, hükûmetinin İstanbul elçisi *Layard*'a göndermiş olduğu 4 Temmuz 1878 tarihli telyazıda, fermanın bir

⁴¹ Celâleddin, op. cit., s.143...Bununla ilgili olarak Karal, op. cit., s. C.VIII., s.73.'de de aynı materyal bulunabilir.

⁴² Kıbrıs Meselesi, s.8-9.

an önce imzalanmasını, elçiden bununla ilgili olarak gayret sarfetmesini, hatta ve hatta her türlü tehditte bulunmasını bildirmiştir⁴³.

İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury, yukarıda belirtilen şartlar dahilinde, İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesini sağlayacak imkânları gerçekleştirmek üzere hazırladığı talimatı, 16 Mayıs 1878'de, İstanbul Büyükelçisi Henry Layard'a göndermek suretiyle, faaliyete geçmiştir.

Bunun üzerine Layard'ın, 25 Mayıs 1878 tarihinde Yıldız Sarayı'nda, "Başvekâlet Makamına"⁴⁴ verilen ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne teklif ettiği ittifak anlaşmasının şartları, aynen şöyledir:

*"Eğer Batum ve Ardahan ve Kars veyahud bunlardan birisi Rusya Devleti'nin yed-i tasarrufunda kalûb da ilerude devlet-i müşârûn-ileyhâ musalâha-yı kat'îye ile ta'yîn olunan ârâzinin hâricinde olarak Memâlik-i Şâhâne'den bir mahall-i istilâ etmek dâiyyesinde bulunur ise İngiltere Devleti zikr olunan mahallin kuvve-i silâhiyye ile muhâfaza-sıyçûn Zât-ı Şâhâne ile ittifâk taahhüd eder ve buna mukâbil Zât-ı Padişâhî dahi Anadolu kıt'asında bulunan Hristiyan ve sâ'ir teb'anın hüsn-i idâre ve himâyeleri hakkında beyne'l-devleteyn muahharen kararlaştırılmak üzere ıslâhât-ı lâzîminin idhâl ve icrâsını İngiltere Devleti'ne va'ad eder ve devlet-i müşârûn-ileyhâyı kendu taahhüdünün ifâsı esbâbını te'mîne muktedir eylemek üzere Kıbrıs cezîresini kendu tarafından tasarruf ve idâre olunmak üzere başlıca olarak devlet-i müşârûn-ileyhâya tahsîs ve ta'yîne muvâfakat buyurur"*⁴⁵.

Böylece, Layard vasıtası ile İngiltere, niyet ve düşüncelerini resmen Osmanlı Devleti'ne bildirmiş oluyordu. İngiltere, Kıbrıs'ın geçici olarak üs şeklinde verilmesini, buna karşın, yeni bir Rus tehdidine ve saldırısına matuf, iki devlet arasında, savunmaya dayalı bir ittifak anlaşmasının yapılmasını önermiştir. Aslında Layard'ın bu resmi girişimi, Kıbrıs meselesinin fiilî olarak başlamasına neden olmuştur.

Bununla birlikte 26 Mayıs 1878 tarihinde, Safvet ve Sadık Paşalarla, Layard arasında imzalanan bu vesikanın, adı geçen belgede de belirtildiği gibi 13 ve 26⁴⁶ Mayıs değil, tam olarak Mayısın 26. günü imzalanmıştır.

⁴³ George Hill, A History of Cyprus, C.IV., London, 1952, s.288.

⁴⁴ Kıbrıs Meselesi, op. cit., s.9.

⁴⁵ ibid., s.9.

⁴⁶ ibid.

Nitekim, 26 Mayıs 1878 tarihinde toplanan *Meclis-i Âli üyeleri*, İngiltere'nin bu teklifine pek karşı çıkmamışlardır. Lâkin, bu teklifin sunulduğu mazbataya, Osmanlı Devleti'nin siyasî görüşünü ifade eden bir fıkranın ilâvesini, ayrıca istemişlerdir. Belgede, bu fıkranın ilâve ediliş tarihi 13 Mayıs 94 (1294)⁴⁷ olarak belirtilmiştir. Pek tabii ki bu tarih yanlıştır. Doğrusu 26 Mayıs 1878 (24 Cemaziye'l-evvel 1294) tarihidir. Kaldı ki, aynı metnin Fransızca suretinde de 26 Mayıs 1878 tarihi belirtilmektedir. Bunun yanı sıra Meclis-i Âli tarafından, 26 Mayıs 1878 tarihinde kabul edilen bu teklifte, şu hususlar dikkat çekmektedir.

*"Cezîre-i mezkûre varidâtının Hazîne-i Celîle'ye i'tâsı esâsen İngiltere tarafından kabûl olunmuş olmakla bunun her sene sûret-i istifâsı muahharen beyne'l-devleteyn kararlaştırılacaktır"*⁴⁸.

Yukarıda ilâve edilen fıkradan da anlaşılacağı üzere, Ada'nın yıllık gelirlerinden, Osmanlı Devleti'ne nasıl ödeneceği hususunda, iki devlet arasında kararlaştırılacaktır.

Bununla birlikte, Osmanlı Devleti ile İngiltere Krallığı arasında, Yıldız Sarayı'nda gizlice imzalanan iki maddelik *Kıbrıs Antlaşması* çerçevesinde, Bâb-ı Âli, Ada üzerindeki siyasî egemenliğini tamamen kaybetmiş, hukukî egemenliğini ise oldukça sınırlandırmıştır. Bu itibarla iki maddelik antlaşma metni, adı geçen belgede aynen şöyledir:

"Birinci Madde. — Rusya Devleti Batum ve Ardahan ve Kars veya hud mevâki'-i mezkûrede birinci yed-i zabtında tutub da ilerude her ne vakid olursa olsun muâhede-i kat'îyye-i sulhiyye ile ta'yîn olunan Asya Memâlik-i Şâhânesi'nden bir kısmını daha zapt ve istîlaya tesaddî edecek olursa, evvel hâlde İngiltere Devleti memâlik-i mezkûreyi sulh ile muhâfaza ve müdâfa'a etmek üzere Saltanat-ı Seniyye ile birleşmeyi taahhüd eder. Ve buna mukâbil Zât-ı Hazret-i Padişâhî dahi memâlik-i mahrûsada bulunan teb'aa-yı Hristiyânîyye ve sâ'îrenin hüsn-i idâre ve himâyelerine müte'allik ilerude ve de devleteyn-i beyninde kararlaştırılacak olan ıslâhât-ı lâzımayı icrâ edeceğini İngiltere Devleti'ne va'ad ile beraber devlet-i müşârûn-ileyhâyı taahhüdât vâkı'asının icrâsınca lâzım gelen vesâit-i te'mîn edebilecek bir hâle koymak için kendusine Kıbrıs cezîresini tahsîs ve 'asker ikâmesiyle cezîreyi idâresine muvâfakat eyler.

⁴⁷ ibid.

⁴⁸ ibid.

İkinci Madde. — İşbu mukâvelenâme tasdik olunacak ve tasdiknâmeleri dahi bir ay zarfında ve mümkün olduğu hâlde daha evvelce te'âtü edilecektir. Tasdikten lil-makâl-i tarafeyn murahhasları işbu mukâvelenâmeyi imzâ ve temhîr etmişlerdir"⁴⁹.

Yukarıdaki şartlardan da anlaşılacağı üzere bu muahede, bir *ittifak muahedesinden* başka bir şey değildir. Kaldı ki İngiliz Hükûmeti de bu muahedeyi, "*Kıbrıs Konvansiyonu*"⁵⁰ olarak ifade edilen, "*Savunma Anlaşması*" şeklinde değerlendirmektedir.

Görüldüğü gibi, *Kıbrıs Antlaşması* olarak adlandırılan bu belgede, siyasi açıdan oldukça önemli hükümler vardır. Zirâ, bu muahedenâmeye göre İngiltere, Osmanlı Devleti'nin "*Kafkas berisi*" olarak adlandırılan bölgenin bütünlüğünü, Rusya'ya karşı korumayı, resmen üstlenmiş oluyordu. Bilindiği gibi Avrupalı devletler, 1856 Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ni, Avrupalı bir devlet olarak kabul etmişler ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasını, bizzat üstlenmişlerdir. Hele hele Kıbrıs Antlaşması ile İngiltere Devleti, Osmanlı coğrafyasını korumak için daha da büyük bir yükümlülük altına girmiş oluyordu. Osmanlı coğrafyası o denli büyüktü ki, bu coğrafyanın korunması oldukça güçtür. Bir başka deyişle Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak, potansiyel risk bâbından oldukça tehlikelidir. Bu gerçeği göz önünde bulunduran *İngiliz Parlamentosu*, bu ittifak anlaşmasına pek ürkek bakmıştır. Gerçi, Kıbrıs'ın şartlı olarak, fakat geçici bir süre için İngilizlerce işgali, ikinci derece önemli bir hadise sayılmıştır. İngiliz Kabinesi ve Parlamentosu'nca, asıl önemli olan hadise, İngiliz Hükûmeti'nin, Osmanlı coğrafyası üzerindeki siyasi ve ekonomik nüfuzunu artırmak maksadıyla, Ada'yı askerî bir üs olarak kullanmak istemesidir. İngiliz Parlamentosu'nun, 4 Haziran 1878 tarihli ve 2 fıkradan oluşan Kıbrıs Antlaşması'nın imzalanmasındaki asıl amacını, şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1. Rusya'nın tecavüzlerine ve yeni toprak işgallerine son verip, Osmanlı coğrafyasını bu işgallere karşı korumak;

⁴⁹ ibid., s.10...Bununla ilgili olarak başka başka eserlerden de mukayese edilebilir...bkz..Celâleddin, op. cit., s.142-143; Luke, Cyprus Under The Turks 1571-1878, 3. Edition, London, 1986, s.259-260; Salâhi R. Sonyel:"In The Light of British Foreign Office Documents: How Abdülhamit The Ottoman Sultan, Leased Cyprus to Britain Within Forty-Eight Hours", Belleten, XLII (1978) 168, s.743; Uçarol, op. cit., s.65-66; Zia, op. cit., s.39; Alasya, op. cit., s.107-108; Halil F. Alasya, Osmanlı Türkleri İdaresinde Kıbrıs, t.y., s.126; Meram, op. cit., s.156; Yücel, op. cit., s.118-119; Gürel, op. cit., s.240.

⁵⁰ Gürel, op. cit., s.24; Sonyel, op. cit., s.743.

"Rusya Devleti..., Memâlik-i Şâhâne'sinden (Osmanlı Devleti) bir kısmını daha zabt ve istilâya tesaddî edecek olursa evvel hâlde İngiltere Devleti Memâlik-i Mezkûreyi sulh ile muhâfaza ve müdafa'a etmek üzere Saltanat-ı Seniyye ile birleşmeyi taahhüd eder"⁵¹.

Aslında bütün bunlar, İngiltere'nin, Yakın ve Orta Doğu'daki menfaatlerinin bir gereği olarak değerlendirilmelidir. İngiltere, Rusya Çarlığı gibi Osmanlı Devleti'nin tasfiyesini değil, tam tersine toprak bütünlüğünün devamını ve hatta bir dereceye kadar güçlenmesini bile istemekteydi. Gerçek şu ki, İngilizlerin Osmanlı Devleti için bu istekleri, Türklere karşı duydukları sempatiden ileri gelmiyordu. Esasen, bunun altında yatan gerçekleri daha farklı bir şekilde değerlendirmek gerekmektedir. Şöyle ki;

İngiltere, *güneşi batmayan* büyük bir imparatorluğa sahiptir. Buna karşın, bu imparatorluğun büyük bir parçasını Hindistan coğrafyası teşkil etmektedir. Bu sebeple, Hindistan'ı teşkilâtlandırmak, iktisadî olarak sömürmek ve de güvenliğini sağlamak, gerekli bir hâl almıştır.

Hindistan istikametinde, İngiliz menfaatlerini tehdit edebilecek en büyük devlet, Rusya olmuştur. Zirâ, Rusya'nın da İngiltere gibi Orta Doğu ve Uzak Doğu politikaları vardır ve bunlar, İngiliz politikaları ile çatışmaktadır.

Bundan başka, İngiltere, Doğu Ticaret Yolları'nın emniyeti için olsun, Akdeniz Havzası'ndaki ticarî ve iktisadî menfaatler sağlamak için olsun, Akdeniz politikasına da sahip bulunmaktaydı. Pek tabii ki, Osmanlı Devleti, inhitat devrinde olduğu için, İngiltere'nin Akdeniz'deki bu politikasını tehdit edemezdi. Halbuki, Rusya, Fransa, Avusturya gibi devletler, iktisadî bir inkişaf safhasında bulunmalarından dolayı, Akdeniz'e yerleşmek veya yayılma emelindeydiler. Bu emeller, ancak Osmanlı Devleti zararına ve Akdeniz'de mevcut olan dengenin, İngiltere aleyhine bozulmasıyla gerçekleşebilirdi.

Unutulmaması gerekir ki, Osmanlı Devleti, Avrupa'da herhangi bir baskıcı siyaset takip edecek durumda değildir. Lâkin kendisi böyle bir siyaset takip etmek isteyen büyük Avrupa devletlerinin istilâ programlarının başlıca hedefi durumuna gelmiştir.

Bunun haricinde İngiltere, Osmanlı Devleti ile uzun zamandan beri ticarî münasebetlerde bulunan bir devlettir. Fakat, bu münasebetler, 1838'de Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yapılan ticaret anlaşmasıyla daha da

⁵¹ Kıbrıs Meselesi, s.10.

artmıştır. İngiltere, Osmanlı Devleti'ni kârlı bir *hammadde kaynağı* ve elverişli bir *pazar* olarak görmüştür⁵².

Görüleceği gibi İngiltere, bütün bu sebeplerden sonra, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün ehemmiyetini anlamış ve bu uğurda çok büyük gayretler sarfetmiştir. Bundan hareketle İngiltere, Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetini arzu ettiği gibi, kendisini müdafaa edecek bir kudrete ve kuvvete sahip olmasını istiyordu.

Kaldı ki İngiliz devlet adamlarından *Chatizan* 1839 yılında "*Osmanlı Devleti'nin yaşamakta devam etmesinin, İngiltere için hayatî önemde bir zurett olduğunu söylemeyen kimse ile ben konuşmam*"⁵³ demiştir.

2. Osmanlı Devleti'nde bulunan gayr-i müslim tebaa hakkında, ıslahatların ivedilikle yapılmasını sağlamaktır.

"...*Memâlik-i Mahrûsada bulunan teb'aa-yı Hıristiyanîyye ve sâ'irenin hüsn-i idâre ve himâyelerine müte'allik ilerde devleteyn beyninde kararlaştırılacak olan ıslâhât-ı lâzımayı icrâ edeceğini İngiltere Devleti'ne va'ad... (eder)....*"⁵⁴

Yukarıda da görüldüğü gibi, anlaşmada Osmanlı Devleti tarafından, İngiltere Hükûmeti'ne iki önemli taviz verilmiştir. Daha doğrusu, Osmanlı Devleti'nin yumuşak karnı olarak ifade edilen bu iki nokta hakkında, İngiltere'ye söz hakkı vermiş olması, siyasal egemenliğine, önemli ölçüde darbe vurması demektir. Fakat hemen belirtelim ki bu anlaşma, hükûmranlık haklarının kayıtsız şartsız terki değil, tam tersine hakkının vekâleten bırakılması mevzu bahistir. Dolayısıyla Kıbrıs, hâlâ daha Osmanlı Devleti'nin hükûmranlık sahasında olan bir toprak parçası hüviyetindedir.

Aslında anlaşma, Osmanlı Devleti'nin siyasî geleceği bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır. Bu tarihe kadar, kendi imkânları veya yaptığı ittifaklarla siyasî varlığını sürdürmeye çalışan Osmanlı Devleti, o güne kadar kendisine destek olmuş (!) bir devletin, dost sıfatı ile de olsa, siyasî entrikalarla topraklarından bir kısmını, tasarrufuna geçirdiğine şahit olmuştur. Hiç kuşku yok ki bu hadise, Devletin toprak bütünlüğüne karşı çok kötü bir em-

⁵² Karal, op. cit., C.VI., 3. Baskı, T.T.K. Yay., Ankara, 1983, s.16-17.

⁵³ Karal, ibid., s.257.

⁵⁴ Kıbrıs Meselesi, s.10.

sâl teşkil etmiştir. Bir başka deyişle, Devletin parçalanması için yeni bir unsur daha ortaya çıkmıştır. O da, *TOPRAK TALEPLERİDİR*.

İngiltere, bu anlaşma ile Osmanlı topraklarını paylaşmak anlamına gelen *ŞARK MESELESİ*'ne, yeni bir boyut getirmiştir. O da "*mülkiyeti Osmanlı Devleti'ne, tasarrufu, ilgili Devlete ait olan*" yeni bir mülkî idaredir. *Rifat Uçarol* buna, "*geçici işgal*"⁵⁵ dese de, hukuk bâbından pek geçerli bir kavram değildir. Zirâ, "*işgal*" lafı, cebirle, meşru olmayan yolla yapılmaktadır. Kaldı ki bu işgal, Osmanlı Devleti ile olan ittifaknâmeye istinaden yapıldığı için meşru olduğunu belirtmek gereksizdir. O hâlde bu tür idarî tarza, "*tasarruf-ı meşru mülk*" denir. Yani; *Osmanlı Devleti'nin bir parçasının meşru yollarla, hükümlerlik haklarının padişahıta mahfuz kalmak suretiyle, ilgili devlet veya devletlere, tasarruf hakkının verilmesidir*. Lâkin, hemen belirtelim ki, "*tasarruf-ı meşru mülk*" kapsamına giren bölgeler, maalesef hiçbir şekilde Osmanlı Devleti'nin veya onun mirasçısı Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin egemenlik sahasına geri dönmemiştir. Bunun örnekleri, maalesef pek çoktur. Şöyle ki:

1878'de Bosna ve Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun tasarrufuna girmesi, 1882'de İngiltere'nin Mısır'a, Yunanistan'ın 1897'de Girit'e, bununla birlikte İtalya'nın 1912'de Oniki Adalara bu yolla girmesi, örnek gösterilebilir. Böylece, batılı devletler arasındaki genel denge, yeni devletlerin kurulmasıyla veya yeni bölgelerin emperyalizm kısılcığında kalmasıyla değişmiştir⁵⁶.

Bunun dışında önemli bir hususu daha atlamadan geçemeyeceğiz. İngiltere'nin adı geçen anlaşmada, Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde yaşayan gayri müslim tebaa hakkında ıslahat yapmaya mecbur etmesi, hatta kendisine karşı sorumlu hale getirmesi, dikkate şayan bir husustur. Aslında bütün bunlar, Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıkları (sosyolojik olarak etnik gruplar), egemen olan Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçirmek⁵⁷ için hazırlanmış, siyasî entrikalar olarak değerlendirmek mümkündür. Çünkü, hatırlanacağı üzere Osmanlı Devleti, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Balkanlardaki Ortodoks tebaa üzerinde himaye hakkını, Ruslara vermiştir. Bu tavizlerin sonunda, Osmanlı Devleti'nin başına yüzyıl gibi bir sürede, binbir türlü gaile açmış, Balkanları barut fıçısına çevirmiştir. Şimdi, bu menfi

⁵⁵ Uçarol, op. cit., s.66.

⁵⁶ J. S. Pasteau-F. C. Mougel, Uluslararası İlişkiler Tarihi, Çev. Galip Üstün, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s.43.

⁵⁷ "İşyan" lâfzı, özellikle kullanılmamıştır.

emsâl ortada iken, İngiltere'ye de buna benzer hakların verilmiş olması, Osmanlı Devleti'nin geleceği için büyük bir tehlike olarak değerlendirilmektedir.

Görünen odur ki, devletin kuruluşundan bu yana, ülkenin ve Türk toplumunun ileri düzeye varması amacıyla yapıldığı sanılan düzen değişiklikleri (*Tanzimat, Islahat ve Kânûn-i Esâsî* vb.) kim için ve ne için yapıldığı, kimlerce yaptırıldığı, hemen hemen her sözleşmede olduğu gibi, şu iki maddelik anlaşma metninde de açıkça görülmektedir⁵⁸.

Mahmud Celâleddin Paşa, İngiltere'nin azınlıklar hakkındaki taleplerini şöyle değerlendirmektedir:

*"...Devlet-i Aliyye, Rusyaluların münhâsıran Anadolu cihetinden te-câvîzleri hâlinde İngiltere'den mu'âvenet taahhüdüne mazhar oluyor ise de mukâbeledede Hıristiyan teb'aasının himâyeleriçün İngilizlerin rey ve taleplerini kabûl ve icrâ etmeği taahhüd ediyor"*⁵⁹.

Bunun yanı sıra, anlaşmanın ikinci maddesindeki hükme göre, taraflar, mevcut muahedenâmeyi tasdikleyerek, bunun, en geç bir ay içerisinde, hatta daha da az bir zaman dilimi içinde, karşılıklı olarak birbirlerine teati edilmesi hükmü getirilmiştir.

Lâkin, Osmanlı Devleti, bunu mümkün olduğu kadar geciktirmek istemiştir. Kıbrıs üzerindeki hükümlerlik haklarından vazgeçmeyen Osmanlı Devleti, aslında bunu bahane etmiştir. Bir başka deyişle zaman kazanmak için gayret göstermiştir, diyebiliriz. Bu yüzden İngiltere'nin hazırladığı ittifaknâmedeki bazı şartlara, ek maddeler koymak suretiyle Osmanlı Devleti, manevra sahasını genişletmeye çalışmıştır. Aslında bunun asıl sebebi, İngiltere'yi Berlin Kongresi'nde köşeye sıkıştırıp, kendi yanında yer almasını sağlamak ve bu hususu, bir baskı aracı olarak kullanmaktır⁶⁰.

İngiltere'nin, buna karşın tutumu daha farklı olmuştur. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin aksine, anlaşmanın bir an önce onaylanıp, yürürlüğe girmesini istemektedir. Bunun yanı sıra, İngiltere, Osmanlı Devleti'nin fermanı vermekte gösterdiği isteksizlik devam ettiği müddetçe, İngiltere Devleti'nin Ada'nın tasarrufunu silah kullanarak ele alacağını, bunun ise

⁵⁸ Daha geniş bilgi için bakınız...Meram, op. cit., s.156.

⁵⁹ Celâleddin, op. cit., s.143.

⁶⁰ Sertoğlu: op. cit., s.611.

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına sebep olacağını belirtmiştir. Daha sonra İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Layard, anlaşmayı imzalamakla başarı sağlamışsa da bunun yürürlüğe girebilmesi için padişahın onayından geçmesi gerekmiştir. İngiliz Hükûmeti, bu anlaşmaya devletlerarası hukuka uygun bir geçerlilik kazandırmış olmalı ki, 12 Temmuz 1878 tarihinde Kıbrıs'a çıkmış ve Ada'da, İngiliz idaresini başlatmıştır.

Bu itibarla, Memâlik-i Osmaniyye sınırlarında olan Kıbrıs'ın, tek bir kurşun sıkılmadan elden çıkmış olması, siyasî meselelerin nasıl çözüldüğüne dair oldukça iyi bir örnektir.

Mahmud Celâleddin'in dediği gibi:

"...zamân ve hâlin buhrânı şu mülâhazaları ta'mike vakit bırakmayub, iş oldu bitti ve Kıbrıs elden gitti"⁶¹.

Henry Layard, Abdülhamid'in bu fermanı imzalamasında bazı gecikmelerin olabileceğini ileri sürerek, Sadrazam Safvet Paşa'dan, hükûmetin adına bir mazbata verilmesini istemiştir. Layard, bununla, Kıbrıs'ın İngiliz idaresine teslimini meşrulaştırıp, Ada'yı resmen İngiliz egemenliğine almak istemiştir. Safvet Paşa, bu mazbatayı verecek yetkiye haiz olmadığını, bu sebeple Layard'dan, 25 Haziran'da (1878) kabul edilen 6 maddelik yeni bir belgenin, 4 Haziran 1878 tarihli anlaşma belgesine eklenmesini şart koşmuştur⁶².

Bundan hareketle Sadrazam Safvet Paşa ile Layard arasında, 4 Haziran 1878 tarihli anlaşmaya "Ek" olarak, 1 Temmuz 1878 günü, İstanbul'da yeni bir anlaşma imzalanmıştır.

Buna göre anlaşmanın orijinal metni aynen şöyledir:

"Evvelen: Ada'da kemâkân bir mahkeme-i şer'iyye bulunacak ve bu mahkeme Ada'nın âhâli-i İslâmiyye'sine 'âit mesâlihden yalnız mesâlih-i şer'iyyeyi rü'yete devam eyleyecektir.

Sânien: Cevâmî-i şerife ve İslâm mezârlığı ve mekteblerine ve Ada'da bulunan sâ'ir te'sisât-ı dîniyyeye ait emlâk ve ârâziye İngiltere Hükûmeti tarafından ta'yîn olunacak bir me'mûr ile idâre etmek üzere Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti dahi âhâli-i İslâmiyye-i cezîreden birini me'mûr ta'yîn eyleyecektir.

⁶¹ Celâleddin, op. cit., s.144.

⁶² Yuluğ Tekin Kurat, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1878), Ankara, 1968, s.89-90.

Sâlisen: İngiltere masârif-i idâre çıkarıldıktan sonra vâridâtun el-yevm fazla kalan mikdârını sene be sene Bâb-ı Âliye te'diye edecek ve bu fazla geçen beş senenin yirmi iki bin dokuz yüz otuz altı keseye ta'yîn olunan hatt-ı mutavassıt vâridâtı üzerine hesap ve ta'yîn ve mezkûr fazladan sonra usûl-ı vechile tahkik kılınacak ve bunun yekûnünden mezkûr beş senede ârâzi-i emîreyye ve Evkâf-ı Hümâyûn'un satılmasından veya iltizâma verilmesinden hâsıl olan âkçe hârîç tutulacaktır.

Râbi'an: Bâb-ı Âli Kıbrıs'da bulunan ârâzi-i emîriyyeyi ve Evkâf-ı Hümâyûn'u serbestce fûrûht ederek veya iltizâma vererek bunlardan hâsıl olacak âkçe üçüncü bendde zıkr olunan vâridât-ı cezîre dâhilinde tutulmayacaktır.

Hâmîsen: İngiltere Devleti umûr-ı nâfi'a ve sâ'ir fâ'ida-i 'umûmiyye makâsîdına mebnî lâzım gelen ârâziyi ve ârâzi-i gayr-i mevrû'ayı kıymet-i münâsebe ile almak için hakk-ı mubâyâ'ayı iktizâ eden me'mûrları vâsıtasıyla icrâ edebilecektir.

Sâdisen: Eğer Rusya, Kars ve muhârebe-i âhîrede Ermenistan'da zabt etmiş olduğu sâ'ir yerleri Devlet-i Osmâniyye'ye red edecek olursa Kıbrıs Adası İngiltere tarafından tahliye edilecek ve 1878 senesi Haziranının dördü tarihli mukâvelenâmenin dahi hükmü olmayacaktır. 1 Temmuz 1878"⁶³.

İngiltere'nin, Kıbrıs Adası'nın idaresi ve orada asker bulundurması ile ilgili olan bu anlaşma şartları, her iki tarafın taahhütleriyle karara bağlanmış-
tır. Bu, hadisenin bir boyutu olarak değerlendirilmelidir. Asıl kazanç, her ne kadar zararlı olsa da Osmanlı Devleti'nin, Kıbrıs üzerindeki *hükûmranlık*, *ekonomik* ve belki de *psikolojik* haklarını korumaktır. Osmanlı Devleti, Ada'da yaşayan Müslüman tebaanın, özellikle şer'î hukuka istinaden yaşamasını sağlamak için ileri sürdüğü şartları, İngiltere'ye kabul ettirmiş olması, o dönem için oldukça kazançlıdır.

Bütün bunlardan hareketle, yukarıda ifade edilen maddelerin tahliline geçmeden önce, bir hususu, özellikle tespit etmek gerekir.

⁶³ Kıbrıs Meselesi, s.13...Aynı husus için bakınız...Cyprus (With Maps And Plans), George Philip And Son Press, London, 1878, s.39-40; Luke, op. cit., s.260-262; Gürel, op. cit., s.25; Sonyel: op. cit., s.754.

Belgede, bu maddelerin *ek* olduğu belirtilerek, İngiltere'nin Kıbrıs'ı alma koşullarında, bazı farklılıkların olduğu görülmektedir. Belgede, bu hususla ilgili olarak şöyle denmektedir:

*"Kıbrıs Adası'nın idâresine ve 'asker ikâmesine mûte'allik olan şerâ-'it-i 'atiyyeye İngiltere'nin muvâfakat eylediği tarafeyn-i mûte'âkideyn beyninde mukarrerdir"*⁶⁴.

Bu belgeye göre İngiltere'nin, Adayı alma koşulları olarak;

a. *İdarî*

b. *Asker ikâmesi* şeklinde sınıflandırılabilir.

Fakat, Harry Luke'un *"Cyprus Under The Turks"* adlı eserinde, bu husus daha farklı bir şekilde ifade edilmektedir. Luke'a göre, İngiliz idaresine giren Kıbrıs'ın, giriş şartlarını şöyle sınıflandırmaktadır.

*"Kıbrıs Adası'nın yönetimi ve işgali ile ilgili aşağıdaki koşullara, İngiltere'nin uymayı kabul ettiği, Yüksek Akit Taraflar arasında kararlaştırılmıştır"*⁶⁵.

Yani İngiltere'nin, Ada'nın;

a. *İdaresi*

b. *İşgali* ile ilgili olarak ortaya konan 6 maddelik anlaşmayı imzaladığı görülmektedir.

Bundan da görüldüğü ki, İngiltere, kendini Ada'nın *daimi* değil, *geçici* sahibi olarak değerlendirmektedir. Lâkin, *"Kıbrıs Meselesi"* adlı belgede, *"işgal"* olarak değerlendirmeyen Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nezareti, bunu *"üs edinme"* veya *"askerî tedbirler için verme"* olarak değerlendirmektedir. Daha doğrusu Osmanlı Devleti, bunu hususi olarak *"işgal"* şeklinde değerlendirmemiştir. Zira bu kelimeyle, Osmanlı Devleti, kamuoyunu ikna etmenin ne denli zor olduğunu görmüştür. Buna karşın, İngiltere Hükûmeti, bunu, *"meşru bir işgal"* olarak görmüşse de bu tarihten sonra yaptığı çalışmalara dayanarak, bunun böyle olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla gerek İngiliz Hükûmeti, gerekse Bâb-ı Âli'nin tutum ve davranışları, taban tabana zıt olduğu ortaya çıkmıştır.

⁶⁴ Kıbrıs Meselesi, s.13.

⁶⁵ Luke, op. cit., s.260.

Bundan hareketle, anlaşma maddelerinin değerlendirmesine geçmekte fayda vardır.

Ada'da yaşayan Müslümanların, dinî haklarının ve mallarının Müslüman makamları tarafından, idare ve muhafaza edilmesi şartı konmuştur (*madde:1*). Bu sebeple dinî mevzularla meşgul olacak bir mahkemenin (*mahkeme-i şer'iyye*) kurulması, faydalı olacağı kararlaştırılmıştır.

Lâkin, kısa bir süre sonra İngiltere, *Evkaf*ı denetim altına almakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı yargı sistemini de yavaşça ortadan kaldırmıştır. İngiltere, adı geçen yargı sisteminin yerine, İngiliz yargı sistemini koymuş, bunun yanı sıra İslâm mahkemelerinin yetkilerini de önemli ölçüde kısıtlamıştır.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, 14 Ağustos 1878 tarihinde imzalanan ek bir anlaşma ile İngiltere'ye, Kıbrıs'ta *yasa yapma hakkını vermiştir*. İngiltere de bu hakka istinaden, 17 Ocak 1879 tarihinde, Ada'da, Kraliçe adına bir *ADALET MAHKEMESİ* kurmuştur. Bununla birlikte İngiltere, 1882 yılında, *Kraliyet Buyruğu*'yla (*Order-in-Council*)⁶⁶, şer'î ve örfî hukuka binaen kurulan Türk mahkemelerini, resmen ortadan kaldırmıştır.

Bununla birlikte, yine bir İslâm müessesesi olan *Müftülük makamı*, İngiliz Yönetimi tarafından 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren kaldırılmıştır. Böylece, İslâm dünyasında yüzyıllar boyunca var olan ve Kıbrıs'ta, 1571 yılından itibaren faaliyetini sürdüren *Müftülük müessesesi*, artık tarihe mal olmuş bir müessese durumuna gelmiştir⁶⁷.

Bu mahkemenin nüfuzunu artırmak için de İstanbul'daki *Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti* tarafından seçilecek Ada halkından bir Müslümanın, Kıbrıs'ta bulunan İslâm müessese ve teşekkülleri ile ilgili sorunlarla alâkadar olması hususunda, gerekli koşullar yerine getirilmiştir (*madde:2*).

Aslında Osmanlı Devleti'nin bu talebini, Layard'ın, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'e göndermiş olduğu 29 Mayıs 1878 tarihli belgeden anlıyoruz. Osmanlı Devleti'nin bu talebini kabul etmek gerektiğini belirten Layard, bunu, hem Kıbrıs Adası'ndaki, hem de başka yerlerdeki

⁶⁶ Ahmet Gazioğlu, İngiliz İdaresinde Kıbrıs 1878-1960, Statü ve Anayasa Meselesi, İstanbul, 1960, s.23; Salâhi R. Sonyel: "İngiliz Yönetiminde Kıbrıs Türklerinin Varlık Savaşımı (1878-1960)", Belleten, LIX (Nisan 1995) 224, s.137.

⁶⁷ Daha geniş bilgi için bakınız...Pierre Oberling, The Road to Bellapais, New York, 1982, s.52-53.

Müslümanların üzerinde, fevkalâde olumlu bir tesir bırakacağını belirtmiştir⁶⁸. Böylece Ada Müslümanlarına, kendi dinleri ve müesseseleri için gösterilecek saygının, takdire şayan olacağı belirtilmiştir. Zaten, Layard, Ada Müslümanlarına bu kadar az bir dinî imtiyaz verilmesi, İngiltere'ye prestij kazandıracağına inanmaktadır. Böylece, Hindistan'daki Müslümanların sempa-tileri de kazanılmış olacaktır⁶⁹. Bütün bunlardan sonra, bu gibi kârlı pazarlığın, İngiltere için hiç de pahalı olmadığı söylenebilir.

Lâkin, diğer hususlarda olduğu gibi İngiliz Yönetimi, Ada Türkleri'nin tasarrufunda olan Evkaf mallarının denetim ve idaresini, 1880 yılının Haziran ayında, tamamen ele geçirmiştir⁷⁰. Kıbrıs Antlaşması'nın Ek'indeki 2. maddede, Ada'daki İslâm müesseselerinin, mal ve arazilerini denetleyip işletmek için bir İngiliz görevliye ek olarak, Kıbrıs'ta yaşayan bir Müslümanın da görevli olarak atanması öngörülmüştür. Ancak, 2. maddede öngörülen Müslüman görevli, bir türlü görevine başlayamamıştır. Bu yüzden Evkaf mallarının yönetimi, İngiliz Yönetimi'nin kontrolü altına geçmiştir diyebiliriz. İşin ilginç yanı, Evkaf mallarından elde edilen gelir, Osmanlı Hükûmeti'ne devredilmesi gerekirken, tam tersine, İngiliz hazinesine devredilmiştir. Bununla birlikte İngiliz Yönetimi, Ada Türkleri'nin Evkaf hususları ile ilgili meselelerin hâlli için bütün yetkileri, *İngiliz Yüksek Komiseri*'ne devretmiştir⁷¹. Bunu, 1890 yılında Ada'da *Yüksek Komiser* (vali) olarak bulunan *Henry Bulwer*'in, *Sömürgeler Bakanı Lord Knutsford*'a göndermiş olduğu, 15 Mayıs 1890 tarihli yazıda, 1888-1889 yılları arasında Evkaf hesaplarına ait son on yılın gelirleri, henüz Osmanlı Devleti'ne teslim edilmediğini belirtmiş olmasından anlıyoruz⁷². Bununla birlikte İngiliz Yönetimi, memur olan Türk Evkaf görevlilerini, Kıbrıs Türk halkının tabîi liderleri olarak görmüş ve onların aracılığı ile her istediğini yaptırmaya çalışmıştır. Evkaf, kötü yönetim yüzünden, bakımsız ve verimsiz bir hâle gelmiştir. Bu müessese, o derece kötü yönetilmiştir ki, çalışanlarının maaşlarını ödeyebilmek için birçok *em-lâk* ve *arazisini*⁷³, satmak zorunda kalmıştır. Ada'daki İngiliz Yönetimi, zaman dilimi içinde Evkaf'ın değerli binalarını düşük kira ile resmi dairelere ve Rum Toplumu içinde bulunan itibarlı kişilere kiralamıştır. Böylece Evkaf

⁶⁸ Zia, op. cit., s.41.

⁶⁹ *ibid.*, s.41.

⁷⁰ Sonyel: op. cit., s.136.

⁷¹ Sonyel: *ibid.*, s.136-137.

⁷² *ibid.*, s.137.

⁷³ *ibid.*

bütçesi, en güçlü *rant* gelirlerinden büyük ölçüde mahrum bırakılmıştır. *Sonyel*, bu hususla ilgili olarak, 100.000'lerce dönümlük *Afrendika Çiftliği*'nin Rumlara bu yolla geçtiğini belirtmektedir⁷⁴. Böylece, Türk Toplumunu, Evkaf'ın yönetimi hususunda doğrudan veya dolaylı biçimde görüşlerini yansıtmaya hakından yoksun bırakılmıştır. İngiliz Yönetimi, bu müesseseyi idare ederken, Türk Toplumuna hiçbir şekilde danışma ihtiyacı hissetmezken, Rumların dinî müesseselerinin idaresine, hiçbir şekilde karışmamıştır.

İngiltere Devleti, idarî masrafları çıkardıktan sonra, gelir fazlasını her yıl Bâb-ı Âli'ye ödeyecektir. Bu gelir fazlası, son beş senenin 22. 936⁷⁵ kese olarak kabul edilen, ortalama gelir (*hatt-ı mutavassıt*) üzerinden hesap edilecektir (*madde:3*).

İngiliz Hükûmeti, son beş yıllık verginin ortalamasını ödemeye itiraz etmemiş olmakla beraber, bu verginin daha sonra Osmanlı Devleti'ne tevdi edilmek üzere bırakılmış olduğu görülmektedir. Zirâ, İngiltere Hükûmeti, bu verginin tamamını 1879 yılında Osmanlı Devleti'ne ödeyerek, adı geçen verginin ödenmesine, hukuken son vermiştir.

Bâb-ı Âli, aynı zamanda Kıbrıs'ta bulunan Osmanlı padişahına ait arazilerin (*ârâzi-i emîriyye*) ve diğer malların, serbestçe satış ve kiralama (*iltizam*) hakkını elinde bulundurmaktadır (*madde:4*). Kaldı ki bütün bunlardan elde edilecek gelir, anlaşmanın *üçüncü bendinde* yer alan "*Ada gelirlerinden*" sayılmayacaktır.

Aslında İngiltere, Bâb-ı Âli'nin bu isteğine şiddetle karşı çıkmıştır. Çünkü, gelirlerdeki yıllık artışın, Ada'daki inşaat faaliyetleri ve diğer işlere yatırılacağı için artış gelirlerinin, Osmanlı Devleti'ne verilmesini istememektedir. Bu yüzden, Bâb-ı Âli, 3 Şubat 1878 tarihinde, yılda 5.000 *sterling* tutarında bir ödeme karşılığında, İngiltere'nin lehine bu talepten vazgeçmiştir⁷⁶.

Bununla ilgili olarak genel bir değerlendirme yapmak gerekiyorsa, İngiltere, Osmanlı Devleti'ne Kıbrıs'tan elde edeceği gelire karşılık, her yıl

⁷⁴ *ibid.*

⁷⁵ Bu *rakamın*, Kıbrıs Meselesi, s.13; Luke, op. cit., s.216; Zia, op. cit., s.41; Uçarol, op. cit., s.70; Gürel, op. cit., s.25'te aynı olduğu belirtilmiştir. Fakat, 1878 tarihinde yazılan "*Cyprus*" adlı eserin 39. sayfasında, "*11.468.000 piastres (kuruş)*" olarak ifade edilirse de, bu *rakamın*, 22.936 keseye denk geldiği sanılmaktadır.

⁷⁶ *Sonyel*: op. cit., s.754.

87.986 *sterling* verecektir. 3 Şubat 1879 tarihli protokole göre ise İngiltere'nin, Osmanlı Hükûmeti'nin Kıbrıs'taki arazisinin gelirine mukabil, 5.000 *sterling* vermesi kararlaştırılmıştır. Böylece, İngiltere tarafından Bâb-ı Âli'ye verilecek senelik icar toplamı, 92.986 *sterling* tutarında olduğu görülmektedir. Ayrıca bu meblâğ, her yıl 4.166.220 okka tuz bedeli de ilâve edilecektir⁷⁷. Lâkin, bahis konusunu olan meblâğ, 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın ilânına kadar, *Düyun-ı Umumiyye* idaresinin tasarrufunda olması hasebiyle, Osmanlı Devleti'ne hiçbir şekilde ödenmemiştir. Zirâ, bu meblâğ, Osmanlı Devleti'nin dış borçlarına tahsis edilmiş bir durumdadır.

Bu hususla ilgili olarak Kıbrıslı Rumların, oldukça ilginç bir değerlendirmesi olmuştur. 3 Ocak 1955 tarihinde *Alithia* adlı bir Rum gazetesinde çıkan habere göre, Osmanlı Devleti, "...Adayı, mercimek parasına kiralandı..."⁷⁸ şeklinde bir yorum yapmıştır.

Yukarıda da görüldüğü gibi 1., 2. ve 4. maddeler, kesin hükümler içermektedir. Hükümlerin kesin olması, tabiatı ile yoruma mahal vermemektedir⁷⁹.

Ada'daki arazinin hukukî durumuna gelince, İngiliz Hükûmeti'nin, ekilmiş araziye, uygun bir fiyata zorla olsa da kendi memurları tarafından satın almaya, tam yetkili olduğu belirtilmiştir (*madde: 5*).

Hatta bu sebeple Salisbury, 17 Haziran 1878 tarihinde Layard'a yazdığı bir mektupta, Bâb-ı Âli'nin kendisi tarafından satılan veya kiraya verilen arazi iradının, ortalama vergisini istemesine, engel olunmasını emretmiştir⁸⁰.

İngiliz idaresine geçen Ada'nın, zaman dilimi içinde riayet etmesi gerekli yükümlülöklere riayet etmemesi, Türklerin toprak mülkiyetini oldukça menfi etkilemiştir. İngiliz Hükûmeti'nin 1878 yılında, idareyi ele geçirmesinden sonra gerçekleştirilen *reorganizasyonun* bir gereği olarak, Türklerin geniş ölçüde yönetimden uzaklaştırılmasına, özellikle dikkat edilmiştir. Hatta İngiliz idareciler, Türkleri, devlet görevlerinden uzaklaştırmışlar, onların yerine, ilkin İngilizleri, daha sonra Kıbrıslı Rum ve Ermenileri görevlendirmiş-

⁷⁷ Bu husus için karşılaştırmalı olarak bakılabilir...Kadir Mısırlıoğlu, Lozan Zafer Mi Hezimet Mi ?, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1973, s.66-67; Alasya, Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'taki Türk Eserleri, s.112; "Kıbrıs", Türkiye Ansiklopedisi, C.III., s.412.

⁷⁸ "Alithia Gazetesi'nin Taşkınlıkları", Halkın Sesi Gazetesi Özel Arşivi, 4 Ocak 1955, s.2.

⁷⁹ Luke, op. cit., s.262.

⁸⁰ Zia, op. cit., s.42.

lerdir. 1878 yılında Ada'da İngiliz Yüksek Komiseri sıfatı ile bulunan Sir Garnet Wolseley'in "oldukça yetenekli bir Ermeni centilmeni"⁸¹ olarak nitelendirdiği birçok kişi, devlet kadrolarına doldurulmuştur. Pek tabii ki bu durum, maddi ve manevi bakımdan Türklere, büyük bir darbe vurmuş ve Ada nüfusunun dengesinin, Rum Toplumu lehine bozulmasına sebep olmuştur⁸².

Hasan Rifat Siber, *Köycülüğümüzün, Dünü-Bugünü* adlı eserinde, İngiliz idaresinde kalan Türklerin, toprak mülkiyeti hususunda oldukça zor anlar yaşadıklarını belirtmektedir. "*Köy Hudutlarını Değiştirmek Yararlı ve Gereklidir*" adlı makalesinde Siber, bunun bir İngiliz politikası olduğunu, Rum tesiri altında kalan Tapu ve Mesaha Dairesi'nin, 1914 yılında uygulanmaya başlanan Tahrir-i Cedid Kanunu'nun⁸³, Türk köylerinin hudutlarını, komşu Rum köylerinin lehine olmak üzere daha da daralttığını belirtmiştir⁸⁴. Türk köylüsünün hâli arazisi, mera ve tarıma elverişli bazı mevkilerin, komşu Rum köyü sınırları içerisinde gösterilmesi, otlaklardan yalnız Rum köylülerinin istifade etmesine yol açmıştır. Hatta bazı Türk köylerinin otlakları, kilisenin vakıf mallarına dahil edilmiş olduğu bilinmektedir. Türk köylülerin bu gibi kararlara karşı tepkileri ve mahkemelerde toplu hâlde açtıkları dâvâlar, maalesef aleyhde kararlarla sonuçlanmıştır⁸⁵. Buna en çarpıcı misâl, *Atlılar* köyünün hudutları içinde bulunan yüzlerce dönüm hâli arazinin, Rumlar tarafından gasbedilmesi ve 1914'ten 1974 yılına kadar kilise malı olarak kullanılması gösterilebilir. Bundan da İngiltere'ye ilhâk edilen Ada'da, Türk Toplumu için hayatını idâme ettirme şansının olmadığı anlaşılmaktadır. Zirâ, Kıbrıslı Türklerin, yönetici konumdan yönetilen konuma geçmeleri, bunun yanı sıra İngilizlerin, Rumları egemen mevkilere getirmesi, Türklerin ekonomik durumlarının fevkalâde bozulmasına sebep olmuştur. Bunun sonucu olarak Kıbrıslı Türklerin büyük bir kısmı, Türkiye, İngiltere veya öteki ülkelere göç etmişlerdir.

Bununla ilgili olarak Samuel Perkes'in⁸⁶, oldukça ilginç bir tesbiti vardır.

⁸¹ Sonyel: op. cit., s.135.

⁸² Daha geniş bilgi için bkz...Halil Fikret Alasya:"Niçin Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ?", Türk Kültürü, XXII (Kasım 1984) 259, s.724 v.d.; Sonyel: op. cit., s.135.

⁸³ Arazi ve köy hudutlarının yeniden tesbiti.

⁸⁴ Hasan Rifat Siber, *Köycülüğümüzün Dünü-Bugünü*, İstanbul, 1990, s. 106.

⁸⁵ Bu hususla alakalı olarak daha geniş bilgi için bkz...Siber, ibid., s.106-109.

⁸⁶ Londra'da yayımlanan *Daily New Gazetesi* muhabiri *Augustus Perkes*'in kardeşidir. Hindistan'da görev yaptıktan sonra Kıbrıs'a yerleşmiş, İstanbul'daki Büyükelçi Lord Lyons aracılığıyla, Bâb-ı Ali'den bir ferman alarak, Ada'nın kuzeydoğu yöresinde, Osmanlı yönetiminden arazi satın almış ve Kıbrıs antikitelere büyük ilgi göstermiştir. Samuel Perkes, 1 Mayıs 1880 ta-

"...Son zamanlarda, Ada'daki kötü durumdan umutsuzluğa kapılan bir köyün tüm halkı, (Osmanlı) Padişahının daha gönençli⁸⁷ ülkelere göç etmiştir"⁸⁸.

Aslında bütün bunları, İngiliz politikasının tabii bir sonucu olarak kabul etmek gerekir. Çünkü, İngilizler, öteden beri *iktisadî* ve *sosyal liberalizmi*⁸⁹ kullanıp, uygulamışlar ve bunu, Kıbrıs'ta da takip etmişlerdir.

Genel olarak İngiliz sömürge yönetimi, sömürgelerini kendi dinî ve kültürel değerleri ile yoğurarak bir tek toplumsal örgütlenme birimi yaratmak isteyen Fransa'nın aksine, sömürgesi olan bölgelerdeki etnik, dinî, kültürel v.b. farklılıkların aynen korunmasına, hatta bazen daha da pekiştirilmesine yönelik bir politika izlediği söylenebilir. Bir bakıma klâsik *İngiliz liberalizminin* ve *hoşgörüsünün* bir sonucu olarak gösterilen bu durum, aynı zamanda klâsik "böl ve yönet" stratejisinin bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Nitekim İngilizler, sömürgelerindeki mahalli güç odaklarını aynen korumak ve gerektiğinde bunları birbirine karşı kullanarak, uzun yıllar en az askerî güç ve külfetle, yönetmeyi başarmışlardır. Bunun en çarpıcı örneği *Hindistan*'dır. Yarımadadaki sömürge yönetimi, uzun yıllar kendilerine sürekli güçlük çıkartan *Müslümanlara* karşı, *Hinduları* desteklemiştir. Aynı özellik, İngiliz sömürge yönetiminde bulunan Kıbrıs için de geçerlidir. Zirâ İngilizler, egemen Kıbrıs Türkleri'ne karşı, Kıbrıs Rumları'nı destekleyerek, bir denge politikası uygulamaya çalışmıştır. Lâkin bu husus, kısa bir süre sonra Kıbrıslı Rumların lehine değişmiştir.

Anlaşmanın 6. ve *son maddesinde*, bu muahedenâmenin *ruhu ve esprisi* yatmaktadır. Şöyle ki:

Rusya, Kars ve son savaşta Ermenistan'da işgal etmiş olduğu diğer yerleri, Osmanlı Devleti'ne geri verdiği takdirde, Kıbrıs Adası İngiltere tarafından boşaltılacak ve 4 Haziran 1878 tarihli antlaşma, geçersiz olacaktır (*madde: 6*).

rihinde İngiliz Başbakanı Gladstone'e yazdığı mektupta, bu durumu açıkça gözler önüne sermektedir...bkz...Sonyel: op. cit., s.140.

⁸⁷ Mutlulukla yaşamak...

⁸⁸ Sonyel: op. cit., s.140.

⁸⁹ Hubert Deschamps, Sömürge İmparatorluklarının Çöküşü, Çev. Oktay Akbal, İstanbul, 1966, s.31.

Yukarıda da ifade edildiği gibi bu anlaşmanın en önemli maddesi, hiç kuşku yok ki 6. maddedir. Ada'nın İngiltere'ye devriyle ilgili detayları ele alan bu madde, ileride yeniden gündeme gelmesi bakımından çok önemlidir.

Bu madde ile Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları (*Kars, Ardahan ve Batum*), Osmanlı Devleti'ne tekrar geri verirse, İngiltere'nin Bâb-ı Âli ile akdettiği mukavele, tamamen ortadan kalkacaktır. Dolayısıyla İngiltere Hükûmeti, Kıbrıs'ı derhal boşaltarak, Osmanlı Devleti'ne vermeyi taahhüt etmiştir. Bir başka deyişle 4 Haziran 1878 tarihinde yapılan bu anlaşmayla, "*tasarruf-ı meşru mülk*"ün daimi olmadığı, resmî kayıtlara geçerek, garanti altına alınmıştır.

İşin ilginç yanı, İngiliz elçisinin, gerçekleşmesine ihtimal vermediği ve altına imzayı attığı bu madde, 1918 *Brest-Litowsk Barış Antlaşması*⁹⁰ uyarınca, söz konusu yerlerin Sovyetler tarafından Osmanlı Devleti'ne geri verilmesiyle gündeme gelmiştir. Lâkin, bu dönemde İngiltere, Ada'yı tek yanlı olarak ilhâk ettiğini açıklamış olmakla beraber, konunun sadece *hukukî* bir yanı kaldığını görmekteyiz.

Bu anlaşma maddesinde dikkat çekici bir husus daha vardır: Ermenistan....⁹¹ Osmanlı diplomasisi, *coğrafik bölge isimlerine*, bir başka deyişle "*yer adlarına*" gereken hassasiyeti göstermediğinden, uluslararası boyut kazanan belgelerin yorumlanmasında, oldukça zor durumlara düşmüştür. Bunu değerlendiren batılı diplomatlar, yanlış anlamalara yol açabilecek coğrafik terimleri, kendi menfaatleri doğrultusunda, siyasî ve hukukî metinlere koymuşlardır. Sınırları, kesin olarak çizilemeyen tartışmalı yer adları, Osmanlı Devleti için oldukça tehlikeli olmuştur⁹². Bundan hareketle, "*Ermenistan*" kelimesi, bu değerlendirmeye tâbi tutulduğu zaman, o dönemin siyasî yapısı içinde ne denli tehlikeli olduğu, rahatlıkla görülecektir.

Böylece, Safvet Paşa, Kıbrıs'ın, İngiltere'ye devredilmesi için gerekli fermanın hazırlanmakta olduğuna dair teminat vermesi üzerine, bu *ek anlaşma*, 1 Temmuz 1878 tarihinde imzalanmıştır.

⁹⁰ Ayrıntılar için bakılabilir...A.N. Kurat, op. cit., s.652-958; A. Suat Bilge, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964 Güç Komşuluk, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992, s.18-24; Nihat Erim, Devletlerarası Hukuk ve Siyasî Tarih Metinleri, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953, s.503-517.

⁹¹ Kıbrıs Meselesi, s.13.

⁹² Uçarol, op. cit., s.71; Gürel, op. cit., s.25.

Hemen belirtelim ki bu maddelerin tamamı, *Mahmud Celâleddin'in "Mir'ât-ı Hakikât" (III. Cilt)* ve *Ziver Bey'in "Kıbrıs Tarihi"*indeki⁹³ bilgilerle, mukayese edilmiştir. Bu mukayese sonucunda elde edilen bilgilerde, müsbet bir benzerlik hatta, teyid-var bir hususiyet göze çarpmaktadır.

Bütün bu değerlendirmelerden sonra, 4 Haziran ve 1 Temmuz 1878 tarihli anlaşmaları, bir de "*devletler hukuku*" çerçevesinde tenkide tâbi tutmak gereklidir. Bundan hareketle adı geçen anlaşmaları, özellikle "*iktidar*" ve "*egemenlik*" gibi ayırtedici kriterlere istinaden, tenkide tâbi tutulması gerektiğini belirtmeliyiz. Şöyle ki:

Yarım yüzyıla yaklaşan bir süredir, sosyal bilimlerle ve özellikle politika ilmi ile uğraşanların bilgileri, *iktidar olgusu* üzerinde toplanmıştır. Bugün iktidar kavramı, siyasal olayların dinamiğini oluşturan ve politika sürecinin anlaşılmasında ve açıklanmasında, anahtar rolü oynayan bir kavram olarak kabul edilmektedir. Bundan hareketle "*iktidar*", "*başkalarının davranışlarını etkileyebilme, kontrol edebilme olanağı*"⁹⁴ olarak ifade edilebilir. Bu genel tanımdan hareketle, daha da bir sınırlama yaparak "*siyasal iktidar*"ın ayırtedici nitelikleri üzerinde durulması gerekecektir. Böylece, hadiselerin somut boyutu, daha çarpıcı bir şekilde ortaya çıkacaktır.

"*Siyasal iktidar*" tabiri ile, gerçek ve teknik anlamıyla ülkenin ve toplumun *BÜTÜNÜ* üzerinde, gerekli olan iktidar mânâsına gelmektedir⁹⁵. Siyasal iktidarın gerçek ve teknik mânâda, başlıca ayırtedici nitelikleri de vardır. Bunları, 4 ana başlık altında toplamak mümkündür. Bundan hareketle, Osmanlı Devleti'nin, İngiltere ile yaptığı bu iki anlaşmanın, "*siyasal iktidarla*" ne denli bağdaşıp bağdaşmadığına bakacağız. Bu tür siyasal bir kritiğin, ilk kez yapılması nedeniyle, gayet somut verilerle delillendirmeye çalışacağız. Şöyle ki:

a) Bir kere, siyasal iktidar, *KAPSAM* bakımından öteki sosyal iktidarlardan çok daha farklıdır ve onlara göre çok daha geniş bir alanı⁹⁶ kapsamaktadır. Hatta siyasal iktidar, milli topluluğun tümü üzerine etkisini göstermekte ve ülke sınırları içinde yaşayan bütün insanlar ve topluluklar üzerinde, bağlayıcı kararlar almak ve bu kararları yürütmek yetkisine sahiptir veya en azından sahip olması gerekmektedir⁹⁷.

⁹³ Ziver, *Kıbrıs Tarihi*, Zaman Matbaası, Lefkoşa, 1312, s.98-100.

⁹⁴ Münici Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 4. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988, s.46.

⁹⁵ Kapani, *ibid.*, Ankara, 1988, s.48.

⁹⁶ Yani, ülkenin bütününe kapsamaktadır.

⁹⁷ Kapani, *op. cit.*, s.48.

Osmanlı Devleti, Kıbrıs Antlaşması'yla, "*siyasal iktidarı*"nın kapsam geçerliliğini yok etmiştir. Zirâ, Kıbrıs'taki sekene halk, Osmanlı Devleti'nin meşrû tebaasıdır. Dolayısıyla Kıbrıs sekene, Osmanlı Devleti'nin siyasal iktidar kapsamının tabii sınırları içinde olması gerekir. Kaldı ki siyasal iktidarı elinde bulunduran Osmanlı Devleti, aldığı tüm kararlarla, siyasal iktidar kapsamı içindeki her insanı (vatandaşı), kayıtsız şartsız bağladığını iddia etmektedir. Ne var ki bu doğru değildir. Zirâ, Kıbrıs için alınan kararlar, sadece Kıbrıs'ta yaşayan sekeneyle ilgilendirmektedir. Pek tabii ki bu, ters taraftan da düşünülebilir. Bâb-ı Âli'nin veya padişahın aldığı bütün kararlar, Kıbrıs coğrafyası içinde maalesef geçerli olamayacaktır. Zirâ, Ada, bundan böyle İngiliz hükûmeti altında bulunmaktadır. Fakat, 1 Temmuz 1878 tarihli anlaşmanın 1., 2. ve 4. maddeleri, buna hukukî bir kısıtlama getirmişse de siyasî olarak geçerliliği olmayan maddelerdir. Zirâ, 5 Kasım 1914 tarihinde İngiltere, Ada'nın daha önce belirlenen hukukî statüsünde bir değişiklik yaparak, Osmanlı Devleti'nin şekilde olsa da (veya *hukukî*), siyasal iktidar kapsamı içinde olan Kıbrıs'ı alarak, bir sınırlama getirmiştir. Lâkin, hemen belirtelim ki Osmanlı Devleti'nin siyasal iktidar kapsamı içindeki, *siyasî* ve *etik* faaliyetleri, ilk kez sınırlandırılmamıştır. Bu hadise, Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine girdiği andan itibaren başlamıştır. Kanaatimiz odur ki, Osmanlı Devleti'nin, Orta Doğu coğrafyasındaki siyasal iktidar kapsamında, kendisi için getirdiği ilk sınırlamadır. İkincisi ise 1881 yılındaki Mısır'ın İngilizler tarafından işgali olmuş ve bu durum, I. Dünya Savaşı'nın sonundaki siyasî anlaşmalarla, son bulmuştur.

Dikkat çekici bir husus da XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı Devleti'nin siyasal iktidar kapsamı ile 1815'teki Viyana Kongresi'nde şekillenen "*Şark Meselesi*", kapsam olarak ters orantılı olmuş olmasıdır. *Şark Meselesi*, zaman içinde Osmanlı Devleti aleyhine gelişme gösterdikçe, devletin siyasal iktidar kapsamı daralmış, 10 Ağustos 1920 tarihinde *Sevr Antlaşması* ile son şeklini almıştır.

b) Siyasal iktidarla, toplumdaki-diğer iktidar türleri arasında eşitlik değil, hiyerarşik bir ilişki vardır. Bir başka deyişle siyasal iktidar, diğer iktidar çeşitlerine göre, *en üstün* iktidardır⁹⁸. Siyasal iktidar, kendi sınırları içinde, kendi iradesini başkalarına kabul ettirme, onların davranışlarını kontrol etme ve son sözü söyleme yetkisini elinde bulundurmaktadır⁹⁹.

⁹⁸ Demokratik rejimlerde bu üstünlük "*mutlak*" değil, "*nisbi*"dir.

⁹⁹ Kapani, op. cit., s. 49.

"Siyasal iktidarın", toplum içinde *en üstün* iktidar olmasıyla birlikte, İngiltere'nin, Kıbrıs'la ilgili olarak Osmanlı Devleti ile yaptığı siyasî anlaşmaları değerlendirdiğimiz zaman, ortaya yeni bir boyut çıkmaktadır. Şöyle ki:

İngiltere, kendi hukuk bütünlüğü ve hukuk kapsamı yönünden, *en üstün* siyasal iktidardır. Aynı şekilde Osmanlı Devleti de kendi hukuk bütünlüğü ve hukuk kapsamı yönünden, toplum içindeki *en üstün* iktidardır. Bununla birlikte her iki devlet, kendi işlerinde meşru bir siyasal iktidar olduklarından, icraat sahaları birbirleriyle kesişmesi beklenemez. Pek tabii ki bu sınırlama, devletlerin *iç hukukuyla* alâkalıdır. Lâkin, dış politikanın icrâ alanı, o kadar geniş ve giriftir ki, devletlerin siyasal iktidarlara, birbirlerine üstünlük sağlayarak, adeta siyasal iktidar sahasını genişletmeye çalışırlar. İşte bu hadiseye en çarpıcı örnek, 4 Haziran ve 1 Temmuz 1878 tarihli *Kıbrıs Antlaşmaları*'dır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, siyasal iktidar, kendi iradesini başkalarına kabul ettirme, onların davranışlarını kontrol etme ve son sözü söyleme yetkisini elinde tutmaktır. Buna karşın İngiltere, kendi siyasal iktidar kapsamı içinde olmayan Kıbrıs'ı, kendi nüfuz alanına almak için Osmanlı Devleti'nin siyasal iktidarını hiçe saymıştır. Hatta denilebilir ki, İngiltere'nin siyasal iktidar üstünlüğünü, Osmanlı Devleti'nin siyasal iktidarına kabul ettirme yarışına girmiş ve bu anlaşmalarla da bunu ispat etmiştir. Zirâ, İngiltere kendi siyasal iradesini, Osmanlı Devleti'nin icra organlarına kabul ettirmesi, hele hele bu anlaşmaları cebir yoluyla kabul ettirebileceği tehdidinde bulunması, bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin siyasal iktidar üstünlüğünden söz etmek oldukça güçtür.

c) Siyasal iktidarın en önemli karakteristiği, onun *maddi kuvvet* ve *zor kullanma*¹⁰⁰ gücüne sahip oluşunda görülmektedir. Devlet'in, siyasal iktidar kapsamı içindeki bütün yurttaşlara uygulayacağı en basit yaptırım, *güç* kullanmaktır. Aslında devleti, toplumdaki diğer sosyal organizasyonlardan ayıran bir özellik de bu noktada kendini göstermektedir. Zirâ, devlet, toplumda güç kullanılması meşru addedilen tek organizasyondur¹⁰¹. Başka bir deyişle, siyasal iktidar, fizikî zorlama gücünün *tekeli*¹⁰², elinde bulundurmaktadır. Bu tekel, sosyal düzenin sağlanması, toplum ve devlet hayatının devamı için vazgeçilmez bir şarttır. Şüphesiz sadece güç kullanarak kontrolü tesis etmek

¹⁰⁰ *ibid.*, s.49.

¹⁰¹ Ali Yaşar Sarıbay, *Siyasal Sosyoloji*, 2. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 1994, s.179.

¹⁰² Kapani, *op. cit.*, s.49.

mümkün olmadığından, devletin, toplumun tüm kesimlerinin geniş onayına dayanması, yani *meşru*¹⁰³ görülmesi şarttır. Buna karşın devletin meşruiyetini sağlayan mekanizma ise toplum kesimlerinin, kolektif karar alma sürecine katılmasından geçmektedir.

Bu itibarla toplum kesimlerinin, karar alma sürecine katılması ne kadar yüksek ise devletin amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik kontrolün tesisi de o kadar mümkün olur.

Bütün bunlardan hareketle, İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile yaptığı Kıbrıs'la ilgili anlaşmaları değerlendirmeye tâbi tuttuğumuz zaman, ortaya çarpıcı bir tablo çıkmaktadır. Şöyle ki:

Yukarıda da görüleceği üzere devletin meşruluğu, tebaası altında bulunan halkının tüm sosyal kesimlerinin geniş onayına dayanması ile doğru orantılıdır.

Her şeyden önce Osmanlı Devleti, siyasal hayatındaki parlamenter sisteme yeni yeni geçmiş, daha pek çok sosyal ve siyasî meseleyle, karşı karşıya bulunan bir devlettir. İlk Osmanlı *Meclis-i Umûmi*'si resmen 13 Aralık 1877'den 16 Şubat 1878 tarihine kadar görevini sürdürmüştür. Yani kısa olsa da parlamenter sistemi yaşayan Osmanlı tebaasının, henüz kendi siyasal tercihini, kolektif karar alma sürecine dönüştürmesini beklemek oldukça zordur. En azından siyasal sosyoloji açısından bu mümkün değildir. Dolayısıyla Osmanlı tebaasının, kendi siyasal tercihini, parlamenter sisteme dayalı olarak kullanması, henüz erkendir. Fakat şu da bir gerçektir ki, Kıbrıs'ın İngiltere'ye devredilmesi, başta İstanbul'da olmak üzere, ülkenin her yerinde büyük tepkilere yol açmıştır¹⁰⁴. Dolayısıyla, bütün toplum kesimlerinin, kolektif karar alma sürecine katılmadığından, icrâ yetkisini elinde bulunduran yönetim erkini, devletin amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik çalışmaların yapılıp yapılmadığını denetleme imkânı yoktur.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, bir devlet, kendi tercihlerini otoriteye dayanan uygulamalara ne kadar çok dönüştürebiliyorsa, o kadar *güçlüdür* ve *bağımsızdır*. Lâkin, Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs hususundaki siyasal tercihini, İngiltere'ye devretme yönünde kullanması, onun, siyasal iktidar bakımından ne kadar güçsüz olduğunu göstermektedir.

¹⁰³ Sarıbay, op. cit., s.49.

¹⁰⁴ Daha geniş bilgi için bkz...Zia, op. cit., s.59-62.

d) Siyasal iktidarın, niteliğini tümüyle kavrayabilmek için iktidarın analizine başka bir unsur daha ilâve etmek gerekecektir. Bu unsurlar, *rıza* ve *itaatten*¹⁰⁵ oluşmaktadır.

Biraz önce siyasal iktidarın en önemli karakteristiği, kuvvet kullanma tekeline sahip oluşudur, demiştik. Lâkin iktidarın, sadece kuvvete dayandığı anlamına gelmez. Yönetilenler, genellikle hiçbir zorlama olmaksızın, iktidarın emirlerine ve kararlarına kendiliklerinden *itaat* ederler. Başka bir deyişle ona, *rıza* gösterirler. Burada ifade edilmeye çalışılan mevzu, iktidarın mutlaka, hiç değilse bir ölçüde yönetilenlerin rızasına dayanmak zorunda oluşudur. Dünyadaki bütün siyasal iktidarlar, az veya çok kuvvete dayanırlar ve gerektiğinde bunu kullanırlar. Fakat, *sadece* çıplak kuvvete dayanan bir iktidarın, istikrar sağlayabildiği ve sürekli olduğu, şimdiye kadar hiç görülmemiştir. Bundan hareketle Kıbrıs'ın, adı zikredilen anlaşmalardaki maddelerle kaybedilmesi, halka bir ölçüde *çıplak kuvvetle* (siyasal) dayatılmasından başka bir şey değildir.

Pek tabii ki bütün bunlar, yeni bir siyasal tartışmaya yol açmaktadır. Acaba, Osmanlı Devleti'nin *egemenlik* (hâkimiyet) kavramı, bu siyasal iktidar anlayışı içindeki yeri nedir? Önce ona bir bakmak lâzım gelir.

Takriben, bundan üç asır bir süre önce, ortaya çıkışından bu yana, üzerinde durulan, geniş tartışmalara yol açan ve kendisine değişik anlamlar verilen bir kavram vardır. *Egemenlik* diye adlandırılan bu kavram, uzun süre kamu hukukunda, siyaset felsefesinde ve klâsik politika iliminde, merkezî bir yer tutmuş ve çeşitli teorilerin temel dayanağı olmuştur.

Geleneksel olarak *egemenlik*, devlet kavramı ile birlikte incelenir. Bu klâsik yaklaşım, *egemenliğin*, uzun süre devletin temel niteliğini ve onun ayırdedici kriterini oluşturduğu görüşüne dayanmıştır. Lâkin, *egemenlik* kavramını ilk defa olarak tanımlamasını yapan, onu sistemleştirerek belirli bir teori haline getiren, ünlü Fransız hukukçu Jean BODİN'dir. Ona göre:

Egemenlik "...ülkede yaşayan bütün vatandaşlar ve tebaa üzerinde kanunla kısıtlanmayan ve üstün iktidar"¹⁰⁶ olarak tanımlanmaktadır.

¹⁰⁵ Kapani, op. cit., s.49.

¹⁰⁶ ibid., s.56.

Böylece *egemenlik*, "sınırsız ve mutlak"¹⁰⁷ bir iktidardır diyebiliriz. *Egemenlik*, aynı zamanda tektir, bölünmez ve devredilemez. Bir başka deyişle belli bir ülke üzerinde, ancak tek bir egemen kudret olabilir ve bu egemen kudret bölünemeyeceği gibi başkalarına da devredilemez.

Her şeyden önce *egemenlik*, dış ve iç *egemenlik* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Dış egemenlikle, kısaca, devletin dışarda başka hiçbir devlete bağlı olmaması, herhangi bir şekilde başka bir devlete tâbi bulunmaması anlaşılır¹⁰⁸.

Bunun ötesinde, egemen sayılan bir devletin, başka devletlerle olan ilişkilerinde tam mânâsıyla hür ve bağımsız bir iradeye, gerçek anlamda bir hareket serbestliğine sahip olup olmadığı hususu, tartışmalıdır. Zirâ, bu mânâda *mutlak egemenliğin* mevcut olmadığı bilinmektedir. Bu sebeple *dış egemenlik* deyişi yerine, *bağımsızlık*¹⁰⁹ deyiminin kullanılması daha isabetli olacağı düşünülmektedir.

Asıl kavram ve terim karışıklığı, iç *egemenlik* konusunda kendini göstermektedir. Fakat iç *egemenliğin*, mevcut ayırdedici kriterlerini belirtmiş ve bunlarla ilgili değerlendirmeleri daha önce yapmış olmamızdan dolayı, bu hususa değinilmeyecektir. Bundan hareketle, daha çok *dış egemenlik* üzerinde durulup, değerlendirmeler yapılacaktır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi *egemenlik*, bir devleti devlet yapan başlıca unsurlardan biridir. Hatta devletin temel niteliğini ve onun ayırdedici kriterlerinin başında gelmektedir.

Pek tabii ki burada, konumuz gereği, Osmanlı Devleti'nin egemenlik mefhumunun geçerliliğini tartışacağız. Her şeyden önce *egemenlik*, yukarıda belirtildiği gibi tektir, bölünmez ve devredilemez. Fakat, Osmanlı Devleti Kıbrıs anlaşmalarıyla, mevcut egemenlik kavramının "*tasarruf*" hakkını, İngiltere'ye devretmiştir. Bu bir ölçüde egemenliğin bölünmezliğine ve devredilmezliğine aykırı düşen bir hadisedir. Kaldı ki anlaşmanın *beşinci maddesine* ve *ruhuna* istinaden, İngiltere'ye, Ada'da egemenlik ihdas etmesi, egemenliğin *teklik* ilkesine de ters düşmektedir. Bir başka deyişle Osmanlı Devleti, bu anlaşma ile Osmanlı coğrafyasındaki siyasal iktidar kapsamını,

¹⁰⁷ ibid.

¹⁰⁸ ibid., s.57.

¹⁰⁹ ibid.

kendi egemenliğine dayalı olarak sınırlamış, hatta egemen kudret bölüne-
rek, bir başka egemen güce (İngiltere) devredilmiştir. Fakat unutulmaması
gereken bir husus var ki, dış politikada mutlak egemenlik kavramı yoktur ve
de hiç olmamıştır. Bilindiği gibi dış politikanın ayırdedici kriteri, *uzlaşmadır*.
Bu da karşılıklı menfaatlerin uzlaşması ile olur; bir şey alınır, karşılığında bir
şey verilir. İşte bundan hareketle hadiseyi değerlendirdiğimiz zaman
Osmanlı Devleti, taahhüdünü yerine getirerek Kıbrıs'ı vermiş, lâkin karşılı-
ğını maalesef alamamıştır. Bu, Berlin Kongresi'nin sonuçlanmasından sonra
İngiltere'nin siyasi ve ekonomik tutumlarından anlaşılmaktadır.

Görülüyor ki bu anlamda, söz konusu olan iktidarın belirli niteliği ya da
nitelikleri değil, bilâkis onun somut icraatıdır.

1 Temmuz 1878 tarihli *Ek anlaşmasının 6. maddesindeki* husus, ancak 3
Mart 1918 tarihinde yürürlüğe girme şansı doğmuştur.

1917 Bolşevik Devrimi ile yıkılan Rus Çarlığı, yerini Sovyet Rusya'ya bı-
rakmıştır. Yeni kurulan Hükûmet, ilk iş olarak I. Dünya Savaşı'ndan çekilmiş-
tir. Bu itibarla 3 Mart 1918 tarihli *Brest-Litowsk Antlaşması* ile, Osmanlı
Devleti'yle olan savaş durumuna son vermiştir. Adı geçen anlaşmanın 4.
maddesine istinaden, Rusya, 1876 yılında işgal ettiği Kars, Ardahan ve
Batum'dan çekileceğini taahhüt altına almıştır. Bütün bunlardan sonra 4
Haziran 1878 tarihli anlaşmanın ve ona ek, 1 Temmuz 1878 tarihli protoko-
lün 6. maddesine göre derhal bu anlaşmaların geçerliliğini kaydederek,
Kıbrıs'ın Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi gerekmiştir¹¹⁰.

Kaldı ki Rusya, Osmanlı Devleti'ne geri verilecek bu üç sancağı "...*derhâl
tahliye olunacağı ve Rusya Hükûmeti'nin işbu sancaklarda hukûk-ı
'umûmiyye ve hukûk-ı beynelmilel nokta-i nazarından teessüs edecek tarz-i
cedid idâreye âsla müdâhale etmeyeceği ve mahâl-i mezkûre âhâlisinin hü-
kûmât-i mütecâvire ve bi'l-hâssa Devlet-i Osmâniyye ile müttefikten ittihâz
edeceği yeni tarz hükûmetde serbest kalacağı sarâhaten beyân edilmiş ve
mezkûr sancaklarda meskûn âhâlinin ise ekseriyet-i 'azimesi dîn-i mübin-i
İslâm ile müşerref olması hasebiyle bi't-tabii' Hükûmet-i Seniyye'ye iltihâkı
temennî edecekleri der-kâr bulunmuş olmasına binâen İngiltere ile mün'a-
kîd-ı Kıbrıs mukâvelenâmesi tabi'atıyla hükûmden sâkıt olacağından cezîre-i
mezkûrenin Devlet-i Osmâniyye'ye i'âdesi iktizâ...*"¹¹¹ etmesi gerekecektir.

¹¹⁰ Daha geniş bilgi için bkz...Bilge, op. cit., s.16-24.

¹¹¹ Kıbrıs Meselesi, s.14.

Lâkin 1914 yılında İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında meydana gelen savaş durumunu bahane eden İngiltere, 5 Kasım 1914 tarihinden *Krallık Konseyi Emri*¹¹² ile, Kıbrıs'ı kendi sınırlarına dahil etmiştir. Halbuki bu durum, hukukun ihlâlinden başka bir şey değildir. Zirâ, "*Bâb-ı Âli cânibinden düvel-i muhâsıma ile mün'akıd bi'l-cümle mukâvelât u muâhedâtın münfesihi olduğu i'lân edilmesi üzerine zaten Kıbrıs mukâvelenâmesi kendi kendiliğinden hükûmden sâkıt olmuştur*"¹¹³.

Her ne kadar da 4 Haziran ve 1 Temmuz 1878 tarihli anlaşmaların hükümsüz kaldığını düşünen Osmanlı Devleti, durumu tekrar müzakere ederek, yeni bir kararın alınması gerektiği üzerinde durmuştur.

"...mes'ele-i mezkûrenin sulh-ı 'umûmî esnâsında yeniden mevki-i müzâkereye vaz'ıyle menâfi-i Devlet-i Osmâniyye'ye muvâfık bir surette hâlli icâb eder"¹¹⁴.

Bundan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti, "Kıbrıs'ı geri almak, tek şarttır" düşüncesini savunmadığı görülmektedir. İngiltere ile müzakere şansını, açık bir kapı gibi bırakan Bâb-ı Âli, durumun yeniden görüşülerek karara bağlanması gerektiğini belirtmektedir. En azından, Osmanlı Devleti'nin o günkü şartlar içinde, menfaatlerine en uygun olanın bu olduğuna karar verdiği görülmektedir. Lâkin bütün bunlar, Osmanlı Devleti'nin, siyâsî manevra sahasını genişletmekten başka bir şey olmadığı anlaşılmaktadır. Zirâ, İngiltere'nin, Ada'yı Osmanlı Devleti'ne, hiçbir surette geri vermeyeceği, ileride gelişen siyâsî hadiselerden görülecektir.

İngiliz Hükûmeti ile Bâb-ı Âli arasında resmî olarak kabul edilen 4 Haziran 1878 tarihli anlaşma, ancak 15 Temmuz 1878 tarihinde, akit taraflar arasında teati edilmiştir. Adı geçen tarihte, İngiltere'nin İstanbul elçisi Layard ve Sadrazam Safvet Paşa arasında imzalanan bu *şahadetnâme*, aynen şöyledir:

"Âshâb-ı imzâ Haşmetli Britanya-ı Kebir ve İrlanda Memâlik-i Müctemiası Kraliçesi ve Hindistan İmparatoriçesi Hazretleriyle Zât-ı Şevketsemât-ı Hazret-i Padişâhî beyinlerinde 4 Haziran 1878 tarihiyle Der-saadetde 'akd-i imzâ olunan mukâvelenâmenin tasdiknâmeleri te-âti eylemek üzere bi'l-ictimâ' tarafeynin tasdiknâmelerini kemâl-i dik-

¹¹² Gürel, op. cit., s.65.

¹¹³ Kıbrıs Meselesi, s.14.

¹¹⁴ ibid., s.14.

katli mukâbele ederek birbirine gayetle mutâbık bulmuş ve tarafeyn-i müteâhhideyn tasdiknâmelerin te'âtisi için ta'yîn olunan müddeti Haziranın dördünden bugüne kadar bi'l-ittifâk temdid eylemiş olduklarından resm-i mübâdele usûl-ı câriyyesi vechile bugün icrâ olmuştur.

Tasdiken li'l-makâl muharrirîn imzâ işbu mübâdele şahâdetnâme-sini 1878 senesi Temmuzunun on beşinci günü Dersââdet'de imzâ ve temhîr etmişlerdir.

İmzâ

İmzâ

Layard

*Safvet*¹¹⁵.

Aslında bu *şahadetnâme* (protokol), bir ölçüde *tasdiknâmeden* başka bir şey değildir. Belgeye bakıldığı zaman, bunun böyle olduğu rahatlıkla görülmektedir. Belgede bu durum, 4 Haziran 1878 tarihinde İstanbul'da yapılan anlaşmanın tasdik edilen metinlerini teati etmek üzere, *Yüksek Akit Taraflar* arasında, resmî bir protokol imzalandığı (*şahadetnâme*) belirtmektedir. Bununla birlikte, yukarıda ifade edilen *şahadetnâme*, 15 Temmuz 1878 tarihli hadisenin vuku bulmasıyla imza edilmiştir. Şöyle ki:

Abdülhamid II., anlaşmayı onaylayabilmesi için İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi'ne belirttiği gibi *hükûmrânlık haklarına, herhangi bir zarar gelmeyecek* şekilde olmasını istemiştir. Bu sebeple, bu cümlelerin kendi el yazısı ile anlaşmaya ilâve edilmesi gerektiğini belirten Abdülhamid II., Layard'ı zor durumda bırakmıştır. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Layard, 14 Temmuz günü yaptığı girişimlerden, herhangi bir sonuç alamayınca, Padişahın istediğine boyun eğmek zorunda kalmıştır.

Sonuçta Abdülhamid II., 13 Temmuz günü toplanan *Meclis-i Mahsusa*'ya teklif ettiği "*Hukûk-ı Şâhâneme hâlel gelmemek şartıyla tasdik ederim*"¹¹⁶ ibaresini biraz daha geliştirerek, 15 Temmuz 1878 tarihinde, anlaşma metninin baş tarafına, bizzat kendi el yazısı ile:

"Hukûk-ı Şâhâneme asla hâlel gelmemek şartıyla muahedenâmeyi tasdik ederim.

3 Temmuz 94 Abdülhamid"¹¹⁷ şeklinde onaylanmıştır.

¹¹⁵ *ibid.*, s.15.

¹¹⁶ Uçarol, *op. cit.*, s.87.

¹¹⁷ Kıbrıs Meselesi, s.16.

Belgede, her ne kadar da 1294 yılında onaylandığı ifade edilse de bu tarih 1877 yılına denk geldiği için hatalıdır. Bu tarih, 1878 yılına denk gelen 1295 (veya sadece 95) olması gerekmektedir.

Böylece, Osmanlı Devleti ile İngiltere Krallığı arasında imzalanan 4 Haziran ve 1 Temmuz 1878 tarihli anlaşmalar, 15 Temmuz 1878 tarihli padişah iradesi ile onaylanarak, yürürlüğe girmiştir.

Aslında Abdülhamid II.'nin takındığı bu tavır, hükümdarlık onurunu korumaktan ve kollamaktan başka bir şey değildir.

Osmanlı Padişahı Abdülhamid II., Kıbrıs meselesinin hâlli ve hükümdarlık haklarına zarar gelmeyecek bir tarzda, İngiliz elçisinin verdiği mazbatanın düzeltilmesini, *Meclis-i Vükelâ'*dan istemiştir. Halbuki, bu denli önemli bir konunun, *Meclis-i Vükelâ'* tarafından alınacak bir irade ile karara bağlanması, Osmanlı Devleti'nin hükümet etme teamüllerine ters düşmektedir. Bu hususla ilgili nihaî kararı, hiç kuşkusuz, Padişah'tan başkası veremezdi. Bununla ilgili olarak "...Heyet-i Vükelâ'ya bu mes'ele hakkındaki mazbatayı tanzim ettirerek mes'ûliyeti onlara tahmîl eylediği..."¹¹⁸ görülmektedir. Bir başka deyişle Padişah, bu kadar önemli bir mevzu altında ezilmemek için topu *Meclis-i Vükelâ'*ya atarak, bu hususla ilgili bütün sorumluluğu, adı geçen bu meclise yüklemiştir. Böylece, Padişah, ileride çıkması pek muhtemel olan sorunların mesuliyetinden, bir ölçüde kurtulmuş olacaktır. Fakat, daha önce de ifade edildiği gibi anlaşma belgesinin üst tarafına kendi el yazısı ile kayda düştüğü şahsî iradesi ile bu sorumluluktan kurtulmasını beklemek, büyük bir hatadır.

Bunun yanı sıra Abdülhamid II., kendi iradesini anlaşma metnine yazdığı gün (15 Temmuz), bu iradeyle alâkalı olarak, İngiliz elçisinden de ayrıca imzalı bir senet almıştır.

"15 Temmuz 1878 tarihli muâhede-i tedâfü'ye tasdiknâmesinin Zât-ı Şevketsemât-ı Şâhâne'nin sahip oldukları vechile hukûk-ı mülû-kâneleri kat'â ihlâl olunmak dâ'iyesinde bulunmayacağını İngiltere Sefir-i Kebîri beyân eder.

15 Temmuz 1878

Trâpya (Thèrapia), Mahall-i İmza

Layard"¹¹⁹.

¹¹⁸ ibid., s.15.

¹¹⁹ ibid., s.16.

Padişahın düşüncelerine uygun olarak, 15 Temmuz 1878 tarihli savunma amaçlı ittifak anlaşmasının onaylanması ile, hükümrânlık hak ve yetkilerinin hiçbir şekilde ihlâlâ maruz kalmayacağını, İngiltere'nin Büyükelçisi tarafından beyan edilmesiyle, Kıbrıs Adası'nın yönetimini İngiltere'ye devreden ve aynı zamanda, Rusya'ya karşı savunma ittifakı olan 4 Haziran anlaşması ile 1 Temmuz 1878 tarihli eki, bütün sorunlara rağmen, yürürlüğe girmiştir.

Görüldüğü gibi Padişah, anlaşma metninin üstüne yazdığı ibare ve İngiliz elçisinden bunu kabul eder mahiyette bir senet almakla, Osmanlı Devleti'nin hak ve yetkilerinin korunduğu ve Ada'nın geleceğinin garanti altına alındığını sanmaktadır.

Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin İngiltere Sefiri *Aleksandır Karatodori*, *Sir Layard* ve *Safvet Paşa*'nın imzalamış oldukları şahadetnâmenin (protokol=beyannâme) bir benzerini, İngiliz Hükûmeti'nden istemiştir. Karatodori Paşa'nın, 15 Temmuz 1878 tarihli şahadetnâmenin aynı meâlde bir benzerini talep etmesi, İngiltere tarafından reddedilmiştir. Buna karşın İngiltere, *şekil* ve *içerik* olarak böyle bir beyannâmenin verilemeyeceği belirtilerek, başka bir beyannâmenin mübadelesini teklif etmiştir. Bununla birlikte İngiltere'nin 15 Temmuz 1878 tarihli senedin, aynıysa olmasa bile, vermeyi teklif ettiği beyannâme, aşağıdaki gibidir:

*"Hükûmet-i Kırâliyye 4 Haziran 1878 tarihli mukâvelenâmenin Zât-ı Hazret-i Padişâhî tarafından tasdikini sened ittihâz eder ve mezkûr tasdiknâmenin tarz-ı tefsîrinin ma'nâ ve 'ibâre husûsunda Bâb-ı Âli cânibinden Sir Henry Layard'a i'tâ olunan taahhüdât-ı siyâsiyye ve teblîğâtâ tevâfuk etmesini tasdik ile beraber o zaman Zât-ı Hazret-i Padişâhî tarafından hukûk-ı hükûmrânîlerine dâ'ir olan beyânâtları kabûl eder"*¹²⁰.

Yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere İngiltere Hükûmeti, 4 Haziran 1878 tarihli anlaşmayı, Layard'ın vermiş olduğu senetle kabul ettiğini belirtmektedir. Layard'ın imzaladığı senede istinaden, ortaya çıkan şartların mânâsının yorumlanması ile İngiltere'nin siyâsî olarak üzerine düşeni yapacağını, resmen kabul ettiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı padişahının Kıbrıs üzerindeki *hükümrânlık haklarının*, daimi olduğu da taahhüt altına alınmıştır. Görüldüğü gibi İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Devleti'nin is-

¹²⁰ ibid.

tediği tarzda değil, mevcut olan ve yüksek akit taraflar arasında teyit ve teati edilen hususların, meâlen kaleme alındığı yeni bir beyannâme verilmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti her ne kadar arzu ettiği bir beyannâme elde edememişse de genel mânâda, istediği taahhüdü almıştır.

Hemen belirtelim ki, bu husustan, *Ziver'in Kıbrıs Tarihi*, *Mahmud Celâleddin'in Mir'ât-ı Hakikât'ı*, *Nasim Zia* ve *Şükrü Gürel'in* eserlerinde, hiç bir şekilde bahsedilmemektedir. Bu bakımdan, orijinal bir tespittir diyebiliriz.

Lâkin bunun, Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemesi ihtimalini gözönünde bulunduran İngiltere Hükûmeti, kendine yeni bir strateji belirlemiştir. İngiltere, 15 Temmuz 1878 tarihli şahadetnâmeyi, Osmanlı Devleti'ne daha iyi anlatabilmesi için İstanbul'daki büyükelçisine emir vererek, bu belgenin izahını ayrıntılı olarak yapmasını istemiştir.

*"Hükûmet-i Kırâliyye 4 Haziran 1878 tarihli mukâvelenâmenin Zât-ı Hazret-i Padişâhî tarafından tasdikini sened ittihâz eder ve Bâb-ı Âli cânibinden Sir Henry Layar'a (Layard) vâki' olan tebliğât ve taahhüdât-ı siyâsiyye ile ma'nen ve 'ibâreten tevâfuk eden tasdiknâmenin tarz-ı tefsîrini kabûl ile Zât-ı Hazret-i Padişâhî'nin hukûk-ı hükûmrânisi hakkında Sir Henry Layar (Layard) tarafından Zât-ı Hazret-i Mülûkâne'ye vukû' bulan beyânâtı tasdik eder"*¹²¹.

Bu hususla alâkalı olarak İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi'ne, İngiltere Hükûmeti'nden gelen resmî bir yazıda, şunlar ifade edilmektedir. İngiliz Hükûmeti'nden, 19 Mayıs 1879 tarihli gelen resmî yazı, Layard tarafından Bâb-ı Âli'ye tebliğ edilirken, bir ölçüde Osmanlı Devleti'nin, taatin edilmek istenildiği görülmektedir. Bundan hareketle İngiliz Hükûmeti tarafından gönderilen bu yazının orijinali, aşağıdaki gibidir:

"La Gouvernement de S. M. Britannique a pris en considération la déclaration proposée par le Ministre des Affaires Etrangères qui leur a été communiquée par le télégramme de V. E. No. 81 du 3 courant, et que S. E. nous prie de donner à la Porte à la place de celle signée par V. E. le 15 Juillet, dont une copie accompagna sa dépêche No. 916 de l'année 'dernière.

¹²¹ ibid., s.16-17.

En réponse je m'empresse d'informer V. E. que le Gouvernement de Sa Majesté se trouve dans l'impossibilité d'accepter la déclaration dans la forme que Caratheodory Pacha vient de proposer, et je prie donc V. E. d'inviter le Ministre des Affaires Etrangères de vous restituer la déclaration signée le 15 Juillet en échange pour autre déclaration qui serait conçue dans les termes suivantes:

Le Gouvernement de S. M. Britannique prend acte de la ratification par S. M. I. le Sultan de la convention du 4 Juin 1878, et tout en reconnaissant que l'interprétation donnée à la dite ratification doit s'accorder tant avec la lettre qu'avec l'esprit des engagements diplomatiques et des communications que Sir Austin Henry Layard a reçus depuis lors de la Porte, il accepte la déclaration faite à cette époque là par le Sultan concernant ses droits souverains.

Si le Ministre des Affaires Etrangères refuse d'accepter ce qui précède, V. E. lui présentera, comme déclaration explicative de celle que V.E. a signée le 15 Juillet, une déclaration qui doit être conçue comme suit:

Le Gouvernement de S. M. Britannique prend acte de la ratification par S. M. I. le Sultan de la convention du 4 Juin 1878, et tout en reconnaissant que l'interprétation de la dite ratification doit s'accorder tant avec la lettre qu'avec l'esprit des engagements diplomatiques et des communications que Sir Austin Henry Layard a reçu depuis lors de la Porte, il confirme la déclaration faite par Sir Austin Henry Layard au Sultan concernant les droits souverains de Sa Majesté Impériale"¹²².

Bunun haricinde, Kıbrıs'la ilgili olup, ne zaman ifade edildiği belli olmayan bir evrak daha bulunmaktadır. "*Takrîr-i şifâhî*"¹²³ olan ve belgede, fevkalâde önemli olduğu ifade edilen hususlar kaleme alınmıştır. Bununla ilgili olarak, hiçbir eserde mevcut olmayan bilgiler, aşağıdaki gibidir:

"İşbu takrîr-i şifâhî ile İngiltere Hükûmeti, Bâb-ı Âli ile 'akd etmiş olduğu tedâfî'i mukâvelenâmenin yanlış bir sûretde tefsîrine mahal kalmamak üzere bâlâda mezkûr takrîr-i şifâhî ile Rusya'nın istilâsına

¹²² ibid., s.17-18.

¹²³ ibid., s.18.

*karşı bütün Memâlik-i Osmâniyye'nin müdâfa'asına mecbûr olmayub yalnız Zât-ı Hazret-i Padişâhî'nin Asya kıt'asındaki memâlikini müdâfaa edeceğini vâzihan bildirmekdedir*¹²⁴.

Yukarıda da görüldüğü gibi İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Devleti'nin, yapılan ittifak anlaşmasını yanlış yorumlamaması gerektiğini ifade etmiştir. Bu sebeple, şifahi olarak Bâb-ı Âli'ye bu husus bildirilmiş ve İngiltere'nin, genel olarak bütünü ile Osmanlı ülkesini Rusya'nın istilâsına karşı savunmaya mecbur olmadığını belirtilmiştir. Bu itibarla İngiltere, Osmanlı Devleti'nin sadece Asya bölgesindeki topraklarını korumakla vazifeli olduğunu ve devletin tamamını kapsayan bir müdâfaa anlaşmasının imzalanmadığı belirtilmiştir. Bundan da anlaşılacağı üzere İngiltere, kendisi için çok kârlı olan ve çeşitli imkânlar sağlayan bir anlaşmanın getirdiği sorumluluklardan, daha başlangıçtan itibaren kaçmaya başlamıştır.

İngiltere Hükûmeti, daha anlaşmanın yürürlüğe girdiği sırada, anlaşmanın getirdiği şartları değiştirme veya bunları lehine çevirecek *ek sözleşmelerle (protokollar)* kuvvetlendirmek üzere çeşitli girişimlerde bulunmuş olması dikkat çekicidir. Bu sebeple 14 Ağustos 1878 tarihinde yapılan ek protokolle, Kıbrıs'ın mülkî idaresinde bazı değişiklikler yapılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs üzerinde müdahale etmeme şartını ileri süren İngiltere Hükûmeti, değişen şartlar mucibince Ada'daki mülkî ve idarî yasaların değişmesi gerektiğini ileri sürmüştü ve bu yüzden, anlaşmada bazı değişikliklerin yapılması gerektiğini savunmuştur. Bu sebeple, İngiltere Kraliçesi, Osmanlı Devleti'nden mahallî kanunlarda bazı değişiklikler (ticaret ve şehbender için) yapmak için tam yetki istemiştir¹²⁵.

14 Ağustos 1878 tarihinde imzalanan mukavelede, yapılacak olan ilâvenin 1., 2. ve 4. maddelerini ihlâl etmeden, İngiltere'nin, sadece Ada'yı idaresi sırasında, Kıbrıs'ın ticarî ve siyâsî münasebetlerini düzenleme yetkisini, bir başka deyişle, *kanun koyma* hakkını elinde bulundurabileceği ifade edilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti, bu mukavele ile Kıbrıs'ın işgal müddetince hükümlerlik haklarından, İngiltere lehine vazgeçmiş oluyordu¹²⁶.

Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında, daha sonra meydana gelen ihtilâf sonucu, her iki ülke arasında yeni bir mukavelenin imza-

¹²⁴ ibid.

¹²⁵ ibid.

¹²⁶ ibid.

lanmasına neden olmuştur. Bu sebeple 4 Haziran 1878 tarihli anlaşmaya istinaden, iki mukavele daha imzalandığı görülmektedir. Biri 14 Ağustos 1878'de, diğeri 3 Şubat 1879 tarihinde imzalanmıştır.

Aslında 3 Şubat 1879 tarihinde imzalanan bu mukavele, 12 Ağustos 1878 tarihinde gelişen bir hadisenin, tabii bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Kıbrıs Adası'nın Baf bölgesine yakın bir çiftliğin, padişah mülküne katılması (12 Ağustos 1878), bardağı taşıran, son damla olmuştur. İngilizler, buna şiddetle karşı çıkmışlardır. Zirâ, İngilizler, bu çiftliğin padişah mülküne katılmasını, daha sonraki gelişmelere örnek olmasından çekinmişlerdir. Lâkin, İngilizlerin asıl gayesi, Kıbrıs'ta bulunan *mirî arazi* üzerinden hatta ve hatta, Ada'daki Türk mülkiyet haklarının resmen ortadan kaldırılmasını sağlamaktır. Bu yüzden 3 Şubat 1879 tarihinde imzalanan mukavele ile Kıbrıs'ta meydana gelen toprak ihtilâfına yeni bir çözüm bulunmuştur. Bu ihtilâf, her ne kadar da İngiltere'nin lehine çözümlenmişse de 4 Haziran 1878 tarihli *Anlaşmanın*, 1 Temmuz 1878 tarihli *Ekinin 4. maddesinde* ifade edilen bütün tapu, arsa, miras ve intikal işlemlerinin, bizzat İngiltere'nin eline geçeceği belirtilmiştir. İngiltere Hükûmeti'nin, buna istinaden, Ada'yı, hâkimiyetinde bulundurduğu süre zarfında, elde ettiği bu mülki ve idarî yetkilere karşı, Osmanlı Devleti'ne yılda 5.000 İngiliz lirası vereceği kararlaştırılmıştır¹²⁷.

Layard ve Karatodori Paşa arasında, 3 Şubat 1879 tarihinde, İstanbul'da kaleme alınan bu mukavele, İngilizce ve Türkçe olarak iki suret halinde hazırlanmıştır.

"1878 senesi Haziranının dördü tarihiyle Der-saâdet'de 'akd ve imzâ olunan mukâvelenâme zeylinin dördüncü bendi hükmünce saltanat ile Hükûmet-i Seniyye'nin muhâfaza edilmiş olan bi'l-cümle hâsılât-ı hukûkî senevî bir meblâğ-ı mu'ayyenin te'diyesi sûretine tahvîl olunması, İngiltere Devleti ile Devlet-i Aliyye beyinde tensîb kılınmış olmakla, ol bâbda me'zûniyet-i lâzıme hâ'iz olan Der-saâdet İngiltere Sefiri Âsâletlu Sir Layar (Layard) cenâbları ile Hâriciye Nâzırı Devletlû Aleksandır Karatodori (Alexandre Caratheodory) Paşa hazretleri resmen beyân ederler ki Haziranın dördü tarihli mukâvelenâme zeylinin dördüncü bendi hükmünce emlâk-ı hümayûn ile ârâzi-i miriyyenin hâsılatıyla tâpû ve mahsûl ve intikâlden hâsıl olma vâridât maktû'an se-

¹²⁷ ibid., s.19-20.

nevi beş bin İngiliz lirasının te'diyesi sûretine işbu mukâvelenâme ile tahvîl olunmuşdur. Meblâğ-ı mezbûr Kıbrıs Adası İngiltere'nin idâre-sinde bulunduğu müddetçe her sene İngiltere Devleti tarafından Devlet-i Aliyye'ye te'diye olunacak ve senenin müddeti gelecek sene-i mâliyyenin ibtidâsından it'ibâren hesâb olunmak lâzım gelecektir"¹²⁸.

Fakat hemen belirtelim ki, İngiliz Hükûmeti'nin, bütün bu işlemler sonucunda Osmanlı Devleti'ne vereceği 5.000 İngiliz lirası üzerinde, bir belirsizlik vardır. Zirâ, bazı kaynaklara göre bu miktar 5.000 İngiliz lirası değil, tam tersine 5.000 Osmanlı lirası olduğu ifade edilmektedir¹²⁹.

Lâkin, elimizdeki 1335 tarihli Hariciye Nezareti'nin yayımladığı belgeye göre bu rakam, 5.000 İngiliz lirası¹³⁰ olarak ifade edilmiştir. Bununla birlikte belgede, 3 Şubat 1879 tarihli mukavelenin İngilizce sureti, bu ifadenin hemen altında yer almaktadır. "...Majeste'nin Britanya Hükûmeti tarafından, yılda 5.000 (five thousand) ödeneceği..."¹³¹ belirtmektedir. Bundan da bu tutarın, İngiliz lirası (pound) olduğu anlaşılmaktadır. Zirâ, İngilizce olarak da imzalanan bu metinde, para birimi, Osmanlı lirası olmuş olsa idi, mutlak surette Sir Layard tarafından belirtilirdi. Daha sonra herhangi bir yanlış anlamaya yol açmamak için belirtilmesi gereken bu husus, İngilizce suretinde belirtilmemesi, bu tutarın İngiliz lirası olduğunu bir kez daha doğrulamaktadır.

Bunun yanı sıra İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'ne karşı şiddetli baskı, hatta tehditte bulunarak Kıbrıs'ı alması, gerek Avrupa, gerekirse Amerika kıtasında, oldukça eleştirilmiştir.

Belgede bu husus, özellikle iki açıdan ele alınmaya, dikkat edilmiştir. Bu tenkidin, ilkin Avrupa ve Amerika kıtasından geldiğinin belirtilmesi, devletin (Osmanlı Devleti), psikolojik tatmininden öteye geçmemektedir. Osmanlı Hariciye Nezareti, bu görüşünü teyit etmek için de İngiliz halkının mukavelenin muhtevasını öğrendikten sonra böyle bir mukavelenin nasıl olur da yapılabildiğinin utancı içerisinde, kendi hükûmetlerini ayıplamaktan geri kalmadığını belirtmektedir¹³².

¹²⁸ ibid.

¹²⁹ Y.K. Kurat, op. cit., s.104; Gürel, op. cit., s.28; Uçarol, op. cit., s.108.

¹³⁰ Bkz...Kıbrıs Meselesi, s.20. Bununla ilgili olarak Nasim Zia'da da aynı husus ifade edilmiştir...Nasim Zia, op. cit., s.43.

¹³¹ Kıbrıs Meselesi, s.20.

¹³² ibid., s.21.

İkinci olarak üzerinde durulan husus, İngiltere'nin, Osmanlı Devleti ile gizli olarak yaptığı Kıbrıs Antlaşması'nın "Avâm Kamarası"ndaki menfi tesirlerinin belirtilmesidir.

Aslında Bâb-ı Âli Hariciye Nezareti'nin bu tesbitleri oldukça yerindedir. Zirâ, Avâm Kamarası'nda, bu mevzu ile alâkalı pek çok ciddi tartışmalar olmuştur. Özellikle liberal kanat, bu hususla alâkalı her konuyu, tenkit etmiştir. "*Karanlıkta tehlikeli bir sıçrayış*"¹³³ olarak değerlendiren liberal milletvekilleri, özellikle Osmanlı Devleti ile yapılan görüşme usullerini beğenmemişlerdir. Bütün görüşmelerin, gayet büyük bir gizlilik içinde yapılması, bilhassa bütün bunlardan İngiliz Parlamentosu'nun haberdar olmaması, liberal milletvekillerini çok kızdırmıştır¹³⁴.

İngiliz Parlamentosu'nda, 4 Haziran 1881 tarihinde yapılan bir oturumda, Kıbrıs'la ilgili tartışmalar olmuş ve İngiliz siyasetinin ileri gelenleri tarafından, bu mevzu birçok tenkide tâbi tutulmuştur. Genel olarak İngiliz Parlamentosu'nda yapılan tenkitler ve Kıbrıs'a ilgili öneriler, aşağıdaki gibidir:

"Meb'ûsândan Mösyö Rylando Kıbrıs cezîresinin bazı şerâ'it tahunda İngiltere'ye terki Avrupa kavânîn-i 'umûmiyyesine mugâyîr olduğu gibi düvel-i sâ'ireye de sû-i misâl olacağından cezîrenin tahliyesiyle Devlet-i Osmâniyye'ye i'âdesini taleb etmiştir. Osmanlılara karşı muhâlefetîyle ma'rûf Mösyö Boster, cezîrenin Yunanistan'a verilmesini teklîf etmiştir. Meb'ûsândan birçoğu mukâvelenin ke'en-lem-yekûn hükümünde tutulmasını taleb etmişlerdir. Bi't-tabîî' hükûmet tarafdârânı bütün muhâfazakârlar mukâveleyi müdâfaa etmişlerdir. Hükûmet-i Osmâniyye'ye karşı muhâlefet efkârıyla meşhûr esbak başvekîl Mösyö Gladstone'nin bu husûsda Devlet-i Aliyye lehinde irâd-ı nutuk etmesi, şâyân-ı dikkatdir. Müşârûn-ileyh Kıbrıs cezîresinin İngiltere Devleti tarafından alınması bir hatâ-yı fâhiş olduğunu beyândan sonra demiştir ki:

"Bizler riyâset-i umûrda bulunduğunuz müddetçe diğer devletlere karşı 'adâlet ve hâlisîyet ile ve bî-tarafâne hareket ederiz; diğer devletlere sûret-i mütesâviyyede mu'âmele edilmek hakkını tasdik ve hukûk-ı beynelmilele ri'âyetle İngiltere'nin şeref ü şân ve nüfûzunu te'sis etmiş oluruz.

¹³³ Zia, op. cit., s.49.

¹³⁴ Daha geniş bilgi için bkz...ibid., s.49-59; Gürel, op. cit., s.29-33.

*Hükûmet, 'Avâm Kamarası'nda hâiz-i ekseriyyet olduğundan bi't-tabiî' mukâvele meclisin tasdikine iktirân etmiştir.*¹³⁵

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere genel mânâda diyebiliriz ki, Kıbrıs meselesi, İngiliz kamuoyunda hüsnü kabul görmemiştir. Her yıl İngiliz Parlamentosu'nda, Kıbrıs bütçesi için yapılan müzakerelerde, Ada'nın işgali da-ima itiraza mucip olmuştur.

Yine bu hususla ilgili olarak 1904 yılında yapılan müzakerelerde, muhalefet kanadının milletvekilleri, ağır eleştirilerde bulunurken, o dönemin *Müstemlekât Nazırı* (Sömürgeler Bakanı) *Sir Joseph Chamberlain* "Ben ol vakit mevki-i iktidârda olaydım, Kıbrıs'ı işgâl etmezdim. Fakat bugün, terk etmek pek müşkildir"¹³⁶ cevabını vermiştir.

Bundan da anlaşılıyor ki İngilizler, Kıbrıs'tan arzu ettikleri şekilde yararlanamamışlardır. Zaten *Girit meselesi* ortaya çıkınca, bu meselenin hâlli için çalışmalara başlayan İngiltere, Girit'in Yunanistan'a verilmesini sağlamıştır. Buna istinaden Kıbrıs'ın, Osmanlı Devleti'ne iadesi gündeme gelmişse de bundan pek müsbet bir sonuç çıkmamıştır.

Bütün bu gelişen siyâsî olaylardan sonra özellikle Avrupalı devletlerin İstanbul elçileri çok rahatsız olmuşlardır. İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında geçen gizli müzakerelerden, bir türlü sağlıklı haber alamayan batılı büyükelçiler, devamlı surette, Sadrazam ve Hariciye Nazırı'nı rahatsız etmişlerdir. Bu durumu gözönünde bulunduran *Bâb-ı Âli*, Kıbrıs'ın idaresini İngiltere'ye devretme hususunu, İstanbul'daki yabancı elçilere açıklama ihtiyacı hissetmiş ve mevzu ile ilgili olarak o sırada, *Hariciye Nazırı* olan *Safvet Paşa* tarafından, yazılı bir açıklama yapmasını istemiştir.

Safvet Paşa'nın yazılı olarak yaptığı açıklamada, açıkça şunlar ifade edilmiştir:

Bâb-ı Âli nâmına, *Hariciye Nazırı Safvet Paşa* tarafından beyan olunan açıklamada, İngiltere Hükûmeti ile akdolunan mukavelenin faydası hususunda, menfi beyanların olması, Osmanlı Devleti'ni rahatsız ettiği belirtilmiştir. Zirâ, Osmanlı Devleti gibi güçlü bir devlete, İngiltere Hükûmeti'nin zora ve tehdite başvurarak, bu mukaveleyi imzalatırmasının iddia edilmesi, mezkûr devletin, şanına ve şöhretine karşı vurulan en büyük darbe olarak gö-

¹³⁵ Kıbrıs Meselesi, s.21.

¹³⁶ ibid., s.23.

rülmüştür. Bu sebeple Bâb-ı Âli, bütün âleme karşı Osmanlı Devleti'nin izzet ve haysiyetini görünüşte olsa dahi korumayı, başlıbaşına bir görev addetmiştir¹³⁷. Aslında Bâb-ı Âli nâmına, böyle bir açıklamanın yapılması, Osmanlı Devleti'ne karşı zihinlerde oluşan menfi düşüncenin bertaraf edilmesinden başka bir şey olmadığı pek açıktır.

Ayrıca, bu hususla ilgili olarak ifade edilmesi gereken bir gerçek daha vardır.

Bilindiği gibi Abdülhamid II. devrinde, matbuatta, bazı kelimelerin kullanılması yasaklanmıştır. Neşriyat Nizamnâmesi'nde, kullanılması yasak olan kelimeler arasında, ne kadar ilginçtir ki *Kıbrıs*¹³⁸ da vardır. Bunun, Kıbrıs'ın elden çıkma şartlarının fevkalâde kötü olmasından kaynaklandığı sanılmaktadır.

Bununla birlikte *Sadrazam Mahmud Şevket Paşa* tarafından, Divân-ı Hümâyûn'a verilmek üzere bir mektup müsveddesi gönderilmiştir. İngiliz elçisine verilmek üzere hazırlanan bu mektup, müsvedde halinde, Divân-ı Hümâyûn'da hazırlanmıştır. Gayet önemli ve orjinal olan bu mektup müsveddesi, Kıbrıs meselesiyle kısmen alakalı olmasından ötürü, ilâve olarak verilmesi uygun görülmüştür.

"Sarây-ı Hümâyûn 20 Haziran 1880.

*İngiltere Sefir-i Mahsûsı Âsâletlu Mösyö Goşen (Goschen)*¹³⁹
Cenâblarına;

(.....)

Vâlid-i Mâcid-i Şehriyâr-i Cennet-mekân Sultân Abdülmecîd'in is-dâr buyurdukları Gülhâne Hatt-ı Hümâyûn'uyla Kânûn-i Esâsî-i Cedîd âhkâm-ı iktizâsından olarak Zât-ı Padişâhî'nin vükelâsı her zamânda müzâkerelerini hürriyet-i tâmmе u kâmile ile icrâ eylemiş olub umûr-ı devlete müte'allik her türlü mesâlih lâyhaları tasdik buyurulmak üzere Hâk-pây-yı Şâhâne'ye 'arz etmek salâhiyetini gerek müctemi'ân ve gerek münferiden hâ'iz olmağa Zât-ı Padişâhî Osmanlı zırhlı donanmasının Ruslara terki ve Rus 'asâkîrinin Pâyitaht-ı Saltanat-ı Seniyye'ye

¹³⁷ ibid., s. 21.

¹³⁸ Karal, op. cit., C. VIII., s. 413.

¹³⁹ İngiltere'nin İstanbul'da "Fevkalâde Elçisi" sıfatı ile bulunmuştur.

duhûlî mesâ'ilinde olduğu misûllü yalnız Devlet-i Osmâniyye'nin nâmûsu tehlikede bulunmak gibi fevkâlade vahîm âhvâldedir ki efkâr-ı vîkelâyâ muhâlefetle bir karar-ı zâtî ittihâz ederek şân ve nâmûs-ı devleti ve hukûk-ı saltanatı muhâfaza buyurmuşlardır. Halbuki 3 Haziran tarihinde Zât-ı Padişâhî ile vukû' bulan mülâkât-ı 'aliyye-i sefirânelerini yine o gün ta'kîb eden mülâkât-ı husûsiyyede taraf-ı sefirânelerinden der-miyân edilen husûsât hakkında taraf-ı Eşref-i Padişâhî'den taleb buyurulan izâhâtı hâvî mülâkâtdan iki gün sonra vârid olan birinci mektûbunuzda, 9 Haziran tarihli ikinci mektûbunuzda Hâkimiyet-i Şâhâne'den bahs eden sözleriniz Hukûk-ı Celile-i Şâhâne'ye külliyyen muhâlîf olduğundan âkvâl-i mezkûreyi Kıbrıs 'ahidnâmesine istinâden der-miyân ettiğiniz takdirde nefs ül-emre muvâfık görülmediğinden kat'îyyen reddini ihtiyâr eder ve bu bâbda bir husûs-ı mühimmi hâtur-ı sefirânelerine getürmek üzere 'ahidnâme-i mezkûrun taraf-ı padişâhî-den sûret-i tasdikîyle Sir Henry Layar'ın (Layard) imzâsını hâvî olan senedin zîrde muharrer sûreti üzerine nazar-ı dikkat-i asilânelerini celb eylerim.

(.....)

Sûret-i Sened

Hukûk-ı Şâhâneme âslâ hâlel gelmemek şartıyla muâhedenâmeyi tasdik eylerim.

3 Temmuz 94 Abdülhâmid¹⁴⁰.

Görüldüğü gibi İngiltere'nin fevkalâde Elçisi Goschen adına, fakat İngiltere nâmına yazılan mektup, oldukça ilginçtir. Bu mektup, her şeyden önce cevabî bir mektuptur. Bunu, belgenin ilk cümlesinden anlamak mümkündür. Belgede, ayın dokuzunda (9 Haziran 1880), İngiliz Elçisi Goschen tarafından gönderilen mektubun, Bâb-ı Âliye verildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple 9 Haziran tarihli mektuba, 20 Haziran 1880 tarihinde cevabî mektup olarak, İngiliz Elçisi Goschen'e verilmiştir. Bununla ilgili olarak mektubun içeriği şu şekilde özetlenebilir:

¹⁴⁰ Kıbrıs Meselesi, s. 24-25.

Osmanlı Padişahı Abdülhâmid II., İngiliz Hükûmeti'nin Berlin Kongresi'nde, tarafsız ve menfaatten arî olması, ayrıca Osmanlı Devleti'ne yardım edeceğine dair duyular almasının, memnuniyet verici olduğunu değerlendirmektedir. Abdülhâmid II., bu hususla ilgili olarak Büyük Britanya Kraliçesi'ne teşekkür etmeyi de uygun görmektedir.

Kanûn-ı Esâsî'de, padişaha verilen önemli bir hak vardır. Bu hususla ilgili olarak padişaha, 113. maddeye göre, sürgüne gönderme hakkının verildiği belirtilmektedir. Bunun, manevî bir sorumluluk olduğunu ve kendi müddet-i saltanatu boyunca, bunu uygulamaktan geri kalmadığını ifade etmektedir. Bu mevzu ile ilgili olarak batılı elçilerin eleştirilerini, kesinlikle reddettiğini de vurgulamaktadır. Kaldı ki Abdülhâmid II., dünyanın en geniş özgürlüklerin olduğu, kanunlarının en iyi uygulandığı memleketlerde dahi, Harp Divanı ve mahkemelerin, kesin kararlar aldıklarını ve bunun, tek düzen olduğunu belirtmektedir. Alınan kararlar, asayiş ve emniyetin sağlanmasında tek ve gerekli yol olduğunu ifade eden Abdülhâmid II., devlet bünyesinde faciaya neden olan çalışmaların vuku bulması ve idâre-i örfiyyenin ilân edildiği zamana denk gelmesinden, üzüntü duyduğunu da ayrıca belirtmektedir.

Hemen akabinde durum değerlendirmesi yapan Abdülhâmid II., Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'na ve Kanûn-ı Esâsî'ye gerekli olan yeni kanunların, bizzat kendi vekillerinin çalışmasıyla ortaya çıktığını ve bu vekillerin yaptığı müzakerelerde, hiçbir kısıtlama ve zorlamaya tâbi tutulmadıklarını ifade etmektedir. Aynı zamanda vekillerinin, devlet işleriyle alâkalı her hususun, tek ya da toplu layihalar halinde padişaha tasdik edilmesi için verdiklerini, işaret etmektedir. Dolayısıyla Abdülhâmid II., kanun dışı hiçbir davranışa mahal verilmediğini, ispat etmeye çalışmaktadır.

Bununla birlikte Osmanlı donanmasının Ruslara terk edilmek zorunda kaldığı, hatta ve hatta Rus askerlerinin, Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'u alabilecek mesafede bulunduğu (Çatalca) ifade edilerek, Devletin namus ve şerefının tehlikede olduğu belirtilmiştir. Buna karşın vekillerin, devletin şan ve namusu ile birlikte, saltanatın hukuk düzenini koruma gayretlerinin olduğu da ayrıca belirtilmektedir. Bunun akabinde Abdülhâmid II., 3 Haziran 1878 tarihli hadiselerden bahsederek, durumu netleştirmeye çalıştığı görülmektedir.

O dönemde, İngiltere'nin İstanbul Elçisi *Sir Henry Layard*, *Abdülhamid II.* ile yaptığı özel bir mülakatta, karşılıklı olarak durum değerlendirmesi yapıldığı ve bu suretle *Abdülhamid II.*'in, değerli fikirlerinin öğrenildiği belirtilmektedir. Bu görüşmelerden sonra İngiliz Hükûmeti, Osmanlı Devleti'ne resmî olarak biri 3 Haziran, diğeri 9 Haziran 1878 tarihli olmak üzere, iki mektup vermiştir.

Muhtevası bakımından 9 Haziran 1878 tarihli mektup, Osmanlı Devleti ve İngiliz Hükûmeti'nin, Kıbrıs Antlaşması'na karşı bakış açısını ortaya koymasından dolayı çok önemlidir.

Her şeyden önce İngiliz Hükûmeti, Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemine tamamen karşı çıkıyorsa da diğer toplulukların (İngiltere ve Osmanlı Devleti dışındakiler kastediliyor) Kıbrıs Antlaşması'na istinaden, buna benzer bir anlaşmanın yapılması ile ilgili olarak ortaya çıktıkları takdirde, bu anlaşmanın başarıya ulaşmasını beklemek hatalı olacağından, bunu, açıkça reddetmektedir. Bundan hareketle Osmanlı Devleti, zamanın İngiliz elçisine önemli bir belge vererek, bu belgenin üst tarafına "*hukûk-ı şâhâneme âslâ hâlel gelmemek şartıyla muahedenâmeyi tasdik eylerim*" ibaresini yazmış ve bu şekilde elçiye vermiştir. Bütün bu hadiseler Osmanlı Devleti tarafından, *Goschen*'in dikkatine çekilmiş ve gerekli olan her şey, bilgisine sunulmuştur.

Bununla birlikte, aykırı olan icraatların süratle düzeltilceği ve askıda kalmış meselelerin, *Bâb-ı Âli* tarafından başarılı bir şekilde tasfiye edileceği, taahhüt edilmiştir. Bunun yanı sıra *Bâb-ı Âli*, askıda kalmış meselelerle ilgili olarak, gerekli emirleri verdiğini belirterek, *Vekiller Heyeti*'ne de daha çok çalışmaları için tavsiyede bulunduğu, ifade etmiştir.

Yukarıda da görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin, daha çok *savunma* amacıyla kaleme aldığı bu mektup, *siyasî* olarak içinde bulunduğu zorluğu göstermektedir.

Bunun haricinde belgede, İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'taki hükûmranlık haklarına, herhangi bir kısıtlama getirmeyeceğine dair taahhüt verdiği görülmektedir.

Savunma Antlaşması'nın tasdik edilmesiyle ilgili olarak 15 Temmuz 1878 tarihinde, İngiltere'nin İstanbul Elçisi *Sir Henry Layard* tarafından bir *taahhütnâme* verilmiştir. Bu taahhütnâme aynen şu şekildedir:

"15 Temmuz 1878 tarihli muâhede-i tedâfü'ye tasdiknâmesinde Zât-ı Şevketsemât-ı Şâhâne'nin zâhit oldukları vechile hukûk-ı mülû-kâneleri kat'a ihlâl olunmak dâ'iyesinde bulunmayacağını İngiltere Sefir-i Kebîri beyân eder. Trâbya (Thèrapia) 15 Temmuz 1878 Layan (Layard)

Bâb-ı Âli 1 Eylül 1334

Süferâ-i Osmâniyye'den

Roma Sefir-i Kebîr-i

Rum Beg-oğlu Fahreddîn

Mehmed Nâbi¹⁴¹.

Görüldüğü gibi 15 Temmuz 1878 tarihinde, Sir Henry Layard tarafından hazırlanıp, Osmanlı Devleti'ne verilen taahhütnâme, 1 Eylül 1334 (1918) tarihinde tekrardan gündeme gelmiş ve siyasî alanda adı geçen bir belge olmuştur. 1 Eylül 1334 (1918) tarihinde, Roma Büyükelçisi Mehmed Nâbi ve Osmanlı sefirlerinden Rum Beyoğlu Fahreddîn'in şahadetnâmeleri ile tekrardan gündeme gelen bu taahhütnâmenin, Kıbrıs'ın Osmanlı Devleti'nin bir parçası olmasına sebep teşkil edecek bir durum arzetmediği görülmektedir. Dolayısıyla denilebilir ki, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Layard tarafından verilen, fakat İngiltere Hükûmeti'ni bağlayan taahhütnâmenin, hiçbir değer ve önem taşımadığı ortaya çıkmıştır. Bu tarihten yaklaşık iki ay kadar bir süre sonra 30 Ekim 1918 tarihinde, İtilâf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Bilindiği gibi bu mütarekeyi, İtilâf Devletleri nâmına İngiltere'nin Akdeniz Kuvvetleri Komutanı Amiral Arthur Calthorpe ile Osmanlı Devleti nâmına Bahriye Nazırı Rauf Orbay imzalamışlardır. Amiral Calthorpe, Mondros Mütarekesi'nin ağır şartları altında ezileceğini gören Türk murahasalarının talepleri üzerine, 15 Temmuz 1878 tarihinde olduğu gibi bir taahhütnâme vermiştir. Calthorpe, bu taahhütnâmede, İtilâf Devletleri'nce İstanbul'un işgal edilmeyeceği, işgal kuvvetlerinin içinde Yunan alayının bulunmayacağını taahhüt etmişse de bunların hiçbirinin gerçekleşmediği görülmüştür. Uluslararası ve devletler hukukunda, şahısların verdiği sözler, mektuplar veya taahhütnâmeler geçersiz olduğu, ilgili devlet veya devletleri bağlamadığı bilinmektedir. Bundan hareketle, 15 Temmuz 1878 tarihinde, Sir Henry Layard tarafından, Osmanlı Devleti'ne verilen taahhütnâmenin ne anlama geldiğini, daha iyi kavrayabiliriz.

¹⁴¹ ibid., s. 25.

SONUÇ

Bugüne kadar Kıbrıs'ın siyasi tarihi ile ilgili yapılan araştırmalarda, *sentezden çok analize* önem verildiği bilinmektedir. İlmî metodolojinin bir gereği olarak senteze ulaşmanın, en az analiz kadar önemli olduğu bir gerçektir. Bundan hareketle adı geçen belge üzerinde yapılan çalışmalarda, oldukça ilginç sentezlere varılmış ve bütün bunlar, bir sistem halinde sıralanmaya çalışılmıştır.

"*Kıbrıs Meselesi*" olarak adlandırılan ve Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nezareti tarafından bastırılan bu kitapçıkta, Kıbrıs'ın, Türkler tarafından fethediliş tarihine kadar kısa bir bilgi verilmiştir. Lâkin üzerinde önemle durulan husus, 1878 yılında Ada'nın İngiltere'ye terk edilmesi hadisesinin, *diplomatik* yönden ele alınmasıdır. Bununla ilgili olarak kitapçıkta, fevkalâde önemli belgeler yer almaktadır ki, bunların bazıları *orijinalidir*. Bunun yanı sıra adı geçen kitapçıkta, birçok anlaşma maddesi olup, bu maddelerin tamamı için ayrıca *Fransızca* tercümeleri verilmiştir. O devrin *diploması dili Fransızca* olmasından ötürü, bu tür uygulamalara gidilmesi, pek tabii karşılanmalıdır.

Bununla birlikte Kıbrıs ve onu çevreleyen Doğu Akdeniz havzası, XIX. yüzyıl başlarından itibaren, devletlerarası siyasi, ekonomik ve ticarî çıkarların, çatışma alanı olmuştur. İngiltere'nin, XIX. yüzyılın başından itibaren, özellikle büyük bir sömürge imparatorluğu haline gelmiş olması, Ön Asya ve Asya sömürgelerinin devamı, gelişmesi ve emniyeti için kendine Doğu Akdeniz'de üs niteliğinde yer araması, Kıbrıs meselesinin doğmasına yol açmıştır. Bilindiği gibi İngiltere'de, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren, Kıbrıs Adası'yla ilgilenmeye başlamış ve burasının, askerî, siyasi ve iktisadî yönlerden kendilerine sağlayacağı yararlar dolayısıyla, işgal edilmesi fikri ortaya atılmıştır. Fakat, hemen belirtilmesi gerekir ki, Kıbrıs Antlaşması, sadece Yakın Doğu'daki İngiliz-Rus rekabetinin tabii bir sonucu olarak ortaya çıkmamıştır. Bu itibarla meseleye daha geniş bir perspektiften bakmak lâzım gelir.

Bilindiği gibi İngiltere, Kıbrıs'ı idarî yönden egemenliği altına alabilmesi, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden hemen sonra gerçekleşmiştir. Bir başka deyişle 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'yle, oldukça önemli mevkiller kazanan Rusya, Osmanlı Devleti'ni Ayastefanos Muahedenâmesi'ni imzalamaya mecbur etmiş ve bu anlaşmanın getirdiği siyasi ortam nedeniyle, İngiltere'ye,

fiilî ve siyasî olarak harekete geçme imkânı vermiştir. Bundan hareketle İngiltere, 1878 yılının Mayıs ayından itibaren, kendi siyasal iradesiyle, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı *koruyucu ve savunucu* rolünü üstlenmiştir. İşte bütün bunlar, 25 Mayıs 1878 tarihinde İngiltere Hükûmeti'nin, Osmanlı Devleti'nden Kıbrıs Adası'nı istemesine ve Kıbrıs meselesinin, *resmen* başlamasına neden olmuştur.

İngiltere, Osmanlı Devleti'nden Kıbrıs'ı almak hususunda geliştirdiği diplomasi atağı bir yana, aynı zamanda Rus Çarlığı ile yakın bir siyasî münasebet kurmuştur. Bu yüzden bir taşla iki kuş vurmak isteyen İngiltere, 30 Mayıs 1878 tarihinde Rusya ile bir protokol imzalayarak, siyasî ve iktisadî menfaatlerini koruma yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya arasında, adı geçen bu protokolün imzalandığından haberdar olmuş olsa idi, İngiltere'nin *Kıbrıs Antlaşması* hakkındaki tekliflerini, şiddetle reddedeceği bir gerçektir. Lâkin bütün bunlardan habersiz olan Osmanlı Devleti, İngiltere'yle 4 Haziran 1878 tarihinde, *iki maddeden* oluşan bir anlaşma imzalamıştır. Adı geçen anlaşmanın *birinci maddesi asıl şartları, ikinci maddesi ise anlaşmanın onaylanma süresi ile ilgilidir*.

Bu anlaşmaya göre İngiltere, Osmanlı Devleti'ne Doğu Anadolu topraklarında meydana gelecek yeni bir Rus saldırısına karşı, silahla yardım etmeyi taahhüt altına almıştır. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti, İngiltere'ye, Doğu Anadolu'da yaşayan Hristiyanların ve diğer uyrukların bulundukları yerde, *ıslahat* yapmayı vaat etmiştir.

Bu anlaşmayla İngiltere, bundan böyle Sultan'ın Asya'daki eyaletlerinin içişlerine, *konsolosları* vasıtasıyla karışma hakkına sahip olmuştur. Aslında bu husus, Abdülhamid II.'nin kabul ettiği anlaşmada taahhüt ettiği *reformlardan* kaynaklanmıştır. Bununla birlikte anlaşma metninde, "*Rusya'nın Doğu Anadolu'da ele geçirdiği yerleri iadesi halinde, Kıbrıs'taki İngiliz işgalinin kendiliğinden sona ereceği*" ibaresinin bulunduğu görülmektedir. Lâkin, *Yüksek Akit Taraflar* arasında imzalanan bu belgeden sonra "*Ada'nın geçici olarak İngiliz yönetimine devredildiği*", hemen hemen her belgede belirtilmiştir. Özellikle buna, 1 Temmuz 1878 tarihli *Ek* anlaşmanın 6. maddesi, kesinlik ve hukukilik kazandırmıştır. Hatta Kıbrıs'taki İngiliz işgali, Doğu Anadolu'da Rus işgali altında bulunan toprakların, *Anavatan'a* iadesiyle sınırlı kaldığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti, adı geçen her iki anlaşmada da *Ada* üzerindeki *hak* ve *yetkilerinin* devam ettiğini, İngiltere Hükûmeti'ne kabul ettirmiştir. Tarafların *Ada* üzerindeki yetkileri sınıflandırılması gerekiyorsa, *hukuk* yönünden Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmakla birlikte, *idari* ve *tasarrufl* hakların kullanılması, İngiltere Hükûmeti'ne devredilmiştir. Bâb-ı Âli, Kıbrıs üzerinde meşru haklarını garanti altına alabilmek için İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi *Sir Henry Layard'dan taahhütnâme* (garanti belgesi) almıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, Kıbrıs Adası'nı *GEÇİCİ* olarak İngiltere'ye devrettiği görülmüştür. Böylece, İngiltere'ye devredilen *Ada*, *306 sene, 8 ay ve 19 gün* Osmanlı Devleti'nin idaresinde kalmış ve İngiliz işgali, anlaşma tarihinden 1914 yılındaki I. Dünya Savaşı'na kadar *36 sene* sürmüştür. Bu tarihten sonra Kıbrıs'ın tek taraflı olarak İngiliz yönetimine bağlanması, hukuk yönünden gayri nizami bir davranış olmuş ve bu husus, *1923 yılının 24 Temmuz*'una kadar sürmüştür. Bu itibarla İngiltere'nin *Ada* üzerindeki hâkimiyeti, *hukukî* olarak *lafzî* ve *iübarîdir* diyebiliriz. Bundan hareketle Kıbrıslı Türkler için 4 Haziran 1878 tarihli anlaşma, *Kıbrıs meselesinin* sonu değil, daha tehlikeli duruma girdiği bir dönem olmuştur.

Aslında Osmanlı Devleti, 4 Haziran 1878 tarihli anlaşmayı imzalarken, o günün şartları altında, özellikle Rusya'ya karşı İngiltere vasıtasıyla bir denge kurmayı ve *Berlin Kongresi*'nde, güçlü bir destek sağlamayı amaç edinmiştir.

Bâb-ı Âli, Ayastefanos Muahedenâmesi'nin bunaltıcı şartlarını, her ne pahasına olursa olsun hafifletmek maksadıyla, İngiliz elçisinin teklif ettiği ittifak anlaşmasına hemen yanaşmış, lâkin bunun, *resmen* tasdikini bir *pazarlık* konusu haline getirerek, mümkün olabilecek tavizleri elde etmeye çalışmıştır. İngiltere ise Ayastefanos Muahedenâmesi'nde prensip olarak istediği tâdillere karşılık, Orta Doğu'da büyük çıkarlar sağlamayı gaye edinmiştir.

Bunun yanı sıra İngiltere, Kıbrıs Antlaşması'yla, Osmanlı Devleti'nden kopartılacak yeni toprakların, büyük çapta bir savaşa yol açabileceğini ve böyle bir savaşta kendisinin geniş *askerî gücü* ve *kaynaklarının* kaale alınması gerektiğini, Rusya'ya hatırlatmak istemiştir.

İngiltere, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Kıbrıs'ı işgal etmesi, 1882'de Mısır'a asker çıkarması, Rusya'ya karşı durumunu büsbütün kuvvetlendirmiş ve Rus-İngiliz rekabeti daha da artırmıştır. Bu suretle İngiltere, Rusya'ya karşı *Hindistan Yolu*'nu (*İmparatorluk Yolu*) tam anlamıyla kontrol ve güvenlik altına almıştır.

Aslında tespit edilmesi gereken bir husus daha vardır.

İngiltere'nin Berlin Kongresi'nde yapılacak değişikliklerde ısrar edeceği ve bunlar değişmeden anlaşmayı kabul etmeyeceği muhakkaktır. Çünkü, İngiltere'nin menfaatleri bu yönde geliştiği görülmektedir. Buna karşın Fransa, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın diğer değişiklikler lehinde, Rusya ile Almanya'nın değişikliklerin olmaması yönünde faaliyet sarfedecekleri bir gerçektir. Bu suretle, konferansta değişiklik yapılması yönünde oy kullanacak olanların çoğunlukta bulunduğu, açıkça görülmektedir. Bundan da 4 Haziran 1878 tarihindeki anlaşmanın imzalanmasında, oldukça acele edildiği, pazarlığın *imzadan sonra* değil, *imzadan evvel* yapılmasında, Osmanlı Devleti için büyük fayda sağlayacağı anlaşılmaktadır.

Bütün bunlara rağmen İngiliz Hükûmeti, anlaşmanın onaylanmasının, Berlin Kongresi sona ermeden mümkün olmayacağını anlayınca, Osmanlı Devleti'ne yaptığı baskı ile bundan böyle *sert ve haşin bir politika* takip edeceğini belirtmiştir. Bundan hareketle İngiltere, padişahın fermanına istinaden, 12 Temmuz 1878 tarihinde Kıbrıs'a asker çıkarmış ve Ada'nın yönetimini ele geçirmiştir. Ne kadar ilginçtir ki, bu tarihten üç gün sonra yani, 15 Temmuz 1878 tarihinde, *asıl anlaşma* onaylanmıştır.

İngiltere, anlaşmayı daha ilk günlerden itibaren zorlayarak, Ada'ya, sadece *siyasî* ve *askerî* yönden değil, *hukukî, iktisadî, ticarî* ve *kültürel* yönlerden de sahip olmaya çalışmıştır. Bu, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne her yıl vermesi gereken vergiyi, Osmanlı'nın dış borçlarına mahsup saydığı için hiçbir zaman vermemesinden anlaşılmaktadır. Bu husus, 1878'den, Ada'nın tek yanlı olarak İngiltere'ye ilhâk edilişine kadar (1914) sürmüştür. Bu tarihten sonra İngiltere'nin, Ada'nın İngiliz egemenliğinde bulunduğu iddiası ile Osmanlı Devleti'ne hiçbir vergi vermemesi, düz mantık çerçevesinde pek tabii karşılanmalıdır.

İngiliz Hükûmeti'nin, Kıbrıs'ı işgal etme şekil ve usûlleri fevkalâde tutarsız olması sebebiyle, gerek İngiliz kamuoyunda, gerekse Avâm Kamarası'nda büyük tepkilere yol açmıştır.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin *maddî* ve *manevî* yetersizliklerin bir sonucu olarak Kıbrıs Adası'nın dolaylı olarak elden çıkması, devletin emniyeti ve bütünlüğü bakımından, aleyhte bir gelişme olmuştur. Bundan dolayıdır ki Osmanlı Devleti, Kıbrıs'ı kaybetmekle, devletin emniyet ve bütünlüğü ile ilgili tehlikelerin, *Doğu*'ya kaydığını görmüştür. Bir başka deyişle

Şark Meselesi'nden doğan tehlike, çok yönlü bir şekil alarak, Osmanlı Devleti'nin tamamını tehdit etmeye başlamıştır.

Bütün bunlardan sonra ezcümle denilebilir ki, Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nezareti tarafından neşredilen bu kitapçık, *analiz* ve *senteze* tâbi tutulduğu zaman, hadiseye, hem yeni bir boyut getirilmiş, hem de onlardan istifade edilerek bazı önemli tesbitlerde bulunulmuştur. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin, Kıbrıs meselesine karşı *resmî devlet görüşünü* belirten bu kitapçığın, Kıbrıs'ın İngiltere'ye devredilmesi ve ondan sonra gelişen siyasî hadiselere karşı bakış açısını ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

Soyalp Tamçelik

باب عالی
خارجیہ نظارتی

قبریس مسئلہ سی

استانبول — مطبعہ عارفہ

۱۳۳۵

قبریس مسئله‌سی

قبریس جزیره‌سندہ اولاً یونانیلر و فیکیلر اسکان ایدوب، متعدد حکومتلرہ منقسم اوله‌رق، اوزون مدت مستقللاً حکمران اولمشلردر. قبریس جزیره‌سی میلاددن درت عصر مقدم مصریلر ایله ایرانیلر آره‌سندہ باعث مجادلات اولمش ونهایت ایرانیلرہ الحاق ایدلمشہ‌ده پک چوق زمان صوکرہ یئہ مصریلرہ انتقال ایتشدر. جزیره مذکورہ میلاددن الی طقوز سنہ اقدم رومالیلر طرفندن استیلا اولمش و روما ایمپراطورلغنک اتقسامندہ شرق ایمپراطورلغنه انتقال ایتش واکثریا خاندان حکمداری یہ منسوب محافظلر طرفندن اداره اولنمشدر. بونلردن Amenos I اعلان استقلال ایتمکله احفادی اهل صلیب دورینہ قدر صورت مستقلده اجرای حکومت ایتشلردر. اهل صلیب دورندہ-که ۱۱۹۱ سنہ‌سہ مصادفدر- انکلتزه قرالی اوسلان یورکلی ریشار قبریس جزیره‌سی ضبط و تسخیر ایدہ‌رک قدس قرالی Guy de Lussignan م توجیه ایتشدرکه موسی الیہک سالہ‌سندن ۱۳۷۳ تاریخته قدر حکمران اولوب تاریخ مزبورده وفات ایتسیله جزیره جنوزیلر طرفندن ضبط اولمش و ۱۴۸۵ تاریخندہ ونذیکیلرہ انتقال ایتشدر.

قبریس جزیره‌سی ونذیکیلرک ید اداره‌لرنده بولنمقده اولدینی حالده ۱۵۷۱ سنہ میلادیہ‌سنہ مصادف اولان ۹۷۸ سنہ ہجریہ‌سندہ وسلطان سلیمان ثانی زمان سلطنتدہ ماغوس شہری ۱۱ آی محاصره‌دن صوکرہ تاب آور مقاومت اولہ‌میه‌رق، جزیره‌نک محال سائرہ‌یلہ برلکده، اردوی ہایون طرفندن بالفتح ممالک عثمانیہ یہ ضم والحاق اولنمشدر. اوزماندنبرو محافظلق ومستقل متصرفلق اولہ‌رق اداره اولتوب محمد علی پاشانک مصر والیککی ہنکامندہ برآہ‌لق اداره‌سی مصرہ ترک ایدلمشہ‌ده بعدہ استرداد اولہ‌رق ولایات تشکیلاتندہ جزایر بحر سفید ولایقہ ملحق برمتصرفلق اولمشدر.

بوحال ۱۸۷۸ سنہ‌سہ قدر دوام ایتشدر. ۱۸۷۶ سنہ‌سندہ روسیہ دولتی ایله وقوعبولان عیارہ دولت عثمانیہ ایچون مغلوبیتلہ ختام بولمش وایاستفانوسدہ عقد اولتان مقدمات صلحیہ احکامی ایسہ تحملفرسا برحالده بولنمش اولدیقتدن اول زمان هنوز مصر مسئله‌سی تحدت ایتامش اولدینی کبی روسیہ حکومتی بتون آسیایی استیلا ایلک وانکیزلری

هندستاندن طرد ايتك واستانبولى يد ضبطنه كچيرمك كېي آمال حريصانه پرورده ايتمكده اولسنه مېنى انكلتره حكومتى روسيه نك كسب قوت وتوسع ايتمىنى آرزو ايتيويوب دولت عثمانيه لهنده اوله رق اياستفانوس مقدمات صلحيه سنك تعديل احكامى ضمتنده پر قونغره اجتماعى خصوصنه بذل مقدرت ايتديكى كېي دوئتماسنى چناق قلعه سندن ادخال ايله اقدىجه روس اردوسنك استانبوله كيرمسنه مانع اولديغندن و ۱۸۷۶ وقايع اليمسى اوزرسنه بسبتون كسب عظمت ايدن روسيه نك كسر حثيت ونفوذيله غايتندن استفاده ايدمه مامىنى آرزو ايلديكندن بالطبع دولت عليه يه قارشو پر وضعت خير خواهانه ده بولمقده ايدى . انكلتره نك اتخاذا ايلديكى بو سياستدن دولت عثمانيه نك مستفيد اولمى دركار اولمقده برابر بوحركتنى صرف دولت عليه يه قارشو پرورده ايتمكده اولدينى حسيات دوستانه نتيجه سى كېي كوستره رك باب عايدن قيريس جزيره سنك كندوسنه ترك واحاله سى اسبابنه توسل ايتمىدر .

۱۸۷۸ نه سى مابىنك بكرى اوچنچى كونى انكلتره سفىرى موسيو لاياز باب عالى يه كله رك اول وقت باش وكيل بولنان محمد رشدى باشايه دولتى طرفندن آلمش اولدينى برقطعه تحريرات مخصوصه يى قرائت وروسيه دولتى انكلتره نايينه سنك كندوسنه واقع اولان تكليفى قبوله مستعد كورونديكى وبلغارستان حدودينك بالقانلره حصرينه موافقت كوستره جكنى بيان ايله اناطولىده واقع قارص واردهان وباطوم وياخود بولردن برى دولت مشارالها تصرفنده قالوبده معاهده قطعه ايله كندوسنه تعين اولته جق اراضى خارجنده اوله رق ممالك شاهانه دن ديكر بر محلك ضبط واستبلاسى داعيه سنه دوشرسه انكلتره دولتى اعمال قوه سلاحيه ايله بونك محافظه سى ضمتنده ذات حضرت بادشاهى ايله اتفاقى تمهد ايدمىجكى وبوكا مقابل اولجوالى اهالى عيسويه وسائر سى حقارنده اصلاحات لازمه نك ايفاسنه همت بيوريلاه جفك وعد اولمىنى و برده اشبو اتفاقك اجراى مقتضياته مقتدر اولمق ايتجون دولت مشارالها يه قيريس جزيره سنك تصرف واداره سى تقويض قلمىسنى طلب ايتمىدر . باب عالى اول وقت غايت مشكل برموقعده بولمقده ايدى . اياستفانوس مقدمات صلحيه سنك حاوى اولدينى شرائط غايت آغير اولدينى حالده كره ا امضايه مجبوريت حاصل اولمش وقبل الحصار به اعلان افلاس ايله قونسوليد فاضل بونك تاديه ايدليه جكنى اعلان ايتمىسيله بتون اوروبا افكار عموميه سى كندى علپنه چويرمش اولديغندن هيچ بردولتدن معاونت ومظاهرت كوره جكنه اميد وار دكل ايدى .

قبريسك انكلتره يه ترك واحالهي حقدنه محمد رشدي پاشا قايدوسنك ۳ جمادى اخر ۹۵ تاريخنده حضور پادشاهي به تقديم ايلديكي مضبوطه دنيلوركه : • انكلتره دولتي حكومت سنيه حقدنه اولان افكار ونيات خير خواهانه سنك شمدي به قدر يك جوق اناريني دلائل فعليه ايله اثبات ايلش وعلى الخصوص بوكوره روسيه دولتيله عقد اولسان مقدمات صاحبه مقاوله سنك حاوي اولديني احكام مضرة معلومه سائر دولتلر طرفندن سكوت ايله كچيشديرلمك اوزره اولديني حالده دولت مشارالها مقاوله مذكوره نك برقونفره به فوئوب اوراده هر ماده سنك بشقه بشقه مذاكره سنه روسيه دولتي طرفندن موافقت اولنديني تقديرده مقاوله مذكوره نك انكلتره دولتي نظرنده كان لم يكن حاليده طوتيله جغني و بونكله برابر اجراسنه تصدي اوله جق اولورسه فعلاً مخالفت ايدنه جكني روسيه حكومته اتلان ايتمش و سالف البيان مقاوله شرائطندن بلغارستانك حدود وسيعه سي وانا طوليدنه بر جوق محال ره موافقك روسيه يه تركي مثللو باشلوجه ماده لري حقدنه اولان اعتراضاتي سرد و بيان ايله برابر ترويج و تأييد مدعا ضمتنده در حال تداركات حريه به تشب ايتمش اولديغندن دولت مشارالها نك اشبو مخالفت شديد سي روسيه دولته يك كرآن كهرك بوتكيني صا ووشديرمه چالشمش ايسده انكلتره نك بوباده هر درلو فداكارلني اختياره حاضر اولديني و معاهده مذكوره نك قونفره به وضعيله احكام مندرجه سنك تماميله موقع بحث و مذاكره قونلدي ادعاسنده اصرار كوسترديكيني جزم ايله دولت مشارالها ايله محاربه به كيريشمكي كوره كسدير ميهرك اياجي مشارالها ك افادوسنه كوره بوكوره بلغارستان حدودينك بالقائلره حصري جهته اساساً موافقتي بيان ايله سائر كونا تعديلات اجراسنجه اولان استعداديني دخي كوسترمش اولديغندن و بلغارستان حدودينك قصري و صربستانه ترك اوانان بعض محللرك استرداد و قور طاعه تركي تكليف اولنان محللرده تعديلات اجراسي ماده لري دولت عليه جه مسائل حياتيه دن اولوب بونلرك صور مرضيه ده تسويه سنه موفقيت روم ايلي قطعه سنك يكيدن فتح و تسخيري ديك اوله جني رهين رتبه بدهت اولمسيه انكلتره دولتك دولت عليه به شويولده اولان خدمت عظيমে سي واپلروده وقوع بوله بيله جك نخطباتي منع ايجون عقد اتفاقه مبادرتي نمون اوله جق مواد دندر . •

موسيو لايار قبريس جزيره سنك انكلتره دولتي طرفندن طلب اولنسنك سبب و حكمتي اوله رق افادات آتیه ده بولنمشدر :

• انكلتره دولتك آق دكزده اشيا و مهمات و عسكريه اقامه سي چون مالطه جزيره سندن

بشقه مستملكانى اوليوب جزاير سبيله بومقصد ايچون بك الويريشلى اولديغى حالده هر نصله
مقدما يونانه ترك ايدلمش وبوكره شدت لزومى حس اولتمشه ده استردادى قابل اوله ميه جغندن
ديكر مناسب بر محل آراشد يرلد قده مذكور قبريس جزيره سنك كرك سوريه سواحلنه
و كرك اناطولينك لزومى اولان جهته قريبتى بولنديغندن انكلتره دولتى اوراده ايحاج
ايلديكى حالده لازمكن محله سوق ايده بيلمك ايچون مقدار كافى عسكر اقامه ايده جيكي
وكيتلو مهمات حربيه ولوازمات عسكريه بولنديره جنى وانكلتره شمى يه قدر اوروا
دولتى صغيله حركت ايدوب حلبوكه آسيا قطعه سنده هند كى بر خطه عظيمه يه مالاك
ومتصرف اولوب اوراده تحت تابعيتده بولنان نفوسك مقدارى روسيه نك نفوس
موجوده سنك ايكي مثلندن زياده بولنديغى وبوآنه دكين هندستانده استخدام ايلكده اولديغى
عساكرى اوروا قطعه سنده قوللانمى قانونا غير مجاز ايكن بوكره بارلمتوج بوكاموافقت
اولمسيه بوندى بويه هنددن ايستلديكى قدر عسكر جلب واستخداى ممكن اوله جنى جهته
جزيره مذكور سنك « جهت ملكيتى يه دولت عليه جه » باقى اولوب انكلتره دولتنك
ضبط و اداره سنده بولنديغى مدتجه شمى يه قدر مصارف اداره محليه چيقارلقدن صوكره
هرسنه نه مقدار واردات آتقمده ايسه بو دولت مشارالها طرفندن سندن سنه خزينه
جليله يه نأديه وايضا قلنه جقدر . »

انكلتره طرفندن طلب اولنان قبريس جزيره سنك تصرف و اداره سيچون بر مدت
تعيين اولنمامى وقونغرده هرشئ قرارلاشوب امضا اولنمى متاقيب انكلتره جزيره
مذكور دى تحت اداره سنه آلمنىك سائر دولتلرك اعتراضلرني موجب اولمى ، روسيه
دولتنك قونغرده ايده جيكي فداكارلقدن ندامتله قرارلرني قبول ايتميرك انكلتره
محاربه يي كوزه كسدير مى احتمالى و حكومت سندن يكدين بر محاربه يه كيرشمى بك
مشكل اولمى وقونغرده ايش يتد كدن صوكره انكلتره نك جزيره مذكور دى زير اداره سنه
آلمنى اوروا جهه عجيب كوزوكه جيكي مثالو اوستريا دولتنك دخى شمى يه حالده موقت
صورتيله عسكر ادخال ايتك ايستديكى بوسنه و هر سق قطعه لرند دائمى صورتده يرلشمت
ايسيه جيكي احتماللرى باب عاليجه نظر اعتباره آلنه رق قبريس جزيره سنك عسكر و مهمات
ايچون ده بو مقامنده قوللانق اوزره هر نه وقت روسيه دولتى توسيع مالاك داعيه سنه
دوشرده كنديسنه اعلان حرب اولنورسنه اولوقت انكلتره دولتى طرفندن تحت اداره يه
آلمنى دهها مناسب اوله جنى وبو صورتله هيچ بر دولتنك اعتراض ايده ميه جيكي باب عالى

طرفدن انكلتره سفیرینه جواباً افاده قلمش وقبول وتصديق اولمق اوزره اعطا ایلدیکی ورقهیه بومالده بر فقره علاوهمی تکلیف اولمش ایسهده مومی الیه ورقه مذکوریه برکونه قید وشرطی حاوی عباره درجه مآذون اولمديغنی وپازار ایرتسی کونی لوندرده عقد مجلس اولتهجفندن ردویا قبولی حاوی هرنه جواب ویریهجك ایسه بازار اقشامی بهمه حال کندیسنه تبلیغ ایدمك لازمکهجکنی بیان ایتمشدر . انكلتره سفیرینك شاید قبریس حقنده کی تکلفی باب عالی طرفدن رد اولتهجق اولورسه دولت علیهجه وخامتی موجب اولهجنی وقونفره نك دخی اجتماع ایده میهجکی یوللو تهدیداتی وبصورته موافقت اولدینی تقدیرده روسیه لولرك اوج کونه قدر استانبول حوالیسندن چکیلهجکری کبی بیاناتی وایچنده بولنقده اولدینی حالک مشکلاتی حکومت سنییهی جزیره نك انكلترهیه ترکی حقنده کی تکلیفه موافقته مجبور ایتمش وبوخصوصده هیئت وکلاجه تنظیم قلنان مضبوطه عتبه علیایه تقدیم قلنرق « موجبنجه اجرا اولنسون » اراده سنییه سیله باب عالییه اعاده اولمش اولمغله انكلتره نك طلب ایلدیکی ورقه امضا ایدلمشدر .

روسیه محاربه سنك تولید ایلدیکی نتایجندن اندیشه ناك اولان باب عالی کندیسنه ابراز مودت ومظاهرت ایدن وایاستفانوس مقدمات صلحیه سنك محتوی اولدینی احکام مضمرینی تعدیله بذل سعی ایدهجکنی وعد ایلین انكلتره حکومتنه قارشو حرکت ایتمک وطلبی رد ایتمک ودولت مشارالیهایی کندوسنه دشمن ایتمک حال وموقعنده دکل ایدی . فقط انكلتره نك بوحرکتی بتون اوروپا افکار عمومیه سنجه وامریقاده تقییح ایلدیکی کبی انكلترهده بیله سوء تاثیر حاصل ایلدی و صرف کندی منفعتی نقطه نظرندن حرکت ایده رک روسیه نك کسر نفوذ وثوسیع ممالك ایتسنه مانع اولمق مقصدیله اتخاذ ایلدیکی سیاست دولت علیه لهنده اولمندن استفاده ایله قبریس جزیره سنی کندوسنه ترك واحالهیه حکومت سنییهی اجبار ایتمک انكلتره کبی بر دولت حسیمهیه یاقیشور حاللردن دکل ایدی . قبریس معاهده نامه سنك شیوعی بتون آوروپای دوچار حیرت ایتدی . معاهده نامه نك حین عقدنده لوندره قابینه سی قبریس حقنده کی تکلیفک شیوع و ترشحندن پک زیاده احتراز اولمشنی ودرجه غایتده مکتوم طوالتی باب عالییه توصیه وتأکید ایتشیدی . باب عالی بو مکتومیت خصوصنده اول درجه ایلرو کیتمش ایدی که بوندن قونفرهیه کوندردیکی مرخصلرینی بیله خبردار ایتامشیدی . قره طودوری پاشا «Revue de deux mondes» ک ۱۹۰۸ سنه سی ایلولی تاریخی نسخه لرنده نشر اولنان خاطر اتنده بوندن شکایت ایله دیورکه

• اگر باب عالی بویه براتفاقنامهك موجودیتدن وقتیه مرخصلری خبردار ایش اولسه ایدی حکومت سنیه لهنده بذل مساعی ایتلری ایچون انکیز مرخصلری تصدیق ایدر ودها زیاده مستفید اولور ایدك ، انکترهك اتفاقنامهی مکتوم طومسندن مقصدی ایسه قونفریه اشتراك ایش اولان دول معظمه سائرده اوون اوینامق ایدی . انکتره دولتی قریسك ترك و حاله سنه دائر فرمان عالینك اعطاسی تعجیل ایدیور و بوسبب اوله رقد بعض افکار مخالفه احبابه قارشو بویه براتفاقك انکتره جه لابد و بونك منافع حالیه و آتییه سی دولت علیه عائد اوله جفتی بیان ایلوردی . باب عالی ایسه مقاوله خفیہ شایع اولوبده روسیه دولتک اناطولی جهتلرندن استیلا ایلدیکی یرلردن استردادی مأمول و متصور بولنان محارری رد ایتماسی و صربلور ایله قره طاغیلرک قصر حدودینه موقف اولنه مامسی و یونانک دخی یانیه و ترخاله طرفلرنجه اولان تصحیحات و مضمرات مضمره لرینك مدار ترویجی اوله بیلمسی کبی محاذیردن اجتناب ایله فرمان عالینك اعطاسنده تردد ایدیور ایدی . اشبو محاذیر برلین قونفره سنده مرخص اول اولان علکساندر قره طودوری باشا واسطه سیله انکتره مرخصلرینه خالصانه بیلدیریلرک فرمان عالی اعطاسنك قونفره خانامه تعلیق طلب اولتمشیدی . لورد سالیسبوری قره طودوری باشایه جوابنده فرمان عالینك بهم حال عاجلاً اعطاسی لازمکه چکنی افاده ایله برابر قونفره ختام پذیر اولمزدن اول بونی کیمسه به بیلدیریه چکنی و جزیره یی تحت تصرفه آلدیریه جفتی تعهد ایش و فقط بونك معاهده امضا اولتجهیه قدر مکتوم طوملسی حقتده واقع اولان تکلیفی قبول ایتیبوب انکیز کیلرینك اولجه قریس جزیره سی صولرندم بولته جی و مع مافیه انکترهك اولجه یونان دولتی طرفندن وقوع بولان تهاوزاتی منع ایچون صورت شهیده ده کوستردیکی مخالفت یونانلورک دولت علیه ایچون تسایح و خبییه یی مستلزم اوله جق فعالیت مضمره لرینی میدانه قویتمقدن منع ایلدیکی کینیاتتی دومیان ایشدر . بونکه برابر انکتره درسعادتمه کی سفارتی واسطه سیله باب عالی نرندده دخی تشبثات اجرا ایدرک فرمانك تأخیر اعطاسنك نکتدرجه تأثیر عظیم حاصل ایلدیکی بیسان و انکترهك دولت علیه ابرار ایلدیکی خدمات تعداد ایدنش و تمیداته قدر کیده رک انکترهك دولت عثمانیه لهنده هیچ بر شبناده بولمیه جفتی و برنس بیسمارق ترخاله ، یانیه و کریدك یونانه ترکی تکلیف ایش کن انکترهك عدم موافقتدن ناشی شمیدلک کیرو آلدیقنك واکر بو تکلیف تحذید و توبده فرمان عالی سفارته تسلیم اولمده یی تقدیرده انکترهك بیسمارقک طلبه مخالفت

ایچه جکی افاده قلمشدر . انکلتزه نك بالاده معروض تهديداتی هیئت وکلای عثمانیه بی زیاده سیله تلاشه دوشوردیکندن فرمان عالینک درحال انکلتزه سفارتنه تسلیمی حقنده ۵ رجب ۲۹۵ تاریخنده بر مضبطه تنظیم ایله عتبه علیابه تقدیم قلمش و موجنبه اراده سنیه شرفصادر اولمشدر .

قبریس جزیره سنک اشغال و اداره سنک انکلتزه به ترکزه دائر انکلتزه سفیری طرفندن ییلدیز سرای هایوننده باش وکالت مقام حلیله اعطا اولنوب صادق و صفوت باشلر ایله سیرهانری لایار طرفندن امضا ایديلن ۱۳ و ۲۶ مایس ۱۸۷۸ تاریخی ورقه نك ترکجه و فرانسجه صورتلریدر :

اگر باطوم واردهان و قارس و یاخود بولنردن بریسی روسیه دولتنک ید تصرفنده قلوبنده ایلروده دولت مشارالها مصالحه قطعه ایله تعیین اولنان اراضینک خارجنده اوله رق ممالک شاهانه دن برحلی استیلا ایتک داعیه سنده بولنورایسه انکلتزه دولتی ذکر اولنان محک قوه سلاحیه ایله محافظه سیچون ذات شاهانه ایله اتفاقی تعهد ایدر و بوکا مقابل ذات پادشاهی دخی اناطولی قطعه سنده بولنان خریستان و سائر تبعه نك حسن اداره و حایه نری حقنده بین الدولتین مؤخرأ قرارلاشدیرلق اوزره اصلاحات لازمه نك ادخال و اجراسی انکلتزه دولته و عدایدر و دولت مشارالهای کنندی تعهدینک ایفاسی اسبابی تأمینه مقتدر ایتک اوزره قبریس جزیره سنی کندو طرفندن تصرف و اداره اولنلق اوزره بشقه جه اوله رق دولت مشارالهایه تخصیص و تعیینه موافقت بیورور . »

مجلسجه علاوه سی تکلیف اولنان فقره : جزیره مذکوره و ارداتنک خزینه جلیله به اعطاسی اساساً انکلتزه طرفندن قبول اولنش اولغله بونک هر سنه صورت استیفاسی مؤخرأ بین الدولتین قرارلاشدیرله جقدر . ۱۳ مایس ۹۴

Dans le cas où Batoum, Ardahan et Kars ou aucune de ces places seront retenues par la Russie et si une tentative sera faite à une époque quelconque de prendre possession d'aucun territoire du Sultan en dehors du territoire assigné (à la Russie) par le traité de Paix définitif, l'Angleterre s'engage de s'unir au Sultan pour défendre les susdits territoires par la force des Armes. En revanche, le Sultan promet à l'Angleterre d'introduire les réformes nécessaires (à être arrêtées plus tard par les deux Puis-

sances) pour le Gouvernement et la protection des sujets chrétiens et autres de la Porte se trouvant sur le territoire du Sultan en Asie, et afin de mettre l'Angleterre en mesure d'assurer les moyens d'exécuter son engagement, le Sultan consent en outre d'assigner à l'Angleterre l'île de Chypre qui serait occupée et administrée par elle.

Fait en double, Constantinople, le 26 Mai 1878.

SAFVET — LAYARD — SADIG

جزیره مذکوریه دائر دولت علیه ایله انکلتزه بیننده ۶ رجب ۱۲۹۵ و ۴ حزیران ۱۸۷۸ تاریخده عقد ایدلمش اولان ایکی مادهنی شامل مقاوله نامه نك رجه و فرانسزجه صورتلریدر :

برنجی ماده . — روسیه دولتی باطوم و اردهان و قارس و یاخود مواقع مذکورده دن برنجی ید ضبطنده طوتوبده ایلروده هر نه وقت اولورسه اولسون معاهده قطعیه صاحبه ایله تمین اولنان آسیا ممالك شاهانه سندن بر قسمتی دهاضبط واستیلایه تصدی ایدمک اولورسه اول حالده انکلتزه دولتی ممالك مذکورده نی سلاح ایله محافظه ومدافعه ایتمت اوزره سلطنت سنیه ایله برلشمکی تمهیدر ایدر . و بوکا مقابل ذات حضرت پادشاهی دخی ممالك محروسه ده بولنان تبعه خرسیتیانیه وسائر نك حسن اداره و حمایت لرینه متعلق ایلروده دولتن بیننده قرارلاشدیریله جق اولان اصلاحات لازمه نی اجرا ایدمککی انکلتزه دولته وعد ایله برابر دولت مشارالیه نی تمهیدات واقعه س نك اجرا س نك لازمه کن وساطتی تأمین ایدمکک برحاله قویق ایچون کندوسنه قبریس جزیره سنی تخصیص وعسکر اقامه سیله جزیره نی اداره ایتسنه موافقت ایلر .

ایکینجی ماده . — اشبو مقاوله نامه تصدیق اولنه جق وتصدیق نامه نری دخی برآی ظرفده و ممکن اولدنی حالده ده اولجه تعاطی ایدمککدر . تصدیقاً لامقال طرفین مرخصلری اشبو مقاوله نامه نی امضا وتمهیدر ایتشلردر .

ART. I. — Que dans le cas où Batoum, Ardahan et Kars ou aucune de ces places seront retenus par la Russie, et si aucune tentative serait faite à une époque quelconque par la Russie de s'emparer d'au-

cune autre portion des territoires de S. M. I. le Sultan en Asie, fixés par le traité définitif de Paix, l'Angleterre s'engage à s'unir à S. M. I. le Sultan pour la défense des territoires en question par la force d'armes.

En revanche S. M. I. le Sultan promet à l'Angleterre d'introduire les réformes nécessaires (à être arrêtées plus tard par les deux Puissances), ayant trait à la bonne administration et à la protection des sujets chrétiens et autres de la Sublime-Porte, qui se trouvent sur les territoires en question et afin de mettre l'Angleterre en mesure d'assurer les moyens nécessaires pour l'exécution de son engagement. S. M. I. le Sultan consent en outre d'assigner l'île de Chypre pour être occupée et administrée par elle.

ART. II. — La présente convention sera notifiée et l'échange des ratifications aura lieu dans l'espace d'un mois, mais aussi faire se peut, plutôt.

En foi de quoi les Pléni

Constantinople, le 4 Juin 1878.

بالاده معروض ۴ حزيران ۱۸۷۸ تاریخچه دولت علیه ایله انکلتزه حکومتی یئنده
منعقد مقاوله نامه به ملفوف اوله رق ۱ تموز ۱۸۷۸ تاریخنده عقد اولسان والی مادهی
شامل اولان مقاوله نامه نك فرانسزجه وترکجه صورتلریدر :

Le très Honorable Sir A. Henry Layard G. C. B. et S. A. Safvet Pacha actuellement Grand-Vézir de S. M. I. le Sultan, se sont convenus de l'annexe suivante à la convention signée par eux le 4 Juin 1878 en qualité de Plénipotentiaires de leurs gouvernements respectifs.

ANNEXE

Il demeure entendu entre les deux hautes parties contractantes que l'Angleterre consent aux conditions suivantes concernant son occupation et administration de l'île de Chypre :

1° — Qu'un tribunal musulman religieux (Mahkéméi-Chéri) continuera d'exister dans l'île lequel connaîtra exclusivement des

affaires religieuses et non pas d'autres. concernant la population musulmane de l'île ;

2° — Qu'un résident musulman de l'île sera désigné par le Département des Fondations Pieuses de la Turquie (Evkaf) pour diriger, de concert avec un délégué à être nommé par les autorités Britanniques, l'Administration des Fonds, propriétés et terres appartenant aux mosquées, Cimetières, Écoles musulmanes et autres établissements religieux existant dans l'île de Chypre.

3° — Que l'Angleterre paiera annuellement à la Sublime-Porte tout ce qui est l'excédant actuel du revenu en sus des frais de l'Administration de l'île, lequel excédant sera calculé et déterminé par la moyenne (de revenu) des dernières cinq années, fixée à vingt deux mille neuf cent trente six bourses (22,936) laquelle reste à être dûment vérifiée plus tard et à l'exclusion du produit réalisé par la vente ou affermage des propriétés et biens immeubles appartenant à l'Etat et à la Couronne Ottomane pendant cette période ;

4° — Que la Sublime-Porte pourra librement vendre et affermer des terres, terrains et autres propriétés en Chypre appartenant à l'Etat et à la Couronne Ottomane (ارضى ميرييه و املاكهايون) dont le produit de vente ou affermage ne forme pas partie des revenus de l'île mentionné dans l'article 3 ;

5° — Que le Gouvernement Britannique pourra exercer par le canal de ses autorités compétentes le droit d'expropriation pour l'acquisition à des prix convenables, des terres incultes et des terrains nécessaires devant servir aux améliorations publiques ainsi qu'à d'autres buts d'utilité publique.

6° — Que dans le cas où la Russie restituerait à la Turquie Kars et autres conquêtes faites par elle en Arménie pendant cette dernière guerre, l'île de Chypre sera évacuée par l'Angleterre et la convention en date du quatre Juin 1878 cessera d'être en vigueur.

Le 1 Juillet 1878.

قبریس آطه‌سنگ اداره‌سنة وعسكر اقامه‌سنة متعلق اولان شرائط آتیه‌یه انکلترةنگ موافقت ایلدیکي طرفین متعاقدین بینده مقرر در :

اولا : آطه‌ده کاکان برمحکمه شرعیه بولنه‌جق وبوحکمه آطه‌نگ اهالی اسلامیه‌سنة عائد مصالحدن یالکیز مصالح شرعیه‌یی رؤیته دوام ایله‌جکدر .

ثانیاً : جوامع شریفه واسلام مزارلری و مکتبلرینه وآطه‌ده بولان سائر تأسیسات دینییه عائداملک وارضیه انکلترة حکومتی طرفندن تعیین اولنه‌جق برمامور ایله برلکده اداره ایتک اوزره اوقاف هاپون نظارتی دخی اهالی اسلامیه جزیره‌دن برنی مأمور تعیین ایله‌جکدر .

ثالثاً : انکلترة مصارف اداره چیقارلدقدن صوکره وارداتک الیوم فضله قالان مقدارینی سنبه‌سنة باب عالی‌یه تأدیه ایده‌جک وبو فضله کچن بش سنبه‌نگ یکریمی ایکی بیک طقوز یوز اوتوز آلتی کبسه‌یه تعیین اولسان خط متوسط وارداتی اوزرینه حساب و تعیین ومذکور فضله‌دن صوکره اصولی وجهله تحقیق قلنه‌جق وبونک یکونندن مذکور بش‌سنة اراضی امیری و اوقاف هاپونک ساتلسندن ویا التزامه برلمسندن حاصل اولان اچیه خارج طوتیله‌جقدر .

رابعاً — باب عالی قبریسه بولان اراضی امیری و اوقاف هاپونی سربسنبه فروخت ایده‌رک ویا التزامه ویره‌رک بولنردن حاصل اوله‌جق اچیه اوچنجه‌ی بنسده ذکر اولتان واردات جزیره داخلنده طوتیله‌جقدر .

خامساً — انکلترة دولتی امور نافع و سائر فائده عمومی مقاصدینه مبنی لازمکن اراضی و اراضی غیرمزروعه‌یی قیمت مناسبه ایله آلمق ایچون حق مبیاعه‌یی اقتضا ایدن مأمورلری واسطه‌سیله اجرا ایده‌سیله‌جکدر .

سادساً — اگر روسیه قارص و محاربه‌ی اخیرده ارمنستانده ضبط ایتش اولدینی سائر برلری دولت عثمانیه‌یه رد ایده‌جک اولورسه قبریس اطه‌سی انکلترة طرفندن تخلیه ایدیله‌جک و ۱۸۷۸ سنه‌سی حزرانک دردی تاریخی مقاوله‌نامه‌نگ دخی حکمی اولیه‌جقدر . ۱ تموز ۱۸۷۸

دولت علیه عثمانیه ایله انکلترة دولتی بیتده اتفاق تدافعی وقبریسک انکلترة ترک واحاله‌سی حقنده عقد اولتان ۴ حزران ۱۸۷۸ تاریخلومقاوله‌یه ملفوف اوله‌رق ۱ تموز ۱۸۷۸ تاریخلوایکنجی مقاوله‌نامه‌نگ الشجی ماده‌سند روسیه حکومتی قارص ۱۸۷۶ محاربه‌سند

ضبط ایتیم اولدینی سائر یرلری دولت عثمانیه رد ایلدیکی تقدیرده قبریس آطه سی ده انکلتزه طرفندن تخلیه ایدیلجهکی وبالاده مذکور ۴ حزران ۱۸۷۸ تاریخی مقاوله نامه نك اصلاحکی قالمه جنی صراحة مندرج اولدینی کی ۱۹۱۸ سنه سی مارتی اوچنده دولت علیه ایله روسیه جمهوریتی یئنده عقد اولتان. صالحه نامه نك دردنجی ماده سی حکمنجه اردهان، قارص و باطوم سنجاقلری روسیه عسکری طرفندن در حال تخلیه اولته جنی و روسیه حکومتك اشبو سنجاقلرده حقوق عمومیه و حقوق بین الملل نقطه نظرندن تأسس ایدمك طرز جدید اداره یه اصلاحه ایتیمه جکی و محال مذکور هالیه نك حکومات متجاوره و بالخاصه دولت عثمانیه ایله متفقاً اتخاذ ایدمك یکی طرز حکومتده سربست قالمه جنی صراحة بیان ایدلمش و مذکور سنجاقلرده مسکون اهالینک ایسه اکثریت عظیمه سی دین مبین اسلام ایله مشرف اولمی حسینیه بالطبع حکومت سنیه یه التحافی تمی ایدمک جکری درکار بولمیش اولسنه بناء انکلتزه ایله منعقد قبریس مقاوله نامه سی طبعیه حکمدن ساقط اولمکدن جزیره مذکور نك دولت عثمانیه یه اعاده سی اقتضا ایدر سده حکومت سنیه ایله انکلتزه حکومتی آره سنده ۱۹۱۴ سنه سنده حال حرب تحمید ایتیمی و متعاقباً باب عالی جانبندن دول مخصوصه ایله منعقد بالجمله مقاولات و معاهداتک منفسخ اولدینی اعلان ایدلمی اوزرینه ذاتاً قبریس مقاوله نامه سی کندی کندیلکندن حکمدن ساقط اولمشدر بناء علیه مسأله مذکور نك صالح عمومی ائساننده یکیدن موقع مذاکره یه وضعیه منافع دولت عثمانیه یه موافق بر صورتده حلی ایحاب ایدر.

۴ حزران ۱۸۷۸ تاریخنده منعقد مقاوله نامه ۱۵ تموز ۱۸۷۸ تاریخیه تعاطی ایدلمش و مبادله شهادت نامه لر نك فرانسزجه و ترکیه صورتلری آتی یه درج اولمشدر:

Les soussignés s'étant réunis dans le but de faire l'échange des ratifications d'une convention entre S. M. la Reine du Royaume Unie de la Grande Bretagne et d'Irlande, Impératrice des Indes, et S. M. I. le Sultan, conclue et signée à Constantinople le 4 Juin 1878 et les ratifications respectives de la dite convention ayant été soigneusement collationnées et trouvées précisément conforme l'une et l'autre, l'échange en question a eu lieu ce jourd'hui dans la forme unifiée, les hautes parties contractantes ayant de commun accord prolongé le terme pour l'échange des ratifications du 4 Juillet jusqu'à ce jourd'hui.

En foi de quoi ils ont signé le présent certificat d'échange
en y apposant leurs sceaux.

Fait à Constantinople le 15 Juillet de l'année 1878.

SAFVET
LAYARD

ترجمہ سی :

اصحاب امضا حشمتلو بریتانیای کبیر و ایرلاند ممالک مجتمعه سی قرالیچہ سی و هندستان
ایمپراطوریچہ سی حضرت تلیله ذات شوکت سہات حضرت یادشاهی بینلرنده ۴ حزیران ۱۸۷۸
تاریخیله در مادتده عقد. امضا اولان مقاوله نامه نك تصدیق نامه لری تعاطی الملك اوزره
بالاجتماع طرفینك تصدیق نامه لری کلا دقتله مقابله ایدرك بر برینه غایتله مطابق بولمش
وطرفین متعاهدین تصدیق نامه لرك تعاطیسی ایچون تعیین اولان مدتی حزیرانك دردندن
بوکونه قدر بالاتفاق تمدید ایلمش اولدقلرندن رسم مبادله اصول جاریه سی وجهله بوکون
اجرا اولمشدر .

تصدیقاً للمقال محررین امضا اشبو مبادله شهادت نامه سی ۱۸۷۸ سنه سی تموزینك
اون بشنجی کونی درسمادتده امضا وتمهیر ایتمشدردر .

امضا	امضا
صفوت	لایارد

خاقان اسبق حضرت تلی ۱۸۷۶ محاربه سنك احداث ایلدیکی غوائل حبسیله انکلتزه نك
مخادنت و معاونتته احتیاج حس ایتمی اوزرینه انکلتزه نك کرک روسلرك درسمادته
کیرمه سنه مانع اولمشنك و کرک برلین قونفرمسنده دولت علیه یی مدافعه ایلمسنك مکافاتی
اوله رق طلب ایلدیکی قبریس جزیره سنك اشغال و اداره سی دولت مشارالیه یه ترکه موافقت
ایلدیکی و جزیره نك ترکی حقنדה کی فرمان عالینك اصداری خصوصسنده بر جوق تردد
کوستروب نهایت اجرایه مجبور اولدینی حالده اولوقت رأس کارده بولان هیئت وکلایه بومسثله
حقنדה کی مضبوطی تنظیم ایتمیره رک مسئولیتی آنلره تحمیل ایلدیکی کی جزیره نك ترکندن طولای
حقوق شاهانه لریله اصلا خلل کلامک شرطیله معاهده نامه یی تصدیق ایله بو بایده انکلتزه
سفیرندن برسند آلمشدردرکه اصل و ترجمه سنك صورتلری آتی یه نقل ایدلمشدر :

صورت :

« حقوق شاهانه اصلا خلل كلامك شرطيله معاهده نامه يي تصديق ايدرم »

عبداحمید ۳ تموز ۹۴

Thérapie, le 15 Juillet 1878.

L'Ambassadeur de S. M. Britannique déclare qu'on ne cherchera nullement porter atteinte aux droits souverains du Sultan comme S. M. I. entend par la ratification du traité d'alliance défensive du 15 Juillet 1878.

(Signé) LAYARD

ترجمہ سی :

۱۵ تموز ۱۸۷۸ تاریخلو معاهده تدافعیہ تصدیق نامہ سندہ ذات شوکت سہات شاہانہ نک ذاہب اولدقلری وجہہ حقوق ملوکانہ لری قطعاً اخلاص اولتیق داعیہ سندہ بولتیہ جغنی انکلتزمہ سفیر کیری بیان ایدر . ۱۵ تموز ۱۸۷۸ طرایبہ محل امضا لایارد

علکساندر قرہ طودوری باشانک خارجہ نظارتندہ باب عالی انکلتزمہ سفیری طرفندن امضا ایدیلان اشبویسانامہ نک یرینہ انکلتزمہ حکومتی طرفندن عین مآلدہ بر بیاننامہ اعطاسی طلب ایتمش ایسده حکومت مشارالہا قرہ طودوری باشا طرفندن طلب اولتان شکل و صورتندہ بر بیاننامہ اعطاسی رد ایله ۱۵ تموز ۱۸۷۸ تاریخندہ اعطاسی اولتان بیاننامہ نک بروجه آتی دیگر بر بیاننامہ ایله مبادلہ سی تکلیف ایتمشدر : « حکومت قرالہ ۴ حزیران ۱۸۷۸ تاریخلو مقاولہ نامہ نک ذات حضرت پادشاهی طرفندن تصدیقنی سند اتخاذ ایدر و مذکور تصدیقنامہ نک طرز تفسیرنک معنا و عبارہ خصوصندہ باب عالی جانبندن سیرہانری لایاردہ اعطاسی اولتان تمہدات سیاسیہ و تبلیغاتہ توافقی ایتمش تصدیق ایله برابر اوزمان ذات حضرت پادشاهی طرفندن حقوق حکمرانیلرینہ دائر اولان بیاناتلرینی قبول ایدر . »

شاید بویسانامہ باب عالی طرفندن رد ایدلدیکی تقدیردہ انکلتزمہ حکومتی ۱۵ تموز ۷۸ تاریخلو بیاننامہ سی ابضاح مقصدیله تکلیف آتینک باب عالی یہ مرضی حقندہ درسعادتنده کی سفیرینہ امر ویرمشدر : « حکومت قرالہ ۴ حزیران ۱۸۷۸ تاریخلو مقاولہ نامہ نک ذات حضرت پادشاهی طرفندن تصدیقنی سند اتخاذ ایدر و باب عالی جانبندن سیرہانری لایاردہ واقع

اولان تبلیغات و تعهدات سیاسی ایله معنای و عبادت توافقی ایدن تصدیقنامه نك طرز تفسیری قبول ایله ذات حضرت پادشاهینك حقوق حکمرانیسی حقدمه سیر هاری لایار طرفندن ذات حضرت ملوکانهیه وقوعبولان بیاناتی تصدیق ایدر .
بوخصوصه دائر انکلتزه سفارتنك حکومت متبوعه سندن اخذ ایدوب ۱۹ مایس ۱۸۷۹ تاریخده باب عالییه تبلیغ ایلدیکی تحریرانك صورتی آنییه نقل ایدلمشدر :

Le Gouvernement de S. M. Britannique a pris en considération la déclaration proposée par le Ministre des Affaires Etrangères qui leur a été communiquée par le télégramme de V. E. N° 81 du 3 courant, et que S. E. nous prie de donner à la Porte à la place de celle signée par V. E. le 15 Juillet, dont une copie accompagna sa dépêche N° 916 de l'année dernière.

En réponse je m'empresse d'informer V. E. que le Gouvernement de Sa Majesté se trouve dans l'impossibilité d'accepter la déclaration dans la forme que Caratheodory Pacha vient de proposer, et je prie donc V. E. d'inviter le Ministre des Affaires Etrangères de vous restituer la déclaration signée le 15 Juillet en échange pour autre déclaration qui serait conçue dans les termes suivantes :

“ Le Gouvernement de S. M. Britannique prend acte de la ratification par S. M. I. le Sultan de la convention du 4 Juin 1878, et tout en reconnaissant que l'interprétation donnée à la dite ratification doit s'accorder tant avec la lettre qu'avec l'esprit des engagements diplomatiques et des communications que Sir Austin Henry Layard a reçus depuis lors de la Porte, il accepte la déclaration faite à cette époque là par le Sultan concernant ses droits souverains. „

Si le Ministre des Affaires Etrangères refuse d'accepter ce qui précède, V. E. lui présentera, comme déclaration explicative de celle que V. E. a signée le 15 Juillet, une déclaration qui doit être conçue comme suit :

“ Le Gouvernement de S. M. Britannique prend acte de la ratification par S. M. I. le Sultan de la convention du 4 Juin

1878, et tout en reconnaissant que l'interprétation de la dite ratification doit s'accorder tant avec la lettre qu'avec l'esprit des engagements diplomatiques et des communications que Sir Austin Henry Layard a reçu depuis lors de la Porte, il confirme la déclaration faite par Sir Austtn Henry Layard au Sultan concernant les droits souverains de Sa Majesté Impériale. »

قبریس اوراقی بیننده تاریخچسز بر تقریر شفاهی موجود در که اهمیتہ مبنی صورتی آنیہ
درج ایدلشد :

Le Gouvernement de S. M. Britannique prend acte que S. M. le Sultan, en ratifiant la convention du 4 Juin, a ajouté des mots en vue de sauvegarder ses droits de Souverainetés ; le Gouvernement de S. M. Britannique accepte cette réserve telle qu'elle est expliquée par la déclaration échangée entre les Plénipotentiaires des deux Gouvernements, le

Pour éviter toute interprétation erronée qui pourrait se reproduire eu égard à la rédaction du préambule de la ratification par la Turquie de la Convention du 4 Juin qui semble impliquer que l'Angleterre est tenue de défendre en général tout le territoire ottoman contre l'invasion de la Russie, le Gouvernement de S. Majesté signale et prend acte par la présente déclaration que l'Angleterre n'est tenue de le faire qu'en ce qui concerne les territoires de S. M. le Sultan en Asie seulement, comme il ressort explicitement des termes de la convention sus-mentionnée.

اشـبو تقریر شفاهی ایلہ انکلترة حکومتی باب عالی ایلہ عقد ایلش اولدینی تدافعی
مقاولہ نامہ نک یا کلش بر صورتہ تفسیرینہ محل قالماق اوزرہ بالادہ مذکور تقریر شفاهی ایلہ
روسیہ نک استیلاسنہ قارشو بتون ممالک عثمانیہ نک مدافعہ سنہ مجبور اولیوب یالکز ذات
حضرت پادشاهینک آسیا قطعہ سندہ کی ممالکینی مدافعہ ایدہ جکفی وانخاً بیلدیرمکدہ در .
بالادہ کی مقاولاندن ماعدہ پر مقاولہ دہا عقد اولنشد کہ اودہ جزیرہ نک اشغالی
مدتیجہ قبریسک اداره سی ایچون باب عالینک مراقبہ سی خارجندہ اولہ رق انکلترة قرالیجہ سی
نامہ قوانین و مقاولات تنظیمی و امور تجاریہ و شہندریہ نک رؤیتی ایچون ذات حضرت
پادشاهینک مشارالہا انکلترة قرالیجہ سنہ صلاحیت کاملہ بخش ایلدیکنہ دائردر .

مذکور مقاوله نامه نك فرانسزجه صورتی آتی به درج اولمشدور :

Le très honorable Sir A. Henry Layard G. C. B. et Son Altesse Safvet Pacha, Grand Vézir et Ministres des Affaires Etrangères de S. M. I. le Sultan, se sont réunis ce jourd'hui et, en vertu de leurs pleins pouvoirs, ont signé l'article additionnel suivant à la Convention signés par eux le 4 Juin 1878 en qualité de Plénipotentiaires de leurs Gouvernements respectifs.

Il demeure entendu entre les deux hautes parties contractantes, sans préjudice des dispositions des articles un, deux et quatre de l'annexe du 1er Juillet 1878 que S. M. I. le Sultan, en assignant l'île de Chypre pour être occupée et administrée par l'Angleterre, a transféré et investi S. M. la Reine, pour la durée de l'occupation seulement, des pleins pouvoirs de faire des lois et conventions pour l'administration de l'île au nom de S. M. Britannique et pour le règlement des affaires et des relations commerciales et consulaires de l'île, en dehors de tout contrôle de la Sublime Porte.

Fatt à Constantinople, le 14 Août 1878.

SAFVET
LAYARD

اشبو مقاوله ايله ذات حضرت پادشاهی، جزیره نك اشغالی مدتجه حقوق حکمرانیسی انکلتزه قرالینه تودیع ایتش اولور .

بونلردن ماعدا خارجییه ناظری قره طودوری پاشا ايله سیر هاری لایار طرفدن ممضی ترکیه وانکلیزجه صورتلری مندرج وفی ۳ شباط ۱۸۷۹ تاریخنده منعقد بر اشتاقنامه موجوددرکه ۴ حزیران ۱۸۷۸ تاریخنده در سعادتده امضالیتش اولان مقاوله نامه ملفوفنک دردنجی بندنده محرر کافه رسوم و وارداته مقابل سنوی بشیک لیرا ویریلد جکنه دائر در . مذکور اشتاقنامه نك ترکیه صورتی :

« ۱۸۷۸ سنمی حزیراننک دردی تاریخیلده در سعادتده عقد و امضا اولان مقاوله نامه ذیلنک دردنجی بندی حکمنجه سلطنت ايله حکومت سنیه نك محافظه ایدلش اولان بالجله حاصلات حقوقی سنوی بر مبلغ معینک تأدیه سی صورتنه تحویل اولنسی انکلتزه دولتیه

دولت عليه پيئندم تسيب قلنش اولمغه اولبايدم مأذونيت لازميني حائر اولان درسعات انكتره سفيري اصالتلو سيرايار جابلريله خارجيه ناظري دولتلو علكساندر قره طودوري پاشا حضرتلري رسماً بيان ايدرلر كه حزينانك دردي تاريخلي . مقاوله نامه ذيلنك دردنجي بندي حكمنجه املاك هايون ايله اراضي* ميريه نك حاصلاتيله طابو و محصول و انتقالدن حاصل اولم وارادات مقطوعاً سنوي بش بيك انكليز ليراسنك تأديه سي صورتنه اشبو مقاوله نامه ايله تحويل اولمشدر . مبلغ مزبور قبريس اطه سي انكتره نك اداره سنده بولنديني مدنجه هر سنه انكتره دولتي طرفندن دولت عليه تأديه اولنجق وستنه نك مدتي كله جك سنه ماليه نك ابتدائندن اعتباراً حساب اولنجق لازم كله جكدر .

“It having been agreed between Britannic Majesty's government and that of His Imperial Majesty the Sultan that all the rights reserved to the Ottoman Crown and Government under article IV of the annex to the convention signed at Constantinople on the 4th June 1878, shall be commuted by a fixed annual money payment, the under signed the right Honorable Austen Henry Layard, Her Britannic Majesty's Ambassador Extraordinary and Ministre Plenipotentary to the Sublime Porte, and His Excellency Alexandre Caratheodory Pacha, His Imperial Majesty's Ministre for Foreign Affairs, being duly authorised so to do, hereby declared that:

All property, revenuee and rights reserved to the Ottoman crown and Government' in the said article IV of the annex to the convention of the 4th June including all revenue derived from Tapous, Mahluls and Intikal are committed hereby for a fixed annual payment of Five Thousand Paunds (5000) to be made by her Britannic Majesty's Government to that of His Imperial Majesty the Sultan every year during of British occupation of Cyprus to be calculated from the beginning of next financial year.

Done at Constantinople the Third February one Thousand Eight Hundred Seventy ds nine.

ALL. CARATHEODORY
LAYARD.

انكلتره حكومتك غايت اسرارانگيز بر صورتده ، دولت عثمانيه يي شايد قبريس كنديسنة ترك اولنمزسه برلينده كنديسنى مدافعه ايده ميه چكى يولنده تهديد ايدرك دادتا اجبار ايله عقد ايلديكى اشبو مقاله نشر اولتور اولنمز بالاده عرض اولندينى وجهله بتون اوروباده وحتى آمريقادا پك زياده سومتاثير حاصل ايدرك هر طرفده انكلتره حكومتى مواخذة اولدى . انكلتره اهاليلى ، مقاله مندرجانه واقف اولور اولمز حكومتلرينى تعييدن كيرو طورمديلر .

دولت عثمانيه قارشو دوست كورونهرك آياستفانوس معاهده نامه سى احكامنى تعديل مقصديه برلين قونفرمنسك انعقاديسنه بذل مساعى ايدن انكلتره حكومتك باب عالي ايله كيزلى بر معاهده عقديه قبريس جزيره سنى كنديسنة ترك واحاله ايله اجبار ايتمى انكلتره عوام قارارسنده پك جدى مناقشاه باعث اولدى .

مجلس مبعوثانك ۱۸۸۱ سنى حزينانك دردنده وقوعبولان اجتماعنده لاجل التصديق قبريس مقاله نامه سى موقع مذاكره وضع اولندينى صرهدده رجال سياسيونك اك ايلرو كللى اعتراضنده بولمشلردر .

مبعوثانن موسيو Rylando قبريس جزيره سنك بعض شرائط تحتنده انكلتره يه تركى اوروباقوانين عموميه سنه مقار اولدينى كې دول سائر مهده سوء مثال اوله جفتدن جزيره نك تخليه سيله دولت عثمانيه اعاده سنى طلب ايتمشدر . عثمانليره قارشو مخالفتيله معروف موسيو Boster جزيره نك يونانستانه ويرلمنى تكليف ايتمشدر . مبعوثانن بر چوغى مقاله نك كا ئم يكن حكمنده طوتيلمىنى طلب ايتمشلردر . بالطبع حكومت طرفدارانى بتون محافظه كارلر مقاله يي مدافعه ايتمشلردر . حكومت عثمانيه قارشو مخالفت افكاريله مشهور اسبق باش وكيل موسيو غلادستونك بوخصوصده دولت عليه لهنده ايرادنطق ايتمى شايدان دقتدر . مشاراليه قبريس جزيره سنك انكلتره دولتى طرفندن آلمنى بر خطاى فاحش اولديغنى بيانن صكره ديمشدر كه :

« بزى رياست امورده بولنديغمز مدتجه ديكر دولتلره قارشو عدالت و خالصيت ايله و بيطرفانه حركت ايدرز ؛ ديكر دولتلره صورت متساويهده معامله ايدملك حقنى تصديق و حقوق بين الملله و عايتله انكلتره نك شرف و شان و نفوذنى تأسيس ايتش اولورز . »
حكومت عوام قارارسنده حائز اكثريت اولديغندن بالطبع مقاله مجلسك تصديقنه اقرار ايتمشدر .

قبریس جزیره سنک انکلتربه ترک واحالہ سی حقندہ باب مالینک نقطہ نظری حای
اولوقت خارجہ ناظری بولان صفوت باشا طرفدن سفارات اجنبیہ تبلیغ اولنان ۲۴
تموز ۱۸۷۸ تاریخلو تحریرات عمومہ نک صورتی آتی یہ درج اولمشدر :

“J'ai l'honneur de vous transmettre en copie avec son annexe la convention signée, il y a plus d'un mois, entre la Sublime-Porte et le Gouvernement de S. M. Britannique pour la conclusion d'une alliance défensive contre toute agression éventuelle de la Russie en Asie et pour l'occupation de l'administration de l'île de Chypre par l'Angleterre.

La Sublime Porte, appréciant les avantages qu'une alliance défensive avec la Grande Bretagne doit procurer à l'Empire, n'a pas hésité à accueillir les ouvertures du Cabinet de St. James à cet égard. Quant aux conditions de cette alliance, elles lui ont semblé telles que ni son indépendance, ni sa dignité, ni ses intérêts matériels n'auraient à en souffrir. En effet les ressources de l'Etat ne sont pas diminués à la suite de l'occupation de Chypre, puisque le Gouvernement de Sa Majesté Britannique s'oblige à verser régulièrement au Trésor Impérial les revenus de l'île qui continue d'ailleurs à faire partie intégrante de l'Empire Ottoman. Les biens de l'Etat et des fondations pieuses sont respectés et seront régis comme par le passé. Enfin non seulement les croyances de tous les habitants de l'île seront respectés et pratiqués, mais encore la juridiction spéciale et régulière des musulmans sera scrupuleusement maintenue.

Au surplus, la possession de l'île de Chypre sera immédiatement restituée à la Sublime Porte, le jour où la Russie renoncerait à l'agrandissement de territoire qu'elle a obtenu en Asie.

En ce qui touche les réformes administratives à introduire dans nos provinces asiatiques et qui sont stipulées dans notre convention avec l'Angleterre, il est à peine besoin de faire remarquer que les conditions posées à cet égard par le Gouvernement de Sa Majesté Britannique ne pouvaient rencontrer aucune opposition de la part de la Sublime Porte qui a sincèrement résolu

et déclaré que ces reformes seraient poursuivies et accomplies avec énergie et persévérances tant en Asie qu'en Europe, aussitôt que le rétablissement de la paix le lui permettrait. Aucune atteinte ne devant être portée aux droits souverains de S. M. I. le Sultan, le concours d'une Puissance amie et alliée dans cette œuvre importante ne pouvant donc qu'être favorablement accueillie au double point de vue de son utilité pratique et du témoignage de l'intérêt que l'Angleterre attache au relèvement et à la prospérité de l'Empire Ottoman.

Cellesont, dans leurs portées essentielles, les stipulations intervenues entre la Sublime Porte et le Gouvernement de S. M. Britannique les motifs qui les ont inspirés et enfin les considérations capitales qui nous ont engagés à y souscrire.

اشبو تحریرات عمومیه ده باب عالی طرفندن بیان اولتان مطالبات وانکتره حکومتی ایله عقد ایتیش اولدینی مقاوله نك فائده سی حقنده سرد ایدیلن اسبابك محضا بو مقاوله نی انکتره نك جبروتهدیدی ایله عقد ایلدیکنی سترایتك وبتون عالمه قارشو شرف ووقارینی ظاهراً اولسون محافظه ایتك مقصدیله درمیان ایدلش اولدیغنده شهه یوقدر .

قبریس مسئله سی هیچ بروقنده انکتره افکار عمومیه سنجه حسن تأثیر حاصل ایده مامشدر . هر سنه قبریس بودجه سی مجلس مبعوثانده مذاکره ایدیلیرکن جزیره نك اشغالی دائماً اعتراضی موجب اولمشدر . حتی ۱۹۰۴ سنه سنده ینه مخالفین طرفندن بعض اعتراضات درمیان ایدلسی اوزرینه اولوقت مستملکات ناظری موسیو ژوزف چبرلاین « بن اولوقت موقع اقتدارده اوله یدم قبریمی اشغال ایتدیم . فقط بوکون ترك ایتك پك مشکلدور . » جوابی ویرمشدر . انکلیزلر قبریسدن ظن ایلدکاری کیی مستفید اوله مامشدر . کرید مسئله سی ائناسنده کریدک یونانیلره ترکیه قبریسک دولت عثمانیه یه اعاده سی موضوع بحث اولمش ایسه ده نتیجه سز قالمشدر .

ییلدیز اوراقی میاننده ظهور ایدوب صدر مرحوم محمود شوکت پاشا طرفندن دیوان هاپونه تودیع قلنان انکتره سفیرینه کوندرملش غایت مهم برمکتوب مسوده نك قسماً قبریس مسئله سنه تعلق حسیله بورایه ذیلاً علاوه سی تنسیب قلندی :

سرای هایون ۲۰ حزیران ۱۸۸۰

انکلتزه سفیر مخصوصی اصالتلو موسیو غوشن جنابلرینه

ماه حالک طقوزی تاریخچه ارسال بیوریلان مکتوب سفیرانه لرینک مالی معلوم
شناوری اولدی. ذات حضرت خلافتناهی برلین عهدنامه سنک اجرا سنده انکلتزه حکومتک
بیطرف و منفعتدن عاری بر صورتده حرکت ایده رک بوباید. ذات حضرت شهر یازی به
معاونت ایده جگنی ایشتمکله بر خصوص زیاده سیله محظوظیت شاهانه بی موجب اولمش
ودر حال باب عالی به بیان کیفیت قلمشدر. ذات حضری پادشاهی خصوص مذکور دن
طلولای حشمتلو قرایچه حضرتلرینه بیان تشکر ایدر لر. قانون اساسیده ذات ملوکانه به
حق نفی و یرن ماده نک احکامی مدت سلطنت شاهانده اجرادن کیر و قالدیفندن بمخله
بومشولیت معنویه نک ذات شاهانه به راجع اوله بیلیمین مین فقره سفیرانه لرینک صورت
قطعیده رد و جرحی وظیفه عد ایلدم. زیرا بونف قفیه سی دنیانک الک واسع اداره
مشروطه بی جائز اولان تملککنده اجرا اولندی کبی دیوان حربک و محکمه لرک قرار
قطعیلری موجبجه و مجرد انتظام و امنیت عمومی تدابیری اقتضاسندن اوله رق اجرا ایدلش
و علی الخصوص مملکتک بر محاربه فاجعه نتایجی تحتند بولندی و اداره صرفیه نک الک
مشروع بر طریقله نشر و اعلان ایدلکی بر زمانده وقوع بولمشد. بومسبتله ذات پادشاهینک
تحت عثمانیه حین جلوسلرینده بفرحق منفیده بولنان محمود ندیم پاشا و سایر ذواتی جلب
بیورمش اولدقلرینی بیان الیمکی تنسیب ایلدم.

والد ماجد شهر یازی جتیمکان سلطان عبدالجیدک اصدار بیوردقلری کلخانه خط
هایونیه قانون اساسی جدید احکامی اقتضاسندن اوله رق ذات پادشاهینک و کلاسی هر
زمانده مذاکره لرینی حریت تامه و کامله ایله اجرا ایلش اولوب امور دولته متعلق هر
درلو مصالح لایحه لری تصدیق بیورملق اوزره خاکبای شاهانه به عرض ایتمک صلاحیتی
کرک مجتمعا و کرک مفردا جائز اولمغه ذات پادشاهی عثمانلی زهرلی دونماسنک روسلره
ترکی و روس عساکرینک پایتخت سلطنت سنییه دخولی مسالمنده اولدینی مثللو یالکز
دولت عثمانیه نک ناموسی تملکده بولنق کبی فوق العاده و خیم احوالده درکه افکار و کلایه
مخالفته برقرار ذاتی اتخاذ ایدرک شان و ناموس دولتی و حقوق سلطنتی محافظه بیورمشلورد.
حالبوکه ۳ حزیران تاریخنده ذات پادشاهی ایله وقوع بولان ملاقات علیه سفیرانه لرینی به

اوکون تعقیب ایدن ملاقات خصوصیه طرف سفیرانه لرندن درمیان ایدیلان خصوصیات حقنده طرف اشرف پادشاهیدن طلب بیوریلان ایضاحاتی حاوی ملاقاتدن ایکی کون سکره وارد اولان برنجی مکتوبکنزله ۹ جزیران تاریخلو ایکنجی مکتوبکنزده حاکیت شاهانه دن بحث ایدن سوزلریکنز حقوق جلیله شاهانه یه کایاً مخالف اولدیغندن اقوال مذکورینی قبریسن عهدنامه سنه استناداً درمیان ایتدیکنز تقدیرده نفس الامر موافق کورلمدیکندن قطعاً ردینی اختیار ایدر و بوبابده بر خصوص مهمی خاطر سفیرانه لرینه کتورمک اوزره عهدنامه مذکورک طرف پادشاهیدن صورت تصدیقه سیر هازی لایارک امضاسنی حاوی ولان سندک زرده محرر صورتی اوزرینه نظر دقت اصیلانه لرینی جلب ایلرم . سرعت اجراسی منافع اولیه سلطنتدن و بناءً علیه متبوع منضم ذات حضرت پادشاهینک منافع شاهانه لرندن اولان مسائل معلقیه کانهجه بونلرک منافع دولت علیه لرینه موافق بر صورتده تسویه سی حقنده باب عالی یه ارامر سنیه قطعیه اصدار بیورلمش اولدیغندن ذات شهرباری اشبه مقصد جلیل شاهانه لرینه وصول ضمیمه هیئت وکلای جدیده لرینک مساعیسنه استناد بیورمه قدرلر . خصوصیات مشروحنه نک بیانیه عرض مائر ...

صورت سند

حقوق شاهانه مه اصلا خلل کلامک شرطیه معاهده نامه یی تصدیق ایلرم .

۳ تموز ۹۴ عبدالحمید

۱۵ تموز ۱۸۷۸ تاریخلو معاهده تدافیه تصدیق نامه سنده ذات شوکتسمات شاهانه نک ذاهت اولدقلری وجهله حقوق ملوکانه لری قطعاً اخلال اولتیق داعیه سنده بولتمیه جغنی انکلتزه سفیر کیری بیان ایدر . طرایبه ۱۵ تموز ۱۸۷۸ لایار

باب عالی ۱ ایلول ۳۳۴

روما سفیر کیری

محمد نابی

سفرای عثمانیه دن

روم بك اوغلی فخرالدین

Çeviriler:

19. YÜZYILDA HİRİSTİYAN-MÜSLÜMAN EŞİTLİĞİNE KARŞI TÜRKLERİN TUTUMLARI*

Yazan : RODERIC H. DAVISON

Çeviren : DURDU MEHMET BURAK**

Her modern toplum meydana geldiği çeşitli gruplar arasındaki eşitsizliklerden dolayı ortaya çıkan problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Özellikle 18. yüzyılda Amerika'da "her insanın eşit yaratıldığı"nın ilân edilmesinden ve Fransa'da İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin hazırlanmasından beri, bu böyle olmuştur. Eşitsizliği yaratan farklılıklar çeşitlidir-(ekonomik, sosyal, ırksal, dilsel (linguistic), dinsel ve siyasal sebepler). Bu sebepler iç içe geçmiştir. Yakındoğu'da son zamanlara kadar, gruplar arasındaki başlıca ayrımlar (sınırlar) ve bu yüzden homojen topluma başlıca engeller din kaynaklı olmuştur. Bugün Yakındoğu toplumunda sosyal ve ekonomik eşitsizlikler/farklar, modern teknoloji ve malî durum satın almak ve harcamak için daha geniş imkânlar sundukça artsa da, milliyetçi görüş dinî görüşün önüne geçse de, hâlâ genellikle dinin, ayıran bir hat görevini gördüğü ve kişinin inancının onun ayırt edici vasfı olduğu doğrudur.

19. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda, kişinin dini onun etiketiydi. Hem kendi görüşüne göre, hem de komşularının ve yöneticilerin gözünde bu böyleydi. O, Müslüman, Rum Ortodoks, Gregoryen Ermeni, Yahudi, Katolik veya Protestan'dı. Bu, Türk veya Arap, Rum veya Bulgar olmasından önce gelirdi. Ayrıca, kendini bir Osmanlı vatandaşı hissetmeden önce de dinî kimliğiyle varolduğunu hissedirdi. Bu "Milletleri" resmî olarak tanıyan Osmanlı Devleti (millet = dinî cemaatler) dinî ayrımları korudu ve hatta vurguladı. İmparatorluğun kendisi Müslümanlar tarafından yönetilmekteydi. Hukuku dinî İslâm hukukuna dayanıyordu. Fakat imparatorluk içerisinde, çeşitli Hıristiyan cemaatlar ve Yahudi cemaati kısmî özerkliğe sahipti. Böylece, "milleti" yöneten dinî hiyerarşi, cemaatinin yalnızca dinî, eğitimsel ve hayırla ilgili işlerine nezaret etmiyor, ayrıca evlenme, boşanma, miras gibi kişisel statüyle ilgili konuları denetliyordu ve vergileri topluyordu. Bir

* Makalenin orijinal adı: "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century" American Historical Review 59:4 (July 1954), pp. 844-864.

** Kırıkkale Üniversitesi.

Hristiyan'la Müslüman'ın aynı devlette aynı yönetim altında yanyana yaşadığı bu mozaik yapıda farklı hukuk sistemleri ve farklı devlet yönetimi vardı. Bu yapıda dört yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu iyi yönetildi. Yakınoğu'da Batı'da da önceleri olduğu gibi kanunlar ülkeye değıl, şahsa aitti.

Ancak, Hristiyan milletlerin yarı özerkliği imparatorluğun tebaası arasında tam eşitlik demek değildir. Müslüman milleti baskındı/hâkimdi. Bu, Hristiyanların Müslümanlar tarafından sistematik olarak eziyet görmelerine ve Osmanlı Devleti tarafından baskı altına alınmalarına yol açmadı. Aslında imparatorluğun ehliyetsiz veya yolsuz ve gaddar hükümeti genellikle Müslüman Türkleri ve Arapları Hristiyanlardan daha çok ezdi. Paşa ve çiftçilerden vergi alan kişiler ve benzerleri, Müslümanlardan zorla para topladılar. Sertliklerini ve metotlarını kurbanlarının dinine göre değıştirmediler. Bütün bunlara rağmen, Hristiyanların hem Müslüman halk ve hem devlet tarafından ikinci sınıf vatandaş olarak aşağı görüldükleri tartışmasız bir gerçektir. Çeşitli şekillerde eşit olmayan muameleden zarar gördüler. Giyimleri farklıydı. Eğer bir Hristiyan veya Yahudi fes giyerse, püskülünün gizlemeyeceğı bir şekilde fesin üzerine siyah bir kurdele dikmek zorundaydı. Bazen eşit olmayan muamele sadece dinî sebeplerden dolayıydı. Örneğın Bâb-ı Âli, Hristiyan mezheplerinden birine kiliselerin onarılması için izin vermediğı zamanlarda olduğu gibi. Dinî eşitsizliğin bir yönü, somut bir olay olarak nadiren ortaya çıksa da, özellikle üzücüydü. Hristiyanların Müslümanlığa kolaylıkla geçebildiğı gibi, Müslümanlar Hristiyanlığa geçemezlerdi. Çünkü, İslâm hukuku dinden dönmeyi/din değıştirmeyi ölümle cezalandırıyordu. Ayrıca, Hristiyanlar kamu hayatında birtakım engellerden zarar görüyorlardı. Örneğın, en yüksek idarî görevlere atanmaları engelleniyordu; silâhlı kuvvetlerde görev yapamıyorlardı, fakat bir muafiyet vergisi ödemek zorundaydılar; Hristiyanların şahitliği Müslüman hukukuna göre kurulan mahkemede geçersiz sayılıyordu. Ne kavram olarak ne de uygulamada, 19. yüzyıldan önce yurttaşların eşit hakları ve ödevleri Osmanlı İmparatorluğu'nda yoktu¹.

¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda Hristiyanların statüsü ile ilgili yeterince çalışma yoktur. Geniş kaynaklar bulunmaktadır, bunların çoğı yalnızca özel bir bölge veya dönemle ilgilidir ve çoğunun farklı bakış açıları vardır. 19. yüzyılın ortalarıyla ilgili en iyi kaynaklar arasında, Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey*, (London, 1856), Lady Easthope tarafından tercüme edilmiştir., II; ve *Accounts and Papers*, 1861, LXVII, "Hristiyanların durumlarıyla ilgili raporlar" (İmparatorluğun farklı bölgelerindeki İngiliz konsoloslarının ifadelerinin bir toplamı).

1800'den sonra, Osmanlı Devleti'nin dikkati zoraki çeşitli bakımlardan eşitlik sorununa doğru yöneldi. İlk önce, imparatorluktaki Hıristiyan gruplar batılı özgürlük ve milliyetçilik fikirlerini benimsedikleri ve eğitim ile okuryazarlık bu gruplar arasında arttığı için daha sık ve daha yüksek sesle eşitsizlikten şikâyetçi oldular. İkincisi, büyük güçler arasında geleneksel olarak Yakındoğu'da Hıristiyanların hâmisî olarak hareket eden, hümanist ve güç politikası yaklaşımlarıyla Bâb-ı Âli'nin kulağına bu şikâyetlerin hacmini daha yüksek sesle aksettiren ve değişiklik için baskı yapan hazır gönüllü devletler buldular. Üçüncüsü, imparatorluğun topraklarının bütünlüğünün bozulması ve iç çöküşü denetlemekle ilgilenen Osmanlı devlet adamları, bir reorganizasyon ve başlangıç evresinde olan batılılaşma programına giriştiler. Bu program, kaçınılmaz olarak, batılı devletin siyasî yapısının öğelerini benimseme ve uyarılama eğiliminde oldukları için, aynı eşitlik problemiyle karşı karşıya kaldılar. Hıristiyanların, Müslümanların ve Yahudilerin eşitliği sorunu hiçbir şekilde bu devlet adamları tarafından karşı karşıya kalınan başlıca sorun değildi. Fakat, Osmanlı reformunun ve batılılaşmanın daha büyük problemleriyle uğraşılacak pek çok evre boyunca, eşitsizlik problemi de büyüdü. İslah edilmiş eğitim sisteminin yerleşmesi için Hıristiyanlar okullarda öğrenci olarak eşit imkânlarla sahip olmalı mıydılar? Yenilenmiş orduda görev almalarına izin verilmeli miydi? Bürokrasi geliştiği için en yüksek idarî görevlere kabul edilmeli miydiler? Planlanan kanun değişiklikleri ve tasarıları Hıristiyanlarla Müslümanlara eşit uygulanmalı mıydı? Ve eğer herhangi bir biçimde temsili hükümet kurulursa, ister vilâyet bazında olsun diğer anayasal monarşi şeklinde olsun, Hıristiyanlar temsil edilmeli miydiler ve nasıl temsil edilmeliydiler?

Bu yüzden, 19. yüzyılda Osmanlı tarihinde gerçekleşen en önemli şey, eşitlik doktrininin resmî politika olmasıydı. Kendine özgü yollarla reforma doğru bazı önemli adımlar atan Sultan II. Mahmut (1808-1839) sık sık açıkladığı görüşüne göre tüm tebaasının hangi inançtan olursa olsun, eşit olduğunu açıkça belirtti². Fakat, 1839-1876 döneminde Osmanlıların reform ve batılılaşma çabalarıyla yeni bir çağ açıldı. Hıristiyan ve Müslümanların eşitliği doktrini en vakur biçimde ilân edildi ve Osmanlıların yeniden canlanması sorunu da önemli bir rol oynadı³.

² Bakınız Harold Temperley'deki uygun derlemelere, *England and the Near East: The Crime* (London, 1936), sahife. 40-41.

³ Eşitlik doktrini elbette ki Musevîleri de içeriyordu. Fakat, Hıristiyanlar imparatorlukta çok daha fazlaydılar ve en çok problemlere sebep oldular. Yaklaşık 35,000,000'luk bir imparatorlukta 14,000,000 gayrimüslimler arasında, Hıristiyanlar ezici çoğunluğu oluşturuyordu. Muhtemelen 150,000 Musevî vardı. 19. yüzyıl için tüm bu rakamlar tam doğru olmayan yaklaşık

I

İmparatorluğun reform fermanı, Gülhane Hatt-ı Şerifi, 3 Kasım 1839'da yeni bir dönem açtı⁴. Diplomatların ve Osmanlı ileri gelenlerinin önünde halka ilân edilmesinden sonra, fermana genç sultan Abdülmecid ve üst düzey devlet görevlileri tarafından uyulacağına dair, Peygamber Muhammed'in hırkasının muhafaza edildiği odada söz verildi. Hatt-ı Şerif'in çoğunda Müslüman etkisi vardı. "Ku'ran-ı Kerim'in hükümleri" ne uyulmadığı için imparatorluk çöküş sürecine girdi. Sonraki safhada Müslüman gelenekle gelişmenin uzlaştırılmasına girişildi. Yeni kurumların İslâm hukukuna aykırı olmayacağına, fakat onun gereklerine uyarlanacağına söz verildi. Yaşam, onur ve mülk emniyeti garanti edildi. Vergi toplama ve askere alma usullerinde de reform yapıldı. Fakat, Hatt-ı Şerif ne Müslümanlara mesajları, ne "yaşam, özgürlük ve mülkiyet" güvencesi vaatleri, ne de bazı olumsuzlukların düzeltilmesi vaatleri dolayısıyla dikkati çekiyordu. Bütün bunlar önemli olmasına rağmen, hattun en yeni yönü resmî olarak eşitliğin ilân edilmesiyle ortaya çıktı. Abdülmecid fermanında "bu imparatorluğun verdiği tavizler tüm tebaamıza eşit olarak dağıtılmıştır hangi dinden, hangi mezhepten olursa olsun" diye açıklamıştı.

Yeni devlet politikası 1856'da daha geniş bir Hatt-ı Hümayun'la doğrulandı. Bu Hatt, tüm inanç sahiplerinin eğitim fırsatı, devlet görevlerine atanma, adaletin uygulanması, vergilendirme askerlik görevi gibi konularda eşit muameleye tabi tutulacaklarını vaat ediyordu⁵. Eşitsizlik karşıtı ilginç bir cümle de şöyle diyordu: "Dini, dili, ırkı dolayısıyla imparatorluğumun her-

değerlerdir. (Ubicini, I, 18-26). Ubicini'nin tahminleri muhtemelen düşüktür ve daha yaygın olarak doğru kabul edilmiştir. Pratik nedenlerle, tartışmayı Hristiyanların statüsüyle sınırlayacağım.

⁴ Batılı yazarlar genellikle 1839 fermanına Hatt-ı Şerif olarak atıf yapmaktadırlar. Bu, Bâb-ı Âli tarafından yabancı diplomatlara dağıtılan resmî Fransızca tercümesinde geçen isimdir. Fransızca kopyasıyla birlikte Türkçe kopyasını (Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 48). Türk tarihçiler genellikle *Hatt-ı Hümayun* ya da *Gülhane Fermanı* veya *Tanzimat Fermanı* demektedirler. Ferman hüküm ya da emir demektir. Burada, karışıklığı önlemek ve 1856 Hatt-ı Hümayun'dan rahatlıkla ayırdetmek için (bak. not 5) alışagelmış batı terminolojisini kullanmaya devam edeceğim. Aynı şekilde, Türkçe isimlerin ilk ortaya çıktığı yerde, parantez içinde modern Türkçe yazılışlarıyla birlikte batılı dillerde yazılışı ve-rilecektir. Hatt-ı Şerif'in resmî Fransızca metni pek çok yerde mevcuttur, örneğin Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat Présent de l'Empire Ottoman* (Paris, 1876), sayfa 231-34.

⁵ Batılılar genellikle bu fermana Hatt-ı Hümayun demektedirler. Fakat, Türkler *Islahat Fermanı* derler. Not 4'deki açıklamaya bakınız. En yararlı metin, hem Türkçe hem Fransızca olan Thomas X. Bianchi, Khathy Humaïoun... (Paris, 1856)'dır.

hangi bir sınıftan tebaasının, diğer bir sınıfa göre aşağı görülmesine yol açacak her ayırım ve isimlendirme yasaklanmıştır.” İster devlet görevlisi olsun, ister başka bir birey olsun, “herhangi bir incitici veya aşağılayıcı bir terim” kullanan herkese karşı kanunî işlem uygulanacaktı. Eşitlik adına isim (ünvan) kullanmak bile yasaklanmıştı.

Sık aralıklarla konu, ufak farklılıklarla tekrar belirtildi. Bir sonraki sultan, Abdülaziz 1868’de tüm inanç sahiplerini “aynı vatanın çocukları” olarak anan bir konuşmayla Şûray-ı Devlet’i açtı⁶. Halefi, V. Murat, ilk hatunda bu düşünceleri tekrar etti⁷. Bu eğilim, Aralık 1876’da Osmanlı ilk yazılı Anayasasının resmen ilânıyla doruk noktasına ulaştı. Monarşiye sınırlar getirdi ve imparatorluğun tüm tebaası “Hangi dinden ve hangi inançtan olursa olsun, Osmanlı” sayılacaktı. Ayrıca, Anayasa “Dinine göre ayırım olmaksızın... kanun önünde tüm Osmanlıların eşit” olduğunu ilân etti⁸.

1839’dan 1876’ya pek çok çaba-kimi yiğitçe, kimi yüreksizce, kimi yalnızca gösteriş için, kimi kendiliğinden, kimi diplomatik baskı altında gerçekleştirilmişti-Osmanlı Devleti tarafından eşitlik vaatlerini gerçekleştirmek için gösterildi. 1844’de sultan, İslâm’dan dönme için ölüm cezası uygulamamaya girişti. Bazı Hıristiyanlar her vilayette kurulmuş olan yerel danışma meclislerine atandılar, bazıları daha sonra seçildiler. 1856’da Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’ye de seçildiler veya atandılar. Hıristiyanlar ve Müslümanlar 1867’de yeni kurulan Galatasaray Lisesi’ne öğrenci olarak kabul edildiler. Bu ve pek çok diğer önlem imparatorlukta gayrimüslimlerin statüsünü yükseltmek için alındı, fakat ilerleme yavaş ve parça parçaydı. Gerçek eşitlik hiç sağlanmadı.

Zamanın pek çok Avrupalı yazarı ve pek çok batılı tarihçisi iki yoldan biriyle Tanzimat dönemiyle ve bu dönem boyunca sürüp giden eşitlik sorunuyla ilgilendiler. Kimi buna dışardan Doğu sorunu evresi olarak bakular. Bu esnada kendi milletlerinin çıkarlarının hizmetinde olan Avrupalı diplomatlar, sürekli olarak Osmanlı Devleti’ni reform ve eşitlikle ilgili vaatlerini yerine getirmeye ve bunları Fransız, İngiliz ve Rus usulüne göre yapmaya zorladı. “Hasta adamı” tekrar sağlığına kavuşturma çabaları boşuna olduğu için, diğerleri bu süreci esas olarak imparatorluğun uzun süreli bir iç çöküş

⁶ Metin için bk. Ignaz von Testa, *Recueil des traités de la Porte ottomane ...* (Paris, 1864-1911), VII, 521-23.

⁷ Metin için bk. *Das Staatsarchiv*, XXX (1877), no. 572.

⁸ Makaleler 8 ve 17. Metin için bk. *Das Staatsarchiv*, XXXI (1877), no. 5948.

evresi olarak görmektedirler. Her iki durumda da, çoğu yazar Türklerin herhangi bir önemli değişikliğin gerçekleştirilmesi için yeteneksiz ve isteksiz olduğunu ileri sürdüler. Vaade karşılık başarıyı ölçerek genellikle Osmanlı devlet adamlarının ya yaptıklarına inanmadıklarını açıkça ifade ettiler ya da yapacaklarını vaat ettikleri şeyleri gerçekleştiremedikleri sonucuna vardılar. Bol bol kısmî başarılar, başarısızlıklar ve Osmanlı reform girişimlerinde ihmal örnekleriyle birlikte bu tür bakış açıları genellikle vaatlerin, özellikle eşitlik vaadinin geniş ölçüde iki yüzlülük olduğu yargısına varılmasına yol açtı. Batı'nın gözünü boyamak, imparatorluk tebaasının hayrına dış müdahalenin engellenmesi ve gözlemcilerden ezilen Hristiyanlar üzerinde baskıcı/zalim Türk idaresinin devam ettiğinin gizlenmesi olarak algılanmıştır⁹.

Tanzimat döneminin dikkatli bir şekilde yeniden değerlendirilmesi, bu görüşlerin Osmanlı devlet adamlarının amaçlarının, gerçekte elde edilen sonuçların, ilerlemeye ve eşitliğe karşı korkunç engellerin yeterince anlaşılmasına dayandığını ortaya çıkaracaktır. Türk veya batılı tarihçiler tarafından yapılandırılan daha derin bir araştırmaya ve Tanzimat döneminin analizine ihtiyaç vardır¹⁰. Dikkate değer konular arasında reformun çeşitli evrelerinde Türklerin tutumları vardır. Türk devlet adamlarının ve halkın Müslüman-Hristiyan eşitliğine karşı tutumunun araştırılması, hangi değişikliklerin o görüş ortamında kabul edilip edilmediğini, resmî eşitlik programının neden yalnızca kısmî olarak gerçekleştirildiğini açıklamaya yardım edecektir. Elbette ki, tam bir açıklama reform konusunun tüm yönlerini içerecektir. Ayrıca, Osmanlıların Avrupa uygarlığının gerisinde kalmasının derecesi ve niteliğinin, Osmanlı reformuna büyük güç-diplomasinin getirdiği engellerin ve milliyetçiliğin önem kazandığı bir çağda çok uluslu imparatorlukların durumunun yeniden gözden geçirilmesini de içermektedir. Fakat, bu dönemde en önemli güçler arasında Türklerin tutumu vardı. Üç önemli soruya cevap olarak bazı yararlı işaretler verilebilir: Gerçekte bu eşitlik vaatlerine karşı

⁹ Pek çok örnek verilebilir. Edward A. Freeman, *The Ottoman Power in Europe* (Londra, 1877) çok güzel bir örnektir. 300 sayfalık gerçek bir Türk karşıtı tiraddedir. Reform vaatleriyle ilgili olarak, özellikle sayfa 189,197, 225'e bakınız.

¹⁰ Henüz Tanzimat döneminin bilimsel bir tarihçesi yoktur. Burada reformlarla ilgili en iyi eser ve dönemin ilk yarısıyla ilgili en iyi bilgi veren eser Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat ...* (Paris, 1882-84), iki cilt ve Georg Rosen, *Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis ... 1856* (Leipzig, 1866-67), iki cilt'dir. Pek çok Türk bilim adamı dönemin özellikleri üzerinde çalışmıştır, fakat hiçbirisi henüz geniş ölçekli kronolojik bir tarihçe yazmamıştır. En önemli tek cilt, 1,000 sayfalık otuz Türk bilim adamları tarafından yazılmış bir eserdir. *Tanzimat, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, (İstanbul, 1940). II. cilt hiç çıkmamıştır.

önde gelen Osmanlı devlet adamlarının tutumları neydi? Bir yüzyıl önce Hıristiyanlara karşı Türklerin temel tutumlarını hangi gelenekler ve hangi deneyimler şekillendirdi? Hıristiyanların Müslümanlara eşitliği ilân edildiğinde Türkler arasında hangi tutumlar geçerliydi?

II

Dört Osmanlı devlet adamı bu dönemde reform tedbirlerinin çoğunu başlattı ve uyguladı-bunlar Reşit, Âli, Fuat ve Mithat'dı¹¹. Her biri en az iki kere sadrazamdı. Her biri erişkin yaşamlarının çoğunda üst düzey devlet görevlerinde bulundular. Bireyler olarak tamamen farklıydılar ve genellikle güç bakımından rakiptiler. Fakat, bağnazlık ve fanatiklik bakımından benzerdiler¹². Her biri batılı siyasi fikirler, uygulamalar ve Avrupa hayatı ile kültürünün bazı evreleri ile oldukça âşinaydılar. Ancak, Âli diğerlerinden yaşam tarzına ve konuşmasına göre, daha az "Avrupalı'ydı". Dördünün her biri hantal imparatorluğun yönetimi ile mücadeleleri sırasında, imparatorluğu güçlendirmek için bir miktar baulılaştırmanın gerekli olduğuna inanmaya başladılar. Ayrıca, bu reform sürecinin imparatorluktaki tüm tebaanın inançlarına bakılmaksızın eşit muamele görmelerinin gerektiği konusunda hem fıkirdiler. Eşitlik hedefinin ne kadar hızlı ve hangi önlemlerle gerçekleştirilebileceği konusunda farklı düşünüyorlardı. Genellikle olaylar tarafından harekete geçirilmeyi bekliyorlardı. Tanzimat devlet adamları arasında en enerjik fakat en az yetenekli olan Mithat, deneyiminden dolayı ihtiyatı ve haklı şüpheleri bir kenara atıyordu ve genel önyargılara karşı durma eğilimindeydi.

Batılı eleştirilenlerin ortaya attığı gibi, Tanzimat devlet adamlarının eşitlik prensibini içeren bazı büyük beyanatları yalnızca ülkede reform programı olarak değil, uluslararası bunalım zamanlarında diploması silahları olarak kullandıkları oldukça doğrudur. 1839 Hatt-ı Şerif'i Mısırlı Muhammet Ali'nin imparatorluğun bütünlüğünü tehdit ettiği ve Osmanlı Devleti'nin böyle bir reform vaaadinin sağlayacağı Avrupa desteğine şiddetle ihtiyaç duyduğu bir zamanda ilân edildi. 1856 Hatt-ı Hümayun'u diplomatik baskı altında Kırım Savaşı'ndan sonra yabancı devletlerin Osmanlı reformunu de-

¹¹ Mustafa Reşit Paşa (1800-58); Mehmet Emin Âli Paşa (1815-71); Keçecizade Mehmet Fuat Paşa (1815-69); Ahmet Şefik Mithat Paşa (1822-84).

¹² Reşid'in, Âli'nin, Fuat'ın hepsinin farmason olduğunu belirtmek ilginçtir. Ebüzziya Tevfik, *Mecmu'a-i Ebüzziya* (Haziran, 1911); Mustafa Nihat, *Meinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul, 1934). Mithat'ın Farmason olup olmadığından emin değilim. Ancak, Bektaşî ve geleneksel görüşlere bağlı olmayan bir aileden gelmektedir.

netlenmesini engellemek için bir araç olarak yayınlandı. Yine 1876 Anayasası tam Avrupalı diplomatlarının yaptığı bir konferansta İstanbul'da imparatorluğun ülkelerinde bir reform programı tasarlanması kararı alındığında hızla ilân edildi. Hem Anayasa'nın başlıca yazarı, hem de o sırada sadrazam olan Mithat Anayasa'yı imparatorluğun zaten temelden kendini yenilediğini ilân ederek dış müdahaleleri engellemek için kullandı. Fakat, belirli bunalımlar tek başına reform vaatlerinin içeriğini veya Osmanlı devlet adamlarının görüşlerini etkilemedi. Ancak sık sık ilânın zamanını ve tarzını etkiledi. Bazen, 1876'da olduğu gibi, bunalım reformu kolaylaştırdı. Çünkü, diğer az bunalımlı dönemlerde sultandan, diğer bakanlardan veya halktan böyle radikal tedbirler alınmamasına dair istekler geldi. Bu yüzden bunalımlar, sorumlu vezirler tarafından önceden plânlanan reform projelerinin açıklığa kavuşmasına ve hazırlanmasına, ayrıca daha rahatlıkla kabul edilmesine yardımcı oldu. Bunalımın Tanzimat devlet adamları üzerindeki etkisi de doğal olarak eşitliğe karşı tutumlarında önemli değişmeydi, fakat tutumları o zaman sürekli olarak değişim göstermedi.

Âli dördünün arasında en muhafazakâr Müslüman'dı. Reform tedbirlerinin ilerlemesi konusunda ihtiyatlıydı. Bu yüzden görüşleri Müslüman-Hristiyan eşitliği konusunda önde gelen devlet adamları arasında tutumlarda değişimin muhtemelen en önemli ölçüsüydü. Âli kesin olarak Osmanlı Türklerinin imparatorluktaki halk kitlelerini yönetmeye en uygun olduklarına inanıyordu¹³. Ayrıca, Hristiyanların inanç ve ibadet özgürlüğünden, yararlanması için çok istekli olmasına rağmen, bu devletin prestijinin, ona karşı propagandaya hiç izin vermeyeceği İslâm'ın prestijine dayandığına inanıyordu¹⁴. Fakat, olayların baskısı altında, hem imparatorluktaki Hristiyanların ayaklanması, hem de büyük güçlerin müdahalesi dahil olmak üzere, Âli'nin Hristiyanların statüsü hakkındaki görüşleri yavaş yavaş değişti. 1867'de Girit'deki ayaklanmayla uğraşıyorken, Âli Bâb-ı Ali'ye eşitlik politikasının daha hızlı uygulanmasını öneren dikkate değer bir memorandum yazdı. Âli'nin beklentileri karşılandıkça, Hristiyanlar devrimci olmaktan vazgeçebilirlerdi. Bu yüzden eğitim için ve en uygun oldukları devlet görevi için her imkân verilmeliydi. Buna genellikle o sırada Müslümanlardan daha iyi hazır-

¹³ Bk. Ali to Thouvenel, Nov. 28, 1858, in L. Thouvenel, *Trois années de la question d'Orient* (Paris, 1897), p. 316.

¹⁴ Ali to Musurus, Nov. 30, 1864, enclosed in Morris to Seward, no. 108, Mar. 29, 1865, Turkey no. 18, State, U. S. Archives.

lanmışlardı. Hristiyanlar artık kendilerini Müslüman bir devlete boyun eğmiş olarak değil, fakat herkesi eşit olarak himaye eden bir hükümdarın tebaası olarak görecektlerdi. Âli “kısaca dinî özellikleri dolayısıyla hariç...tüm tebaanın kaynaşması...tek çaredir” diye sonuca varmıştı¹⁵. Bu sonuçlara olayların akışı ve eşitliğin olumlu yönlerini düşünerek vardığı belli olsa da Âli’nin burada samimiyetini sorgulamaya bir neden yoktur.

Diğer üç devlet adamı bu görüşlere daha kolaylıkla vardılar. Reşit belli ki Avrupa çevrelerinde liberal görüşlerinin övülme arzusundan etkilenmişti. Fakat açtı ki; imparatorluğun halklarının eşitliğini garanti etmesi gereken reformların, bu halkların Osmanlı Devleti’ne bağlanmalarını sağlayacağına inanmıştı¹⁶. Fuat özel bir memorandumda imparatorluğun gayrimüslim halklarına özgürlüklerin verilmesinin milliyetçi ve ayrılıkçı heveslerini körleteceğine inandığını ifade etmişti¹⁷. Mithat Bulgaristan’da bir vilayetin valisi olarak (Tuna vilâyeti) Müslümanlarla Hristiyanlara eşit düzeyde davranılması gerektiğine inandığını belirtti. Bu arada aynı zamanda Bulgarlar arasında herhangi bir ayrılıkçı ya da devrimci hareketi insafsızca bastırdı. II. Abdülhamit’in döneminde siyasette yıldızı söndükten sonra bile imparatorluğun karışık durumunun yalnızca Hristiyanların Müslümanlarla tamamen eşit olduğu bir yönetimde çözülebileceğini öne sürmeye devam etti¹⁸.

Dört Tanzimat devlet adamının inandıkları özet olarak şu anlama geliyordu: İmparatorluğu kurtarmak için yeni bir eşitlikçi vatandaşlık ve yurtseverlik kavramı, yani Osmanlılık ortaya koyulmalıydı. Bazen bunu tüm Osmanlı tebaasının “kaynaşması”, bazen “kardeşlik” olarak ifade ettiler. Resmî belgeler daha çok “imparatorluğun tebaası” “Sultanlığın tebaası” ve “yüce (Osmanlı) Devletin tebaasından” söz etmeye başladı. Sanki bu, “millet” sınırlarının bozulmadığı Osmanlı vatandaşlığı kavramını iletmek

¹⁵ Metin için bk. Andreas D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkenthum* (Leipzig, 1877-78), I, 75-90. Âli ayrıca eğitimle ilgili yeni tedbirler önerdi, ıslah edilmiş medenî kanun yasaları vb.

¹⁶ Örnek olarak bk. 12 Ağustos 1839 tarihli memorandumuna in Frank E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement ... 1826-1853* (Cambridge, Mass., 1942), sahife 271-76.

¹⁷ Salih Keçeci’nin özel koleksiyonunda, devletin reformlarıyla ilgili memorandum el yazısı taslağı, “Fuat Paşa”, *İslâm Ansiklopedisi*, IV. 679.

¹⁸ Yıldız sarayı Arşivleri, Mithat’ın 8 Mayıs 1297 (1880) sorgulamasına cevabı, kısmen yeniden basıldı. Bak., İbnülemin Mahmut Kemâl İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul, 1940-50), III, 339.

içindi¹⁹. Yurtseverlik veya "yurttaşlık" fikri 1856 Hatt-ı Hümayunu'nda da ifade edildi²⁰. Devlet adamları "Osmanlılık" kavramının geçmişten bir kopuş olduğunu bilmelerine rağmen, geleneksel görüşlerde olağanüstü bir devrimin neyi içerdiğinin ve mantıklı sonucun ne olacağının tamamen farkına varıp varmadıklarını söylemek zordur. Bilinçli olarak Müslüman Türk'ün baskın durumunu çökertmeye uğraşmıyorlardı. Ancak, eşitlikçi bir vatandaşlığı teşvik ederek, "milletler" arasındaki sınırları kaldırmaya girişerek, tamamen laik devlet ve yurttaşlık kavramı yolunda önemli bir adım atıyorlardı. 1869'da bir milliyetçi kanun Osmanlı tebaasının dış ülkeler tarafından himaye edilmesinin olumsuz yönleriyle mücadele etmeyi tasarlıyordu. Ayrıca, yurttaşlığı toprak esasına bağlamayı ve dinle ilgisini koparmayı sağlamıştı²¹. 1876 Anayasası imparatorluğun tüm halkının Osmanlı olarak adlandırılacağını belirttiği zaman, yazılı olmayan görüş bundan sonra tebaanın ilk bağlı olduğu yerin devlet olduğu, Müslüman, Yahudi veya Rum olmanın ikinci derecede önemli olduğu oldu.

Daha dar Hristiyanların Müslümanlarla eşitliği kavramını yutan bu Osmanlı programıyla, Tanzimat devlet adamları reformu ilerletmeyi, güçlere karşı koymayı ve ayaklanmaları engellemeyi plânladılar. Reform tedbirlerini kabul ettirmenin zor olduğunu biliyorlardı. "*L'on ne saurait improviser la réforme des mœurs*," Fuat 1867'de demişti. 1856 Hatt-ı Hümayunu'ndan beri reform yolunda neden daha çok başarı sağlanamadığını Avrupa güçlerine bu sözlerle açıklamıştı²². Fakat, devlet adamlarının görüşüne göre Osmanlılık imparatorluğun kuruluşu için gerekliydi. Gittikçe artan ölçüde Avrupa gücü ve uygarlığı tarafından düzene sokulan bir dünyada yaşayabilir ve rekabet edebilir bir statüyü yeniden kazanmak ve Balkan vilayetlerinin ve Mısır'ın özellikle dağılmasını engellemek istiyorlardı. Winston Churchill gibi, hiçbiri

¹⁹ 1856 Hatt-ı Hümayunu şu ifadelerin hepsini kullandı: Tebaai şahane, tebaai saltanatı, tebaai Devlet-i Aliyye, bak., Reuben Levy, *Introduction to the Sociology of Islam* (London, c. 1930-33), II, 259.

²⁰ Kullanılan terim "vatandaş" Bianchi (*Khathiy Humanion* sayfa 4 ve no.1) bunun yeni form olduğunu söyler. "Vatan" kelimesi "doğulan yer" veya "vatan" demektir. Fakat patrie (anavatan) kelimesiyle de eş anlamlıydı. Bu anlama, 1789'dan sonra Fransız fikirlerinin girmesinden beri gelmeye başladı.Bkz., Bernard Lewis, "The Impact of the French Revolution on Turkey," *Journal of World History*, I, (July, 1953), 107-108.

²¹ Kanunun hedeflediği kapitülasyonların kötüye kullanılmasıyla ilgili olarak, bkz., George Young, *Corps de droit ottoman* (Oxford, 1905-1906), II, 226-29, ayrıca 122. sayfeye bakınız.

²² "Considérations sur l'exécution du Firman Impérial du 18 février 1856," in Grégoire Aristarchi Bey, *Législation ottomane* (Constantinople, 1873-88), II, 26.

imparatorluğun ortadan kaldırılmasına öncülük etmek için görev almıyorlardı. Çünkü, savunucuları tarafından eşitlik gerçekten isteniyordu. İkiyüzlülük sebebiyle değil, tam bu dönemde Rumlar, Sırlar ve Romenler arasında daha çok büyüyen ve Bulgarlarla Ermenilere de bulaşan milliyetçi ruhun itici gücünü anlayamadıkları için eleştirilebilirler. Modern milliyetçiliğin sert şeklini tamamiyla anlayamadıkları için, Tanzimat devlet adamları bu hareketleri yerel şartlardan memnun olmamak veya dış tahriklerin ürünü ya da basit ve küstah ayaklanmalar olarak algılama eğilimindeydiler.

Bu noktadan hareket edilerek, imparatorluktaki Hristiyanlarla Müslümanlar arasında eşitlik programının önde gelen Osmanlı devlet adamlarının kötü kaderinden dolayı değil, Hristiyanların çoğu başarısızlığa uğramasını istediği için büyük ölçüde gerçekleştirilemediği iddia edilebilir. Girit'in talebi temelde eşitlik değil özerklik ya da Yunanistan'la birleşmekti. İmparatorluktaki diğer Rumlar aynı şeyi istiyorlardı. Örneğin, 1862'de, 5,000 kişi Boğaziçi'nde bir şölen düzenlediler ve Yunanistan'ın Makedonya ile Tesalya'yı da yönetmesi için kamuoyunu kışkırttılar²³. Sırlar eşitlik değil, özerk Sırp prensliğiyle birleşmek istediler. Hâlâ imparatorluk içinde olan Sırbistan ve Romanya hiçbir şekilde eşitlik değil, ulusal bağımsızlık istediler. 1872'de Mithat Paşa Bismark'ın yeni Almanya'sı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nu federal bir devlete dönüştürme projesi üzerinde çalışmaya başladığında ki, Romanya ve Sırbistan Bavarya, Prusya ise Württemberg'in rolünü oynayacaktı onlardan sert bir karşılık aldı²⁴. İmparatorlukta bir çeşit yekvücut bir eşitlikle bile ilgilenmediler.

Hristiyan milletini yöneten dinî hiyerarşiler de eşitliğe karşı çıktı. Osmanlılık hem otoritelerini azaltırdı, hem de cüzdanlarını hafifletirdi. Bu özellikle en geniş ayrıcalıklara sahip olan ve en geniş topluluk olan Rum Ortodokslar için geçerliydi. Hatt-ı Şerif 1839'da resmen okunduğunda ve kırmızı saten kesesine tekrar konulduğunda, ileri gelenler arasında bulunan Rum Ortodoks patriğinin "İnşallah bir daha bu torbadan çıkmaz"²⁵ dediği saptanmıştır. Kısacası, eşitlik doktrini kiliselerde ve milliyetçi hareketlerde

²³ Morris-Seward, no. 33, Nov. 6, 1862, Turkey no. 17, State, U. S. Archives.

²⁴ "Zapiski Grapha N. P. Ignatyeva (1864-1874)," *Izvestiia Ministerstvo Inostrannykh Dyel*, 1915, I, 170-172.

²⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri* (Ankara, 1947), sahife 191. 1856 Hatt-ı Hümayun'un ilânında İzmit başpiskoposunun benzer bir sözü vardır. Rum hiyerarşisinin kendi millet yapısının demokratikleştirmesine, böylece milletin yönetimine daha çok din adamı olmayan kişilerin katılımının artmasına karşı olduğu belirtilmelidir.

lider olan Hristiyanların olağanüstü muhalefetiyle karşı karşıya kalmıştır. Eğer Hristiyanlar bu yönde devam etseydi, Osmanlı kardeşliği yalnızca uzak bir ihtimal olacaktı.

Fakat eşitlik ve kardeşlik Hristiyanların temel Türk görüşüyle de uyuşmalıydı. Yalnızca Müslüman Türklerin eşitliğin ilân edilmesine karşı tepkileri değil, Hristiyanlara karşı temel tutumları da başlangıçtan beri Osmanlılığın yerleşmesinin zor olduğunu gösterdi.

III

Eğer Müslüman Türklerin, Hristiyanların kendilerine eşit olduğu bir Osmanlı kaynaşmasını kabul etmeleri için bir ihtimal varsa, o da dinî geleneklerinde ve gelişimlerinde iki güçlü akımın yeri olması dolayısıyla olabirdi. Müslüman olarak, Türkler Hristiyanlar ve Museviler gibi kutsal vahiyle gelen bir kitaba sahip olan ve Müslüman devlete haraç ödeyen “ehl-i kitaba” karşı hoşgörü besleme tutumunu miras almışlardı. Çeşitli zamanlarda Osmanlı Devleti gayrimüslimlere, özellikle 16. yüzyılda İspanya’dan sürülen Musevilere sığınma hakkı vermişti. Bir Türk bir Hristiyan’a muhtemelen “senin dinin sana, benim dinim bana” diyecekti.

Hoşgörülü tutum, Türklerin Anadolu’ya girdiği ilk yıllardan beri Anadolu’da ve de Balkanlarda dinî çeşitliliklerin derecesiyle güçlenmiş oldu. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ırkların karışmasına her tür dinin karışması eşlik etmiştir. Türkler arasındaki Halk-İslâm’ı birçok bakımdan geleneksel İslâm’dan farklıydı ve yalnızca Şii mistisizminin izlerini değil, çeşitli Hristiyan dinî hikâyelerindeki inançların, azizlerin ve tapınakların izlerini de taşıyordu. Yaklaşık 7 milyon taraftarı olduğu iddia edilen yaygın Bektaşî tarikatı özünde pek çok gelenek dışı görüşleri taşıyordu ve Hristiyanlığa ve Hristiyanlara sempatik gelebilecek bir ortam geliştirmeye yardım ediyordu. Tanzimat döneminde, Osmanlı İmparatorluğu’nda çalışan Amerikalı misyonerler, ilk başta evangelizmin gelişmesi için verimli bir yer olduğunu keşfettiklerinde heyecanlandılar. Burada Hristiyan kitabını okumuş ve imamları tarafından sözü edilen İsa’yı duymuş Müslümanlar vardı. Bunların bazıları Bektaşî’ydi. Bir keresinde özellikle Bektaşî olmayan böyle bir grubun 10,000 taraftarı ve bu sayının iki katı kadar da muhibbi olduğu açıklanmıştır²⁶.

²⁶ Misyoner raporlarıyla ilgili eserler (ABCFM), Armenian Mission, III, nos, 79,88,92,93, Mar. 11, Nov. 16, Dec. 12 ve 27, 1859. Bektaşî tarikatıyla ilgili bkz., John Kingsley Birge, *The*

Ancak, hoşgörüyü ve çeşitliliğe rağmen, Türkler arasında bazen açık fanatizm şeklinde patlayabilen güçlü bir Müslümanlık hissi kalmıştı. Bu patlamalar özellikle imparatorluktaki iç karışıklığın ve dış baskıların belirgin bir Müslüman tepkisine yol açtığı siyasî bunalım zamanlarında ortaya çıkmıştı. Bundan daha önemlisi Müslüman Türklerin doğuştan üstünlük duygusuydu. İslâm onlar için gerçek dindi. Hristiyanlık, Muhammed'in sonunda tamamen vahyettiği gerçeğin yalnızca bir kısmıydı. Bu yüzden Hristiyanlar gerçeğe sahip olma bakımından eşit değillerdi. İslâm yalnızca bir ibadet şekli değildi. Ayrıca bir yaşam tarzıydı. İnsanların birbiriyle ve Allah'la ilişkilerini düzenliyordu. Toplum, hukuk ve devlet için temeldi. Bu yüzden Hristiyanları kaçınılmaz olarak dinî vahyin ışığında ikinci sınıf vatandaşlar olarak görüyordu. Ayrıca, Osmanlılar tarafından fethedilmiş oldukları gerçeği de bunu gösteriyordu. Bu tamamen Müslüman bakış açısı, "inançsız" ya da "kafir" demek olan ve yaygın olarak kullanılan "gâvur" terimiyle özetlenebilir. Bu kelimenin duygusal ve hiç hoş olmayan çağrıştırdığı bir anlam vardır. Gâvurlarla yakınlık kurmak ve eşitliğe dayalı ilişki kurmak en azından hoş değildi. 19. yüzyıl başı tarihçilerinden Asım "Kâfirlerle ve inançsızlarla yakın ilişkilerde bulunmak, İslâm halkına yasaktır ve iki grup arasındaki dostça ve yakın ilişki karanlık ile aydınlığın yakınlığı gibidir ve uygun değildir"²⁷.

İslâm'ın yeniliğe (bid'at) karşı şiddetli bir önyargısı vardı. Bir eşitlik deklarasyonu yalnızca Müslüman din bilginleri arasında değil, geleneksel olarak yalnızca devlete değil, dine ve devlete hizmet eden imparatorluğun yöneticileri arasında da önyargıyla karşılanabilirdi. Ve halka göre ikinci sınıf vatandaşlarının eşit statüye yükseltilmeleri İslâm tarafından yasaklanan yenilik türü olarak değil, halkın tutucu geçmişine karşı olarak düşünülse de, şüphesiz bir yenilik olacaktı. Tanzimat döneminin tüm reform programı kaçınılmaz olarak bu iki içiçe geçmiş isteksizliğe ve İslâm'ın tutuculuğuna karşı mücadele etti. Yalnızca bu değil, Tanzimat'ın yeni kurumlara karşı eğilimi anlamı açısından büyük bir psikolojik şoka yol açtı. Taşıdığı mesaj, geleneksel Osmanlı hayat tarzının her bakımdan en iyi olmadığı ve Hristiyan Avrupa'da

Bektashi Order of Dervishes (London, 1937). Frederick W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans* (Oxford, 1929), 2 vols.

²⁷ Asım *Tarihi* (İstanbul, tsz.), I, 376, in Bernard Lewis, "The Impact of the French Revolution on Turkey," *Jour. World History*, I, 118, n. 35.

bazı şeylerin daha iyi gittiği idi. Bunun gibi düşünceler, Müslüman-Hristiyan eşitliği doktriniyle karşı karşıya kaldı.

Müslüman ve Osmanlı geçmişinden tutumlar, Hristiyanların Osmanlı hayatı ve olayları üzerindeki etkisine Türklerin tepkisiyle kuvvetlendi. Etki genellikle olumsuz görünmekteydi. İmparatorluğun Hristiyanları, bağnaz kavgalarıyla, kutsal yerlerde imtiyazlara sahip olup olmamaya ilgili tartışmalarla, Bulgarların Yunan dinî hiyerarşisi tarafından yönetilip yönetilmemesi sorunuyla, Katolik Ermeniler arasında papanın otoritesinin tartışılmasıyla, sürekli sıkıntı yarattılar. Bazı Hristiyanlar siyasî menfaat ve dış himaye arayışında bir millettten diğerine geçerek rahatsızlıklar verdiler. Hristiyanların mezhep kavgaları, Müslümanlar için yalnızca can sıkıcı olaylar değildi. Bâb-ı Âli için olumlu istismar vesileleriydi ve ayrıca büyük güçlerin müdahalesi için bahane yaratıyorlardı.

Müslüman Türklerin imparatorluktaki Hristiyanlarla ilgili diğer genel deneyimi ise, gittikçe daha çok Hristiyanların meşru otoriteye karşı ayaklanma eğiliminde olmalarıydı. Pek çok Türk ve Arap beyinin merkezî otoriteye karşı geldiği doğrudur. Fakat, mesele Müslümanların gözünde pek aynı değildir. Türk "derebeyleri" Bâb-ı Âli'nin iradelerini dikkate almadan çeşitli bölgeleri yönetiyorlardı. Fakat, çoğu tebaalarının saygı duyduğu için iyi yetli despotlardı ve II. Mahmut'un eline düşmeleri genellikle üzüntüyle karşılanıyordu. Mısırlı Muhammet Ali, bir âsiydi, fakat bir Müslüman'dı ve pek çok Türk onu 1839 reform fermanının dine aykırı fikirlerinden muhtemel kurtuluş yolu olarak görüyorlardı²⁸. Diğer taraftan Hristiyan ayaklanmaları Müslümanların onlara düşman olmasına sebep oluyordu ve sonunda bazı Türkler arasında Osmanlı ve yurtsever, daha sonra ise Türk ve milliyetçi tepkilere yol açtı. Örneğin 1867 olayları, Girit ayaklanmışken, son Türk garnizonu Belgrad'tan çekilmeye zorlanmışken, Türkleri çıldırma noktasına getirdi²⁹. Öfkeleri hem âsi Hristiyanlara karşı hem de ayaklanmalarla uğraşma konusunda Osmanlı Devleti'nin zayıflığı karşısında arttı. Bosna, Hersek ve Bulgaristan'daki ayaklanmaları sultana karşı iki tebaa devletin, Sırbistan'ın ve Karadağ'ın savaş açmasının izlemesiyle, benzer bir tepki kritik 1875-76 yıllarında doğal olarak meydana geldi.

²⁸ Edouard Driault, *L'Egypte et l'Europe, la crise de 1839-1841* (Kahire, 1930-), I, lettre 79, Sept. 20, 1839, II, lettre 7, Nov. 19, 1839. Bu Türkler Muhammed Ali'nin Mısır'da ne kadar islahatçı olduğunu bilmiyorlardı.

²⁹ Bunlar arasında Yeni Osmanlılar başta gelir; bunlar hakkında bk. s. 125-127.

Avrupa'daki büyük güçlerin Osmanlıların işlerine sürekli müdahale etmeleri de Türkleri kızdırdı. Tabii ki bu güçlerin hepsi, görünüşte değilse de gerçekte Hristiyan'dı. Uzun süreli düşman olan Rusya, kendi başına bir çeşitti. Fakat İngiltere'yle Fransa da, ordularıyla Kırım Savaşı'nda, diğer zamanlarda diplomatik baskıyla imparatorluğa yardım etmiş olmalarına rağmen, genellikle kendilerinden nefret ediliyordu. Çünkü, bu hizmetler Türklerin gözünde sık ve genellikle ilk elden müdahalelerle gölgelendi. Özellikle Müslüman-Hristiyan eşitliği ile ilgili olarak acısı içlerinden çıkmayan böyle bir örnek, 1856 Hatt-ı Hümayun'un tamamıyla yerli bir ferman olmaması gerçeğiydi. Aslında Hatt'ın büyük bir bölümü İngiliz, Fransız, ve Avusturyalı büyükelçiler tarafından dikte edilmiştir. İngiliz Büyükelçi Lord Stratford de Redcliffe pek çok bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'na büyük hizmetler vermiştir. Fakat, bu dönemde Âli Londra'nın onu geri çağırmasını üç kez istedi³⁰. Straford'un sultanın kendisiyle birlikte saltanat sürmesine izin vermediğini Âli söylemişti. Straford İstanbul'dan ayrıldıktan yıllar sonra bile, Âli hâlâ ondan gerçek bir nefretle söz ediyordu³¹. Fuat toplumda zerafetiyle, akıcı Fransızcasıyla, Avrupai nükteleriyle yabancı diplomatlarla iyi geçiniyordu, ancak nerdeyse Fransız Büyükelçisi M. Bourée'nin yaptığı eleştirinin aynısını dile getirdi, çünkü "iyi ne yapıldıysa, Fransa'nın menfaatine reklamı yapılmalıdır..."³²

Dış müdahale, büyük güçlerin genişlettiği ve kötüye kullandığı kapitülasyonlarla gelen imtiyazlara dayandığında, özellikle rahatsız ediyordu. Hristiyan diplomatlar ve konsoloslar tarafından, kendilerini koruyan ülkeyi görmemiş, fakat kendi ülkelerinin vergilerine ve mahkemesine karşı korunan, dış ülkelerin pasaportuna sahip binlerce Osmanlı Hristiyanlarına verilen desteği gördüklerinde, pek çok sıradan Türk bunun farkına vardı. Korunanların çoğu muhakkak şüpheli kişilerdi. Ayrıca, İstanbul'da suç oranını yükselten Avrupa kökenli maceraperestler ve ayak takımının Kırım Savaşı döneminde sayıları büyük ölçüde arttı³³. Kırım Savaşı'nın sonunda

³⁰ Clarendon to Stratford, Jan. 4, 1856, Private Stratford MSS, FO 352/44, Public Record Office (PRO), in Harold Temperley, "The Last Phase of Stratford de Redcliffe, 1855-58," *English Historical Review*, XLVII (1932), 218.

³¹ L. Raschdau, ed. "Diplomatenleben am Bosphorus, Aus dem literarischen Nachlass ... Dr. Bush," *Deutsche Rundschau*, CXXXVIII (1909), 384.

³² Elliot to Stanley, no. 68 cof., Dec. 17, 1876, FO 78/1965, PRO.

³³ Örneğin, bu dönemde İngiliz konsolosluğu mahkemesinin yargıcı olan Sir Edmund Hornby Autobiography'sindeki yorumlara bakınız. Canini'nin eseri de başkentteki karışıklığı iyi

Avusturyalı elçi “tek saygıdeğer halk, en azından görünüşte, medenileştireceğimiz ve gelişmemizin gizlerini öğreteceğimiz Türklerdir” demişti³⁴.

İmparatorlukta Hristiyanlığın daha saygıdeğer temsilcilerinin tutumu Türklerin olumlu tepkisini alabilirdi, fakat aynı zamanda kızmalarına da neden olabilirdi. Hasköy'deki İngiliz tersane işçileri veya Amasya'daki Alman, İsviçreli gibi küçük yabancı işçi kolonilerinin, herhangi bir kayda değer etkisinin olup olmadığı belli değildir. 1830 ve 1848 devrimlerinden sonra gelen Polonyalı ve Macar mültecilerin bazıları Osmanlı sahnesine iyi uydular ve bazıları Müslüman oldular. Beyrut'taki İngiliz tüccar James Black gibi saygı duyulan batılı fertler de her zaman vardı. Bölgenin Müslümanı “Muhammed'in sakalından” daha kuvvetli bir yemin kullanmak isteğinde “İngiliz Black'in sözü” yeminini ettiği belirtilmektedir³⁵. Fakat, en saygıdeğer kişiliğe sahip batılılar yanlış yönde etkiliyorlardı. İmparatorlukta İngiliz konsolosların bazıları kendi üstleri tarafından bile sığ görüşlü ve değersiz bulunuyordu. Kendi şahsî eksikliklerini gidermek için, ulusal saygınlıklarından yararlanıyorlardı ve bunu giriştikleri her özel işte kullanıyorlardı³⁶. Kusursuz kişiliğe sahip misyonerler ise İncil'in propagandasını yapma konusunda ısrarlarıyla Müslümanları kızdırıyorlardı. Aşırı bir örneği; bir gün Ayasofya Camii'ne bir poster yapıştırıp Peygamber Muhammed'i bir sahtekâr olmakla itham ettiklerine ilân eden iki İngiliz misyoner teşkil eder³⁷.

IV

Müslümanların doğuştan üstün olduklarına dair inançlarıyla ve Türklerin Hristiyanlarla talihsiz deneyimleriyle ilgili böyle bir bilgi göz önüne alınırsa resmî Müslüman-Hristiyan eşitliğine karşı görüşün baskın olması doğaldı. Türklerin doktrine direnci, kişiye, yere ve zamana göre farklılık gösterdi. Osmanlı bürokrasisinde sayıları oldukça az olan bazı Türkler en azından yüzeysel olarak bu doktrini kabul ettiler, fakat içten kabulleniş nadirdi. Bazı bölgelerde isyanlar olmasına rağmen, reform fermanına karşı büyük ayaklanmalar olmadı. Kısmen karşı çıkmanın sebebi, halka aykırı

bir şekilde anlatmaktadır (London, 1928), p. 93. (Marco Antonio) Canini, *Vingt ans d'exil* (Paris, 1868), pp. 111-42.

³⁴ Prokesch to Buol, Jan. 10, 1856, Politisches Archiv XII/56, Haus-, Hof-und Staatsarchiv.

³⁵ Henry Harris Jessup, *Fifty-Three Years in Syria* (New York, 1910), I, 49; II, 465.

³⁶ Bulwer to Russell, no. 177, Sept. 27, 1859, enclosing Bulwer to C. Alison of same date, FO 78/1435, PRO.

³⁷ Hornby, pp. 124-25.

prensiplerin ilân edilmesi gerçeği idi. Fakat, bazı tedbirlerin yavaş yavaş sunulması ve alenen açıklanmaması gözden kaçmış olabilir. Birçok Türk eşitlik doktrininin ve diğer imansız kavramların yazarlarına karşı kızgınlık gösterdiler. Dört Tanzimat devlet adamının her biri “gâvur paşa” olarak adlandırıldı. Ancak, Âli muhtemelen diğerlerinden daha az böyle değerlendirildi. Eşitlik fikri ve özellikle 1856’da kötileyici söz kullanmayı engelleyen cümle, Türklerin doğuştan varolan ifadelerin doğruluğu duygusunu kırdı. “Artuk gâvura gâvur diyemeyeceğiz” denildi. Bazen sertçe, bazen gerçekçi bir açıklama olarak yeni düzenlemelere göre, gerçeklerin artık söylenemeyeceğini ifade ediyordu³⁸. Karaya kara demeyi yasaklayan reformlar kabul edilebilecek miydi?

İki büyük İslahat ilânını izleyen olaylar, eşitlik vaadine karşı genel anti-patîyi açıklamaya yardım etmektedirler. Bir örnek tehlikeli askerlik görevi sorunuyla ilgilidir. Hem 1839’da, hem de 1856’da sultan, Hristiyan tebaanın, daha önce olduğu gibi muafiyet vergisi ödemek yerine Müslümanlarla birlikte silâhlı kuvvetlerde görev alma hakkına eşit olarak sahip olmaları gerektiğini ilân etmiştir. Kısa sürede açığa çıktı ki, Hristiyanlar görev almaktansa, vergi ödemeye devam etmeyi tercih ederlerdi. Askerlik görevinin kastettiği eşitlik aşamasına rağmen, tercihleri bu yöndeydi. Ayrıca, Hristiyanların külfetleri ve tehlikeleri paylaşmak açısından eşit ölçüde görev almalarını Türklerin istediği açığa çıkmıştı. Fakat onlar Hristiyanlara üst düzey görevlere atanma konusunda eşit fırsat verilmesinde tereddüt ediyorlardı. Müslüman Türkler Hristiyan subayların emri altında görev yapmak istemiyorlardı. Teoride, silâhlı kuvvetlerde eşit olarak görev yapma hakkı kaldı, fakat gerçekte tüm mesele sessizce gömüldü ve eski muafiyet vergisi farklı bir isimle yeniden ortaya çıktı. Hem Türkler hem de Hristiyanlar eşitsizliğin devam ettiğini görmekten memnun oldular³⁹.

Türklerin tepkilerinin başka bir açıklaması da, imparatorluktaki önemli Amerikalı misyonerler cemaatiyle olan deneyimde görülür. Genel olarak onlar Müslüman bağnazlığında ve işlerine müdahalede bir düşüş olduğunu bil-

³⁸ Karal’da, Abdurrahman Şeref’den anlatılan makaleye bakınız, *Osmanlı Tarihi* V. p. 190; ayrıca Gad Franco, *Développements constitutionnels en Turquie* (Paris, 1925), p. 12.

³⁹ Dr. K. , *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha...* (Sarajevo, 1885), pp. 47, 252. Ömer bu komisyonda görev aldı. Türklerin, Hristiyanların muafiyetiyle ilgili şikâyetlerini aktaran ilgili eserlere bakınız; Felix Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan* (Leipzig, 1875-79), III, 151.

dirmişlerdi. Ülkeyi iyi bilen bir misyoner yalnızca ulemanın yani Müslüman din adamlarının 1860'lardaki eski tarz bağnazlığı taşıdıklarını ve bunun halk üzerindeki etkilerini korumak için olduğunu gözlemlemişti⁴⁰. Bir diğeri "(1856) Hatt-ı Hümayun'dan önce bize her hafta bildirilen şimdi tüm yıl boyunca olduğundan daha çok işkence vakası olduğunu" hesaplamıştı⁴¹. Bu durum, 1870'lerde tekrar eden bunalımlarla Müslümanlık duygusunda yeni yükselişe kadar devam etti.

Fakat, misyoner cemaatin dinlerine döndürme çabalarının çoğu ve dinlerini değiştirenlerin çoğu Ermenilerdi. Bu yüzden Müslümanların inancı doğrudan etkilenmedi. Ancak, İslâm'dan dönme durumları ortaya çıktığında, rahatlıkla halkın öfkesine yol açabilirdi. Bu durumlarda özellikle başkentte devletin himayesi sağlanabilirdi. Fakat, Bâb-ı Âli'nin "bir Hristiyan'ın Müslüman olmak için özgür olduğu gibi, artık bir Müslüman'ın da Hristiyan olmak için özgür olduğu" güvencesine rağmen, Türk halkı, her iki yönde de din değiştirme fırsatını eşit ölçüde tanımaya istekli değildi. Ancak devlet, her iki durumda da bir farklılık gözetilemeyeceğini belirtmişti⁴². Din değiştirme olayı ile ilgili olarak fanatik Müslümanların galeyana önde gelen bir örnek 1876'daki Selânik'deki olaydır. Ahlâkî yönden şüpheli bir Bulgar kızı doğduğu köyden otoriterlerle Ortodoksluktan İslâm'a geçişini kaydettirmek için Selânik'e gelmişti. Şehrin bazı Rumları din değiştirmesini önlemek maksadıyla kızı kaçırdığında kızgın Müslüman ahali onu arayıp buldu. Olayda ahali, camiye Türk valiyle birlikte sığınmış olan Fransız ve Alman konsolosları öldürdüler. Olay, Bosna ve Hersek'teki ayaklanmalardan dolayı imparatorluk büyük gerginlik altında olduğu bir zamanda meydana geldi⁴³.

Dinî eşitlik ve din değiştirme konusu yalnızca birbirleriyle rekabet halinde olan Hristiyan mezheplerle ilgili olduğunda, Osmanlı devlet görevlileri adaletli davranma rolünü oynamaya daha eğilimliydiler. Konu, Müslümanlarla ilgili olduğunda, şüphesiz ki, daha büyük inançla ve zevkle

⁴⁰ Henry J. van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor* (London, 1870), I, 118-19. Ulemanın bazıı bağnazdı ve sınırlı eğitim görmüşlerdi, fakat hepsi böyle değildi. Cevdet, bu dönemde bağnaz olmayan, fakat sağlam bir Müslüman olan ulemalara iyi bir örnek tir.

⁴¹ Goodell to Anderson, Nov. 6, 1860, ABCFM, Vol. 284, no. 382. Nakledilen eziyetlerin çoğu Müslümanlar tarafından değil, diğer Hristiyanlar tarafından gerçekleştiriliyordu.

⁴² İslâm'dan Hristiyanlığa geçişin nadir örneklerinden birini araştıran devlet komisyonunun ifadesi: Hamlin to Andersdon, Sept. 5, 1857, ABCFM, Armenian Mission, V, no. 276.

⁴³ Bunun belgesel izahat ve önemi için bk. *Das Staatsarchiv*, XXX (1877), nos. 5733-58.

ilân ettiler. Klasik bir örnek, Ankara yakınlarında bir kasabada Ermeniler tarafından bölgenin Protestanlarına zulmedildiğinde ortaya çıktı. Vali araştırdı ve bir haberciyi “yönetici otorite tarafından tüm tebaanın birbirini Müslüman veya reaya olsun Ermeni veya Protestan olsun küçümsememesinin emredildiğini, çünkü hepsinin imparatorluğun eşit derecede bağımsız tebaaları olduğu ve ayrıca karşılıklı olarak birbirine saygı göstermekle herkesin birlikte kardeşçe bir sevgiyle yaşayacağını” ilân etmesi için gönderdi⁴⁴. Bu kısa ve özlü ilân, tüm inanç sahipleri arasında resmî politikanın, Osmanlı yurttaşlığı kavramının ve küçültücü ifadeler kullanmayı yasaklayan cümlelerin mükemmel bir özeti idi. Vilâyetin valisinin merkezî hükümetin ilânını mükemmelen anladığını ortaya koyuyordu. Sivil otoritenin tüm insanların kardeşçe bir sevgiyle bir arada yaşamalarını emretmesi de şüphesiz övgüye değerd, ancak yerine getirilmesi mümkün değildi.

Türklerin Hristiyanların eşitliği konusundaki tutumlarına diğer bir örnek, 1859 suikastına katılanların görüşleriyle ortaya çıkmıştır. Abdülmecid’e ve onun bakanlarına karşı yöneltilen suikast, otoriteye ihbar edilmişti. Çoğu askerî devlet görevlisi, Müslüman din hocaları ve öğrencileri olan kırk küsur kişi yakalandı. Soruşturma açık seçik olmayan fikirlerine göre onların Osmanlı Devleti’ne karşı genel bir memnuniyetsizlik duyduklarını ve bu, başka âmillerden dolayı değil, daha çok Hristiyanların eşitliğinin ilân edilmesinden dolayı olduğunu ortaya çıkardı. Suikastın önde gelen nazariyatçısı Şeyh Ahmet 1839 ve 1856 reform fermanlarının İslâm hukukuna, “Şeriat’a,” aykırı olduğunu belirtmişti. Başka bir suikastçının ifadesine göre, Şeyh Ahmet medresede Hristiyanların bu ayrıcalıkları dış güçlerin yardımıyla aldıklarını öğretiyordu⁴⁵. Bu başarısız suikastın bilindiği zamandan beri, Kuleli olayı Türklerin genel tutumları için iyi bir karine oluşturmaktadır. Eşitlik kavramına karşı yanlış tanımlanan bir öfkeyi, “dinî hukukun” bilinçli olarak desteklendiğini, devletin hem reform fermanları nedeniyle hem de dış etkiye açıkça boyun eğmesi nedeniyle kınandığını ortaya koyar⁴⁶. Eşitlik doktrini,

⁴⁴ Farnsworth to Board Secretaries, Sept. 21, 1865, ABCFM, Vol. 284, no. 331. Râya veya reaya imparatorluğun haraç ödeyen gayrimüslim halkları için kullanılan alışlagelmiş bir terimdi. Köken olarak “sığır” ya da “sürü” anlamına geliyordu. Muhtemelen Hatt-ı Hümayun bu terimi de yasakladı.

⁴⁵ Suikast, başta soruşturma raporları olmak üzere, belgesel delillere dayanılarak analiz edilmektedir. Uluğ İğdemir, *Kuleli Vakası Hakkında bir Araştırma* (Ankara, 1937).

⁴⁶ Tabii ki tüm reform programı, çıkarı Şeriat’a değil, güç ve gelir kaynaklarında olan kişiler tarafından dinî hukuka aykırı olarak değerlendirilip kınandı. Bu kişiler çeşitli devlet görevlileri, tarımdan vergi toplayanlar, tefeciler vb. leri idi.

eşit olamayan dinlerin taraftarlarının eşit olduğunun ilân edilmesinden başka bir anlamı yoksa, kötüydü. Ve Osmanlılık, kendilerine eşit olarak davranan bir yöneticiye, tüm inançlardaki halkların bağlılığıyla ilgili tamamen siyasî bir kavram olarak, gerçekçi değildi. Çünkü, geleneksel Osmanlı kavramı, Osmanlı Devleti'ne olduğu kadar Müslüman geleneğini de bağlılığı çağırıyordu.

Tanzimat döneminde Türk kamuoyunu belirleyen numuneye ileriye bakan, siyasî açıdan bilinçli, sürekli olarak düşüncelerini serbestçe ifade eden ve bu yüzden sayılarının az olmasına rağmen etkili olan bir grup da dahil edilmelidir. Bu, İmparatorluk'ta ortaya çıkmış bir siyasî partiye en yalın şekilde benzer olup 1860'ların sonlarında kısa bir süre görev almış olan sözde reformculardan ve yazarlardan oluşan Yeni Osmanlı Cemiyeti'ydi. Üyeleri olağanüstü nitelikli bir bireyler topluluğuydu. Kendi aralarında kavga ediyorlardı, fakat Osmanlı İmparatorluğu'nu koruma arzusunda birleşiyorlardı. Bu gruba genel olarak "Jön Türkler" denilmekteydi. Aslında üyeleri, 1908 gerçek Jön Türklerinin atalarıydı ve bugünün milliyetçi Cumhuriyeti'ni kuran Türklerin büyük babalarıydı. Yazdıklarının Türklük bilincinin gelişmesi üzerinde uyarıcı etkileri oldu. Fakat, tercihen 1860'ların bu grubunun liderleri kendilerini Yeni Osmanlılar olarak adlandırdılar. İsim, bakış açılarının güzel bir göstergesiydi.

Yeni Osmanlılar, daha derin hissedilen yurtseverliği, anladıkları anlamda Osmanlılığa bağlılığı temsil ediyorlardı. Bu, Âli ve Fuat gibi devlet adamlarının aşılama ümit ettiği Osmanlılık fikrinden farklıydı. Yeni Osmanlı yurtseverliği her inançtan insanların imparatorluğu korumak için eşit ölçüde işbirliğiyle çaba göstermek, fakat Hristiyanlara herhangi bir özel ayrıcalık tanınmasına karşı olmak demekti. Yeni Osmanlılar, imparatorluğun Müslüman gelenekleri ve dinî hukuku çerçevesinde ıslah edilebileceğine ve yeniden canlanacağına inanıyorlardı. Çünkü, Avrupa'dan yeni kurumların alınıp imparatorluğa intibak ettirilmesine izin verecek ölçüde İslâm'ın ilerici, esnek ve yeterince sağlam olduğunu düşünüyorlardı. Çoğu imparatorluğun birleşmiş halkları arasında Müslüman Türklerin üstünlüğüne inanmış görünmektedirler. Bu yüzden bazen yazıları kendi içinde çelişkili görünmektedir. Aralarında en aşırı ve en bağnaz olan Ali Suavi "Bugün Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan tüm halklar bir ulusu meydana getirmektedir-

ler: Osmanlı.”⁴⁷ diye yazabilmekteydi. İlerici görüşlere sahip olan ve mali kaynakları grubu desteklediği için bir süre, Yeni Osmanlıların lideri bir Mısır prensi, Mustafa Fazıl Paşa, halka bir konuşmasında onlar için şöyle söylemişti: “Şahsî çıkarlarından uzak olarak halkın refahını sağlamada görev alabilmek için Müslüman, Katolik veya Rum Ortodoks olmak farketmez. Çünkü, bunun için ilerici ve iyi bir yurtsever olmak yeter.”⁴⁸ Abdülaziz’e yazdığı cesur bir mektupta imparatorlukta Hristiyan ayaklanmalarının sadece bir hastalığın belirtisi olduğunu ileri sürmüştü. Bu hastalık gericilik ve kötü hükümetti. Bu, şikâyetçi olmayan Müslümanları Hristiyanlardan daha çok üzüyordu. Mustafa Fazıl, aradaki çizginin Hristiyanlarla Müslümanlar arasında değil, zulmedenlerle zulüm görenler arasında olduğunu söylemişti⁴⁹.

Osmanlı yurtseverliğinin ve anavatanın iç çöküşüyle dış saldırılardan korunmasının vurgulanması Yeni Osmanlıların 1839 Hatt-ı Şerif’ini geriye dönük olarak onayladıklarını dile getirmelerine yol açtı. Çünkü, görüşlerine göre, Reşit Paşa Gülhane fermanıyla imparatorluğu gelişme ve kendini koruma yoluna sokmuştu. Fakat, 1856 Hatt-ı Hümayun’u ve Bâb-ı Âli’nin müteakip faaliyetlerinin çoğunu zararlı olarak görmeye başladılar. Büyük güçler ve iç ayaklanmaların yarattığı baskıya karşılık olarak Hristiyanlara verilen ayrıcalıkları taviz olarak gördüler. Yeni Osmanlıların görüşüne göre bu eşitliğe değil, eşitsizliğe yol açmıştı. Grubun en beğenileni olan Namık Kemal, anayasal devlete ve dış müdahalenin engellenmesine doğru gelişme olması gerektiği halde, 1856 fermanında Bâb-ı Âli’yi Hristiyanlara verilen ayrıcalıkları kınadı⁵⁰. Burada Namık Kemal, çoğu Türk’ü Avrupa güçleri tarafından imparatorluğun bazı halkları ve vilayetleri için önerilen reform programlarına karşı olmaya iten yaygın bir görüşü yansıtmaktaydı. Namık Kemal 1875-76’da Bosna-Hersek için getirilen bu tür önerilerin, özel ayrıcalığı, Müslümanlara haksızlığı ve bu yüzden eşitsizliği simgelediğini söylemişti⁵¹.

⁴⁷ Ali Suavi, *A propos de l’Herzégovine* (Paris, 1875), p. 16.

⁴⁸ 5 Şubat 1867 tarihli mektup, in *Le Nord* (Brussels), Feb. 7, 1867.

⁴⁹ S. A. le Prince Mustapha-Fazıl Pacha, *Lettre adressée à S. M. le Sultan* (n. p., n. d.) [muhtemelen Mart, 1867], pp. 1-11.

⁵⁰ *Hürriyet*, no. 4 (July 20, 1868), in İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, in *Tanzimat*, I, 795-96. s. 777-857, günün konularıyla ilgili Namık Kemal’le Ziya’nın gazete makalelerinin neredeyse tamamının koleksiyonudur.

⁵¹ Muhtemelen Midhat veya onun çevresindeki arkadaşlarından birinin yazdığı bir makale. Bakınız the “Manifesto of the Muslim Patriots,” of mar. 9, 1876. *Le Stamboul*, June 2, 1876.

1867'de, Yeni Osmanlıların devleti eleştirmesi sonucu, grubun çoğunun Avrupa'ya sürüldüğü bu yılda, Âli ve Fuat'ın, Kıbrıs Ayaklanması'nı çıkaranlara taviz verdikleri ve baskı altında son Türklerin Belgrad'ı terketmelerini onayladıkları gerekçesiyle acımasızca eleştirildiler. Yine Yeni Osmanlılar bunun eşitsizlik olduğunu, Belgrad'daki ve Kıbrıs'taki Müslümanlara adilâne davranılmadığını ileri sürdüler⁵². Belli ki Avrupa'nın baskılarına karşı Bâb-ı Âli'nin zayıflığı yalnızca olaydaki haksızlık yüzünden kızgınlıkları arttı. Nâmık Kemal'den sonra Yeni Osmanlı yazarların en etkilisi olan Ziya, imparatorlukta Hristiyanların yalnızca Osmanlı Devleti'ne ve milletlerinin temsilcilerine değil, dış ülkelere de bağlı oldukları sürece eşitliğin asla sağlanamayacağı şikâyetini dile getirdi. Ziya, örneğin suçlu bir Hristiyan hapsedilse, hemen sebepsiz yere serbest bırakıldığını çünkü araya nüfuzlu bir kişinin girdiğini belirtti. Fakat, eğer masum bir Müslüman adaletin ağına düşse ve sebepsiz yere hapsedilse ona yardım etmek için kimsenin bulunmadığını, bunun eşitlik olup olmadığını sert bir şekilde sorguladı⁵³.

V

Bu tutumlara bakılırsa, Müslümanlarla Hristiyanların eşitliğini içeren Osmanlı eşitliğinin sağlanması olağanüstü zordu⁵⁴. Reşid, Âli, Fuad ve

⁵² Gazeteleri *Muhbir*'de yayın tarihi verilmemiştir; çevirisi in FO 195/893, no. 120, Mar. 25, 1868, PRO. Şiiri "Zafername"de Ziya aynı Kıbrıs ve Belgrad konularıyla ilgili olarak Âli'yi eleştirmek için ağır bir kinaye kullanmıştır. Ayrıca, Âli halkların eşitliğini yalnızca böyle tavizlerle değil, Rum ve Ermenileri üst düzey görevlere atayarak da mükemmelen gerçekleştirdiğini sert bir şekilde ifade etmektedir. Şiirin yaklaşık yarısının Türkçe metni ve İngilizce tercümesinin bulunduğu eser, Elias J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1900-1909), V, 96-III, and VI, 370-78.

⁵³ *Hürriyet*, no. 15 Oct. 5, 1868, in Sungu, s. 797.

⁵⁴ Elbetteki eşitlik doktrininin gerçekleştirilmesine burada "tutumlar" olarak ele alınanlardan daha çok engeller vardır. Özellikle Balkanlar'daki Hristiyanlarla Müslümanların ilişkilerini etkilediği için, bunların en önemlilerinden biri, sosyal ve ekonomik eşitsizliklerle ve bunları devam ettirmekle çıkarı olan grupların ortaya çıkmasıyla sonuçlanan, iltizam olayıydı. 1850'ye kadar Balkanların bir kısmında bu olayın güzel bir analiziyle ilgili eser, Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (Ankara, 1943).

Ek Not: Not 10 Tanzimat Dönemi'yle ilgili bilimsel tarihi bir çalışma olmadığını söylemektedir. Benim kitaplarımdan biri bu boşluğu doldurmak içindir; *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton, 1863). Ancak, 1839'da başlayan Tanzimat'ın ilk yılları ile ilgili olarak tam değildir. Pek çok bilim adamının işbirliğiyle yeni bir cilt planlanmıştır. Tanzimat Dönemi'nin tüm yönlerini gözden geçirecek Türk bilim adamları komitesi de bulunacaktır. Tanzimat Dönemi'yle ilgili diğer eserlerin isimleri, Benjamin Braude and Bernard Lewis, eds., *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural society*, 2 vols. (New York, 1982), bu incelemenin bazı konuları üzerinedir. İki kitap dönemin entelektüel ortamını genel olarak

Midhat halklar arasında Osmanlı milliyetçiliğine dayanan eşit yurttaşlık bağını kurarak imparatorluğun kurtulmasını sağlamayı ümit ettilerse de, karşı karşıya kaldıkları engeller çok büyüktü ve zaman çok geçti. Yüzyıllar boyunca Müslüman ve Osmanlı hâkimiyetiyle şartlanmış olan Türk mantığı, henüz mutlak bir eşitliği kabullenmeye Hıristiyanlara bazı ayrıcalıklar verilmesini desteklemekten daha az hazırdı. Ve imparatorluğun Hıristiyan azınlıkları, ayrımcılığa doğru yönelmeye devam ettiler. Buna karşı çeşitli aşamalar kaydedildiyse de Osmanlı eşitliği Tanzimat Dönemi'nde sağlanamadı. 1908'de Jön Türklerin devriminden sonra Abdülhamid'in idaresinin sona ermesi ve Midhat'ın 1876 Anayasası'nın yeniden gündeme gelmesiyle Osmanlı kardeşliği sağlanmış gibi göründüyse de, bu dönemde de eşitlik sağlanamadı. Bu kısa duygusal cümbüşten sonra, birbiriyle rekabet eden milliyetçilik görüşleri, Osmanlılık kavramını aldı götürdü. Bu yalnızca imparatorluğun Hıristiyanları için değil, Müslümanlar için de geçerliydi. Osmanlı Türkünün gücüne tepki olarak Hıristiyan milliyetçiliği gibi Arap milliyetçiliği geliştğinde, Türkler kendileri, Tanzimatın Osmanlılığında, özellikle Namık Kemal'in ve diğer Yeni Osmanlıların daha yurtsever tarzında kendi milliyetçilikleri için bir kaynak buldular.

Sonunda, Tanzimat devlet adamlarının hedeflediği Osmanlı eşitliği, hiçbir zaman tamamen denenmeye kalkışılmadıysa da, bir fikir olarak hem Müslümanlar, hem de Hıristiyanlar arasında kabul görmedi. Çok milletli bir İmparatorlukta "kaynaşmaya" ve "kardeşliğe" dayanan Hıristiyanlarla Müslümanların eşitliği yerine, sonunda farklı bir tür eşitlik -Birbirleriyle rekabet eden ulusal egemenliğini sağlamış devletlerin bir bütün olarak eşitliği- ortaya çıktı.

aydınlatır: Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton, 1962), ve Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, 1964). Diğer iki kitap daha özellikle Osmanlılığı ele alır: I. L. Fadeeva, *Ofitsialnie Doktrini v Ideologii i Politike Osmanskoi Imperii: Osmanizm-Panislamizm*, XIX-Nachalo XX v. (Moscow, 1985), ve R. A. Safrastian, *Doktrina Osmanisma v Politicheskoi Zhizni Osmanskoi Imperii* (Erevan, 1985).

Kitap Tanıtma:

ÖZER ERGENÇ, *Osmanlı Klâsik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı. XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları: 1, Ankara 1995, ISBN 975-95848-D-8, 247 s.

Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan Türk tarihi çalışmaları arasında özellikle Anadolu'daki yerleşim birimleri monografilerinin sayıca fazlalığı ve bu konulara ilginin yoğunluğu dikkati çekerken, sonraki yıllarda bu tür çalışmaların azaldığı da gözden kaçmamaktadır. Ancak arşivlerimizin araştırmacıların hizmetine girmesi ve üniversitemizde bu sahalarla ilgili tezlerin yapılması şehir tarihi çalışmalarına eski önemini kazandırmıştır.

Tanıtıma çalışacağımız kitap da ülkemizde bu sahada yapılmış ilk çalışma örnekleri arasında gelmektedir. Eser, yazarın "1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme", (A.Ü.D.T.C.F., Ankara 1973) başlıklı doktora tezi ile sonraki yıllarda aynı konularda yaptığı araştırma ve yayınlarına dayanmaktadır. Yazar yayında çalışmanın ilk haline pek müdahale etmediğini belirtmektedir (s. 11).

Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik tarihi konularında yapılan çalışmaları şehir ölçeğinde ele alarak ülkenin genel durumu hakkında bilgi sahibi olunulabileceğini belirten yazar, XV. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasının tek temsilcisi olan Osmanlı Devleti dönemi şehir çalışmalarının sayıca azlığına dikkat çekmektedir. Yapılan çalışmada zaman olarak XVI. yüzyılın ikinci yarısının seçilmesinin nedeni mevcut malzeme ve dönemin özelliğiyle ilgilidir. Sosyo-ekonomik çalışmaların vazgeçilmez kaynaklarından olan şer'îye sicillerinin en eskisi Ankara için 1583-4 (991-2), Konya için ise 1562-3 (970-71) tarihlidir. Kanunî'den sonraki bu dönemde, bozukluk ve şikâyetlerle ilgili kayıtların yanında arşiv belgelerine yansıyan "kadimden oligeleni" de yakalamak mümkündür. Aynı coğrafi koşullardaki Ankara ve Konya'nın idari sistem içerisinde şehzade sancağı gibi ayrıcalıklarının bulunmaması, timar rejiminin uygulandığı eyâletler içinde sancak merkezi statüsünde bulunmaları, ayrıca ulaşım ve ticaret yolları üzerindeki bu şehirlerin iktisadî hayatının canlılığı karşılaştırmalar için uygun zemini hazırlamıştır. Ankara'nın 1583-4 ile 1627, Konya'nın 1562-3 ile 1647 yılları arası dönemine ait onar şer'îye sicil defteri çalışmanın ana kaynağını teşkil etmektedir. Yazar bu defterler üzerinde yoğun ve çok yönlü incelemeler yapmıştır. Bunun yanı sıra tahrir defterleri, maliye kayıtları, vakıf defterleri gibi arşiv malzemesi değerlendirilerek, seyahatnâmeler ve mevcut araştırma eserlerindeki bilgiler de gözönünde bulundurulmak suretiyle derinlemesine bir çalışma yoluna gidilmiştir.

İçindekiler (s. 5-8), önsöz (s. 11) ve giriş (s. 12-14) kısımlarının ardından birinci bölüm Şehrin Fiziksel Yapısı (s. 15-51) başlığını taşımaktadır.

İlk bölümde Ankara şehri ele alınarak (s. 15-31) şehrin, genel görünümü ve esas yol sistemi içindeki yeri tespit edilmiş, seyyahların verdikleri bilgilerin ışığında doğu-batu ve kuzey-güney arasında yapılan ticarete yolların geçiş noktası üzerinde bulunduğu vurgulanmıştır. Topografik yapının ardından sicil kayıtları ve seyahatnâmelere göre şehrin suru ve kapıları belirtilmiştir. Ankara'nın sanat ve ticaret yerleri olarak bedestenler, hanlar, esnaf çarşısı ve pazar yerlerinin şer'îye sicilleri, seyahatnâmeler ve arşiv vesikalarından elde edilen bilgilere dayanılarak bânileri ve özellikleri belirtilerek bugünkü yerleriyle birlikte incelenmiştir. Ankara'da yönetim örgütlerinin toplandığı yerler arasında sayılan hisar, sancakbeyi sarayı ve mahkeme binası

üzerinde durulmuştur. Dinî ve sosyal yapılar arasındaki câmi, mescid, medrese, sıbyan mektepleri ve hamamlar sicillerden tespit edilebildiği kadarıyla isimleri, yapılış tarihleri ve bugünkü yerleriyle birlikte listelenmişlerdir. 1601 tarihli bir tahrirde göre şehirde tespit edilen 85 mahalle avârızhâneleri ile birlikte verilmiştir.

Ankara şehri için uygulanan yöntem aynen Konya (s. 32-51) için de kullanılmış, şehrin genel görünümü, yol şebekeleri içindeki yeri, suru ve oniki kapısı bugünkü yerleriyle sicil kayıtlarından çıkarılmıştır. Ticaret ve sanat merkezleri içinde bedestenler, hanlar, esnaf çarşıları ve pazar yerleri incelenerek, Evliyâ Çelebi'ye göre XVII. yüzyıl ortalarında bedesteni ile birlikte 1.900 dükkânı olan şehrin ticarî hayatının genel bir görünümü çizilmeye çalışılmıştır. Yönetim örgütlerinin toplandığı yerler olarak hisar ve onun bölümleri olan iç, dış ve zindan kale ile beylerbeyi sarayı ve mahkeme binası hakkında bilgi verilerek câmi, mescid, medrese ve hamamların özellikleri günümüzdeki yerleriyle birlikte belirtilmiştir. Çalışmaya konu olan dönemde 119 mahallesi olan Konya'da 3.654 vergi yükümlüsünün bulunduğu hesaplanmıştır. Son olarak Osmanlı şehirlerinin fizikî yapısı incelenerek, fizikî görünüme tesir eden temel unsurlar üzerinde durulmuş ve İslâm şehri ile Orta Asya Türk şehir tipinin özellikleri, Ankara ve Konya örneğinde elde edilen bilgiler ışığında değerlendirilmiştir.

II. bölüm, Şehrin Demografik Durumu (s. 52-60) konusuna ayrılmıştır. Bu dönemde iki şehir toplam nüfusu, şehir nüfusunun mahallelere dağılışı ve yoğunlaşma noktaları ile toplam içinde dinî ve etnik grupların oranı tespit edilmiştir. İlk olarak Ankara'nın toplam nüfus ve beslenme imkânları üzerinde durulmuş, 1522 tarihli Ankara sancağı mufassal tahririne göre (BA., TD. 117) 13.203 olarak tespit edilen nüfusun XVI. yüzyıl sonu ile XVII. yüzyıl başlarında avârızhâneleri, cizye ve ispençe kayıtlarına dayanarak 23 ile 25 bin arasında olduğu hesaplanmıştır. Bu nüfus yoğun olarak kalede oturmaktadır ve diğer kalabalık mahalleler şehrin sanat ve ticaret merkezleri yakınındadır. Toplam nüfusa oranla % 13-15'lik bir kısım gayri müslim vardır ki bunlar arasında Ermeniler, Rum ve Yahudilere göre daha kalabalıktır. Nüfusun çeşitli zümreler açısından analizi yapılmış ancak yeterli verilerin elde edilememesi sebebiyle askerî sınıfın şehir nüfusunun yaklaşık % 13-15'ini oluşturduğu tahmininde bulunularak reaya arasında 51 dalda üretim yapan sanatkarlar zümresi tespit edilmiştir. Konya'nın nüfus seyri ise yıllara nazaran; 1520-30 tarihlerinde 6.185; 1571-80 arasında 15.356; 1584'de 18.491 olarak hesaplanmıştır. Nüfusun mahallelere göre dağılımında 119 mahallenin küçük birimler halinde olduğu, az nüfus barındırdığı ve bunlardan birinin 16 vergi yükümlüsüyle Hristiyan mahallesi olduğu belirtilmiştir.

III. bölüm, Toplumsal İlişkiler Bakımından Osmanlı Şehri (Yönetim-Ekonomi-Sosyal Hayat) (s. 61-157) ne ayrılmıştır. Yönetim (s. 61-88) incelenirken her iki şehrin idarî sistem içindeki yeri ile kazâ dairesinde bulunan nahiye, köy, mezraa, çiftlik ve yörük cemaatlerine ait tımarlar üzerinde durulmuştur. Şehirde sancakbeyi başta olmak üzere subaşı, yatakçı (ases), kethüdâ yeri, kalede bulunan dizdâr, kethüdâ ve kadı hakkında genel ve konuyu ilgilendiren sicil kayıtlarından örnekli bilgiler verilmiştir. Ekonomi (s. 89-125) kısmında sınaî ve ticarî hayatı yoğun olan şehirlerin dahili ticarî yapılanmaları ele alınarak, esnaf örgütü, sicillerdeki bilgilerin yardımıyla değerlendirilmiş ve esnaf grupları hakkında açıklamalar yapılmıştır. Sanayi ve ticareti düzenleyen ve kontrol eden ihtisab müessesesi ve ilgili kavramlara örneklerle açıklama getirilmiştir. Ankara'nın sof ticareti ile bu ticaretle uğraşan Venedikli, Lehli ve İngilizler sicil kayıtlarına göre incelenerek, sof ticareti için geçerli mukataa kayıtları üzerinde durulmuştur. Dönemin para meselelerinin anlaşılabilmesi için 1585 ve 1600 yılı devalüasyonları açıklanarak, 1583-1600 yılları arasında Ankara'da paranın durumu sicillere göre tablo halinde düzenlenmiştir. Sosyal Hayat (s. 125-157) bahsinde sosyal tabakalanmaya dikkat çekilerek, askerî sınıf içinde yer alan ümerâ ve ilmiye mensubu olan ulemâ ile ilgili kayıtlardan elde edilen bilgiler ışığında

değerlendirmeler yapılmıştır. Şehirdeki reâyâ içinde büyük tüccar ve esnaf takımıyla eşraf ve âyân üzerinde durulmuş ayrıca *çelebi* unvânı hakkında açıklayıcı bilgiler verilmiştir. Şehrin sosyal yerleri ve günlük hayattan bahsedilirken sosyal bir birim olan mahallelerden müteşekkil şehrin zimmîlerle birlikte bir bütün teşkil ettiği, şehirde temel yönetim birimi olan ve bir câmi veya mescidin cemaati olup birbirlerine müteselsilen kefil olan mahallelinin de dayanışma içerisinde mahalle avâız akçası vakfı gibi sosyal yardım fonlarına sahip oldukları vurgulanmıştır. Câmi, mescid gibi dinî yapılarla, bozahane, kahvehane, meyhane, hamam gibi sosyal yapıları, mesire ve bayram yerleri hakkında bilgiler verilmiştir. Dinî bayramlar, evlenme törenleri, mahallî eğlenti günleri ve esnaf şenlikleri ile ilgili sicillerde rastlanan kayıtlara da yer verilmiştir. Kısaca aile üzerinde de durulduktan sonra suç ve suçlularla ilgili kadı mahkemesine yansıyan belgelerden söz konusu dönemde Ankara ve Konya'daki asâyiş problemleri ortaya konulmuştur.

Sonuç (s. 158-162) bölümünde elde edilen bulgular ana başlıklar halinde vurgulanmıştır. Bölümlere ait dipnotlar kitabın arkasında notlar (s. 163-224) kısmında verilmiştir. Çalışmada kullanılan malzeme, kaynaklar ve incelemeler başlıkları altında bibliyografya (s. 225-231) da gösterilmiştir. Kitaba son olarak kişi, yer adları ve konulara göre düzenlenmiş dizin (s. 232-247) eklenmiştir.

Görüldüğü üzere, Ankara ve Konya örneğinde Osmanlı klâsik döneminin '*kent tipolojisi*'ne ilişkin belirlemeler yapmayı amaçlayan yazar, kaynaklardan derlenmiş bilgilere dayanarak ortaya koyduğu çalışmasıyla, Osmanlı şehrinin özelliklerini belirlemeye yönelik çalışma yapan araştırmacıların ilkleri arasına girmiştir. Çalışmada Ankara'ya ilişkin ayrıntılı belge taramasının yapılmış olması, ağırlıklı olarak Ankara'nın XVI. yüzyıl sonlarındaki durumunun değişik yönleriyle incelenmesi, yazarın belirttiği gibi esere '*Ankara Tarihi*' hüviyetini de kazandırmaktadır. Kitapta atıflar olmasına rağmen (meselâ s. 29, 32, 44) elde edilen bilgilerin gösterildiği plân ve haritaların ilâve edilmediği görülmektedir. Eserin, XVI. yy. sonu ve XVII. yy. başları Osmanlı Devleti tarihinin iki şehir ölçeğinde karşılaştırmalı olarak değerlendirildiği geniş kapsamlı tarih çalışmaları içerisindeki yerinin önemi tartışılmazdır. Bu bakımdan yoğun bir emek neticesinde ortaya çıkan çalışmanın konuyla ilgilenenlerle, yaşadığı şehrin tarihini merak eden Ankara ve Konyalıların dikkatinden kaçmayacağı kanaatindeyiz.

VEHBİ GÜNAY

JAN GERRIT DERCKSEN, *The Old Assyrian copper trade in Anatolia*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut Te İstanbul, LXXV, Leiden 1996, 279 s. (*Anadolu'da Eski Assur Bakır Ticareti*).

Yazar, Acknowledgements: Teşekkürler (s.1) kısmında, bu kitabın Leiden Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. K.R. Veenhof başkanlığında yapılan doktora tezi olduğunu belirtmektedir. J.G. Dercksen, 1948 ve 1950 yıllarında Kültepe kazılarında ortaya çıkarılan ve büyük bir kısmı yayımlanmamış çivi yazılı tabletlerin, Ankara'da Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunduğunu ve 1990 yılında bunlar üzerinde çalışma izni veren Prof. E. Bilgiç ve Prof. T. Özgüç'e sonsuz teşekkürlerini sunmaktadır.

Yazar eserinin Introduction: Giriş (s. 1-3) başlığında, Kayseri'nin yaklaşık 20 km. kuzeydoğusunda yer alan Kültepe'nin (eski Kaneş) 1880 yıllarından itibaren keşfediliş öyküsünü ve Assurlu tüccarların bırakmış oldukları çivi yazılı tabletlerin bulunup okunuşunu özetlemektedir. 1948 yılından itibaren ise Türk Tarih Kurumu adına T. Özgüç ve daha sonra K. Emre başkanlığında Kültepe'de yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan yaklaşık 15.000 çivi yazılı tabletin büyük bir kısmının parçalar halinde olduğu ve henüz yayınlanmadığını belirtmektedir. Assurlu tüccarlar muhtemelen Afganistan'dan eşek kervanlarıyla Kuzey Suriye ve Anadolu'ya getirdikleri kelay, altın ve gümüş ile değiştirerek çok büyük kazançlar elde etmişlerdir. Daha sonra kendisinden önce çivi yazılı metinler üzerinde yapılan çalışmaları sırasıyla özetlemiştir. Ancak R.D. Penhallurick tarafından yayımlanan ve kelay konusunda son yılların en ayrıntılı çalışmasını oluşturan *Tin in Antiquity, its mining and trade throughout the ancient world with particular reference to Cornwall*, London 1986 adlı eserden yararlanılmamış olmasını, çok büyük bir eksiklik olarak görmekteyiz.

Chapter 1: 1. Bölüm; The geographical background: Coğrafi Zemin, ana başlığının *Scientifically: Bilimsel Yönden, Old workings: Eski Çalışmalar* (s. 5-6) ara başlıkları altında, Anadolu'da en eski yerleşim merkezi olarak Çayönü'de, M.Ö. 7250-6750 yılları arasında kullanılan doğal bakır hakkında bilgi vermektedir. Daha sonra Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü tarafından yapılan araştırmalar sonucunda Anadolu'da saptanan kurşun, bakır ve çinko yatakları ile arkeo-metalurjistler tarafından Anadolu'nun maden yatakları ile eski işletmeler konusunda yapılan çalışmalara yer verilmiştir.

Sourcing: Kaynak Çalışmaları (s. 6-10) ara başlığı altında, arkeo-metalurji konusunda çalışmalar yapan bilim adamlarının Anadolu'da hangi maden yataklarının kullanılıp kullanılmadıkları konusunda yaptıkları bilimsel araştırmalar, ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Yapılan bu çalışmalar sonucunda Anadolu'da saptanan ve altı başlık altında toplanan bakır yataklarının, hangi bölgeler için önem taşıdığı vurgulanmıştır.

Philologically: Dilbilimsel Açıdan, The geographical aspect: Coğrafi Yönü (s. 10-14) ara başlığında, Eski Assurca metinlerde geçen yer adları ve deyimlerinin anlamları, karşılıkları ve lokalizasyonu sorununa değinilmiştir. Bu kısımda Anadolu'da birçok yerleşim merkezinin lokalizasyonu sorununa yeni bir yaklaşımda bulunduğu için, tarihi coğrafya açısından büyük bir önem taşımaktadır.

The cooper-producing regions: Bakır Üretim Bölgeleri (s. 15-17) ara başlığında, Eski Assurca metinlerde bakır üretim merkezi olarak geçen yer adlarının lokalizasyonu sorununa de-

ğınılmıştır. Bu ilginç kısım da, Eskiçağ'da Anadolu'nun tarihi coğrafyası için büyük bir değer taşımaktadır.

Conclusion: Sonuç (s. 17) kısmında ise, arkeo-metalurjistler tarafından Anadolu'da yapılan araştırmaların sonuçları, çok kısa bir şekilde özetlenmiştir.

Chapter 2 : 2. Bölüm; Copper production: Bakır Üretimi ana başlığının *Introduction: Giriş* (s. 18-19) ara başlığı altında, bakırın türleri, bileşimleri, ergime dereceleri ve arkeo-metalurjistler tarafından Anadolu'da saptanan farklı bileşime sahip bakır cevherinin ergitilmesi işleminde kazanılan yöntemler anlatılmıştır.

The smelting of oxide ores in the Wadi Arabah: Wadi-Arabah'da Oksit Cevherinin Ergitilmesi (s. 19-25) ara başlığı altında *Timna, Feinan* ve yaklaşık olarak M.Ö. 2200-1900 yıllarına tarihlenen *Oman, Al-Maysar*'da bulunan zengin bakır cevherinin ergitilmesi ile ilgili yapılan bilimsel araştırmalar, arkeolojik buluntular ve hangi döneme ait oldukları ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

The smelting of sulphide ores at Mitterberg, Austria (c. 16th century B.C.) Avusturya'da Yaklaşık Olarak M.Ö. 16. Yüzyıla Tarihlenen Mitterberg'deki Sülfid Cevherinin Ergitilmesi (s. 25-26), *Cyprus : Kıbrıs* (s. 26-27), *Turkey : Türkiye* (s. 27-28) ara başlıkları altında, sözü edilen ülkelerde sülfidli bakır cevherinin ergitilmesi konusunda arkeo-metalurjistlerin yaptıkları bilimsel çalışmalar doğrultusunda eski maden yatakları ve işletme merkezleri, ergitme fırınları, bakır cüruf-ları ve bakır külçelerinin bulunduğu yerler ile hangi döneme ait oldukları ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Quality and shape of traded copper: Ticareti Yapılan Bakırın Niteliği (s. 28-29) alt başlığı altında, *Archaeological evidence: Arkeolojik Kanıtlar* ara başlığı altında yapılan arkeolojik kazıların sonuçlarına göre Sina Yarımadası, Kıbrıs ve Anadolu'da bakırın ne zaman ve hangi yerleşim merkezlerinde ergitildiği, ticareti yapılan bakır külçelerin bileşimleri ve hangi döneme ait olduğu vurgulanmıştır.

Textual evidence : Yazılı Kaynaklar (s. 30-31) ara başlığı altında, Eski Assur metinlerinde bakırın nereden geldiği ve özellikleri hakkında bilgi verilmiştir.

Assessing the quality of copper : Bakırın Niteliğinin Belirlenmesi (s. 31-32) ara başlığı altında, bakırın niteliği ve kalitesi konusunda bilgi verilmiştir.

Conclusion : Sonuç (s. 32) ara başlığı altında ise, Eski Assur Döneminde ticareti yapılan bakırın büyük bir olasılıkla oksitli bakır olduğu sonucuna varılmıştır.

Chapter 3 : 3. Bölüm ; The Old Assyrian terminology : Eski Assur Terminolojisi ana başlığının *Qualifications of copper : Bakırın Niteliklerine İlişkin* (s. 33) ara başlığı altında, Eski Assur metinlerinde bakırın niteliği hakkında çok zengin terminoloji bulunduğu belirtilerek, şu ara başlıklar altında verilmiştir; werium- "copper": Bakır (s. 33-34), *Copper of high purity: En Saf Bakır* (s. 34), masium- "refined" : Rafine Edilmiş (s. 34-35), dammuqum- "fine" : İyi (s. 35-36), watrum- "excellent" : En Kaliteli (s. 36), zaku'um- "clean" : Temiz (s. 36), *Copper of low purity : Katkılı Bakır* (s. 37), ara başlığı altında lammunum- "poor" : Niteliksiz (s. 37), massuhum- "dirty" : Kirlili (s. 37), şallamum- "black" : Siyah (s. 37-39), şa masa'im- "which has to be refined" : Refering to the shape of the copper : Bakırın Biçimine İlişkin (s. 39) ara başlığı altında ise şunlar verilmiştir; hassu'um "?" (s. 39-40), kişrum- "lump" : Yumru (s. 40), şahhirum- "small-sized" : Küçük Boyutlu (s. 40), şabburum- "broken" : Kırık (s. 40-41), şa şaduusu- "native copper" : Doğal Bakır (s. 41-42), şikkum- "?" (s. 42-43).

Toponyms with nisba-ending or preceded by *ša :nisba* Son Eki veya Önüne *ša Gelen Yer Adları* (s. 43) ara başlığı altında, bakırın geldiği yerler konusunda şu bilgiler verilmiştir; Haburatayum- "from Haburata" : Haburata'dan (s. 43), İstunuwayum- "from İstanuwa" : İstanuwa'dan (s. 44), Kunanamayum- "from Kunanami" : Kunanami'ten (s. 44), *ša Ninašša-* "from Ninašša" : Ninašša'dan (s. 44), *ša Puruštattim-* "from Puruštattum" : Puruštattum'dan (s. 44), *ša mat Sawit-* "from the country of Sawit" : Sawit Ülkesinden (s. 44), Tapašattayum- "from Tapašatta" : Tapašatta'dan (s. 44), Ta/iritarayum, *ša Ta/iritar-* "from Ta/iritar" : Ta/iritar'dan (s. 44-45), Tišmurnayum, *ša Tišmurna-* "from Tišmurna" : Tišmurna'dan (s. 45), *ša Tuhpia-* "from Tuhpia" : Tuhpia'dan (s. 45), *ša Wašhania-* "from Wašhania" : Wašhania'dan (s. 45).

Scrap : Artık (s. 45-47) ara başlığı altında, Assurca metinlerde geçen artık'ın karşılığı kelime, değeri ve kullanımı konusunda bilgi verilmiştir.

Arsenical copper : Arsenikli Bakır (s. 47-50) ara başlığı altında, arsenikli bakır konusunda ayrıntılı bilgi verilerek, Kültepe'de bulunan çeşitli eşya ve silahın yapılan analizinde, artık arsenik oranının çok düşük olduğu vurgulanmıştır.

Conclusion : Sonuç ((s. 50) ara başlığı altında ise, Eski Assur terminolojisinde bakırın genellikle iyi ve kötü diye ikiye ayrıldığını, ikincil olarak da yukarıda ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı gibi, bakırın kirli, siyah gibi nitelikleri belirtilmiş ve nereden geldiği konusu özetlenmiştir .

Commercial terminology : Ticari Terminoloji (s. 50) ara başlığı altında, Eski Assur metinlerinde *bara'um* ve *barru'um* (s. 50-53) ve *ka'unum* (s. 53-57) fiilleriyle ifade edilen bakır objeler hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Ingot : Külçeler (s. 57-60) ara başlığı altında, bakır külçelerin biçimleri ve ağırlıkları ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Transport : Taşıma (s. 61) ara başlığı altında, *Donkey and porters* : Eşekler ve Hamallar (s. 61-63), *Wagons* : Arabalar (s. 64-67) *The Sikkum* : Sikkum (s. 67-69), *Storage* : Depolama (s. 69-71) konularında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Copper and bronze artefacts : Bakır ve Bronz Eserler (s. 71) alt başlığının *The coppersmith* : Bakırcı (s. 71-76) ara başlığı altında, Kültepe (Kaneş) ve Karum'da bakırcı atölyeleri ve ürettikleri çeşitli eşya, takı ve silahlar ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Textual and archaeological evidence of copper and bronze artefacts : Bakır ve Bronz Eserlere İlişkin Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklar (s. 76-80) ara başlığı altında, Eski Assur metinleri ışığı altında Kültepe'de ortaya çıkarılan bakır ve bronzdan yapılmış çeşitli eşya ve silahlar hakkında verilen bilgi ile bu eserlerin bakır ve bronz olup olmadıkları konusunda yapılan analizleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

On weights : Ağırlıklara İlişkin (s. 80) alt başlığı altında çivi yazılı metinlere göre şu konular ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır; *The Old Assyrian weight-stones* : Eski Assur Tartı Taşları (s. 80-82), *Weight corrections* : Tartıların Düzeltülmesi (s. 82-86) ve *The Anatolian weight aban matin* : Anadolu Ağırlık Birimi aban matin (s. 86-89).

Chapter 4 : 4. Bölüm; *The trade* : Ticaret (s. 90) ana başlığının *The archival approach* : Arşiv Kaynakları Işığında (s. 90-93) ara başlığı altında, Arşiv kaynaklarına göre Assur ile Anadolu arasında yapılan ticaretin boyutları, şu ana başlıklar altında çok geniş bir şekilde ele alınmıştır; *Adad-şululi son of Kuskusum/Şu-Anim* : Kuskusum/Şu-Anim Oğlu Adad-şululi (s. 93), *Participants* : Katılanlar (s. 93-102), *Procurement and sale of copper* : Bakır Üretimi ve Satımı

(s. 103-106), *Geography of the copper trade: Bakır Ticaretinin Coğrafyası* (s. 106-107), *Conclusion : Sonuç* (s. 107) kısmında ise, Adad-şululi'nin arşiv belgelerine göre yapılan bakır ticareti özetlenmiştir.

Alahum son of Sukuham : Sukuham oğlu Alahum (s. 107) alt başlığı altında, *Participants : Kaulanlar* (s. 107-111), *Procurement and sale of copper : Bakır Üretimi ve Satımı* (s. 111-117), *Geography of the copper trade: Bakır Ticaretinin Coğrafyası* (s. 117-118), *Conclusion : Sonuç* (s. 118) kısmında ise Alahum'un arşiv belgelerine göre Anadolu'da yapılan bakır ticareti özetlenmiştir.

Imdilum son of Şu-Laban : Şu-Laban oğlu Imdilum (s. 119) alt başlığı altında, *Participants: Kaulanlar* (s. 119-125), *Procurement and sale of copper : Bakır Üretimi ve Satımı* (s. 125-129), *Geography of the copper trade : Bakır Ticaretinin Coğrafyası* (s. 129-131), *Conclusion : Sonuç* (s. 131) kısmında ise, Imdilum'un arşiv belgelerine göre Assurlu tüccarların Anadolu'da yaptıkları yün, bakır ve gümüş ticareti özetlenmiştir.

Puzur-Aşşur son of Işar-kitt-Aşşur : Işar-kitt-Aşşur oğlu Puzur-Aşşur (s. 131) alt başlığı altında, *Participants : Kaulanlar* (s. 131-135), *Procurement and sale of copper : Bakır Üretimi ve Satımı* (s. 136-138), *Geography of the copper trade : Bakır Ticaretinin Coğrafyası* (s. 138-139), *Conclusion : Sonuç* (s. 139) kısmında, Puzur-Aşşur'un arşiv belgelerine göre yapılan bakır ticareti özetlenmiştir.

Uşur-şa-Iştar son of Aşşur-imitti : Aşşur-imitti oğlu Uşur-şa-Iştar (s. 140) alt başlığı altında, *Participants : Kaulanlar* (s. 140-143), *Procurement and sale of copper : Bakır Üretimi ve Satımı* (s. 143-147), *Geography of the copper trade : Bakır Ticaretinin Coğrafyası* (s. 147-149), *Conclusion : Sonuç* (s. 149) kısmında da, Uşur-şa-Iştar'ın arşiv belgelerine göre Assurlu tüccarların Anadolu'da yaptıkları altın, gümüş, bakır ve metal ticareti özetlenmiştir.

Economic aspects : Ekonomik Yönden (s. 149) alt başlığının *Trade : Ticaret* (s. 149-154) ara başlığında, Assurlu tüccarların Anadolu'da yaptıkları altın, gümüş ve kalay ticareti ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

The main copper markets : Başlıca Bakır Pazarları (s. 154-157) ara başlığında, Anadolu'daki başlıca bakır pazar yerleri tek tek verilmiştir.

How profitable was the trade in copper ? : Ticarete Bakır Ne Derece Karlıydı? (s. 157-161) ara başlığı altında, Anadolu'daki ünlü ticaret merkezlerinde bakırın yün, tekstil ve kalay fiyatları ile bu tür mallar karşısındaki değeri örnekleriyle birlikte ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Chapter 5 : 5. Bölüm; *The palace and the karum: Saray ve Karum* (s. 162) alt başlığı altında, *The Assyrian position in Anatolia: Anadolu'da Assurluların konumu* (s. 162-165), *The palace as a buyer of merchandise : Emtia Alıcısı Olarak Saray* (s. 165-168), *The bet karim or karum-office: bet karim veya karum bürosu* (s. 168-170), *The transfer of copper from the palace to the karum-office : Bakırın Saraydan karum Bürosuna İntikali* (s. 170-172), *The karum-office and the şitapkum-system: Karum Bürosu ve şitapkum-Sistemi* (s. 173-176), *The "five per cent" or metum hamşat in Puruṣhattum: Yüzde Beş veya Puruṣhattum'da metum hamşat* (s. 176-178) gibi ara başlıklar altında verilen konular, ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Conclusion : Sonuç (s. 179-182) kısmında ise, M.Ö. 19. yüzyılda Anadolu'da Eski Assur Bakır Ticareti adlı konunun amacı, üç ana başlık altında özetlenmiştir;

1- Bakırın kökenini saptamak.

2- Metalin hangi miktarlarda ve şekillerde ticaretinin yapıldığını ve Assurluların kullandığı terminolojiyi belirlemek.

3- İç Anadolu Bölgesi'ndeki bu tür ticaretin amaçlarını ve işleyiş biçimlerini ortaya çıkarmak.

Selected texts: Seçilmiş Metinler (s. 183-208) kısmında, seçilen metinler ve çevirileri verilmiştir.

Catalogue of copper in Old Assyrian texts: Eski Assur Metinlerinde Bakır ile İlgili Bölümlerin Kataloğu (s. 209) başlığı altında, *werium*: Bakır (s. 209-210), *masium*-"refined": Rafine edilmiş (s. 210-211), *dammuqum*-"fine": İyi (s. 211-213), *watrum*-"excellent": En kaliteli (s. 213), *zaku'um*-"clean": Temiz (s. 213), *lammunum*-"poor": Niteliksiz (s. 213-214), *massu-hum*-"dirty": Kirlili (s. 214), *şallamum*-"black": Siyah (s. 214), *şa masa'im*-"which has to be refined": Rafine edilmesi gereken (s. 214), *hassu'um*-"?" (s. 214), *kişrum*-"lump": Yumru (s. 215), *şahhirum*-"small-sized": Küçük Boyutlu (s. 215), *şabburum*-"broken": Kırık (s. 215), *şa sadušu*-"native copper": Doğal bakır (s. 215), *şikkum*-"?" (s. 216-217), *Haburattayum*-"from Haburata": Haburata'dan (s. 217-218), *Istunuwayum*-"from İstanuwa": İstanawa'dan (s. 218), *Kunanamayum*-"from Kunanamt": Kunanamt'ten (s. 218), *şa Ninaşa*-"from Ninaşa": Ninassa'dan (s. 218), *şa Puruṣhattim*-"from Puruṣhattum": Puruṣhattum'dan (s. 218), *şa mat Sawit*-"from the country of Sawit": Sawit Ülkesinden (s. 219), *Tapaṣattayum*-"from Tapaṣatta": Tapaṣatta'dan (s. 219), *Ta/iritayum*, *şa Ta/iritar*-"from Ta/iritar": Ta/iritar'dan (s. 219), *Tiṣmurnayum*, *şa Tiṣmurna*-"from Tiṣmurna": Tiṣmurna'dan (s. 220), *şa Tuḫpia*-"from Tuḫpia": Tuḫpia'dan (s. 220), *şa Waṣḫania*-"of Waṣḫania": Waṣḫania'dan (s. 220), Scrap : Artuk (s. 221-223), *niggalum*-"sickle": orak (s. 223) gibi bakır ile ilgili deyimlerin katalogları verilmiştir.

Appendices : Ekler başlığı altında, Appendix 1 : Value of commodities expressed in copper : Ek 1 : Ticari Emtiaların Değer Karşılığı Olarak Bakır (s. 227) başlığı altındaki konu, A- *Metals and minerals* : *Metaller ve Mineraller* (s. 227-228), B- *Textiles* : *Kumaşlar* (s. 228-230), C- *Animals and slaves* : *Hayvanlar ve Köleler* (s. 231-232), D- *Agricultural Products* : *Tarım Ürünleri* (s. 232) gibi ara başlıkları altında sunulmuştur.

Appendix 2 : Moulds found at Kültepe : Ek 2 : Kültepe'de Bulunmuş Olan Kalıplar (s. 233) başlığı altındaki konu, I- *For ingots*: *Külçeler İçin* (s. 233-234), II- *For weapons*: *Silahlar İçin* (s. 234-235), III- *For implements*: *Alet ve Eşyalar İçin* (s. 235) gibi başlıklar altında anlatılmıştır. Ayrıca Kültepe'de bulunan kalıplar hakkında iki önemli çalışma yapılmıştır. Bunlardan biri Tayfun Yıldırım'ın *M.Ö. 2 Binde Orta Anadolu'da Madeni Silah Üretimi*, Ankara 1993 adlı doktora çalışmasıdır. Öteki de Andreas Müller-Karpe'nin, *Anatolisches Metallhandwerk*, Neumünster 1994 adlı kitabıdır. Eğer bu iki eserden de yararlanılmış olsaydı, çok daha iyi olacaktı.

Appendix 3 : Copper and bronze objects : textual evidence : Ek 3 : Bakır ve Bronz Nesneler : Yazılı Kaynaklarda (s. 236-241) başlığı altında, yazılı metinlerde geçen bakır ve bronz nesneler ile ilgili deyimler, alfabetik olarak sıralanmıştır.

Appendix 4 : Copper and bronze objects : archaeological evidence : Ek 4 : Bakır ve Bronz Nesneler : Arkeolojik Buluntularda (s. 242) başlığı altında, I- *Weapons*: *Silahlar* (s. 242-244), II- *Implements*: *Alet ve Eşyalar* (s. 244-245), III- *Vessels*: *Kaplar* (s. 245-247), *Jewellery, ornaments*: *Kuyumculuk, Takılar* (s. 247-250), V- *Ingots*: *Külçeler* (s. 250) gibi ara başlıkları altında verilmiştir.

Appendix 5 : The Old Assyrian weights : Ek 5 : Eski Assur Ağırlık Ölçüleri (s 251-253) başlığı altında, Kültepe ve Boğazköy'de bulunan taş, kaya kristali ve kurşundan yapılmış ağırlık ölçüleri verilmiştir.

Map A : Geography of Old Assyrian activities in Anatolia : Harita A : Anadolu'da Eski Assur Etkinliklerinin Yayılımı (s. 254), antik ve modern isimler ile birlikte gösterilmiştir.

Map B : The Main copper deposits in Turkey (after MTA 1972) : Harita B : Türkiye'de Başlıca Bakır Yatakları (MTA 1972'ye göre) (s. 255), haritada özellikle Orta ve Doğu Karadeniz Bölgeleri ile Ergani bakır yatakları gösterilmiştir.

Bibliography : Kaynakça (s. 256-263) kısmında, kısaltmalar ve yayınlar, alfabetik olarak verilmiştir.

Indexes : Dizinler (s. 264) başlığı altında sırasıyla Texts : Metinler (s. 264-274), Akkadian words : Akkatça sözcükler (s. 274-275) Sumerograms and Sumerian words : Sumerogramlar ve Sumerce Sözcükler (s. 276), Personal names :Kişi Adları (s. 276-277), Place-names : Yer Adları (s. 277-278), Subject index : Konu Dizini (s. 279) gibi başlıklar altında çok düzenli bir şekilde sıralanmıştır.

Çok titiz ve başarılı bir araştırmanın ürünü olan *The Old Assyrian copper trade in Anatolia: Anadolu'da Eski Assur Bakır Ticareti*, bugüne kadar bu konuda yapılan çalışmaların en ayrıntılısını oluşturmaktadır. Özellikle Anadolu ve komşu bölgelerde eski bakır metalurjisi konusunda yapılan arkeo-metalurji çalışmaları ile Kültepe'de yapılan kazılarda ortaya çıkarılan buluntulardan da yararlanan J.G. Dercksen, yapmış olduğu dilbilimsel çalışmalarını güçlendirmiştir. Ayrıca Kültepe kazılarında ortaya çıkarılan çivi yazılı tabletlerin bilim dünyasına sunulması ve bu tür karanlıkta kalmış konuların aydınlatılmasında kullanılması, bir başka sevindirici konuyu oluşturmaktadır.

Assurlu tüccarlar tarafından Anadolu'da ticareti yapılan bakırın kökeninin saptanmasına ilişkin çalışmalar, madencilğin beşğini yapmış ülke olarak kabul edilen Anadolu'nun madencilik tarihine yepyeni boyutlar kazandırmaktadır. M.Ö. 1900 yıllarında metal ticaretinin hangi boyutlarda yapıldığı ve Assurlu tüccarların kullandığı terminolojinin belirlenmesi, en azından bakırın nereden geldiği konusunda yapılan çalışmalar kadar büyük bir değer taşımaktadır. Bu tür ticaretin amacı ve işleyiş biçiminin ayrıntılı bir şekilde gözler önüne serilmesi ise, ticaret tarihi açısından önemlidir. Bu yüzden J.G. Dercksen'in bu kitabı, M.Ö. 2. binyılı başlarında Anadolu'da uluslararası düzeyde yapılan metal ticareti için çok önemli bir kaynağı oluşturmaktadır.

OKTAYBELLİ

YUZO NAGATA, *Tarihte Âyanlar. Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1997, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi - Sa. 176, XXV + 329 + Harita.

Osmanlı Devleti tarihinde önemli bir yer işgal eden âyanlar konusu, Japon Prof. Yuzo Nagata'nın uzmanlık alanıdır. Yıllardır bu konuda emek sarfeden Prof. Nagata, çalışmalarını Karaosmanoğullarına teksif ederek Türk Tarih bilimine katkıda bulunmuştur. Eserin geniş Bibliyografyasının en dikkate değer kısmı arşiv kaynaklarının bolluğudur. Hiç şüphesiz bu da esere orijinallik kazandırmaktadır.

Prof. Nagata önsözünde âyan tabirine bir açıklık getirmeyi uygun görmüştür. Kısaca, bu müesseseyi, taşra idarecilerinin önüne geçerek hükümet ile bölge halkı arasında bir vasıta vazifesini gören sosyal zümre olduğu şeklinde özetlemiştir. Sayın Prof. âyanlar üzerinde yapılan araştırmaları başlıca iki nokta üzerinde toplamıştır. Bunlardan biri dünya ekonomisini, Akdeniz, Karadeniz ve Tuna üzerindeki artan etkisi ve bunun devamı olarak Osmanlı Devleti'nin siyasi, iç-timai ve iktisadi alanlarda kazandığı gelişme veya değişimdir. Prof. Nagata bu özelliklerden hareket ederek âyanlar üzerindeki araştırmasını yönlendirmiştir. Ona göre, Karaosmanoğullarının Manisa bölgesinde hâkimiyet tesis etmiş olması, uygun bir jeopolitik mevkide ünlü bir âyan ailesinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu yüzden bölge, XVII. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nin kaydettiği gelişmeleri en iyi bir şekilde temsil etmiştir. Sayın Profesörün tayin ettiği ikinci nokta da dikkat çekicidir. Devlet XVII. yüzyılın sonlarına doğru ıslahat hareketlerine başladığı zaman, Anadolu ve Rumeli'nin birçok bölgesi âyanların hâkimiyeti altında bulunuyordu. Yani bu tutum devlet otoritesinin taşradaki nüfuzunun azalmış olduğunu gösteriyordu. Bu yüzden devlet taşradaki âyan hâkimiyetini kırmak zorunda idi. Böylece, merkez ile âyanlar arasında toprak ve halk üzerindeki nüfuz tesisi için mücadele başlamıştır.

Sayın Prof. Nagata'nın ifadesine göre, âyanlar üzerinde yapılacak araştırmalar, âyan hâkimiyeti altında bulunan bölgelerin siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel çalışmalarıyla da tamamlanmalıdır. Bu yüzden değerli araştırmacı ilâve olarak Manisa bölgesinin coğrafi, jeopolitik ve demografik durumunu da gözler önüne sermeye çalışmıştır. Öte yandan eserde Tanzimat öncesi şartlar da gözönünde bulundurulmaya çalışılmıştır.

Prof. Nagata âyanlık müessesesinin ortaya çıkışında ve gerçekleşmesinde, Braudel'in tezine katılmamaktadır. Nitekim son zamanda yapılan diğer araştırmalarda "Braudel Tezi" ni reddeder istikamette gelişmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti'nde mirî arazi sistemi öne çıkmaktadır. Bu yüzden Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa'nın servet ve kudret kaynağının, büyük çiftlikler yerine, iltizam, tefecilik ve Avrupa tüccarlarıyla yerli üreticinin arasını bulma gibi faaliyetlerden olduğu gösterilmiştir. Sayın Prof. Giriş'te Karaosmanoğulları ve Manisa bölgesi üzerinde yapılan araştırmalar ve başta Manisa Kazası'na ait Şerhiye Sicilleri ile diğer kaynaklara da yer vermiştir.

Prof. Nagata I. Bölüm'de bölgenin jeopolitik mevkii, coğrafi ve ekolojik yapısı, demografik durumu ve idari durumu üzerinde durmaktadır. Burada XVII. yüzyılın ortalarından itibaren İzmir'in Doğu-Batu ticaretinde bir transit limanı olarak gelişmeye başlamasıyla Manisa'nın da önem kazandığı anlatılmaktadır. Bundan sonra Manisa bölgesinden hububat, pamuk ve üzüm gibi ziraî ürünler ile halı, kilim, keçe ve sahtıyan gibi mamûl maddeler ihraç edilmeye başlanmıştır. Ayrıca, İstanbul'un ihtiyacı olan zahire, hayvan ve sınaî mamûllerini gönderen bölgelerden biri de olmuştur. Bundan başka Rumeli vilâyetlerindeki çeşitli huzursuzluklar yüzünden

Manisa bölgesi önem kazanmıştı. Ayrıca, Osmanlı - Rus ve Avusturya Savaşları sürerken artan ihtiyaçların buradan sağlanması bölgeye canlılık getirmişti. Eserde bölgenin coğrafik ve ekolojik yapısı da incelendikten sonra demografik duruma temas edilmiştir. Burada Prof. F. Emecen'in eserinden (*XVI. Asırda Manisa Kazası*) geniş şekilde istifade eden Prof. Nagata, XVI. yüzyılda çifçi - köylü, konar- göçer ve şehirli miktarını ortaya koyduktan sonra XVII. asırda Manisa Kazası'nın avârizhâne durumuna yer vermiştir. Eserde devamlı XVII. ve XIX. yüzyılların avârizhâne durumu hakkında şerhiye sicillerinden bilgiler verilmiştir. Bu arada Batı Anadolu'ya olan Türkmen göçlerine ve bu vesileyle nakliyatçılık ve deve yetiştiriciliğine de temas edilmiştir. Manisa'nın Şehzade Sancağı oluşuna da işaret eden Prof. Nagata, sancağın 1627 yılından itibaren " ber-vech-i arpalık " statüsüne ve nihayet 1743 yılında yerli müteğallibelerden Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa'nın Saruhan Mütesellimi tayin edildiğini belirtmiştir. Bu tayin Saruhan'da önemli hadiselerin başlangıcıdır. Hacı Hüseyin Ağa'nın ölüm tarihi 1816'ya kadar sürecektir.

Prof. Nagata II. Bölüm'de Karaosmanoğulları ailesinin tarihçesi ile birlikte âilenin hükümet merkezi ile olan münasebetlerinden bahsetmektedir. Burada önce âilenin menşei araştırılmış ve Kara Osman'ın 1666'da III. Murat Camii evkafı mukataasından Bahadırılı mukataası emini olduğu tespit edilmiştir. Kara Osman'ın 1687'de İzmir ve Aydın'daki hâric ez-defter Rumların cizyelerini tesbite memur olmuştur. Böylece, âyanlar arasına girmeye muvaffak olan Kara Osman'ın dört oğlu bulunuyordu. Bunlardan büyük oğul Hacı Mustafa Ağa babasının görevlerini devam ettirdiği gibi 1724'ten itibaren İran Savaşlarına katılmıştır. Bu arada hükümet tarafından eşkıya ilân edilen bölgedeki rakiplerinin tenkilinde başarı gösterince bölgede rakipsiz kalmıştı. 1743'ten sonra Saruhan Mütesellimliği'ne tayin edilerek 1755 senesine kadar baş âyan durumuna gelmiştir. Onun bu mütesellimliği halkın şikâyeti üzerine son bulmuştur. Yerine Yeğen Ali Paşa'nın kapıcılar kethüdası Elhac İbrahim Ağa tayin edilmiştir. Mustafa Ağa'nın malınının musaderesi büyük sıkıntılar yaratmıştır. Ancak, Hacı Mustafa Ağa'nın bölgede hâkim olduğu dönemde âilenin elinde büyük bir servet biriktiği ve oğullarının servet sahibi oldukları anlaşılmaktadır.

Sayın Profesörün ifadesine göre âile bundan sonra yıllarca merkezden alâka görmedi. Ancak 1768, 1774 ve 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşlarındaki askerî katkılarından dolayı Karaosmanoğulları bölgede yeniden hâkimiyet kurmaya başladılar. Âileden Hacı Ahmed Ağa, 1787'de Saruhan Mütesellimi bizzat askerleriyle Ruslara karşı savaşmıştır. Savaşlarda yararlılığı görülen Hacı Ahmed Ağa, padişah tarafından " samur kürk " ile taltif de edilmiştir.

Âilenin diğer bir ferdi Hacı Pulad Mehmed Ağa Menemen ve Turgutlu Voyvodaliklarında bulunmuş, çok zengin olmuştu. Birçok hayrat bırakan Mehmed Ağa öldüğü zaman (1806) muhalefatının tespiti ve zabu işine hükümet el attı. Yapılan yazışmalar ve görüşmelerden âyanların servetinin ne derecede artabildiği, devletin de buna göz diktiği görülmektedir. Aynı tarihte vefat eden Gelembey Voyvodası Hacı Ahmed Ağa da âilenin zengin bir üyesi idi. Kara Mütesellim Hacı Mehmed Ağa'nın kardeşi Ömer Ağa ile birlikte Osmanlı - Rus Savaşı'na katıldığı ve hizmetleri karşılığı padişah tarafından "samur kürk " ile taltif edildiği anlaşılmıştır. Prof. Nagata'nın tespitlerine göre âilenin diğer bir üyesi olan Hacı Ömer Ağa, Bergama Voyvodası olarak nüfuzunu genişletmiş, hatta Karesi Mütesellimliği'ni de ele geçirmiştir. Çandarlı ve Bandırma İskelelerinin mübayaacılığını da yapan Ömer Ağa 1787'de Rus Seferi'nde büyük yararlık gösterdi ve " samur kürk " ile taltif edildi. Bir müddet sonra İskenderiye'deki karışıklıkları yatıştırmak üzere Mısır'a gönderildi. Ömer Ağa İstanbul'da yapılan Sened-i İttifak toplantısına katıldı. Prof. Nagata Ömer Ağa'nın ölümünden sonra devletin onun muhalefatının zabu için aldığı tedbirleri orijinal belgelerle ortaya koymuştur. Bu sûretle II. Mahmud'un mevcut şartlar altında âyanlara karşı olan tutumu da ortaya çıkmaktadır.

Sayın Prof. bundan sonra âilenin diğer bir üyesi Küçük Hüseyin Ağa'ya yer vermiştir. Burada yabancılarla temaslar yer almaktadır. Hükümetin ve yabancıların Karaosmanoğullarına güvenmeleri ise dikkat çekicidir. Savaş yıllarında Hükümetin Karaosmanoğulları âilesinden zaman zaman yardım istediği de tespit edilmiştir. Karaosmanoğullarının en parlak devri, Hacı Hüseyin Ağa'nın Aydın muhasıslığına tesadüf eder. Manisa'da bir kütüphane de tesis ettiği anlaşılan Hüseyin Ağa'ya İzmir'deki yabancı temsilciler de itibar ediyorlardı. Bu devirdeki savaşlarda, hükümetin Karaosmanoğlu âilesinden birçok hususta yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu katkılarında dolayı âile en parlak devrini yaşamıştır. Buraya kadar âilenin önemli şahsiyetlerine yer veren Prof. Nagata, devletin Hüseyin Ağa'dan istifade yollarını da maddeler halinde sıralamıştır (48 - 50). Ayrıca âyanların yardımlarına şiddetle ihtiyaç duyan devletin, nüfuzlarının artmasına göz yummak zorunda kalışına da işaret olunmuştur.

Ayânlık müessesesinin zamanla etkisinin azaldığı bilinmektedir. Özellikle Sened-i İttifak'ın yürürlüğe girmesinden sonra Karaosmanoğulları âilesinin üyelerinin birer devlet memuru sıfatını almaya başladığı görülmektedir. Tabiatıyla bu durum "âyânlar devri" nin kapanmaya başladığını ifade eder. Bu yönden Prof. Nagata, âilenin Tanzimat öncesi tarihçesini 5 devreye ayırmıştır (57- 58).

Prof. Nagata III. Bölüm'de Karaosmanoğulları âilesi ile iltizam hakları arasındaki münasebetleri incelemiştir. Buna göre 1743 yılından itibaren 10 yıl içinde âilenin bölgedeki timar, zeamet ve mukataayı iltizam ettiği, servet ve kudret kazandığı ortaya konmuştur. Hacı Mustafa Ağa'dan sonra, Kuru-yi Cebel-i Manisa mukataası ile etrafındaki timar ve zeametler için açılan davalar, onun toprakları nasıl elde ettiği örnekleriyle gösterilmiştir. Sonunda devlet ayânlık iddiasında bulunanları mütegalibe olarak vasıflandırıp peşpeşe ferman ve adaletnâme ısdar etmiştir. Bundan başka burada malikâne sisteminin uygulanması orijinal belgelerle anlatılmıştır.

Prof. Nagata Hüseyin Ağa'nın bölge halkına sağladığı mali yardımlara (zimem-i nâs) da temas etmiştir. Burada mukataaların nasıl verildiği ve devletin denetimi altındaki mukataalardan başka, taşradaki siyasî çekişmelerin iltizam haklarının kazanılmasında etkili oluşu da incelenmiştir. Manisa bölgesinin zirai mahsulleri ile hayvanî mamûllerinin toplandığı bir merkez oluşunun Karaosmanoğulları âilesinin sosyal ve iktisadi faaliyetlerine yön veriş de keza burada gösterilmiştir. Ayrıca, Karaosmanoğullarının sarraflarla olan ilişkileri de belgelerle ortaya konmuştur.

Eserin IV. Bölümü Karaosmanoğulları çiftliklerinin işletilmesine ayrılmıştır. Âilenin mirî arazi prensibine rağmen tarlaları tasarruf edişi örnekleriyle gösterilmiştir. Buna göre Karaosmanoğulları bölgenin en münbit topraklarına sahip olmuşlardır. Âilenin bu arazi edinmeleri 4 ana esas üzerinde mütalaa edilmiştir (94-105). Bundan başka çiftliklerin hudutları, toprağın âile içindeki intikali, tarla, mer'a ve çiftliğin hukuki durumu hakkında da araştırma yapılmıştır. Böylece, çiftliklerdeki ortaklık ve hizmetkârlık ve buna mümasil olarak işletmecilik, beylik tarlaları ve icareye verilen tarlalar konusunda orijinal bilgiler verilmiştir. Bundan sonra çiftliklerde üretim, gelir ve pazarlama bahsinde zirai sektör ile hayvancılık sektörü yer almaktadır.

Prof. Nagata V. Bölüm'de âilenin vakıflarına yer vermiştir. Burada vakfiyelerin listesiyle beraber mahiyetleri de açıklanmıştır. Vakıf konusunda oldukça cömert davrandığı anlaşılan âilenin, bölgenin kültür hayatına önemli katkısının olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim çok sayıda tesis bir tablo ile gösterilmiştir (148). Bu vakıfların bölgenin kalkınmasındaki rolüne de temas edilmiştir. Ayrıca gayr-i menkullerin cinslerine ve şehirlerine göre dağılımı tablolarda gösterilmiştir (152-153).

Sayın Prof. VI. Bölüm'de Karaosmanoğulları âilesinin cemiyet hayatı ile ayânlığın sona ermesi hakkında bilgiler vermektedir. Devamlı Türk âile yapısı hakkında yapılan yayınlara işaret

edildikten sonra âilenin şeceresi (Ek VIII), muhalefat tespiti ile mirasının taksimi ve zengin bir âilenin oturduğu konağın tavsifi ve buradaki hayat tarzı anlatılmıştır. Ayrıca, Pulad Mehmed Ağa'ya âit eşyanın dökümü hem etnografya hem de piyasa ekonomisi üzerinde çalışanlara fikir verecektir. Servetin yapısı adlı bahiste, şeriye sicilleri ve muhalefat defterlerinden bilgiler aktararak âilenin şehirdeki esnaf, bakkal, tüccar ve sarraflarla olan münasebetleri, iş imkânlarının sağlanması gibi konular işlenmiştir. Sayın Prof. özellikle Avrupa ekonomisinin geliştiği devirde hububat olsun, pamuk veya kökboya gibi sınaî bitkiler olsun tarımın artık para ekonomisine dahil edildiğini açıklayarak, Karaosmanoğlu çiftliklerinin bundan zarar gördüğünü açıklamıştır.

Prof. Nagata sonuç olarak âilenin Manisa kazasındaki nüfûzunun, siyasi olmakla beraber, özellikle çiftlik işletmeciliği ile vakıf faaliyetlerine dayandığını ifade etmiştir. II. Mahmud'un tedbirlerine rağmen âyanların nüfûzunun Manisa Ovası'nda bir müddet daha devam ettiği anlaşılmaktadır.

Prof. Nagata eserinde âyanlık konusunu çok iyi kavramış ve konunun her yönünü ortaya koymuştur. Tablolarla yapılan açıklamalar esere değer kazandırmıştır. Ekler ise birçok araştırmacı için önemli bir mehzadır. Bir yabancının konuya bu kadar vâkıf olabilmesi takdire şayandır.

MÜCTEBA İLGÜREL

RAUF DENKTASH at the United Nations - Speeches on Cyprus, (With an Introduction by Michael Moran), Huntingdon, Cambs. UK, The Eothen Press, 1997, XXII + 378 p.

The Eothen Press, 1993 yılından beri münhasıran Kıbrıs Sorunu üzerine yaptığı yayınlarla, bir yandan bilimsel ve belgesel olarak Kıbrıs davamıza destek verirken, bir yandan da, bu İngilizce yayınlarla Kıbrıs sorununun iç yüzünü dünya kamuoyuna tanıtmaya çalışmaktadır. Burada tanıtmaya çalışacağımız bu kitap ise, yayının 5'inci kitabı olmaktadır. 4'üncü kitap olan ve yine 1997'de yayınlanan Dr. Salahi R. Sonyel'in "*Cyprus: The Destruction of a Republic - British Documents, 1960-1965*" isimli ilginç incelemesinin tanıtımını BELLETEN'in 235. sayısında yapmışuk.

The Eothen Press, bu yılın ikinci kitabı olarak "*Rauf Denktaş at the United Nations*" ı yayınlamış bulunmaktadır. Eserin muhtevasına girmeden önce hemen bir noktayı belirtmek gerekiyor: Sanırım kitabın ismi, muhtevayı tam olarak yansıtmamaktadır. Kitabın ismine bakıldığında, Rauf Denktaş'ın Birleşmiş Milletler'de yaptığı konuşmaları biraraya getiren bir yayın sanılmaktadır. Halbuki kitap üç kısımdan meydana gelmektedir. Rauf Denktaş'ın, "The Cyprus Problem" başlıklı (p.viii-xv) başlıklı ve 1931'den günümüze kadar Kıbrıs Sorunu'nun kilometre taşlarını veren Önsöz'ü dışında, kitabın birinci kısmı, halen Kuzey Kıbrıs'ta ikamet eden tanınmış İngiliz Profesörü Michael Moran'ın 121 sayfalık bir incelemesini ihtiva etmektedir. Bu inceleme esas itibarıyla iki bölüm olup, birincisi 1964-1965'te Türk toplumunun anayasal haklarından nasıl yoksun bırakıldığını, ikinci kısım ise 1974'deki müdahalemizi ve Türkiye'nin federal sistem arayışını ele almaktadır. Şu şekilde ki, bu iki dönemde Rauf Denktaş'ın özellikle Birleşmiş Milletler'de yaptığı konuşmalar çerçevesinde olayların akışı incelenmektedir. Bu konuşmaların ve konuşmalar çerçevesindeki gelişmelerin çok güzel tahlil edilmiş olduğunu özellikle belirtmek isteriz. Tabii, bu arada, Kıbrıs Türkü'nün davası da bilimsel ve kanıtlı olarak savunulmaktadır. Tabii bundan daha önemlisi, Profesör Moran'ın, Kıbrıs konusundaki tutumu ve davranışları sebebiyle Birleşmiş Milletler'i iyice hırpalamasıdır. Profesör Moran, Denktaş'ın kendisinin kararsızlığına rağmen, B.M.'deki konuşmalarının gayet etkili ve faydalı olduğu görüşünü ifade etmektedir.

Kitabın ikinci kısmında (p. 122-248), Rauf Denktaş'ın 1964-1984 yılları arasında B.M.Güvenlik Konseyi'nde yapmış olduğu 11 konuşmanın metni yer almaktadır. Yani bu kısım tamamen belgelerden ibarettir.

Üçüncü kısımda da belgeler yer almakta ise de, bu belgeler, konuşma metinleri olmayıp Kıbrıs Sorunu ile ilgili önemli belgelerdir. Meselâ Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile ilgili 1960 antlaşmalarının (Garanti, İttifak ve Tesis Antlaşmaları gibi) metinleri, 1964-1984 arasında Birleşmiş Milletler'de alınmış olan bazı önemli kararlar, 1965 Martı'ndaki Galo Plaza Raporu'ndan bazı önemli alıntılar, Rauf Denktaş'ın başta B.M. Genel Sekreteri olmak üzere bazı hükümet başkanlarına mektupları gibi. Bu belgeler de 12 kısımda kitaba yerleştirilmiş bulunmaktadır.

Kitabın içeriği ve genel yapısı bu olunca, kitabın adındaki "Speeches on Cyprus", kanaatimizce yanlış veya fazla olmaktadır. Bu ikinci isim ile, kitabın sanki sadece Rauf Denktaş'ın konuşmalarından ibaret olduğu izlenimi meydana gelmektedir. Bu ikinci başlığın "Speeches and Documents on Cyprus" şeklinde olması daha doğru olacaktır. Veya bu ikinci başlığı hiç koymadan, "*Rauf Denktaş at the United Nations*" veya Profesör Michael Moran'ın incelemesini de gözönünde tutarak, "*Rauf Denktash and the United Nations*" demek daha doğru olabilir kanısındayız.

Profesör Michael Moran'ın 121 sayfalık mükemmel tahlil ve incelemesi ve Denktaş'ın konuşma metinleri ve diğer belgelerle, The Eothen Press, Kıbrıs Sorunu'nun bilimsel ve belgesel kaynaklarına son derece önemli ve değerli katkıda bulunmuş olmaktadır.

FAHİR ARMAOĞLU

SİA ANAGNOSTOPOULOU, Μικρα Ασια 19 ος αι-1919 Οι Ελληνορθόδοξες Κοινοτητες απο το Μιλλετ στο Ρωμιων στο Ελληνικο Εθνος, Ellinika Grammata, Atina 1997, 730 sayfa, ISBN 960-344-420-0 (Anadolu, 19.yy.-1919. Rum Ortodoks Toplulukları, Rum Milletinden Helen Ulusuna)

Sia Anagnostopoulou'nun kaleme aldığı bu eserde oldukça kapsamlı bir şekilde XIX. yüz- yıl ile XX. yüzyıl başlarına kadar yani Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgallerine kadar ge- çen süreçte, ağırlıklı olarak Anadolu Rumlarının ekonomik, sosyal ve demografik yapısı incele- niyor.

Eser, kısaltmalar, giriş, iki bölüm, resmi yazışmaları içeren ek, tablolar, kaynaklar ve in- deksten oluşuyor.

Çalışmanın 11 ile 47 sayfalarını oluşturan giriş kısmında 1922'den geriye doğru gidilerek 1919 ile 1922 yılları arasındaki olaylar irdeleniyor ve bu yıllar arasındaki olayların Türk ve Yunan uluslarının tarihinde nasıl yer aldığına dair yazarın düşünceleri aktarılıyor. Yazara göre 1922 yılı, Yunanlılar için "Anadolu felaketine" Türkler için ise "Bağımsızlığa, ulusal bağımsızlığa" damga- sını vuruyor (sayfa 12). Rakip her iki ulus için aynı tarihi olayın farklı algılanışı söz konusu. 1922 yılı Anadolu Rumları ve Yunan Devleti için onları oradan çekip kurtaracak hiçbir gücün olma- dığı derin bir kuyuya düştükleri anı anımsatırken Türkler için aynı tarih bugün ulusal toprakla- rın arınması anlamına geliyor. 1922 hem Yunan hem de Türk tarihinde bir dönüm noktasıdır. Ulusal karşıtlığın yasallaşmasında bir merhaledir. 1919-1922 savaşı bu nedenden dolayı bir taraf için "kaybolan vatan" ile biterken diğer taraf için "vatanın bağımsızlığı" ile sonuçlanıyor. O halde Anadolu her iki ulus tarihinde Türkler için kurtulan Yunanlılar ve Anadolu'da yaşayan Rumlar için kaybolan, yitirilen bir ulusal toprak olarak görülüyor. Bundan sonra 1922 yılı Yunan ulusal bilincinde felaketi, Türklerin şuurunda ise ulusal bağımsızlığı çağrıştıracaktır. (sayfa 13).

Yazarın, kanaatine göre Yunan edebiyatında, türkülerde, Anadolu göçmenlerinin anlatı- mında, hatıraların izini taşıyan her şeyde bir çelişki var. Bir yanda "barbar Türk'ün" görüntüsü ve onun hemen yanında "kardeş ve arkadaş Türk'ün" imajı birlikte varlığını sürdürüyor. Türklerin bilincinde de Yunanlının görüntüsü için aynı şeyler geçerlidir. Halkların kendileri birbirlerine düşman değildi. Düşman olan devletler ve Batı idi. Balkan Yarımadası ve Anadolu'nun oluşturduğu coğrafyada oturan bizler küçük ulus ve devletlere bölünmüş durum- dayız. Aramızdaki anlaşmazlıklardan dolayı savaşıyoruz ve böylece büyük güçlerin iştahını far- kında olmadan kabartıyoruz. Yazarın bu son saptaması Yunanlı politükacı İonas Dragoumis'e ait. Halklar barış içinde yaşantılarını sürdürürken yabancı unsurlar onların kaderini belirliyor. (sayfa 13)

Yazar 1919-1922 yıllarını araştırmasının kapsamı dışında bırakıyor ve sadece o yıllara giden süreci inceliyor. XIX. ve XX. yüzyıl başlarında Anadolu'daki Rum Ortodoks topluluklarının ya- şantısı oldukça zengin bir bibliyografyanın konusunu teşkil etmiştir. Fakat bu çalışmalarda bu toplulukların ekonomik ve kültürel gelişimine dönük ve bunların gelişimini belirleyen yer, za- man ve politik sistem göz ardı edilmektedir. (sayfa 15) Girişin son kısmında Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı ile Osmanlı Devleti'nin gayr-i müslimlerin yoğun olarak yaşadıkları toprakları kay-

betmesi ile devleti "Osmanlı" olmaya zorlayan önemli bir nedenin ortadan kalktığı görüşü dile getiriliyor.

Yazarın ele alacağı konuya ilişkin kişisel yaklaşımların da yer aldığı girişten sonra "Rum Toplulukların Fiziki ve Beşeri Coğrafyası" başlığını taşıyan birinci bölüm çalışmanın 49-239 sayfalarını oluşturuyor ve dört alt başlığa tasnif ediliyor. Birinci bölümün ilk alt başlığında ise Rum Ortodoks cemaatinin yaşadığı fiziki coğrafya tanıtılıyor. (51-96 sayfalar) Burada, İç Anadolu, Ege, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerin iklimi ve fiziki yapısı anlatıldıktan sonra su kaynaklarının dağılımı, ulaşım olanakları, demiryolu ve kara yolu, yol güzergahları üzerindeki yerleşim birimleri hakkında bilgi veriliyor. İzleyen ikinci alt başlıkta ise Rum topluluklarının beşeri coğrafyası anlatılıyor. (97-134) Burada Anadolu'da yaşayan tüm dinlere mensup insanların nüfus dağılımı veriliyor. Ortaya çıkan tabloya göre XIV. ve XV. yüzyıllarda Anadolu'daki nüfus yoğun değildir. Hatta ıssız denecek kadar azdır. Durum XVI. ve XVII. yüzyılda da değişmiyor. Bunun nedenlerinden en önemlisi yazara göre Osmanlı sultanlarının Balkanları, Rumeli'yi ve İstanbul'u Türk nüfus açısından yoğun kılma çabalarında yatıyor. Yine yazara göre 1603 ile 1749 yılları arasındaki İslamlaştırma siyaseti de Hristiyan nüfusun Anadolu'dan göç etmesinde etkili olmuştur.

Birinci bölümün üçüncü alt başlığı "Rum Ortodoks Topluluklarının Yaşadıkları Bölgelerin Saptanması" adını taşıyor. (Sayfa 135-176) Burada Batı Anadolu kıyılarında Rumların yoğun olarak yaşadıkları Aydın vilayeti, Mıyısı, Bitünya bölgeleri ile İzmir kenti hakkında bilgi aktarıyor. Daha sonra Orta Anadolu'daki Kapadokya, Likaonya bölgesi ve burada yaşayan Rumlar hakkında bilgi veriliyor. Dördüncü alt başlık "Rum Ortodoks Topluluklarının Demografik Gelişimi" başlığını taşıyor. (sayfa 189-239) Burada öncelikle Anadolu'nun kıyı şeridindeki Rum toplulukları ele alınıyor ve buralardaki nüfusun bölgeye geldiği yer, geliş zamanı ve nedenleri ele alınıyor. Bu alt başlıktaki saptamalar oldukça ilginçtir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

XIX. yüzyıl başlarında demografik değişimlere rağmen Anadolu hala ıssız bir ülke görünümünde. Balkan topraklarının kaybedilmesinden sonra Osmanlı Hükümeti, dikkatini Anadolu'ya yöneltiyor. Sultan II. Abdülhamid, vatanızsız kalan Müslümanları, Anadolu topraklarına iskan ediyor. Tüm XIX. yüzyıl boyunca alınan önlemler sayesinde 1917 yılına gelindiğinde Anadolu'nun genel nüfusu iki kat artıyor. 1919-1922 yılları arasında meydana gelecek olayları anlamak için "bu nüfus hareketlerini izlemek yeterlidir. Gayr-i müslimlerle, Müslümanlara aynı hakkı tanıyan 1839, 1856 fermanları ile Batı Anadolu kıyılarına yoğun bir Hristiyan göçü başlıyor. Sayıları tam olarak hesaplanamayan bu Yunanlılar, Ege Adaları, Trakya, Tesalya, Mora ve Girit, hatta İon Denizi Adalarından gelmektedirler. Hristiyan nüfusun artışı çok fazladır. Şöyle ki: XVII. yüzyıl sonlarına kadar Anadolu'da oldukça düşük olan Rum nüfusu o kadar artıyor ki, Krumbacher, Batı Anadolu kıyılarının ve adaların "tekrar Yunanlaşmasından" bahsediyor.

Batı Anadolu kıyılarının gelişiminde 1783-84 tarihlerinde Kırım'dan kovularak göçmen olarak gelen Tatarların ve daha sonra Dobruca ve Bulgaristan'ın kaybedilmesi ile gelen Türklerin beraberinde getirdikleri tarım aletlerinin üretime önemli katkı sağladığını vurguluyor. Ayrıca araştırmacıların Batı Anadolu kıyılarının gelişiminde Hristiyanların rolüne işaret ederlerken, Müslüman göçmenlerin önemli katkılarını gözmezlikten gelmelerini yazar tuhaf karşılıyor. Oysa yazara göre bu göçmen Türkler, ilk Türk orta sınıfını oluşturacaklar ve bunların içinden Türk milliyetçiliğinin önemli şahsiyetleri de çıkacaktır. Bu Türk nüfus oldukça gelişmiş olan Rusya ve Balkanlardan gelmesi nedeni ile o zamana kadar Anadolu'da bilinmeyen üretim teknikleri kullanacaklardır. Bazıları soylu ailelerden olup, kültürlü olan bu insanlar gelişmiş etnik bilinçleri ile Türk kültürünün ve Türk milliyetçiliğinin oluşumunda öncü olacaklardır.

Yazara göre XIX. yüzyıl boyunca Batı Anadolu kıyılarında ciddi nüfus sirkülasyonu görülüyor. Anadolu'ya Türkler dışında gelenler içinde en büyük sayıyı Yunanistan'ın her tarafından gelen Rumlar oluşturuyor. Bunlar özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra demiryolunu izleyerek Anadolu içlerine kadar uzanacaklardır. Bu sirkülasyon bölgenin nüfus yapısında çok ciddi değişimlere neden oluyor. Çok ilginçtir Sarayköy'ün demiryolu hatuna bağlandığı 1882-83 yılında burada sadece bir Rum sayılırken bu sayı birkaç yıl sonra 1894'de eğer seyyahların değerlendirmeleri doğru ise 450'ye çıkıyor. (sayfa 191) Bu artışı en önemli etken ise demiryolunun geçmesi. Böylece İzmir-Konya arasındaki yoğun Müslüman yerleşime sahip köyler yüzyılın sonunda çoğunlukla Rumlar tarafından iskan edilir hale geliyorlar. Ege kıyı şeridini hariç tutarsak Anadolu'da Yunanca konuşanların varlıkları XVIII. yüzyılın çok ötesine gitmiyor. Kesin olarak belirliymesek de kabul etmemiz gerekir ki Ege'nin iç bölgelerde Yunancanın konuşuluyor olması yeni bir yerleşim olduğunu göstermektedir. Örneğin, 1779 yılında Mora'dan gelen Türk toprak sahibinin beraberinde getirdiği işçilerinin ve kölelerinin oluşturduğu Çavuşoğlu köyü sakinleri Anadolu'da Yunanca konuşuyorlardı. (sayfa 196)

Atina'da bulunan Anadolu Araştırmaları Merkezi Arşivi'ne dayanılarak XVI. ve XVII. yüzyıl başlarında Yunanistan'dan Anadolu'ya Ortodoksların getirildiğinden söz ediliyor. (Sayfa 197) Manisa'nın köyleri bir yüzyıl öncesine kadar Türk yurdu iken, XVIII. yüzyılda Ortodoks çiftçilerle doluyor. XVIII. ile XIX. yüzyıl başlarında İzmir yakınında pek çok köy Mora'dan getirilmiş olan Ortodokslarla doludur. Yazar bu bilgileri verirken diğer araştırmaların yanı sıra J. Fr. Michaud ve J. J. Fr. Poujoulat'ın *Correspondance d'Orient*, 1830-1831, c. VIII, Paris 1833-35 ve I, s. 268 ve devamına dayanıyor (sayfa 243, dipnot 44).

Kitabın 265 ile 553'üncü sayfalarını kapsayan ikinci bölümü "Rum Topluluklarının Etnik ve Siyasi Ortamı" başlığını taşıyor. İkinci bölümün birinci alt başlığı 265 ile 374'üncü sayfalar arasında oluşturuyor ve " XIX. ve XX. yüzyıl Başlarında Osmanlı Siyasi Sistemi ve Rum Milletinin Bu Sistem İçindeki Yeri" adını taşıyor. Burada Tanzimat hareketi ve millet kavramının oluşumundan bahsediliyor. Bu alt başlıkta Tanzimat fermanı ile patrikhaneye Ortodokslar nezdinde tanınan imtiyazlar ve olanaklar anlatılıyor. İzleyen sayfalarda İzmir, Aydın vs. yerlerdeki Rum topluluklarını yaşıntısı II. Abdülhamid'in izlediği siyasetin Rum ve Yunanlılar için yarattığı sorunlara değiniliyor. Burada Tanzimat fermanı ile yapılan reformlar ve ortaya çıkan Rum milleti kavramından bahsediliyor. Tanzimat fermanından sonra Anadolu'da yaşayan Rumlar arasında bir orta şehirli sınıfının ortaya çıkışı ele alınıyor (sayfa 307 ve devamı). Osmanlı Devletinin tabiiyetinde olan Anadolu tacir Rumlar kapitülasyonların yabancılara sağladığı vergi muafiyetinden yararlanmak için Yunan Devleti tabiiyetine geçmek istemelerinin Osmanlı Devleti ile Yunan Devleti arasında yarattığı gerginlik ele alınmaktadır. (sayfa 309 ve devamı). İkinci bölümün ikinci alt başlığı "Diğer Etnik Güç: Yunan Devleti, Rum Milletinin Ulusal Bütünlüğe Katulma Tertibatları 19. yüzyıl 1908'adını taşıyor. (Sayfa 419-445) Burada o zamana kadar Rumların hamisi olan patrikhaneye ek olarak Yunan Devleti'nin de Anadolu'daki Rumlar üzerinde nüfuz kullanmaya çalışmasından söz ediliyor.

İkinci bölümün üçüncü alt başlığı "Jön Türk Hareketi ve Yeni Osmanlı Yetki Çerçevesi: 1908-1914" adını taşıyor (Sayfa 453-504). Burada Jön Türk hareketinden bahsediliyor ve millet toplumundan siyasi-etnik topluluklara dönüşüm ele alınıyor. Rum milletinin bu yeni siyasi ortamdaki yeri ve buna karşı oluşan tepkiler anlatılıyor. Meşrutiyete kitleler iyimserlikle yaklaşırsen Fener Rum Patrikhanesi, anayasal rejimde mevcut yetkilerini artık kullanamayacağını bilincine varıyor ve bu yüzden hürriyetin ilanına ihtiyatlı yaklaşıyor. Millet sisteminin ilgası ile imtiyazlarda iptal ediliyor. Patriğin daha önceki rejimde sahip olduğu Rum milletinin lider rolü yeni siyasal rejimde yer almıyor. (Sayfa 462). Patriğe, Fatih Sultan Mehmet tarafından verilmiş

olan imtiyazlardan özellikle eğitim alanındakiler kaldırılıyor. Sayfa 500 ve onu izleyen sayfalarda 1912'i seçimlerinde Rum adaylarının seçiminde Yunan diplomatik temsilcilerinin rolü gözler önüne seriliyor. Dördüncü alt başlık "Osmanlı İmparatorluğu Paramparça: 1913-1918" (Sayfa 521-544) Bu dönem yazara göre Yunan Devleti için ulusal bütünleşme ve megalı idea'nın gerçekleşmesine denk düşüyor. Balkan Savaşları var olan dengeleri bir daha düzeltilemeyecek şekilde bozmuştur. Balkanlardan gelen göçmenler geleceğe dönük bir kaygı ile birlikte vatanlarından edilmelerine yol açan Hristiyanlara karşı da bir nefret besliyorlar. Devlet için ve onun kurtuluşu için tek çare devletin ve toplumun coğrafyasının artık Türkleştirilmesidir. İzleyen sayfalarda Jön Türklerin "Türk" politikasına değiniliyor. Balkan topraklarının kaybı Osmanlı İmparatorluğu için bir dönüm noktasıdır ve Osmanlı idaresi artık ideolojik açıdan radikalleşmektedir. 23 Ocak 1913'de Jön Türk askeri liderleri Enver Paşa'nın liderliğinde yenilgiyi vesile ederek Bab-ı Ali baskını ile İttihat ve Terakki'yi sınırsız güçle tek makam olarak hakim kılıyorlar. Bu dönemde süren Türkçülük ve Osmanlılık tartışmalarına ilişkin bilgileri Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura gibi Türk yazarlarının eserlerinden aktarıyor.

Kitabın ikinci bölümünün son sayfalarında yazar Yunan Devleti'nin Anadolu'daki soydaşlarını bağımsızlığa kavuşturma siyaseti izlediğinin ve bunun gereğini yerine getirmek için çaba sarf ettiğinin altını çiziyor. Böylece Yunan Devleti, Anadolu Rumlarının tek hamisi durumuna gelmiştir. Bu çerçevede Venizelos'un öncülüğünde megalı idea'nın sembolleri gerçek siyaset arenasına taşınmıştı ve ilk defa siyasi açıdan "mümkün olan ile" "milli açıdan arzulanan" arasındaki engeller kaldırılmıştı. İlk defa Yunan Devleti'nin kuruluşundan beri iç ve dış gerçeklerle ilgili ulusal beklentiler örtüşüyordu. Artık mermere dönüşen imparator (Marmaromenos vasilias) ve Türklerin anayurtlarına yani Kızıl Elma (Kokini milia)'ya gönderilecekleri yolundaki etnik mit soyut bir kavramlarının unsurları değildi. Bu arada büyük güçlerde İmparatorluğun dağılması yolundaki amaçlarını gizlemiyorlardı. Bu da doğal olarak Yunanistan'ı cesaretlendirmişti. Yunan Devleti izlediği Anadolu Rumlarını kurtarma siyasetinde İstanbul ile diaspora Rumlarının ileri gelen tacirlerinin desteğine sahip idi. (sayfa 534). Yazar son söz yerine geçen ikinci bölümün son paragrafında halkların pasif kalmaları sonucunda bir dönemden diğerine geçildiğini ve bazı insanların küçük dünyalarındaki gerçeklerin ulusal bir gerçekliğe dönüştüğünü ve halka ait olduğunu yani faturanın onlara kesildiğini belirtiyor. Çünkü barış içindeki yaşam ile ulusal düzeydeki çatışma arasındaki zıtlık ancak bu şekilde açıklanabilir. Barış içinde yaşayan farklı din ve etnik özelliklere sahip insanlar ulusal düzeydeki çekişmenin kurbanı olmuşlar ve çok kısa bir süre içinde roller değişmiş ve altundan kalkamayacakları sorumluluklar onların sırtına yüklenmiş ve hayallerinin gerçekleşebileceğine dair inandırılmaları ile kendi sonlarının da hazırlandığının farkında bile olmamışlardır. Yazar araştırmasını Dido Sotiriou'nun "Benden Selam Söyle Anadolu'ya" romanının son sözü ile bitiriyor. "Neden öyle vahşice bakıyorsun Kör Mehmet'in eşkuvası ? Seni ben öldürdüm ve bunun için ağlıyorum. Düşün bir kere sen de benden neler götürdün ! Kardeşler, arkadaşlar, yurtseverler, amele taburları ve kaybolan bir nesil. Bu kadar acı, bu kadar felaket ve buna rağmen benim hafızam eski günlere dönmek istiyor."

Kitabın ekler bölümünde (sayfa 555-609) ise Yunan Devleti ile Fener Rum Patrikhanesi ilişkilerini yansıtan yazışmalar orijinal belgeleri ile veriliyor. Ayrıca diğer belgelerin yanı sıra sayfa 605'te 22 Nisan 1916 tarihli ve Yunan Hariciye Vekaleti mahreçli bir yazı, yazarın ilave ettiği "Yunan Devleti'nin Anadolu'ya Açık Müdahalesi" başlığı ile okuyucunun ilgisine sunulmuş. Son olarak 611-697'inci sayfalar arasındaki tablolarda Anadolu'nun değişik bölgelerindeki nüfus oranları Türk, Rum ve diğerleri başlıkları ile veriliyor. Ayrıca bu nüfusların konuştukları dilin yanı sıra geldikleri yer hakkında da bilgi veriliyor. Eseri 705 ile 724'üncü sayfaları arasında terimler ve kişi adları indeksi yer alıyor. Eser 725-730'uncu sayfalar arasında yer alan içindekiler kısmı ile sona eriyor.

Buraya kadar yazdıklarımız yazarın saptamalarıdır. Eser hakkında tespitlerimizi kısaca aktarmak gerekirse, Ömer Lütfü Barkan, Cengiz Orhonlu, Halil İncılık, Kemal Karpat, İlber Ortaylı gibi tanınmış Türk bilim adamlarının eserlerini de kullanmış olan Sia Anagnostopoulou Kurtuluş Savaşı öncesi Anadolu'yu, burada yaşayan Rumları objektif kriterlerle incelemeye çalışmıştır. Özellikle Ege kıyı şeridi dışındaki Anadolu'daki Grekofon Ortodoksların varlığının XVIII. yüzyılın gerisine gitmediği saptaması son derece ilginçtir. Kurtuluş Savaşı öncesi Osmanlı Devletinin Anadolu topraklarında Müslümanlarla birlikte barış içinde yaşayan Rum Topluluklarının Yunan Devleti ve Batının emperyalist emellerine nasıl alet edildiği ve bunun bedelini halkların ağır bir şekilde ödemek zorunda kaldığını vurgulayan Yunan dilinde yazılmış bu eser konuya ilgi duyan araştırmacıların dikkatini çekmektedir.

LEVENT KAYAPINAR

IRÈNE MÈLIKOFF, *Hadji Bektach: Un Mythe & ses Avatars, Genèse & Evolution du Soufisme Populaire en Turquie* (Hacı Bektaş: Bir Efsane ve Görüntüleri, Türkiye'de Halk Sufiliğinin Doğuşu ve Gelişmesi), Islamic History and Civilisation: 20, Brill, Leiden-Boston-Köln 1998, XXVI+317.

Alevilik ve Bektaşilik tartışmaları yaklaşık 1985'lerden itibaren ve özellikle de içinde yaşamakta olduğumuz 1990'lı yıllarda hızlı bir şekilde Türkiye'nin gündemine girdi. Türkiye tarihinde mühim bir dönüm noktasını simgeleyen bu vâkıa, yaklaşık on yıldır tartışılmakta ve üzerinde pek çok yayın yapılmaktadır. Bu vâkıa Türkiye dışında da, münhasıran Fransa, Almanya ve Hollanda gibi, Alevî-Bektaşî kökenli Türk işçilerinin ağırlıklı olarak yaşadığı Batı Avrupa ülkelerinde de çok tabii bir yansıma buldu. Bunun sonucu, Türkiye'de Alevî-Bektaşî kökenli yazarlar tarafından yoğun bir tempo ile sürdürülen çoğu ideolojik ve yüzeysel yayın furasına karşılık, sözü edilen ülkelerde bilhassa akademik çevrelerin bu konuya yöneldiği ve genç araştırmacıların Türkiye'ye akın ettiği görüldü. 1990'lı yılların başından beri Türkiye'de çok sayıda Amerikan, Fransız, Alman, Hollandalı ve kısmen İngiliz kökenli sosyoloji veya antropoloji eğitimi almış genç araştırmacılar Alevilik ve Bektaşilik üzerine çalışmakta ve yayın yapmaktadırlar.

Profesör Mélikoff'un burada tanıtmaya çalışacağımız yeni kitabı ise, bu yayınlardan çok farklı bir nitelik arzetmektedir. Bu farklılık bir bakıma yazarının uzun bir geçmişe dayalı parlak bilimsel kimliğinden ileri geliyorsa, bir bakıma da kitabın yüklü ve vukuflu bilimsel muhtevastan kaynaklanmaktadır.

Bilindiği gibi, Profesör Mélikoff kariyerine Türk destanı edebiyatının ana metinleri üzerinde çalışarak başlamış olmakla beraber, yaklaşık bir otuz yıldan beri bütün mesaisini Alevilik ve Bektaşiliği araştırmaya hasretmiş, bu konuda şimdiye kadar bir çok makale yayımlamış, çeşitli milletlerarası toplantılara bildiriler sunmuş olup, alanının dünya genelinde en başta gelen uzmanıdır. Dolayısıyla bu kitap, kendisinin uzun bir geçmişe dayanan bilgi birikiminin ürünü olarak okuyucuya sunulmakta, böylece daha ilk bakışta sıradan bir araştırma olmadığı izlenimini doğurmaktadır.

Kitap Önsöz ve Giriş'in dışında, "Efsane" ve "Efsanenin gelişimi" başlıklarını taşıyan iki ana kısım ve bu kısımlar içinde toplam sekiz bölüm ile, bir Sonuç'tan oluşmaktadır. Bölüm başlıkları sırasıyla şu isimleri taşıyor: *Birinci Kısım / Birinci Bölüm* : "İslamlaşmış Şamanizm"; *İkinci Bölüm*: "Küçük Asya'daki Türkmenler"; *Üçüncü Bölüm*: "Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî; *Dördüncü Bölüm*: "Bektaşî Senkretizmine Doğru"; *İkinci Kısım/Beşinci Bölüm*: "Altıncı Bölüm": "İnançlar ve Uygulamalar"; *Yedinci Bölüm*: "Bektaşî Edebiyatı"; *Sekizinci Bölüm*: "Yeniden Güncelleşme".

Gerek ana başlığından, gerekse yukarıya sıralanan bölüm başlıklarından da anlaşılacağı gibi, kitap esas olarak Anadolu halk sufiliğini, başka bir ifadeyle halk İslamını Bektaşilik ve Alevilik'ten ibaret görmekte ve bunun merkezine Hacı Bektaş-ı Velî'yi oturtmakta, bu yaklaşım sebebiyle de kitabının ana konusu olarak onu söz konusu etmektedir. Bu gerçekten çok isabetli bir yaklaşımdır. Bununla birlikte, burada sunu da kabul etmek gerekir ki, Anadolu halk sufiliğini yahut halk İslamını yalnızca Bektaşilik ve Aleviliğe indirgemenin tarihsel vâkıaya tam tamına uygun düştüğünü söylemek mümkün değildir. Çünkü bir de Sünnî halk sufiliği veya Sünnî halk İslamı vardır. Alevî-Bektaşî halk İslamı'nın heterodoks yapısına karşılık, Sünnî halk İslamı

-Bektaşilik ve Alevilik'le bazı ortak noktalarının bulunmasına rağmen- temel inanç ve pratikleri itibarıyla heterodoks bir İslam değildir.

Kitap çok mantıklı bir silsileye göre gelişiyor: Önce Bektaşilik ve Aleviliğin inanç temelinde - Birinci Bölüm başlığında isabetle ifade edildiği üzere- islamlaşmış Şamanizm'in bulunduğu görüşünden yola çıkılarak -her ne kadar bunun yalnızca şamanist unsurlardan meydana gelmediğini, Budizm ve Maniheizm'in de çok güçlü katkılarına mukabil bunların hakkının kitapta yeterince verilmediğini düşünsek- bu İslamlaşmış Şamanizm'in ne anlam taşıdığı ve ne gibi unsurlardan ibaret bulunduğu gayet iyi açıklanmaktadır.

Bu halk sufiliğinin sosyal taban olarak Anadolu Türkmenleri'ne dayandığı gerçeğinden hareketle, İkinci Bölüm'de çok yerinde bir yaklaşımla bu sosyal tabanın dinî-sosyal açıdan derinlemesine bir analizi yapılmaktadır. Bu meyanda özellikle de zihinleri çok karıştıran ve çoğu araştırmacıyı yanlış kanaatlere sevkeden bir problem üzerinde, Türkmenler arasında XIII. yüzyılda Şiiliğin mevcut olup olmadığı üzerinde durularak kanaatimizce çok isabetli bir tutum izlenmiş olmaktadır. Bu konuyu yazar vukufu ele almış ve böyle bir etkinin bu devirde söz konusu olamayacağı, dolayısıyla Türkmenler arasındaki heterodoks İslam'ın o devirde Şii tesirleri taşımadığı gerçeğini tarihsel verilere dayanarak açıklığa kavuşturmuştur.

Kitapta bir başka önemli mesele daha ele alınıyor, ki o da Türkiye'de hâlâ tartışmaları süren, *Makâlât*'ın Hacı Bektaş-ı Velî'ye ait olup olmadığı meselesidir. Bazı Türk araştırmacılarının üzerinde çok spekülasyon yaptıkları *Makalat-ı Hacı Bektaş-ı Velî*'nin gerçekten onun eseri olup olmadığı meselesi, Hacı Bektaş-ı Velî'ye tahsis edilen Üçüncü Bölüm'de vukufu tartışılmakta ve bu eserin ona ait olamayacağı görüşü savunulmaktadır, ki tamamiyle aynı görüşte olduğumuzu belirtelim.

Bu bölümün bir başka mühim katkısı ise Hacı Bektaş-ı Velî'nin menkabevi ve tarihi şahsiyetinin çok iyi analiz edilmiş olmasıdır. Bu analizin bundan sonraki araştırmalara çok iyi bir örnek ve temel hareket noktası olması gerektiğini söylemek icap ediyor. Bu bölüm ayrıca şu tarihsel gerçeği de -kitabın adının verdiği mesaja uygun olarak- çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır: Alevilik ve Bektaşilik tarihsel Hacı Bektaş-ı Velî'nin değil, onun ölümüyle birlikte halk hafızasında âdetâ yeniden bambaşka bir hüviyetle doğan menkabevî -yahut efsanevî- Hacı Bektaş-ı Velî'nin eseridir.

Dördüncü Bölüm, Bektaşî senkretizminin, başka bir ifadeyle, sözü edilen bu menkabevî-efsanevî Hacı Bektaş-ı Velî'nin ve onun etrafında gelişen Bektaşilik ve Alevilik yolununun hangi tarihsel faktörlerin etkisiyle yaratıldığı olgusunun analizine tahsis edilmiştir. Bu analiz, bu senkretizmde Ahilik ve Hurufilik olmak üzere başlıca iki çevreyi bahis konusu ediyor, ki gerçekten bunların katkısı kitabın bu bölümünü okurken gayet açık ve ikna edici bir biçimde ortaya çıkıyor. Ne var ki kanaatimizce burada asıl bahis konusu edilmesi gereken etkili bir başka çevrenin, Kalenderliğin ihmal edilmiş olduğu görülüyor. Aslında Hurufiliğin Bektaşilik ve Aleviliğe daha çok bu kanalla girdiği de bugün oldukça iyi biliniyor. Bu konu Ahilik ve Hurufilik gibi ayrı başlık altında ele alınmış olsaydı daha yararlı olurdu diye düşünüyoruz. (Yazarın bu hususa vaktiyle ileri sürülen bir hipotezi, Hacı Bektaş-ı Velî'ye tahsis ettiği bölümün ilk sayfalarında acele bir değerlendirmeye tabi tutarak "genelleme" diye tavsif edip reddetmek yerine tartışarak test etmesi daha isabetli olacaktı. Çünkü o takdirde bu hipotezin sanıldığı gibi bir genelleme olmayıp, Kalenderiye gibi, XI. yüzyıldan başlayarak XIV. yüzyıla kadar bütün bir Ortadoğu popüler sufiliğini geniş ölçüde etkileyen, sosyal düzeni protesto eden çok güçlü mistik bir akımın Anadolu'daki tabii gelişiminin tabii sonucu olduğu anlaşılabilecekti).

Bizce kitabın başarılı bölümlerinden bir diğeri de, Bektaşilik ve Aleviliğin nasıl ayrıştığını ele alan Beşinci Bölüm'dür. Burada bu ayrım çok iyi açıklanıp ortaya konmuştur. Bektaşilik ve Alevilik'teki inanç ve pratikleri Yezidiler ve Ehl-i Haklar'la geniş bir karşılaştırmaya tabi tutarak ele almak suretiyle, yazarın yalnız Alevilik alanında değil, bu iki mezhep konusunda da geniş bir bilgi birikimine sahip olduğunu çok iyi yansıtan, iyi işlenmiş bir bölüm olarak karşımızda duruyor. Gerçekten uzun yılların sağladığı, yerinde gözleme dayalı bu bilgiler, başka herhangi bir araştırmacının yapamayacağı tahlilleri yapma imkânını yazara bahşetmiştir. Aynı ustalığın, Yedinci Bölüm'ü teşkil eden Bektaşî Edebiyatı ile ilgili kısımda da gösterildiğini rahatlıkla söylemek mümkündür.

Uzun yıllar boyunca Türkiye'de Alevî-Bektaşî zümreleriyle, İran'da Ehl-i Haklar ve Aleviliğe benzer çevrelerle yakın ilişkiler kurmuş, aralarında zaman zaman belirli süreler yaşamış ve yerli araştırmacıların belki de hiçbir zaman sahip olmayacakları "yabancı araştırmacı" kimliğinin sağladığı avantajla alanda rahat gözlemler yapma imkânını bulabilmiş bir uzman sıfatıyla, Alevilik-Bektaşiliğin yaşayan durumuna ayrılmış Sekizinci Bölüm'de de aynı performansı göstermesi, doğrusu Profesör Mélikoff'tan haklı olarak beklenen bir şeydir. Ama bu bölümü okuduktan sonra, bu bilgi birikimi ve deneyimlerin yeterli ölçüde değerlendirilme imkânına kavuşturulmadığını söylemeliyiz. Biz, kitabın belki kendi çerçevesi içinde en önemli ve araştırmacılara yol gösterecek en esaslı bölümlerinden birinin de bu bölüm olması gerektiğini düşünüyoruz. Çünkü yaşayan Aleviliği ve Bektaşiliği ondan daha iyi tanıyan birinin mevcut olmadığını biliyoruz. Öyle sanıyoruz ki, Profesör Mélikoff'un bu bölümü biraz yüzeysel bırakmasının sebebi, herhalde üzerinde daha fazla işleyecek zamanı bulamayışı ve yayınnevinin acele etmesi olmalıdır.

Sonuç olarak bu kitabın, alanın birinci sınıf büyük bir uzmanının elinden çıkan, uzun yıllara dayalı bir bilgi birikiminin meyvesi olarak çok önemli bir kaynak sıfatıyla, bundan böyle bu alanda çalışacakların hiç şüphesiz en kısa zamanda başucu kitabı haline geleceğini söyleyebiliriz.

AHMET YAŞAR OCAK

ETIENNE COPEAUX, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine* (Çeviri Ali Berktaş), İstanbul 1998, 341 s. (metin; s. 1-313+kaynaklar s. 315-331+dizin s. 333-341), Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Eser, Stefan Yerasimos tarafından yönetilen ve 1994'te Paris VIII. Üniversitesi'nde savunulan *"De l' Adriatique à la mer de Chine"/Adriyatik'ten Çin Denizi*'ne başlıklı tarihi-coğrafya dalındaki bir doktora tezinin yeniden gözden geçirilmiş bir şeklidir. Adı geçen kitap Giriş (s. 1-11)'ten sonra üç bölümden oluşmaktadır.

Yazar Giriş'te ders kitaplarının nasıl olması gerektiğini açıklamaya çalışarak, *"ders kitapları birinci sınıf kaynaklardır, çünkü en çok okunan kitaplar arasında yer alır ve sadece yazarların düşüncelerini değil, resmî, yarı-resmî ya da en azından üzerinde uzlaşma sağlanmış bir görüş açısını yansıtır"* (s. 3)demektedir. Yazar'a göre (s. 4) *"Araştırmacı... Yayınları incelenen ulustan rakip(ler) tarafından polemik amacıyla yeniden kullanılabilceğinden, temkinli olmak zorundadır"*. Etienne Copeaux ayrıca eserinde, *"Eğitim Bakanlığı yönetmeliklerini, resmî program tercihlerini, okul kitapları geliştirilmesi yönetmeliği, bu kitaplar üzerindeki resmî denetim biçimlerini ve derecelerini inceleyeceğini"* söylemektedir (s. 5). Etienne Copeaux bunları söylemesine rağmen daha sonra bu görüşlerini unutarak Türk tarih dersi kitap yazarlarını devamlı olarak tenkit etmektedir.

Yazar (s. 6-7): *"Türk tarih dersi kitapları incelendiğinde, Türk tarih anlatımının özgünlüğü hemen ortaya çıkar. Olağanüstü dağınık sahnelerle sunulan karmaşık bir anlatıdır bu. Sahne, sözcüğün tam anlatımıyla, Adriyatik'ten Çin Denizi'ne kadar uzanırken, bu söylemin üretildiği yer olan Anadolu ise Türk kültürüne ait olmayan kalıntılarla doludur... Bu söylemin betimlemeleri günümüzde herhalde benzeri bulunmayan bir dünya görüşü oluşturmaktadır."* demektedir. Orta Asya'dan itibaren Türklerin birbiri ardına devletler kurarak bir devamlılık göstermeleri elbette dünya tarihinde eşine raslanmayan bir olaydır. Ayrıca bu devletlerin kurulmuş olması olayı, bizim irademiz dışında gerçekleşmiştir ve tarih kitaplarında sadece var olan bir gerçek ortaya konulmuştur. Türklerin tarihlerine sahip çıkmasını, yazar, hangi sebeple garipsemektedir? Yazar burada tarihin bir devamlılık arz ettiği gerçeğini gözden uzak tutmaktadır. Copeaux; Türk Tarihi'nin Orta Asya'dan başlatılmasının yanlış olduğunu ortaya koymak için Fransa'yı örnek göstererek, *"Fransız halkını ortaya çıkaran Keltler, Franklar gibi halkların kökenleriyle pek uğraşmaz. Tarih, aşağı-yukarı bugünkü Fransa'ya denk düşen bir toprak parçasının tarihi olarak algılanmaktadır"* derken, Fransızların hep aynı coğrafyada yaşadıklarını gözden uzak tutmakta ve yanlış olarak farklı coğrafyalarda devlet kuran Türklerin tarihiyle mukayese etmektedir. Bu görüşe göre Yazar Türklerin kökeninin nereden geldiğinin önemli olmadığını, sadece Anadolu tarihiyle ilgilenilmesi gerektiğini belirtiyor. Peki öğrenciler Türklerin bu bölgeye nasıl geldiğini sormayacaklar mı? Türkler Anadolu'da aniden mi ortaya çıkmış? Nasıl Müslüman oldular? Bu konular derslerde öğrenciye öğretilmeyecek mi? Ortaokul kitaplarında görülen Milli Tarih başlığı, Yazar'ın kendi görüşüne uygun olarak sadece aynı toprakta yaşamaya dayalı bir anlamı yüklenmektedir. Ancak (s. 7), *"Milli Tarih başlığı birçok karmaşayı da ortaya koymaktadır... eski Anadolu uygarlıkları sunulurken, Bizans İmparatorluğu'na, ya da Ermeni uygarlığına yer verilmemektedir... Arapların tarihi olan İslam tarihi de bu "milli tarih" in bir parçası olarak görülmektedir"* diyerek bu başlığa da karşı çıkmaktadır. Zaten Yazarın, bütün kitap boyunca ilgilen-

diği konu veya sorular içinde bu üç unsur devamlı olarak yer alıyor; Bizans (Yunan) Tarihi, Ermeni ve Arap Tarihi.

Yazar s. 8'de dikkat çekici görüşler öne sürerek her nedense okuyucuyu Türk ve Türkiye kelimeler üzerinde tereddüte düşürecek ifadeler kullanıyor, "*Türklerin tarihi,... ancak 1923'ten sonra Türkiye denen bir devletin tarihiyle örtüşmektedir... çünkü ya sürekli olarak okuyucuların tanımadıkları topraklara (yani Asya'ya) ya da tamamen Türk niteliğini -etnik açıdan- kazanması yakın bir tarihe rastlayan (1922) Türkiye'ye gönderme yapılmaktadır ve yüzyıl başında, özellikle de Sevr Antlaşması'ndan sonra Türkiye'nin meşruiyet temelleri bile rakipleri tarafından tartışma konusu yapılmıştır*". Bu ifadeler Yazarın ya Türk tarihini iyi bilmediğini veya kasıtlı olarak tarihi gerçeklerin çarpıtıldığını göstermektedir. Türk kelimesi yüzyıllardan beri kaynaklarda kullanıldığını göre neden Türkiye (veya Anadolu) Türk niteliğini etnik açıdan 1922'den itibaren kazanmış olsun?. Öte yandan XII. ve XIII. yüzyıllarda Fransızlar başta olmak üzere batılı kaynaklar Anadolu'yu *Turchia* terimiyle ifade etmektedirler. Bu bakımdan Yazar'ın 1923'ten sonra Türkiye denilen bir devlet ortaya çıkması gerektiği ifadesi de doğru değildir (*Turchia* için bk. C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968, s. 145.; E.A. Zachariadou, *Trade And Crusade Venetian Crete And The Emirates of Menteshe And Aydın (1300-1415)*, Venice 1983, s. 117-121). Türkiye'nin meşruiyet temellerinin tartışma konusu olduğunun ileri sürülmesi, hâlâ bir Türk Devleti'nin varlığına tahammül gösteremeyen yazar ile Avrupalı ve içimizdeki bazı sözde aydınların görüşüdür. Hürriyet Gazetesi başyazarı Ertuğrul Özkök de bu düşüncesini dile getirmiştir, "*Belli ki bazı Batılı dostlarımız Cumhuriyetin kuruluşunu ve Lozan'ı hâlâ hazm edememişlerdir* (Hürriyet, 4 Kasım 1998)".

Yine Yazar'a göre, "*Türklerin etnik tarihi, bakışları durmadan doğuya (yani Asya'ya) çevirmektedir; yüzyıl önce yeniden keşfedilen bu tarih önce Kemalist milliyetçilik, sonra da aşırı milliyetçilik tarafından kullanılmıştır; bugün Sovyet İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, yeniden işlenmiştir*". İnsanların geldikleri yerlere ilgi duymaları tabiidir. Hele orada hâlâ aynı dili konuşan ve aynı kültüre sahip insanlar yaşıyorsa. Amerika'da yaşayan zenciler bile köklerini Afrika'da aramaktadırlar, kaldı ki onların ataları Batılılar tarafından zorla ve köle olarak bulundukları yerlere götürüldüler. Bugün Fransa'daki Kuzey Afrikalıların kendi tarihi geçmişlerini Afrika'da aramaları suç mu sayılıyor? Türkler de Asya'dan belirli nedenlerle ayrılarak, sadece Anadolu'ya değil Avrupa'ya, Kuzey Afrika'ya ve Hindistan'a göç ederek buralarda devletler kurdular. Bu olaylar tarih boyunca da devam etti. Türklerin bu olayların tarihini veya Asya'daki Türk Cumhuriyetlerini incelemesi neden aşırılık oluyor? Ayrıca Türkiye Asya'da kimleri tehdit etmektedir? Yazar ima yoluyla belirttiği bu sözleri açıkça ifade etmelidir. Öte yandan Asya'daki Türk Cumhuriyetleriyle iktisadi ve kültürel yönlerden ilgilenen başka devletler de bulunmaktadır. Bu devletlerin Asya'daki varlıkları ve orada ne aradıkları ise eserde hiç yer almıyor.

Yazar s. 8'de, "*Türklerin özel bir bağlılık hissettikleri üçüncü bir toprak parçası daha vardır: Kur'an'ın indiği halkın toprakları, büyük çoğunluğu Müslüman olan Türklerin kutsal bir saygı besledikleri Arap-Müslüman sahası... son olarak da güncel bir ideoloji olan "Türk-İslam Sentezi"nin Türklerin başına geçirmek istediği İslam dininin yayıldığı geniş coğrafya yer almaktadır*" görüşünü ileri sürüyor. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi büyük çoğunluğu Müslüman olan Türklerin İslâm dinini nasıl kabul ettiklerini incelemeleri ve öğrenmelerinden doğal bir şey olmaz. Öte yandan Türklerin İslâm dininin yayıldığı geniş coğrafyanın başına geçmek gibi bir ideolojisi de yoktur. Türkiye Cumhuriyeti Atatürk'ün söylemiş olduğu, "*Yurtta sulh cihanda sulh*" ilkesini benimsemiş ve kendi toprak bütünlüğünü Misak-ı Milli sınırları içinde kabul etmiştir.

Eserin I. başlığı, "Geçmişin Yeniden Keşfi" (s. 13-90)'dır. Burada I. bölüm; Tarihte Darbe: Kemalist Tarih Yazımının Doğuşu (s. 15-38) başlığını taşıyor. Yazar'a göre (s. 15), "... Osmanlı

İmparatorluğu zaten daha eskiden bir yergi kampanyasının hedefi durumundaydı... Türklerin Anadolu'daki varlıklarının meşruluğu bile tartışma konusu yapılmış ve geldikleri yere, Orta Asya'ya sürülmelerini isteyen sesler yükselmişti". Yine Türklerin Anadolu'daki varlığının meşruluğu burada da söz konusu ediliyor. Etienne Copeaux 15. sahifede bir paragrafa şöyle başlıyor, *"Ermeni kitle katliamının..."*. Bu olayın bir tehcir hareketi olduğu yazılıp ispat edilmesine rağmen bu yazar da Türkleri suçlayanlar kervanına katılıyor. Yazar bize aykırı gelen bir terimi de Rusya'dan kaçıp gelen söz gelişi; Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura gibi Türkler için kullanmaktadır; Türkdil sığınmacı. Bu terim daha sonra Asya (Türkistan)'da yaşayan Türkler için de geçerlidir. Yani bu insanlar Türkçe konuşuyor ama yazar tarafından Türk sayılmıyorlar. Peki bu insanlar hangi soydan geliyorlar?

I. Bölümdeki bir alt başlık; Mustafa Kemal'den önce Türkçü Tarih Yazımı (s. 11-13)'dir. Yazar burada 1870'lerden itibaren Osmanlı Devleti'nde başlayan Türklük bilincini ele alarak, bunu Avrupalıların başlatığını ileri sürüyor. Ona göre; Türklük bilincini ilk başlatan İstanbul'a sığınmış ve Mustafa Celaleddin ismini alarak Müslüman olmuş bir Polonyalı göçmen Constantin Borzecki'dir. İkinci kişi ise yazarın memleketlisi bir Fransız Leon Cahun (1841-1900)'dur. Hatta bunların yapıtları Atatürk'ün dikkatini çekmiştir. B- Türk Tarih yazımının uyanışı (s. 22-31) adlı kısma göre; bu uyanışta Türkdil sığınmacı Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Zeki Velidi Togan'ın yanı sıra Ahmet Mithat, Necip Asım, Ziya Gökalp gibi aydınlar rol oynamıştı. Daha sonra da bir "Bir Sentez yeri: Türkiyat Enstitüsü" ve Fuad Köprülü Türk aydınlarıyla dış Türkleri bütünleştirmiştir.

Birinci bölümün ikinci kısmı, II. Atatürk ve Tarihîn İdeolojileştirme Süreci (s. 31-53) başlığı altındadır. Yazar bu kısımdaki alt başlıklardan birine "1919-1922 Çalkanularının Tarih Yazımı Alanındaki Sonuçları"na başlarken (s. 31), baştanberi sinsice satırları arasına soktuğu Türk düşmanlığıyla ilgili cümleleri ısrarla tekrarlamakta ve Atatürk dönemini kötülemektedir, "Yeni Kemalist Türkiye, yeni toprak bütünlüğünü sağlamlaştırmaya girişir: Artık üç kutaya yayılan imparatorluk yoktur; etnik özellikler Hristiyan toplumların, kimi zaman en kökten yöntemlerle yok edilmesi ya da sürülmesi sonucu değişmiştir... Kemalistler yeni cumhuriyet için "Türkiye" ismini seçerler ve böylelikle önceki on yılların etnik siyasetini onaylayıp sürdürdüklerini gösterirler". Daha önce de belirttiğimiz üzere "Türkiye" terimi Anadolu için XII ve XIII. yüzyıllardan itibaren kullanılmıştı. Öte yandan Yazar'a göre, "Dönemin tarih yazımı vurguyu Asyalı kökenler üzerinde yapıyordu; ancak Yunanlılar ve Ermeniler de Anadolu üzerinde vatanları olarak hak iddia ederlerken, bu uzak kökleri (yani Asya geçmişini) öne çıkarmak riskli bir girişimdi... Kısacası, Ermeniler katledildikten (1915) ve Yunanlılar yenilip sürüldükten sonra (1922), onların toprak istemlerinin tüm tarihsel dayanaklarını ellerinden almak ve Anadolu'nun Yunan ya da Ermeni olmadan önce Türk olduğunu kanıtlamak zorunluydu... (Bunun için de) Hititlere de Türk atalar bulmak ve bu ataların Hitit uygarlığı gelişmeden önceki bir çağda batuya göç ettiklerini varsaymak gerekiyordu" (s. 32).

Bundan sonra eser şöyle devam ediyor; ırkçı Antropoloji ile Kemalizm arasında bir buluşma gerçekleşmiş ve Avrupalı antropologlar Türkiye'de önemli etki yapmışlardı. Avrupalılar içinde Cenevre Üniversitesi Rektörü Eugene Pittard Kemalistlerin gözdesi olmuştu. Hatta Afet İnan antropoloji dalındaki doktora tezini 1939'da Cenevre'de onun yönetimi altında hazırladı. Yazar'a göre (s. 35), "Atatürk döneminde artık tarih devletleştirilmiştir. Ayrıca İslam Ansiklopedisi'nde Atatürk diye bir madde bulunması hem çok çelişkili, hem de çok anlamlıdır". Yazar bu sözleriyle her hâlde Atatürk'ü Müslüman bir lider olarak kabul etmemekte, bu nedenle de onun İslâm Ansiklopedisi'nde yer almasını garipselemektedir. "Tarihin devletleştirilmesi 26 Nisan 1930'da Türk Ocakları altıncı kurultayında Afet İnan, Sadri Maksudi (Arsel) ve Reşit

Galip'in bildirileriyle başlamıştır. Resmi akademik söylem bu mirası sahiplenmeyi sürdürmüştür. Nitekim 1973'te Uluğ İğdemir kitabında (kendisi Türk Tarih Vakfı başkanıydı) bu konuşmaları yorumsuz ve aynen vererek dönemin temel niteliğinin altını çizmektedir". Ancak Uluğ İğdemir Türk Tarih Vakfı Başkanı değil, TÜRK TARİH KURUMU sekreteri idi.

I. Bölümün III. alt başlığı "Türk Tarih Tezi" (s. 37-53)'dir. Bu kısımda önce Kemalist dönemde önemli rol oynayan Türk ocaklarından ve burada ön plâna çıkan şahsiyetler söz konusu ediliyor, "Heyetün tarihsel araştırmalar konusunda ilk yapıtı, 1930 sonunda yayınlanan ve *Türk Tarihinin Ana Hatları* ismini taşıyan kalın bir kitaptır". Bu sırada Türk Tarih Tetkik Cemiyeti (TTTC) kuruldu. "Türk Ocakları kapatılmış ve yerlerine rejimin doğrudan desteklediği bir kurum gelmişti. Mustafa Kemal, Kemalizmin dışında ve ondan önce doğmuş can sıkıcı bir kurumdur kurtulmuş oluyordu. Bu, Türkiye'deki entelektüel yaşamın mutlak denetim altına alınması sürecinde önemli bir aşamadır... TTTC'nin ilk girişimi yeni okul kitapları yazılması oldu... Dört cilt Temmuz sonunda hazırıldı ve 1931 sonbaharında kullanılmaya başlandı... Tarih'teki darbe tamamlanmıştır". Yukarıda yaptığımız alıntılardan anlaşıldığına göre, Yazar açıkça söylemese de Atatürk'ü bir diktatör olarak nitelemekte, bunu da o dönemde Türkiye'deki entelektüel hayatın mutlak denetim altına alındığını öne sürerek göstermektedir. Daha sonra yazar tarih tezlerinin içeriğini somut olarak hissettirebilmek için ortaokul tarih kitabının birinci cildinden bazı alıntılar yapmaktadır (s. 42-44).

Etienne Copeaux 1932'deki Birinci Tarih Kongresi'ni, bilimsel düzeyde gerileme olarak kabul ediyor. Örnek olarak da "Türkdil Asya" üzerine birçok eser vermiş olan Rus profesör V.V. Barthold'a yapılan hücumları gösteriyor. Buna itiraz eden Zeki Velidi Togan Türkiye'den ayrılarak Viyana'ya gitmiş, ancak 1938'de geri dönerek kültür iktidarının temsilcisi olmuştur. Kongre'den sonra 1936'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi açılmış ve 1940'da verdiği mezunlar arasında "Türk-İslam Sentezi"nin ideoloğu İbrahim Kafesoğlu ve M. Altay Köymen de vardı (s. 48-49). Bu bölümün son konularından biri ise "Güneş Dil Teorisi" (s. 49-51)'dir.

I. Bölüm, "Türk Orientalizmi: Özerklik mi, Batı Vesayeti mi?" başlığı altında sona eriyor (s. 51-53). Yazar'a göre, "... Kemalist dönemin kültürel hareketi Türk biliminin özleştirilmesi yönünde bir girişim görüntüsü vermektedir; ama gerçekte, tüm bu bilim pek çoğu kuşkulu ve bazıları saptırılarak kullanılmış Batılı çalışmalara dayanmaktadır. Ancak Türkiyat Enstitüsü'nün sonra da Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nin kuruluşunun, orta vadede, yeni bir tarihçiler, etnologlar ve dilbilimciler kuşağı yaratılması sonucunu vereceği ve böylece 1960'ların ve daha sonrasının çalışmalarının Türk Tarih araştırmalarını kaynak gösterme olanağını buldukları vurgulanmaktadır". Ancak yazar burada bir hususu, kökü çok eskilere giden İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki bilim adamlarının bu konulardaki katkılarını ihmal etmiştir.

İkinci Bölüm, "Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine" başlığı altındadır (s. 54-77). Bu bölümün birinci başlığı I-"Hümanist" Tepki ve "Türkçü" Karşı-Tepki (s. 54-56)'dir. Yazar'a göre, "Atatürk'ün 1938'de ölümünden sonra "hümanist" adı verilen ve Kemalist tarih yazımına gizli-den gizliye karşı çıkıp (ama Kemalizmi inkâr etmeden) Batı okulu ile bütünleşen bir tarih yazımının yükselişine tanık oluyoruz. Bu "hümanist" akıma tepki gösteren ideologlar, seçkinlerin batıcılığını eleştirmişler ve Türk tarihinin Aşyalı ve Müslüman özelliklerine dayanarak Türk-İslam sentezi akımını yaratmışlardır. Hümanist akımın öncüsü klâsik Yunan çağı uzmanı, tarihçi Arif Müfit Mansel'dir. Yeni bir kültürel akım, Anadolu kültürünün gerçek kaynağını Grek-Latin uygarlığında görmektedir. Böylece lise birinci sınıf tarih programı neredeyse tamamen Yunan ve Roma uygarlıklarına ayrılmıştır. Ancak aynı dönemde 1939'da Maarif Bakanlığı, Müslüman uygarlığı hakkında daha Türkçü bir bakışa sahip ve Türk-İslam sentezi için ortam hazırlayan İslâm

Ansiklopedisi'ni çıkarır" (s. 55). Fakat yazar burada bir hataya daha düşüyor. Tamamen ilmi bir yayın olan İslâm Ansiklopedisi önce Avrupalılar tarafından çıkarılmıştır. Hâlen ikinci baskısı da Avrupa'da devam etmektedir.

Yazar'a göre; hümanist akıma Türkçü tepki 1961'den sonra Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü (TKAE)'nin kuruluşuyla ciddi boyutlar alır. Buna ilave olarak İbrahim Kafesoğlu 1970'de Aydınlar Ocağını kurar. "Hümanist hareket bazı okul kitaplarıyla 1986'ya kadar sürer, sonra yerini "millî kültür"e, Kemalizm, milliyetçilik ve İslam arasında bir sentez oluşturan yeni tarih görüşüne bırakır". Daha sonra yazar Aydınlar Ocağını (s. 57-63) ele alıyor ve "Milliyetçi çevrelerin "hümanizm"e öfkesi, yarım yüzyıl sonra hâlâ sönmüş değildir" diyerek bunu tarihci Abdülkadir Donuk'un sözleriyle ispatlamaya çalışıyor. Etienne Copeaux çeşitli yazarlara dayanarak (s. 59), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (AKDTYK)'nin kurulmasıyla Aydınlar Ocağı ideolojisinin 1983'ten itibaren resmileştiğini öne sürüyor. Ayrıca yine Atatürk sevgisini şu sözlerle iğneliyor, "Bu kültür kurumunun adını Atatürk'ten aldığı ve 1980 darbesinden sonra Mustafa Kemal kültürünün yeniden güçlendirildiğini unutmayalım".

Bu bölümdeki başka bir başlık, III-Türk-İslam Sentezinin Bir Kuramcısı: İbrahim Kafesoğlu ve Milli Kültür" (s. 63-72) şeklindedir. Yazar, Kafesoğlu'nun hayatı hakkında kısaca bilgi verdikten sonra görüşlerini; Yayınları, Milli Kültür İdeolojisi, "Cihan Hakimiyeti" Fikri, Selçuklular, İbrahim Kafesoğlu'na göre Türk Milliyetçiliği, Panturanizm sorunu gibi başlıklar altında inceliyor. Yazar'a göre, "IV-Türk-İslam Sentezinin İfade Yerlerinden Biri: TKAE (s. 72-77)'dür. Bu enstitü "Aydınlar Ocağı ve Türkiye Gazetesi ile birlikte, Türk-İslam sentezinin en önemli taşıyıcılarından biridir".

I. Kısımın sonu üçüncü bölüm ile noktalanıyor; Tarih Dersi Söyleminin Üretildiği Kurumlar (s. 78-90). Bu bölümün ilk başlığı; I. Eğitim Örgütünün Kuşbakışı Görüntüsü (s. 78-86) şeklindedir. Adı geçen başlıkta ilk olarak Talim Terbiye Kurulu inceleniyor ve eserde konu şöyle takdim ediliyor: A- Bakanlık İçinde Bakanlık: Talim ve Terbiye Kurulu. Yazarın Talim ve Terbiye Kurulu hakkındaki görüşü şöyle özetlenebilir, "esas olarak eğitimin, programların, pedagojik sorunların düzenlenmesine yönelik bürokratik bir denetim mekanizmasına dönüşür. Okul kitaplarının programlara ve devlet ideolojisine uygun olup olmadıklarına karar verir."

Yazar s. 80'de Talim ve Terbiye Kurulu ile ilgili görüşlerine devam ediyor, "Talim ve Terbiye Kurulu'nun onayını almamış hiçbir ders kitabı devlet okullarında okutulamaz... Bugün Talim ve Terbiye Kurulu'nun izni önemli bir anlam da içermektedir; pazar milyonlarca öğrenciye çıkmıştır ve resmi zorunluluklara uymak hem yayıncıların hem de yazarların çıkarıdır; son yıllarda bu resmi baskı öyle artmıştır ki, tüm kitaplarda başlıklar ve alt-başlıklar ayırdır ve bazı önemli derslerin metinleri bir kitaptan diğerine hiç değişmemektedir. Okul söylemindeki bu tektipleşme özellikle, çok sayıda yayıncı ve yazar olmasına karşın, tarih dersi kitaplarında belirginleşmektedir." Yazarın bu ifadesinde bir ölçüde hakikat payı vardır. Ancak bazı eksik noktalar bulunmaktadır. Artık özel yayınevleri de, Talim ve Terbiye Kurulu'nun denetiminden geçtikten sonra kitap bastırabilmektedir.

Bir okul kitabı yazarı ve bir öğretim üyesi olarak, burada sırası gelmişken belirtmek istediğim bir nokta, Talim ve Terbiye Kurulu'nun ders kitaplarını inceleme hususudur. Adı geçen Kurul bir kitap hakkında eğer eksikleri varsa inceleme raporunu bir kere ve tam olarak yazmalıdır. O raporda istenilen düzeltmeler yapıldıktan sonra, ikinci üçüncü kere yeniden eksikler görülerek değişik raporlar yazılması bu kurumun işleyişinde veya yönetmeliğinde bir takım hatalar olduğu şüphesini uyandırmaktadır. Öte yandan Müfredat programlarını hazırlayan Bakanlık temsilcileri konuyla ilgili kitaplar yazarak öteki yazarların önünü kesmekte, hem hâkim hem

savcı rolü üstlenerek ortaya garip bir durum koymaktadırlar. Fakat basılan kitapların uymakta zorunlu olduğu bir husus vardır, o da Müfredat programlarıdır. Burada başlıklar ve alt başlıklar bile aynıdır. Talim ve Terbiye Kurulu hazırlanan ders kitabının Türkçesine, noktasına ve virgölüne kadar karışmaktadır. Kitabınıza yeni bilgileri dahi zorlukla koyabilirsiniz. Pazardan siz de bir pay kapmak istiyorsanız Müfredat programına ve Talim ve Terbiye Kurulu'nun kararlarına uymak zorundasınız. Kitaplarda tektipleşmenin nedeni budur. Nitekim yazar da bir ölçüde söylediklerimizi kabul etmektedir." ...ama devletin katı denetimi gerçek bir çeşitlenmeye izin vermemiştir..". Ancak yazar bu gerçeği bilmesine rağmen eserinde biz kitap yazarlarını devamlı olarak tenkit etmekten geri kalmamıştır.

B. Programların içeriği (s. 80-86) başlığı altında yazar, 1950-1960 Demokrat Parti iktidarda iken, "Bauya yaklaşmak için onun tarihini öğrenmek gerektiği düşünülür" şeklinde bir ifade kullanarak şöyle diyor, " Böylece tarih eğitiminde yeni bir dönem başlar; O dönemde Niyazi Akşit ve Emin Oktay tarafından hazırlanan tarih dersi kitaplarının bir cildi klâsik Antikçağa ayrılmıştır, ilginç bir tepki söz konusudur, çünkü dizinin toplam 762 sayfası içinde Türklerin tarihine yönelik olanlar 300'ü bile bulmaz." Yazar'a göre; 1976'da İbrahim Kafesoğlu'nun ders kitapları "Hümanizm"e bir tepkidir. Bu kitaplarda 500 sayfanın 300'den fazlası Türklere ayrılmıştır. Yazar Müfredat programlarıyla ilgili görüşlerini açıklamaya devam ediyor, " 1980 darbesinden sonra, 1983'te yeni bir program gündeme gelir ve tarih derslerinin doğrultusunu açıkça Türkçü ve Müslüman bir yöne kaydırır; 1983 programı temelden sorgulanması yapılmadan, 1993'te değiştirilmiştir".

Yazarın dikkatsizliği s. 84'teki tabloda da kendini gösteriyor. Etienne Copeaux (s. 85) tabloyu verdikten sonra "1994'te ise terazi bir kez daha İslam tarihinden yana eğilir ve İslami geçmişe eski Türklerin tarihinden daha çok yer ayrılır." demektedir.

Öte yandan konulara göre kitaplardaki oranlar da Talim ve Terbiye Kurulu tarafından tespit edilmektedir. Buna göre; Antikçağ yüzde 30, Türk Tarihi yüzde 40, İslâm Tarihi yüzde 30 olmalıdır. 1990 sonrası basılan kitaplarda iki aykırı örnek dışında Antikçağ'ın oranı yüzde otuzlarda kalmaktadır. Öte yandan 1994'te terazi bir kitapta İslâm Tarihi'nden yana eğilmiştir. O da Millî Eğitim Bakanlığı'nın yayınladığı ve Prof. Dr. K.Y. Koprıman'ın koordinatörlüğünü yaptığı kitaptır. Diğerlerinde eski Türklere ait oran yüzde 40 civarındadır. Bu bakımdan bir örnek genelleştirilemez. Yazarın bizleri ilgilendiren görüşleri de demagojiden ileri gidemez.

II. Yazarlar (s. 86-90) başlığı ile Etienne Copeaux tarih kitapları müelliflerini ikiye ayırmaktadır. A. Eğitim dünyasındaki yazarlar şöyle açıklanıyor; Emin Ali (Çavlı), Niyazi Akşit-Emin Oktay, Kâmil Su ve Faik Reşit Unat, Ferruh Sanır ve T. Aral. B. Üniversiteler ise; İ. Kafesoğlu, M.A. Köymen, F. Sümer, E. Merçil, A. Mumcu ve H.D. Yıldız olarak veriliyor. Üniversiteler arasında hasbalkader bir dizi yöneticisi olarak bizim de isimimiz geçmektedir ve hakkımızda bazı bilgiler verilmektedir (s. 85-90). Ancak bu bilgiler içinde bazı yanlışlar görülmektedir. Ben hiç bir zaman İstanbul Edebiyat Fakültesi rektör yardımcısı olmadım. Zaten böyle bir müessesesi yoktur. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Dekan yardımcısı idim. Ayrıca, İstanbul Üniversitesi'nde mütevellî heyeti diye bir müessese hiçbir zaman mevcut olmadı. Dolayısıyla ben de mütevellî heyeti üyesi olamam. Öte yandan benim için şöyle diyor, "Erdoğan Merçil'in şahsında da, Türk-İslâm sentezinin tarih görüşünün temelini oluşturan, Ortaçağ Türk tarihi ile çok ilgili bir başka kültürel iktidar temsilcisi bulunuyoruz". Neden kültürel iktidar temsilcisi olduğumuzun sebebini de anlamış değiliz. Arkadaşlarımızla telif etmiş olduğumuz tarih kitapları bir özel yayınevi adına yazılmıştır. Eğer müfredat, Talim ve Terbiye Kurulu'nun yönetmeliklerine uygun olarak bir özel yayınevi adına yazılan kitaplarda kültürel iktidar temsilcisi sayılıyorsa, Etienne Copeaux da Türkiye'deki malûm çevrelerin temsilcisidir ve tarafsız değildir. Rahmetli

arkadaşım Prof. Dr. H.D. Yıldız da Marmara Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi rektörü değil, dekanı idi. Daha sonra aynı üniversitenin rektörü olmuştu. O da özel bir yayınevi adına ders kitabı yazmıştı. Yine benimle ilgili yanlış bir beyan; Türk Tarih Kurumu yönetim kurulu üyesi olduğum şeklindedir. Ancak AKDTYK'nın yönetim kurulu, Türk Tarih Kurumu'nun "yürütme kurulu" vardır. Bunun yanı sıra yazar, bizler için; yukarıda saydığımız beş dizi yöneticisinin beşi de Devlet ile Üniversite arasındaki sentezi kişiliklerinde somutlaştırmaktadır" demektedir. Özel yayınevi adına kitap yazmakla, devlet ile üniversite arasındaki sentez kişiliğimde nasıl somutlaşmıştır, anlayabilmiş değilim. Millî Eğitim Bakanlığı adına ders kitabı yazmış olsaydım, yazarın bu sözleri belki geçerli olabilirdi. Ayrıca Üniversite ve TTK'nda yapmış olduğum görevlerin kitap yazımla hiçbir ilgisi yoktur. Bir özel yayınevinin ders kitabı yazmak teklifi geldiği sırada zaten Edebiyat Fakültesi Dekan yardımcısı idim. Türk Tarih Kurumu yürütme kurulu üyeliği ise asil üyeler arasından üç yılda bir seçimle olmaktadır.

Yazar'ın bundan sonraki büyük başlığı II. Türk Kimlik Söyleminin Zaman Yazımı (Kronografi) (s. 91-197) şeklindedir. Burada IV. Bölüm; İdeolojik Yuvalar Ya da Kemalizmin Açık İfadesi (s. 93-115) başlığını taşıyor. Buradaki ilk alt başlık I. Tarih Öğretimi Önüne Konan Hedefler (s. 93-97)'dir. Yazar bu alt başlık içeriğinde, öğretmenlerin dersi nasıl öğretip uygulayacağı ve tarih öğretiminin hedeflerini açıklamaya çalışarak, "1948 ile 1987 arasındaki benzerlikler çarpıcıdır ve Kemalizmin doğuşundan itibaren egemen olan ideolojik sürekliliği yansıtmaktadır." demektedir.

II. Ders Kitaplarının Dış Düzenağı: Kapaklar ve Kapak Süslemeleri (s. 97-99) alt başlığı ile başlayan kısımda yazar okul kitaplarında ideolojik ölçütlere uygunluğu doğrulayan bir "Kemalist düzenek" yer almaktadır diyerek bunları şöyle açıklıyor; 1) Kitabın başında; İstiklâl Marşı metni, Türk bayrağı, bir Atatürk resmi, Gençliğe hitabe metni. 2. Kitabın sonunda; Öğretmen marşı metni, bölge bölge günümüz Türkiye haritası, 1993'ten beri Türk dünyası haritası. Yazar bunların hepsine bir anlam veriyor ve "Gençliğe hitabenin okul öğrencileri tarafından anlaşılmasına olanak yoktur... modern Türkçeye çevrilse yitirebileceği bir etkiye ve yoğunluğa sahiptir" demektedir. Öte yandan yazar, "Türk toplumunun bazı kesimlerinde yol ukayıcı bir etken olarak görülen Kemalizmden bir bıkkınlık gözlenmekte... Ancak dinî hareketin gücü artık çatışmalara... yol açmakta ve Kemalist tarih anlayışı giderek açık açık reddedilmektedir" yorumunu yapıyor. Bu olayların tarih kitaplarının yazımıyla ilgisini anlamak mümkün olmamakta, bilakis yazarın hangi görüşte olduğunu göstermektedir. Yine yazarın, Kemalist düzendeki tarih kitaplarını II. Abdülhamid dönemindeki bir uygulamaya benzetmesi, bu konuda ön fikirli olduğunun bir göstergesidir.

III. Ders Kitaplarının Giriş Bölümlerindeki İdeoloji (s. 99-108). Yazarın bu kısım için söyledikleri, onun ifadesiyle şöyle özetlenebilir, "Formüllerin sayısı sınırlıdır ve üç ana eksen etrafından dönmektedir. Savunma ağırlıklı olan bir tanesi, tehlike karşısında uyanık bulunmaya çağırır; iradeci olan ikincisi Türk gururunu, ulusun büyüklüğüne duyulan inancı dile getirir. üçüncüsü hem girişlerde, hem kitaplarda hâlâ varlığını koruyan Kemalist düşüncedir". Bu kısımda s. 103 not. 23'te zikri geçen kitabımızla ilgili sayfa numarası 8 değil 18 olacaktır. Yazar, Uyarılar ve Uyanıklık (s. 104-107) başlığı altında şu ifadeleri kullanıyor, "1986'dan sonra, ortada hiçbir dış düşman tehdidi yokken, söylenen bu sözlerin hedefi uyanıklık ruhunu ayakta tutarak birliği sürdürmek olmalıdır... milliyetçi söylemde düşmandan söz etmek her zaman sonuç alıcı bir yoldur... O halde, ders kitaplarının bir görevi de güdümlü iç düşmana karşı kuşkuyu uyanık tutmaktır. Tarihin incelenmesi neredeyse bir ulusal savunma sorunu, kutsal bir görev düzeyine yükseltilmiştir". Bu ifadeler yazarın özellikle Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerini kasıtlı olarak

gözü ettiğini göstermektedir. İç ve dış tehditlere karşı toplumu uyanık tutmak her tarihçinin görevi olmalıdır.

IV. Kemalist Girdiler: Anlatımdaki Anakronizm (s. 108-115), başlığı altındaki kısımda yazar, ders kitaplarındaki Atatürk'ten yapılan alıntılara karşıdır ve bunları "insan yetkili makamlar tarafından koydurtuldukları izlemine kapılmaktadır" diyerek ilâve ediyor" o halde ince eleyp sık dokuyan bir idarenin, kendileri de rejimin resmî şahsiyetleri olan yazarlara, ders kitaplarına belli alıntıları koymaları için dayatmada bulunacağı düşünülebilir mi?". Yazar bu düşüncesiyle demagoji yapmakta, üçü rahmetli olmuş beş öğretim üyesini rejimin adamı olmakla suçlamaktadır. Siz bir lise ders kitabı yazıyorsanız, Milli Eğitim Bakanlığı'nın Orta Öğretim Kurumları Tarih programına uymak zorundasınız. Etienne Copeaux'un üniversiteliler arasında zikrettiği yazarların hepsi özel yayınevleri için kitap yazmışlardır. Bu bakımdan adı geçenlerin ders kitaplarında idarenin bir dayatması düşünülemez. Üniversiteye yıllarını vermiş öğretim üyelerini rejimin resmî şahsiyetleri olarak vurgulamak en azından saygısızlıktır.

Lise kitabımızda Türklerin kazandıkları zaferlerle, yani bir anlamda "Tarih tekrardan ibarettir" deyişimiyle ilgili olarak yaptığımız bağlantıları yazar tamamen sapıtarak şöyle yorumluyor (s. 111-112, "Alparslan gibi Peygamberlik düzeyine yaklaşmış insanlar (Mustafa Kemal'in) gelişini haber vermişler ve önemli olaylar onun ileride başaracağı işlerin ön işareti olmuştur. Yazarların niyeti bu olmasa da insan ister istemez vahiy tarihini kapatan son peygamber Muhammed ile bir karşılaştırma yapıldığı izlenimine kapılmaktadır". Bizim ifademizde ne Alparslan'ın peygamberliğinden ne de bu Selçuklu sultanının Hz. Muhammed ile bir karşılaşması vardır. Böyle bir yorum da hiçbir zaman olamaz. Yazar s. 112'de yine Atatürk ile özdeşleşenler zikrederek bunların bürokrasinin dayatmasıyla kitaplara konulduğu izlenimi verdiğini öne sürüyor. Daha sonra da Kemalist tarih anlayışıyla ilgili yorumlarına devam ediyor; "Başka bir deyişle, bir ders kitabında hiçbir görünür ideolojik belirti olmasa da, okuyucuya ortak bellek yapısı aktararak, kimlik söylevi işlevi korunur". Bize göre, ders kitaplarında anlatılan olaylar tabii ki, Türk milletinin ortak tarihidir. Ortak geçmiş yok olduğu taktirde millet olma özelliği de kaybolur ki, yazarın da istediği budur.

Beşinci bölümün başlığı, Kurucu Olaylar: İslamiyetten Önce Türkler (s. 116-148)'dir. Bu bölümdeki alt başlıklar şu şekilde sıralanıyor; I. Göçler Ya da Köken (s. 117-124), II. Orhun Yazıtları ve Eski Türklerin Yüceltilmesi (s. 125-146), III. Asya, Kurucu ve Temel Bir Sözcük (s. 146-148). Yazar zaman zaman bu bölümde bizim ders kitabımızla ilgili atıflarda bulunmakta, ancak sayfa numarası vermemektedir, söz gelişi bk. s. 124 not. 19. Bu da onun ilmi usulleri yeterince bilmediğini göstermektedir. Ayrıca, ilerde göreceğimiz üzere, tarihçi olmayan bazı yazarlar eserde tarihçi olarak zikrediliyor.

Altıncı Bölüm, Kurucu Olaylar: İslam'ın Bayraktarları (s. 149-197) başlığını taşıyor. Buradaki birinci alt başlık I. İlk Müslüman Türk Devletleri: Senteze Doğru (s. 149-158)'dur. Yazar bu bölüme, "Türk-İslâm sentezinin ilk kez, 11. ve 12. yüzyıllarda, Türklüğün, İslamiyetin ve günümüz Türkiye toprağının buluşmasıyla gerçekleştiği düşünülmektedir. Türkler, Göktürk kültüründen bu ilk buluşmaya kadar, yavaş, yüzyıllar süren bir akış içinde batıya doğru yer değiştirirler. Bu sentez sürecinin başında yer alan Arap dünyası ve İslamiyet'le buluşma, Türklerle "yeni vatanları" Anadolu'nun kapılarını açan Malazgirt Savaşı ile (1071) tamamlanmıştır" cümleleriyle başlıyor. Yazarın Arap dünyası ve İslamiyet'le buluşmanın Malazgirt Savaşı ile tamamlandığı yorumuna nereden ulaştığını anlamak mümkün görünmüyor. E. Copeaux, Tolunoğulları ve İhşidiler'in de katılmasıyla, "İlk Müslüman Türk devletleri tanımlanmış olur" dedikten sonra yine Kemalist girdiler peşindedir. Ona göre (s. 150), "İlk Kemalist girdiler ancak 1989'da görülecek ve artuk Türk-İslam sentezinden çok "Kemalist-İslamcı" sentezden söz etmek gerekecektir".

Yazar s. 157 not. 25'te alıntı yaptığımız bir cümle için kaynak göstermemizi istiyor. Artık ortaöğretim ders kitaplarında da kaynak göstermeye başlarsak vay halimize. Medrese sisteminin Gazneliler ve Karahanlılar devrinde ortaya çıktığı ve İslâm dünyasında Selçuklular devrinde yaygınlaştığı bilinen bir gerçektir. Bunun için kaynak göstermeye zaten ihtiyaç yoktur. Yazar pek ortaçağ tarihinden anlamadığı için olsa gerek kaynak göstermemizi istiyor.

Bu kısmın başlıklarından biri de, II. Malazgirt ya da İkinci Vatan: Sentez (s. 158-180)'dir. Başlıktan anlaşılacağı üzere bu kısımda Malazgirt Savaşı ve Türklerin Anadolu'yu vatan kabul etmeleri çeşitli yönleriyle ele alınarak okul kitaplarında ve araştırma eserlerde nasıl işlendiği üzerinde duruluyor. Bu arada yazar s. 162'de, "Okul kitaplarındaki Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun haritalarında, imparatorluk Abbasi topraklarından ayırt edilmemekte, Abbasi topraklarının da sanki Türklerin 11. yüzyıldaki gelişlerinden önce böyle bir devlet yokmuş gibi haritası bulunmamaktadır" diyor. Ancak yukarda da söylediğimiz üzere yazar ortaçağ tarihini pek bilmiyor. Bu sırada Abbasi toprakları zaten Büveyhî Devleti'nin idaresinde idi. Abbasi halifesi, o bile şüpheli, Bağdat ve civarına hükmedebiliyordu. Bu bakımdan yazar bir harita çizip te Tuğrul Bey Bağdat'a geldiği zaman Abbasiler nerelere hükmediyordu gösterirse, diğer basımlarda, kısmet olursa, bundan memnuniyetle yararlanırsınız. Yazar s. 163'ün son satırında, "Aynı dinden olan Ermeniler ve Rumlar birbirlerinin can düşmanıydılar" ifadesini kullanarak 40 no'lu notta bizim kitabımızı zikrediyor. Ancak kitabımızda s. 97'de böyle bir bilgi yoktur.

Öte yandan yazar Malazgirt Savaşı'yla ilgili yorumlarda bulunurken şöyle diyor (s. 162), "Bazı yapıtlarda sözü edilen Ermeniler'in savaştan çekilmesine C. Cahen tarafından değinilmemektedir. Bununla ilgili olarak verdiği notta bizim ders kitabını zikrediyor. Bu olayı Cahen belirtmiyor ama O. Turan Süryani Mihael'e dayanarak zikrediyor (Bk. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 130. Ayrıca bk. *Suryani Patrik Mihailin Vakainamesi, İkinci kısım (1042-1195)*, Türkçeye çeviren: Hrant D. Andreasyan 1944 (TTK Kütüphanesi basılmamış nüsha, s. 26). Yine s. 165 not. 45'te kitabımız geçiyor ve burada Malazgirt Savaşı'nda Alparslan'ın atının kuyruğunu bağlamasını Şamanist bir kökeni bulunduğu şeklinde yazdığımız belirtiliyor. Zikri geçen sayfada bu geleneğin Şamanist kökenli olduğu hususunda bir ifademiz yoktur. S. 166'da okul kitaplarında görülen 1071-1922 bağlantısı tenkit edilerek şöyle deniyor, "Alışılmadık bir biçimde oluşturulmuş bir okul söylemiyle karşı karşıyayız, çünkü öykü sık sık Mustafa Kemal'e göndermekle kesiliyor..". Ancak daha önce söylediğimiz gibi bu bağlantılar tarihimiz için gereklidir, müfredat programına ve Atatürk ilkeleri ile ilgili öğretim esasları genelgesine uygun olarak yapılmaktadır.

Yazar, s. 168-169'da "...Oysa ders kitaplarındaki çeşitli cümlelerden Türklerin Anadolu'da kendine bir sığınak buldukları, uzun yolculuklar sonrasında bir tür vaat edilmiş ülkeye eriştikleri anlamı çıkmaktadır" ifadesiyle Türkleri Yahudiler ile bir tutmaktadır. Ancak, Türkler Orta Asya'dan itibaren çeşitli devletler kurmuşlar, C. Cahen'in ifadesiyle, siyasi egemenlikleri altına aldıkları ülkelerden farklı olarak Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Bu bakımdan ders kitaplarında Anadolu'nun fethi ve burası yurt edinmesiyle ilgili yazılar hiçbir şekilde yazarın yukardaki görüşünü aksettirmemektedir.

Yazar (s. 179) yine Kemalist girdilere karşıdır ve 1980'den sonra Atatürk'e yönelik kişi tapınıcı güçlenmiştir, "Ancak 1980'den sonra getirilen rejim Atatürk'e yönelik *kişi tapınıcı* güçlendirirken, dini ifade biçimlerine ve özellikle dini eğitime daha geniş bir özgürlük de getirmiştir. Tarihsel anlamda *Atatürk kültü* dış cepheyi ayakta tutmakta, rejimin sürekliliği görüntüsü çizmekte, rejime meşruiyet kazandırmaktadır".

Bu bölümde üçüncü alt başlık, III. Kemalist Olmayan Bir Kimlik Olayı: Fetih (s. 180-196)'dır. Yazar kanaatimce ders kitaplarında sözü geçen fetih kelimesinden, nem kapmaktadır. Bu nedenle yukardaki başlığı kullanmıştır. Ayrıca "...Fetih sözcüğünün bu kadar düzenli kullanılmasının Osmanlı tarihine idealist ve fazla Müslüman bir bakıştan kaynaklandığı söylenebilir" (s. 179) diyor ve kelimenin dini bir anlam taşıdığını belirtiyor. Yazar (s. 182-183) Ayasofya'nın müze yapılmasına değindikten sonra gereksiz olarak ders kitaplarının dışındaki konulara girerek devam ediyor, "Avrupa'da... camilerin çoğuna Fatih adı verilmektedir. Bu isim, İstanbul fatihi II. Mehmet'e gönderme yapmakta, ama bu olayın da ötesinde İslam'ın zaferini çağrıştırmaktadır." Öte yandan Fetih için, "Türkiye'de resmî anma töreni yapılmamaktadır ifadesi de (s. 184) doğru değildir. Her yıl İstanbul'da resmî törenler düzenlenmektedir. Yazar'a göre (s. 185, 188), okul kitapları yazarlarının fetih konusundaki fikirleri şöyle özetlenebilir; "İstanbul'un alınması Müslüman bakış açısından... bir iman eylemidir. Türkler kendilerini, İslam'ın başına geçip mücadeleyi yürütenler olarak görmeyi sürdürmelidirler". Burada yazar tarafından, Türklerin Müslümanları yönetmesi hayali yineleniyor.

Yazar'ın (s. 185) A. Tehlikesiz Zafer başlığıyla sunduğu fetihle ilgili yorumları da dikkati çekmektedir! Bunlardan birine göre, "Konstantinopolis'in alınışında hiçbir kahramanlık yoktur. Kahramanlık unsuru daha çok, Hristiyanlığın geri kalanınca kaderine terk edilen, kuşatılanlar tarafından. Uzun süredir can çekişen bir imparatorluğun son kalıntısı olan bir kente... askeri ve siyasi güç arasındaki eşit olmayan bir mücadele söz konusudur (not. 93 Kuşatılanların 7-8 bin askerine karşılık, sultanın ordusu yaklaşık 150 bin kişiydi)."

Büyük kısmın son bölümü, IV. Sonuç (s. 196-197)'la bitiyor. Burada zikredilen hususlarda yazar yine yanılmaktadır, "Bu nedenle sonuçlarımız, yayıncıların (yazarlar ve onların arkasında Bakanlık, Devlet ve aynı zamanda tüm kültür ve tarih yazımı aygıtı) niyetlerini tanımlamakla sınırlanmıştır; yapabildiğimiz gözlemler, Türk halkının gerçek ortak belleğine değil, yayıncıların oluşturmaya çalıştıkları ortak belleğe yöneliktir". Ancak okul kitapları yazımında, özel yayın evleri ve yazarların uyması gereken bazı zorunluluklar olduğunu yazar yine unutmış görünmektedir.

III. Büyük kısım, "Rakipler ve Düşmanlar" başlığı altındadır (s. 201-313). Bu kısımda yer alan Yedinci bölümün başlığı ise; Arapların ve İslamiyetin Görüntüsü (s. 201-242)'dür. Bu bölümdeki birinci alt başlık ise I. Türkler Gelmeden Önce İslam: Arapların Geçmişi (s. 203-231) şeklindedir. Yazar, okul kitaplarındaki İslam tarihini incelerken bu bölümde vardığı sonuçlardan biri şöyledir (s. 202-3), "Okul söyleminin değişmeyen özelliklerinden biri, geçmiş örneklerle dayanarak, Türklerin Müslüman dünyanın yönetimine en uygun aday olduklarını kanıtlamaya çalışmaktır... Türklerle doğrudan ilişkiye girdikleri dönemlerde... Arap kimliği aruk ortadan silinmektedir... Tarihsel anlatımın yönlendirilmesinde Türk-Arap ilişkileri iki açıdan ilginçtir. Bir yandan, bir halkın diğer bir halkın tarihini sahiplenme derecesi üzerinde insanı düşündürmektedir." Yukarda da belirttiğimiz üzere Türkiye Cumhuriyeti'nin Müslüman dünyasını yönetmek gibi bir düşüncesi olmamıştır ve bu ham bir hayalden öteye gidemez. Ayrıca Türkler Arap tarihine neden sahip olmak istesin? Ancak okul kitapları Türklerin Araplarla olan ilişkileri derecesinde olaylardan bahsetmektedir. Yazarın Abbasi tarihini ve ondan sonraki vukuatı dikkatle incelemesi gerekir.

Öte yandan yazar (s. 206-207) ilgi çekici yorumlarına devam ediyor, tarih kitaplarında Cahiliye devri Arap toplumundaki kadınların durumlarına karşı eski Türk toplumlarında kadının konumunun yüceltildiğini ima ederek durumun, "Kemalist niyetler taşımasa da, Kemalist tarih bakışına hizmet etmekte ve Arapların yabancılaştırılmasını güçlendirmektedir" demektedir. Yedinci bölümün ikinci alt başlığı, "Buluşma: İslamiyete Geçiş ve Bunun Nedenleri" (s. 217-

231) şeklindedir. Bu kısımda okul kitaplarına göre; Türklerin İslam dinini kabulü, Emeviler ve Abbasiler, Araplar ve Türkler, Türklerin İslam'a hizmetleri inceleniyor. III. kısmın başlığı Kimlik İnkârı (s. 231-242)'dir. Yazar burada tarih kitaplarında niçin Arap tarihinin söz konusu edilmediğini yorumluyor. Bu kısımda vardığı sonuçlardan birisi şudur, "... İki halk çok uzun süre öylesine iç içe yaşamıştır ki, Türkler onları yabancı ya da komşu gibi görmemektedirler. Kaynaşma öyle güçlüdür ki, insan fazla alıştığı bir varlığı fark etmezse, Araplar da öyle hiç algılanmamaktadır. Komşu olarak Arap (Günümüz Arap devletleri), düşman olarak Arap (1916) kökten yabancı gözükmemektedirler..".

Sekizinci Bölüm, Türkiye'nin Yeraltı: Anadolu (s. 243-305) başlığı ile son buluyor. Yazar bu bölümde daha önce söylediklerini tekrarlıyor, "Anadolu'ya geri çekilme 20. yüzyılda gerçekleşince, ötekilik sorunları duyulmadık bir şiddetle gündeme gelir; çünkü bir önceki yüzyılda doğan milliyetçilikler de bu ateşi körüklemektedir. Kitlese Ermeni katliamları, toplu nüfus değişimleri bu sürecin en dramatik sonuçlarıdır". Öte yandan yazara göre 1993'e kadar ders kitaplarında Anadolu sözcüğüne Türkiye'den daha çok yer veriliyordu. Türkiye sözcüğünün kullanılması, "Bu, topraklar üstünde yaşayan halk arasında, en azından sözcükler düzeyinde, ayrım yapıldığını ortaya koyan bir özelliktir" (s. 245). Yazar, Türkiye'deki Alevi vatandaşlardan ve Kürt sorunundan söz ederek kanaatimizce bir ölçüde siyaset yapıyor ve bu durum Türkiye'de "...Türk kimliği konusunda ne denli katı bir anlayış olduğunu ortaya koymaktadır (s. 246)... Oysa, bu açıdan Türkiye'dekilere tamamen zıt olan İran ders kitaplarında, ülkedeki farklı etnik gruplar dikkate alınmaktadır". Acaba yazar İran'daki gerçek durumu ve etnik gruplara nasıl davranıldığını bilerek mi bu ifadeyi kullanıyor? Hâlen İran'da etnik gruplar ve özellikle Türklere çifte standart uygulanmaktadır (Bk. 12.10.1998 tarihli *Hürriyet Gazetesi*, s. 22).

Sekizinci bölümde birinci alt başlık I. Balkanlar: Öykü İçinde Ayrı bir Ders (s. 246-254) şeklindedir. Bu kısım A- Rumeli'ye Geçiş (s. 246-250), B- Balkanların Aşama Aşama Elden Çıkması: Kodlanmış Bir Süreç (s. 250-254) başlıkları içinde inceleniyor. Bölümün ikinci alt başlığı II. Anadolu Geri Mezviinin Kutsallaştırılması (s. 254-261)'dir. Buradaki başlıklar ise A- Yabancı Anıtlar, Türkleştirilmiş Yer Adları (s. 255-257), B- Kanla Kutsanan Anadolu: Çanakkale Savaşı olarak karşımıza çıkıyor. Yazar, Rum ve Ermeni yer isimlerinin Türkçeleştirilmesine karşıdır. Ayrıca okul kitaplarındaki Çanakkale Savaşı'nın incelenmesi sırasında kitapta şu cümlelere yer veriliyor (s. 260), "Çanakkale artık Kemalist destan içine girmiştir... Kutsallaştırma eğilimi, 1980 darbesinden sonra *Kemalist tapının* güçlendirilmesiyle koşutluk göstermekte ve bu gelişim 1993'te henüz sürmektedir".

Sekizinci bölümün üçüncü alt başlığı bir soru şeklindedir. III. Anadolu'nun Geçmişi Nasıl Ulusal Bir Geçmiş Heline Getirilebilir? (s. 261-274). Bu kısımda da karşımıza çıkan başlıklardan biri A. Anadoluculuk (s. 262-267)'dur. Anadoluculuk konusunda Halikarnas Balıkcısı ile Sabahattin Eyüboğlu'nun fikirleri açıklanmaktadır. Yazara göre, "Anadolucuların" görüşü şu fikri öne sürmektedir, "Biz-çeşitli kimlikler altında- ezelden beri buradayız: sapırılarak Grek kültürü denen kültürü biz ürettik, bu kültür aslında Anadolu'ya aittir; tüm dünyanın Grek kültürü karşısında duyduğu hayranlık aslında bize yönelmelidir" (s. 267). İkinci kısım başlığı ise, B- Anadoluculuğun Bir Başka Biçimi: Turgut Özal'ın *Türkiye Avrupa*'da kitabı (s. 268-274)'dır. Yazara göre, "Bu kitabın Turgut Özal'ın kendisi tarafından yazılıp yazılmadığı bizim için pek önemli değildir, (burada) bir propaganda yazısı olarak da düşünülebilecek, dışa yönelik resmi bir söylem söz konusudur... Özal kitabı Türklerin Anadolu'da kökleşmiş bir halk olduğunu ve Avrupa uygarlığını niteleyen şeyin Yunanistan'da değil Anadolu'da olduğunu göstermeye çalışıyordu. Yazar'ın bu konudaki görüşleri şöyle özetlenebilir; Anadoluculuk yandaşları yaklaşımlarını, tarihsel anlatıya uymayan bir sözel yöntem üzerine kurmuşlardır (s. 273)". Ayrıca yine ya-

zara göre, Yunan ve ikibin yıllık Ermeni kültüründen de bahsedilmemesi Anadolucuların eksik yönlerinden biridir.

Sekizinci bölümün dördüncü alt başlığı, IV. Hititler, İyonlar, Yunanlılar ve Bizanslılar (s. 274-305) şeklindedir. Daha sonra eserde bazı küçük başlıklara yer veriliyor. Bunlar; A- Yunanlıların öncelleri (s. 274-277), B- Anlatımda Eski Yunan'ın Yeri (s. 277-284), C- Bizans (s. 284-289) olarak karşımıza çıkıyor. Yazar'a göre (s. 282), Türk tarihçiler klâsik Antikçağ'a yönelik Grek-Avrupa bakışının yerine, birkaç yıl boyunca İyonya'yı da içine alan ve onu daha doğru uygarlıklara, özellikle de Hititlere yaklaştırmaya çalışan bir Anadolu kavramı üzerinde durmaktadırlar, yani Yunan tarihini ihmal etmektedirler. Yazar s. 285'te belki de bir konuya doğru olarak parmak basıyor ve Yeni müfredat programında Bizans tarihine az yer verilmesinden şikâyet ediyor. Ancak kitaplarda Türk tarihini ilgilendirdiği kadarıyla Bizans zaten anlatılmaktadır. Buna rağmen yazar, "özetle, Bizans mirası resmi tarih tarafından açıkça reddedilmektedir" görüşünü ileri sürüyor.

Sekizinci bölümün son başlığı V-Ermeniler (s. 289-305) ile ilgilidir. Yazar burada, "Tarih dersi kitaplarının Ermenistan'ı, Ermeniler'i, 1894-1915 olaylarını işleme-ya da işlememe-biçimi, sorunun ne denli yakıcı olduğunu ortaya koymaktadır" diyerek Ermeni sorununu söz konusu ediyor ve tarih kitaplarında Ermeniler ve Ermenistan'a yeterince yer verilmemesinden şikâyetçidir. Nitekim bizim kitabımızdaki bilgileri de (s. 295) yeterli bulmamaktadır. Yazara göre, 12-13. yüzyıllar Anadolu Tarihi içindeki Ermeni varlığı, kısa ama düşündürdü bu birkaç değinmeye indirenmiştir. Ancak müfredat programı okul kitaplarında teferruata yer verilmesini engellemektedir. Ayrıca Anadolu'nun ortaçağ tarihiyle ilgili olayları ancak Türkiye Selçuklu Devleti içinde ifadesini bulmaktadır. Türk toplumunun reddedilemeyecek çok geniş ve tüm kültürlerle etkin bir tarihi olduğundan saati ve programı kısıtlı bir kitapta "Ötekiler"e ancak bu kadar yer verilebilmiştir.

Eserin metni Sonuç (s. 306-313) kısmıyla bitmektedir. Yazara göre tarih kitaplarında karşımıza çıkan ideolojilerden biri Kemalist ideolojidir. İkinci ise Türk-İslam sentezidir ve "Özetle okul tarih söyleminin artık laik olmadığı söylenebilir" (s. 309). Etienne Copeaux kitabını şöyle sona erdiliyor (s. 313), "...Sonuçta, "hümanist" parantez bir kenara bırakılacak olursa, bu tarih yazımı eğilimleri dünyanın Batılılaştırılmasına karşı, Batı'nın Türk dünyasını sömürgeleştirdiği ya da parçaladığı tarihsel anda gün yüzüne çıkmış bir tepki olarak yorumlanabilir".

Belki de yazarın son cümlesi onun Atatürk'e neden karşı olduğunu açıklamaktadır. Çünkü Atatürk Milli mücadelede başarı kazanmasaydı, bir batı devleti sayılan Rusya geçmişte Asya'daki Türkleri nasıl sömürgeleştirdiyse, Batı da Türkiye'ye aynısını yapmış olacaktı. Eser, kaynaklar (s. 315-331) ve Dizin (s. 333-341) kısımlarıyla sona ermektedir.

Etienne Copeaux'nun tarih ders kitaplarının yazımıyla ilgili eserini genelde bizi ilgilendiren kısımlarını cevaplandırarak tanıtmaya çalıştık. Ancak yazarın s. 168-169'daki ifadesi ile, Atatürk'ün Gençliğe hitabesinin anlaşılmadığı (s. 97) yönündeki değerlendirmeleri üzerine son bir-iki cümle daha söylemek zorunluluğu vardır.

Türkler tarih boyunca çok çeşitli coğrafyalarda -Fransızların aksine- yüzden fazla devlet kurmuş bir millettir. Türklerin bu kabiliyeti ne önceki zamanlardaki toplum yapısıyla ne de Yahudiler örneğindeki gibi vatansız millet niteliğiyle bağdaşmaz. Elbette yazarın tespit ettiği gibi, Türkler bir başka topraktan da kovulmuş değillerdir. Zira Türkler eskiçağlardan beri ulaşabildikleri ya da İslâm'dan sonra fethettikleri hangi toprak parçası olursa olsun, orayı yurt olarak benimseme özelliğine ya da yapısına sahip bir millettir. Bu bakımdan aslında mesele yazarın yukarıda zikrettiğimiz yorumu değildir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun mevcut sınırları içinde

Türklerin zaten başka bir ülke ya da devletten sığınak aramak gibi ihtiyaçları yoktur. Ortaçağ içindeki şartları da dikkate alırsak, öyle anlaşıyor ki, 1071 Malazgirt Savaşı'nın Türk tarihinde Anadolu (Türkiye) dönemini açışı XI. yüzyıldan beri baulıların hazmedemediği bir konu olmaktadır. Nitekim Haçlı Seferlerinin sebeplerinden biri de budur. Yazarın ve onun gibi düşünenlerin burada bilmesi gereken husus, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde okutulan Tarih derslerinde önemli nokta şudur, bizim için bugünkü topraklarımız dışında bir vatan düşünülmemektedir. Bu sınırlar içinde geçmişimize bakarsak, elbette Anadolu Türklerin son yurdudur. Türkler XI. yüzyıldan itibaren bu toprakların sahibi olmuştur ve bundan sonra da olacaktır. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Türklerin son olarak devlet kurduğu bu coğrafyada yer almaktadır. Anadolu Türklerin çaresiz sığındıkları bir yer değil, tarihe mal olmuş olayların doğal seyri içinde vatan olmuş bir yerdir. Üzerinde yaşadığımız bu topraklarda kurduğumuz Türkiye Cumhuriyeti de elbette Atatürk'ün emanetidir.

Her ülkenin siyasî, sosyal, ekonomik ve stratejik konumları farklıdır. Türklerin tarihi kaderi, her zaman sahip oldukları yurtlarının dış tehditlere maruz kalması, bu etkiyle bölünmesi ve yıkılması olmuştur. Bu durum bir Fransız için yadırganabilir. Değerlendirme Fransa'dan kuşbakışı bakılarak veya ön fikirle yazıldığı gibi değildir. Bugün Türkiye'de şartlar ve gerçek son derecede farklıdır. Bu durumda yazarın amacının ne olduğu anlaşılamamaktadır? Yoksa gayesi Türkiye'yi bölmek ve Sevr'i yeniden hortlatmak mıdır?

Eserin neredeyse her satırında bir ima, Atatürk'ü, Türkleri ve Türkiye'yi yerici ifadeler bulunduğundan tam olarak incelenmesi belki de ayrı bir kitabın yazılmasını gerektirecek kadar geniş olabilir. Yazar bazı gerçekleri ortaya koysa da kitabında tarafsız değildir. Kemalist tarih yazımına karşıdır. Ayrıca Atatürk sevgisini ve Atatürkçülüğü *kült* ve *tapınc* kelimeleriyle ifade etmesi üzücüdür. Etienne Copeaux zaman zaman tek bir yazarı örnek göstererek genelleme yapmaktadır. Yine tarihçi olmayan Halikarnas Balıkcısı, Sabahattin Eyüboğlu, Ahmet Ercilasun ve Turgut Özal gibi yazarların eserlerini kitabına almıştır. Yazar kitabında "Ötekiler" dediği Arap, Yunan ve Ermeniler'e tarih kitaplarında yeterli ölçüde yer verilmediğini devamlı olarak işleyerek tarafsız olmadığını bir kere daha göstermektedir. Eserin bu Türkçe çevirisi zaman zaman bozuk ve anlaşılmasız cümleler ihtiva etmektedir. Son olarak aklımıza şöyle bir soru geliyor, acaba bazıları Atatürk'e karşı olan duygularını ve kendilerinin söyleyemediklerini Etienne Copeaux'ya mı söyletiyorlar?

ERDOĞAN MERÇİL

1998 YILININ BİRİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABDALATI, HAMMUDAH : *Islam in focus* / Hammudah Abdalati. — 2. bsk.
— [Riyadh] : Islamic Teaching Center, [19??]. xv, 208 s.; 24 cm. (A. V/9254).
- ABDULKADİROĞLU, ABDULKERİM : *Safranbolu vakfiyeleri* / Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Ülkü Ayan Özsoy. — Ankara: Safranbolu Kültür ve Turizm Vakfı, 1998. 168 s.; 25 cm. — (Safranbolu Kültür ve Turizm Vakfı Kültür Eserleri; 1) ISBN 975-7392-10-3 (A. V/9522).
- ABDULLİN, MONSUR : *Îz vospominaniy soldata (Rosskazi)* / Monsur Abdullin. — Sonkt-Peterburg: Delfa R.A., 1995. 61 s.; 24 cm. ISBN 5-88779-002-4 (A. V/9487).
- ACAROĞLU, M. TÜRKER : *Bulgarlar ve Bulgaristan üzerine yüzyıllık Türkçe Kaynakça (1878-1978) = Bibliographie Turque Centennale sur les Bulgares et la Bulgarie* / M. Türker Acaroğlu. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997. 202 s.; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; XII. Dizi-Sa. 8) ISBN 975-16-0879-1 (A. V/9278).
- Ağmosavluri Philologia IV* / V.G. Ahvlediani, T.V. Gamkrelidze... [ve bşk.]. — Tbilisi: Gamomtsemloba "Metsniereba", 1976. 298 s.; 24 cm. (B. I/1434).
- Ahal Velayeti / C. Amanshedov... [ve bşk.]; Redaktörler Ş. Hocam Berdiyev ... [ve bşk.]. — Türkmenistan: [y.y.], 1996. 36 s.; 22 cm. (A. V/8101).
- AHMED CÂVİD : *Hadîka-i Vekâyi'* / Ahmed Câvid; haz. Adnan Baycar. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998. xı, 273 s.; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; II. Dizi-Sa. 33) ISBN 975-16-0978-X (A. V/9720).
- AHMET RASİM : *Tarih ve Muharrir* / Ahmet Rasim; Hazırlayan Ahmet Doğan. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993. 208 s.; 24 cm. — (T.C.Kültür Bak. Yay.; 1463) (Yayımlar Dai. Bşk. Sanat-Edb. Dizisi; 30-2) ISBN 975-17-1234-3 (A. V/9288).

- AHMET, RİF'AT : *Devhatü'n-Nukabâ: Osmanlı toplumunda sâdât-ı kirâm ve nakibüleşrâflar* / Ahmet Rıfat; Haz. Hasan Yüksel, M. Fatih Köksal. — Sivas: [y.y.], 1998. 137 s., 64 s.; 24 cm. ISBN 975-96154-3-6 (A. V/9717).
- AKBAR, ZAHİD : *Kak budto ne bilo sudbı şiirler* / Zahid Akbar. — Moskva: Moskovskaya tipogratiya N 12, 1996. 63 s.; 20 cm. (A. V/9468).
- AKÇORA, ERGÜNÖZ : *Van ve çevresinde Ermeni isyanları (1896-1916)* / Ergünöz Akçora — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994. xxii, 273 s.: res.; 24 cm. ISBN 975-498-082-9 (A. V/9674).
- AKTAN, ALİ : *Osmanlı Paleografyası ve siyasi yazışmaları* / Ali Aktan. — İstanbul: Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı, 1995. 225 s., 42 s.; 24 cm. — (Osmanlılar ilim ve İrfan Vakfı Yay.; Nu. 1) ISBN 975-8058-00-2 (A. V/9548).
- AKTUĞ, İLKNUR : *Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi* / İlknur Aktuğ. — 2. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993. vii, 122 s.: rnk. res.; 20 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 1405. Tanıtma Eserleri Dizisi; 47) ISBN 975-17-1010-3 (A.V/9210).
- ALPARSLAN, ALİ : *Ünlü Türk hattatları* / Ali Alparслан. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992. 147 s.; 20 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 1390. Türk Büyüklükleri Dizisi; 13) ISBN 975-17-1006-5 (A. V/9240).
- ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ KONFERANSLARI (7: 1977: Ankara) : *1997 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*. — Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1998. 80 s.: res.; 24 cm. ISBN 975-17-1963-1 (A. V/9555).
- Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1997 Yıllığı*. — Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1998. 111 s.: res.; 24 cm. ISBN 975-17-1962-3 (A.V/9554).
- Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1995 Yıllığı* / Vahap Kaya, Nusret Çetin, Halil Demircan. — Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1996. 368 s.: res.; 24 cm. — (Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği Yayın no; II-10) ISBN 975-7523-20-8 (A.V/9576).
- ANAGNOSTOPOULOU, SIA : *Mikra Asia, 19'os ar-1919: oi Ellinorthodhokses koinotites: apo to millet ton Romion sto Elliniko ethnos* / Sia Anagnostopoulou. — Athina: Ellinika Grammata, 1997. 730 s.; 24 cm. (A. V/9263).

Anatolia Moderna VI=Yeni Anadolu / ed. sous la direction de Stéphane Yerasimos, Jean-Louis Bacqué-Grammont et Aksel Tibet. — Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient; Istanbul: Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, 1996. 253, [4] s.: res.; 29 cm. — (Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil. Anciennement Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul; XLII) ISBN 2-7200-1103-7 (B.I/1342).

AND, METİN : *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm mitologyası* / Metin And. — İstanbul: Akbank, 1998. 431 s.: res.; 29 cm. — (Akbank Kültür ve Sanat Kitapları; 65) ISBN 975-7880-13-2 (B. I/1482).

Anti semitism and zionism : selected marxist writings / Ed. by Daniel Rubin. — New York: International Publishers, 1987. 240 s.; 21 cm. ISBN 0-7178-0663-4 (A. V/9466).

Antike welt auf der Berliner Museumsinsel / Staatlichen Museum zu Berlin; Geleiwart von Günter Schade. — Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, [1990?]. 140 s.: rnk. res.; 28 cm. (B. I/1398).

ANTONI, KLAUS J. : *Shinto und die Konzeption des Japanischen nationalwesens (kokutai) : Der religiöse Traditionalismus in Neuzeit und Moderne Japans* / von Klaus Antoni. — Leiden: Brill, 1998. 426 s.; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik Fünfte Abteilung, Japan, ISSN 0921-5239; 8. bd.=Handbook of Oriental Studies) ISBN 90-04-10316-3 (A. V/9597).

ANURYEV, YU. P. : *Novouralsk gadı i sudbi 1941-1945 istoričeskaya Letopis.* — Yu. P. Anuryev. — Yekaterinburg : Srdne-Uralskoye knijnoye izdatelstvo, 1995. 384 s.; 24 cm. ISBN 5-7529-1308-X. (A. V/9486).

Archiv Rossii : Moskva i Sankt Peterburg Spravočnik-Obozrenie i bibliografičeskiy Ukazatel / ed. by Vladimir Petrovich Kozlov, Patricia Kennedy Grimsted; [derl.] Lada Vladimirovna Repulo. — Moskova: Arheografičeskiy Tsent, 1997. 1070 s.; 26 cm. ISBN 5-042-86169-1 (B. I/1428).

Arhiv koša novoi zaporozkoi siči opis sprav. 1713-1776: Vidonnya druge dopovnene i vipravlene / Redaktörler T.M. Telijenko, V.O. Kovalenko. — Kiev: Noukkova Dumka, 1994. 232 s.; 24 cm. ISBN 5-12-002674-5 (A. V/8894).

- ARKEOMETRİ SONUÇLARI TOPLANTISI (11: 1995: Ankara) : 11.
Arkeometri Sonuçları Toplantısı (29 Mayıs-2 Haziran 1995: Ankara) /
 Anıt. ve Müz. Gen. Müd. — Ankara: Kül. Bak. Anıt. ve Müz. Gen. Müd.,
 1996. 201 s.: res.; 24 cm. — (Kül. Bak. Yay.; 1810. Anıt. ve Müz. Gen.
 Müd. Yay. Sempozyum Serisi; 48) ISBN 975-17-1620-9 (A. V/9341).
- Arşiv belgelerine göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni mezâlimi IV 1920-1922=Armenian violence and massacre archives / yay. haz. Uğurhan Demirbaş... [ve bşk.]; İng. ter. M. Fethi Atay. — Ankara: Osmanlı Arşivi, 1998. .. c.; 24 cm. — (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Gn. Md. Osmanlı Arşv. Dai. Bşk. Yay.; nu. 35) ISBN 975-19-1169-9 (Tk.) (A. V/7797-4).*
- Askeri terimler sözlüğü İngilizce-Türkçe / Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti. — [Ankara]: Erkânıharbiyei, 1956. 487 s.; 29 cm. (B. I/1460).*
- ASLAN, YAVUZ : *Türkiye Komünist Fırkası'nın kuruluşu ve Mustafa Suphi : Türkiye komünistlerinin Rusya'da teşkilatlanması 1918-1921 / Yavuz Aslan. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997. xxx, 401+48 s.: 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; XVI. Dizi-Sa. 81) ISBN 975-16-0939-9 (A. V/9722).*
- ASTRÖM, PAUL : *The Wells / Paul Aström. — Jonsered: Paul Aström, 1998. 149 s.: res. (bazısı renk.); 28 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology; V. 45. Hala Sultan Tekke; 10). ISBN 91-7081-116-4 (B. I/1486).*
- ATAÇ, ADNAN : *Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nin kuruluşu / Adnan Ataç. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1996. vii, 226 s.: rnk. res.; 24 cm. — (AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Yay. Sayı; 87) ISBN 975-16-0669-1 (A. V/9320).*
- ATAK, M. SADIK : *Rusya siyaseti ve Rusların yayılma siyaseti / M. Sadık Atak. — Ankara: [y.y.], 1964. (Ankara Basım ve cilttevi) 415 s.; 24 cm. (A. V/9200).*
- ATAMAN, SADİ YAVER : *Türk İstanbul / Sadi Yaver Ataman; yay. haz. Süleyman Şenel. — İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1997. 512 s.; 24 cm. — (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşl. Daire Başk. Yay. no; 39) ISBN 975-7580-83-X (A. V/9599).*
- Atatürk kitaplığı belediye yazmaları, Cevdet Paşa yazmaları ve Kur'an-ı Kerimler alfabetik kataloğu / haz. Nail Bayraktar. — İstanbul: İst.*

Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1997. 117 s.; 28 cm. ISBN 975-8215-03-5 (B. I/1427).

Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri : Cumhuriyetin 60. yıldönümüne armağan / Erciyes Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi. — Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1983. 95 s.; 24 cm. (A. V/9663).

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *Atatürk'ün bana anlattıkları* / Falih Rıfkı Atay. — İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1998. 142 s.; 15 cm. (A. V/9141).

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı yazışmaları* / Mustafa Kemal Atatürk; der.: Mustafa Onar. — Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995. 2 c.; 24 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları; 1732. Yayınlar Dairesi Bşk. Atatürk Dizisi; 45) ISBN 975-17-1515-6 (Tk.) (A. V/9269).

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *Atatürk'ün T.B.M.M. açık ve gizli oturumlarındaki konuşmaları* / haz. Kâzım Öztürk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992. 2 c.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yay.; 411. Atatürk Dizisi; 30) ISBN 975-17-0634-3 (Tk.) (A. V/9270).

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *Nutuk* / Genel Koordinatör Engin Ataç; Metni haz.: İhsan Güneş; Koordinatör Tarık Erdoğan. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1995. 134 s.; rnk. res.; 28 cm. — (Kül. Bak. Yay.; 1729. Yayınlar Dai. Bşk. Atatürk Di.; 44) ISBN 975-17-1509-1 (B. I/1438).

Atatürk ve eğitim, ekonomi, milliyetçilik, hukuk. — Ankara: Ankara Üniversitesi, 1984. 24 s.; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Rektörlük Yayınları; no. 89) (A. V/8974).

ATÇEKEN, ZEKİ : *Konya'daki Selçuklu yapılarının Osmanlı devrinde bakımı ve kullanılması: Konya şer'iyye sicil kayıtlarına göre*/Zeki Atçeken. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998. xi, 365 s.: 44 res., 1 hrt., 9 belge; 24 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VI. Di. — Sa. 46) ISBN 975-16-0887-2 (A. V/9719).

AUROBINDO, SRI : *Savitrî: Efsane ve Simbol* / Srı Aurobindo; İngilizceden Rusçaya çev. M.G. Dmitriyev. — Tomsk: "Karo" Tomskoye Dukovnoye Obşestvo, 1995, 329 s.; 20 cm. ISBN 5-85109-003-0 (A. V/9474).

AVANOS, AHMET : *Milli Mücadele'de Konya* / Ahmet Avanos. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998. 288 s.; 24 cm. ISBN 975-16-0970-4 (A. V/9459).

- AVCIOĞLU, DOĞAN : *Türkiye'nin düzeni (dün-bugün-yarın)* / Doğan Avcioğlu. — 2. bsk. — Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969. 548 s.; 24 cm. — (Bilgi Yayınları Özel dizi; 5) (A. V/9205).
- AYALON, DAVID : *Le phénomène Memalouk dans l'orient islamique* / David Ayalon; İngilizceden çev. Georges Weill. — Paris: Presses Universitaires de France, 1996. vi, 168 s.; 22 cm. — (İslamiques. Collection dirigée, ISSN 1264-1987) (A. V/9574).
- AYAN, GÖNÜL : *Lâmi'i Vâmık u Azra : İnceleme-metin* / Gönül Ayan; ed. İbrahim Baştuğ. — 1. bsk. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1998. viii, 519 s.; 24 cm. — (AKDTYK Atatürk Kültür Merkezi Yay. Sayı; 152. Mesneviler Dizi.; 4) ISBN 975-16-0994-1 (A. V/9625).
- AYBARS, ERGUN : *Yakın tarihimizde Anadolu ayaklanmaları* / Ergun Aybars. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988. 79 s.; 15 cm. — (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.; 50. Kutsun Yay.; 10) ISBN 975-498-088-X (A. V/9647).
- AYDIN, DÜNDAR : *Erzurum Beylerbeyliği ve teşkilatı : kuruluş ve genişleme devri (1535-1566)* / Dündar Aydın. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998. ix, 331 s.; 24 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VII. dizi-sayı 151) ISBN 975-16-0879-1 (A. V/9726).
- AYDIN, MEHMET : *Türklerin felsefe kültürüne katkıları = Turkish contributions to philosophical culture* / Mehmet Aydın. — 2. bs. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997. 74 s.; 20 cm. — (AYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 130. Türk Kültüründen Görüntüler di.; 24 = Atatürk Supreme Council Atatürk Culture Center Publication; 130. Gleaning from Turkish Culture; 24) ISBN 975-16-0926-7 (A. V/9300).
- AYIŞIĞI, METİN : *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve siyasi hayatı)* / Metin Ayışığı. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997. 296, 24 s.; res.; 24 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; XVI. Dizi-Sa. 76). ISBN 975-16-0836-8 (A. V/9267).
- AYKAÇ, MEHMET : *Abbâsi Devleti'nin ilk dönemi idari teşkilatında divânlar (132-232/750-847)* / Mehmet Aykaç. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997. 208 s.; 24 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VII. Dizi-Sa. 171) ISBN 975-16-0855-4 (A. V/9279).
- AYSAN, MUSTAFA : *Atatürkçü düşüncede milli güç unsurları (ekonomik güç)* / Mustafa Aysan. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992. 174 s.; 20 cm. —

(T.C. Kül. Bak. Yay.; 1424. Atatürk Dizisi; 32) ISBN 975-17-1040-5 (A. V/9217).

BARIŞTA, H. ÖRCÜN : *İstanbul çeşmeleri : Ortaköy Damat İbrahim Paşa Çeşmesi: Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi: Taksim Maksemindeki I. Mahmut Çeşmesi* / H. Örcün Barışta. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993. x, 86 s.: rnk. res.; 24 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 1410. Tanıtma Eserleri Dizisi; 46) ISBN 975-17-1069-3 (A. V/9227).

BAŞAR, FAHAMEDDİN : *Osmanlı Eyalet tevcihatı (1717-1730)* / Fahameddin Başar. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997. 359, 14 s.; 24 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; II. Dizi-Sayı 35) ISBN 975-16-0859-7 (A. V/9264).

BAŞKAN, SEYFİ : *Ankara Cenabi Ahmet Paşa Camii* / Seyfi Başkan. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993. ix, 46 s.: rnk. res.; 24 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 1407. Tanıtma Eserleri Dizisi; 49) ISBN 975-17-1012-X (A. V/9226).

BAYAT, ALİ HAYDAR : *Hüsn-i hat bibliyografyası (1888-1988)* / Ali Haydar Bayat. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990. 160 s.; 24 cm. — (Kül. Bak. Yay.; 1158. Kaynak Eserler Dizisi; 44) ISBN 975-17-0624-6 (A. V/9234).

BAYKARA, TUNCER : *Aydınöğlu Gazi Umur Paşa (1309-1348)* / Tuncer Baykara. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990. vii, 120 s.; 24 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay.; 1232. Türk Büyükleri Dizisi; 131) (A. V/9239).

BAYRAKTAR, BAYRAM : *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayvalık tarihi* / Bayram Bayraktar. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998. vi, 287 s.; 24 cm. ISBN 975-16-0969-0 (A. V/9736).

BAYTUR, ANVAR : *Kırgız tarihinin Lektsiyaları* / Anvar Baytur. — Bişkek: Memleketтик Uçkun Konserni, 1992. 2 c.; 20 cm. (A. V/9106).

Bazı dannih po istorii yevrazi v sredniye veka / ed. A.A. Stolyarov. — Moskova: Rossiyskaya Akademiya Nauk, 1997. 219 s.; 20 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk. Institut Vostokovedanya Obşestvo Vostokovedov) (A. V/9129).

BEALE, THOMAS WIGHT : *Excavations at Tepe Yahya, Iran 1967-1975 : the early periods* / Thomas Wight Beale; Gen. ed. and Pro. Dir. C.C. Lamberg-Karlovsky; With Contributions by James Adovasio... [et. al.]. — Cambridge: Harvard University, 1986. xvi, 346 s.: res.; 28 cm. ISBN 0-87365-541-9 (B. I/1359).

- BECKER, MARSHALL J. : *Richard Berry Seager : Pioneer Archaeologist and Profer Gentleman* / Marshall J. Becker, Philip P. Betancourt. — Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, c 1997, 1996. xiv, 225 s.: res.; 24 cm. ISBN 0-924171-47-2 (A. V/9348).
- BECKWITH, CHRISTOPHER I. : *The Tibetan Empire in central Asia : a history of the struggle for great power among Tibetan, Turks, Arabs and Chinese during the early Middle Ages* / Christopher I. Beckwith. — 4. ed., with a new afterword. — Princeton: Princeton University, c 1987, 1993. xxii, 28 s.; 22 cm. ISBN 0-691-02469-3 (A. V/9434).
- BEHRENS-ABOUSEIF, DORIS : *Egypt's adjustment to Ottoman rule : institutions, waqf and architecture in Cairo, 16th and 17th centuries* / Doris Behrens-Abouseif. — Leiden: Brill, 1994. xvii, 311 s.: res.; 24 cm. — (Islamic History and Civilization, ISSN 0929-2403; vol. 7) ISBN 90-04-09927-1 (A. V/9540).
- BEKİR FİKRİ : *Grebene : Balkanlarda tedhiş ve gerilla* / Bekir Fikri. — İstanbul: Belge, 1976. lxii, 592 s.; 19 cm. (A. V/9322).
- BENJAMIN, S.G.W. : *The story of Persia* / S.G.W. Benjamin. — New impression. — London: Darf Publishers, 1986. 304 s.; 22 cm. ISBN 1-85077-149-9 (A. V/9567).
- The Berbat-Limnes Archaeological Survey 1988-1990* / ed. Berit Wells, Curtis Runnels. — Stockholm: Paul Aström Förlag, 1996. 457 s.: res.; 30 cm. — (Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet i Athen; 4°, XLIV. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae Series In; 4°, XLIV) ISBN 91-7916-031-X (B. I/1303).
- BERBEROĞLU GÜNEŞ N. : *Siyasi parti yönetimi* / Güneş N. Berberoğlu. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi, 1997. xiii, 195 s.; 24 cm. — (Anadolu Üniv. Yayınları; 1003. İktisadi ve İdari Bil. Fak. Yay.; 108) ISBN 975-492-753-7 (A. V/9319).
- BEYANİ : *Tezkiretü's-Şuarâ* / Beyani; eleştirmeli baskıya haz. İbrahim Kutluk. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997. 93+355 s.; 20 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; XVIII. Dizi-Sa. 7) ISBN 975-16-0862-7 (A. V/9280).
- Bibliographisches Handbuch der ethnischen gruppen Südosteuropas* / Hrsg. Gerhard Seewann und Péter Dippold. — München: Oldenburg, 1997. 2 c.: res.; 24 cm. — (Südosteuropa-Bibliographie: Ergänzungsband; 3) ISBN 3-486-56261-4 (A. V/9271).

- BİLGET, N. BURHAN : *Sivas evleri* / N. Burhan Bilget. — 2. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993. ix, 70 s.: rnk. res.; 20 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 1403. Tanıtma Eserleri Dizisi; 45) ISBN 975-17-1033-2 (A. V/9220).
- BİNARK, İSMET : *Tunus'un tarihi kaynakları bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Önemi* / İsmet Binark; Arapçaya tercüme edenler İsmet Ereğ; Cezayir Yazar. — Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1997. 23 s.+12; 24 cm. — (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yayın; No. 10) ISBN 975-19-1721-2 (A. V/8578).
- 1996 *Türk Ocakları Yıllığı*. — Ankara: Türk Yurdu, 1997. 379 s.; 24 cm. — (Türk Yurdu Yayın.; 37. Yıllık Dizisi; 1) ISBN 975-7841-25-0 (A. V/9357).
- 1776-1794 *Tarihli maden emini defteri: Osmanlı döneminde Keban-Ergani madenleri* / Hasan Yüksel. — Sivas: [y.y.], 1997. xlii, 139 s.; 24 cm. ISBN 975-96154-1-X (A. V/9715).
- BİRYUK, V.S. : *2 a kulisami Yaltinskoy konferentsiyi Operatsiya "Argonovt"* / V.S. Biryuk. — San Peterburg: Petro-RİF, 1995. 81 s.; 22 cm. ISBN 5-88141-009-2 (A. V/9475).
- BONNER, JOEY : *Wang Kuo-wei: an intellectual biography* / Joey Bonner. — Cambridge: Harvard University, 1986. xv, 314 s.; 24 cm. — (Harvard East Asian Series; 101) ISBN 0-674-94594-8 (A. V/9769).
- BONO, SALVATORE : *I corsari barbareschi* / Salvatore Bono. — [y.y.]: Edizioni Rai Radiotelevisione Italiana, 1964. xxxii, 516 s.; 20 cm. (A. V/9244).
- BORCHHARDT, JÜRGEN : *Die Steine von Zemuri: Archäologische Forschungen an den Verborgenen Wassern von Limyra* / Jürgen Borchhardt. — Wien: Phoibos, 1993. 190 s.: rnk. res.; 1 ktl. har.; 25 cm. ISBN 3-901232-01-X (A. V/9283).
- Boundaries of Europe?* / ed. Rikard Larsson; Co ed. Jan Hjärpe and Lise-Lotte Wallenius; English Language Supervisor Jan Teeland. — Baarn: FRN (Forskningsradsmannden), 1998. 176 s.; 24 cm. — (Swedish council for planning and Coordination of Research Report 98, ISSN 0348-3991; 6) (A. V/9465).
- BOUZEK, JAN : *Greece, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations during the early Iron age* / Jan Bouzek. — Jonsered: Paul Aströms Förlag, 1997. 322, 160 s.: res.; 28 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology vol.; cxxii) ISBN 91-7081-168-7 (B. I/1455).

- BOZDAÇ, İSMET : *Atatürk'ün evrensel boyutları* / İsmet Bozdağ. — 2 bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996. xi, 179 s.; 20 cm. — (T.C. Kültür Bakan. Yay.; 977. Yayınlar Dairesi Bşk. Atatürk Dizisi; 28) ISBN 975-17-0253-4 (A. V/9214).
- BOZKURT, MAHMUT ESAT : *1933 yılında İstanbul Üniversitesinde başlayan ilk inkılâp Tarihi ders notları* / Mahmut Esat Bozkurt, Recep Peker, Yusuf Kemal Tengirşenk; haz. Oktay Aslanapa. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1997. 332 s.; 24 cm. ISBN 975-498-116-7 (A. V/9673).
- BREDENKAMP, FRANCOIS : *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224-1242)* / Francois Bredenkamp. — Thessaloniki: Municipality of Thessaloniki, 1996. 295 s.; 24 cm. ISBN 960-8433-17-7 (A. V/9317).
- BRIXHE, CLAUDE : *Phonétique et phonologie du grec ancien I: quelques grandes questions* / Claude Brixhe. — Leuven: Peeters, 1996. 162 s.; 24 cm. — (Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain, ISSN 0779-1669; 82) ISBN 90-6831-807-1 (A. V/8643-1).
- BROCKINGTON, JOHN L. : *The Sanskrit epics* / John L. Brockington. — Leiden: Brill, 1998. xi, 596 s.; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik Zweite Abteilung Indien/Hrsg. J. Bronkhorst, ISSN 0169-9377; Bd. 12=Handbook of Oriental Studies India) ISBN 90-04-10260-4 (A. V/9516).
- BROWN, TRUESDELL S. : *Ancient Greece* / Truesdell S. Brown. — 2. bsk. — New York: The Free Press, 1965. 262 s.; 20 cm. — (Sources in Western Civilization/Gen ed. Herbert H. Rowen) (A. V/9259).
- BROZEK, JOZEF : *Psychological ideas and society: Charles University 1348-1998* / Josef Brozek, Jiri Hoskovec; scientific ed. Zdenek Matejcek; reviewers Josef Langmeier, Damian Kovac. — Prague: Charles University, 1997. 141 s.; res.; 23 cm. — (Acta Universitatis Carolinae Philosophica et historica monographia, ISSN 0567-8307; 152) ISBN 80-7184-351-2 (A. V/9426).
- BRUINEN, MARTIN VAN : *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan* / Martin Van Bruinens. — rev. ed. — London; New Jersey: Zed, 1992. 373 s.; 22 cm. ISBN 1-85649-018-1 (Hb) (A. V/9741).
- BURÇAK, RIFKI SALİM : *On yılın anıları (1950-1960)* / Rifki Salim Burçak. — Ankara: [y.y.] 1998. 789 s.; 24 cm. ISBN 975-96456-0-2 (A. V/9697).

- BURTON, AUDREY : *The Bukharans: a dynastic, diplomatic and Commercial History 1550-1702* / Audrey Burton. — London: Curzon, 1997. xx, 664 s., [16] s.: res.; 24 cm. ISBN 0-7007-0417-5 (A. V/9621).
- BUTLER, DAVID : *Disraeli: Portrait of a Romantic* / David Butler. — New York: Warner Books, 1980. 539 s.; 20 cm. ISBN 0-446-85776-9 (A. V/9501).
- Byzantine court culture from 829 to 1204* / ed. by Henry Maguire. — Washington: Dumbarton, 1997. x, 264 s.: res.; 26 cm. ISBN 0-88402-242-0 (B. I/1514).
- Byzantine Diplomacy* / ed. by Jonathan Shepard, Simon Franklin. — Hampshire: Variorum, 1995. ix, 333 s.; 24 cm. — (Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications; 1) ISBN 0-86078-338-3 (A. V/9606).
- Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk: Katalog zur Ausstellung* / Werner Seibt, Marie-Luise Zarnitz. — Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1997. 231 s.; 24 cm. ISBN 3-7001-2627-7 (A. V/9609).
- Byzantium: an Introduction to East Roman Civilization* / ed. Norman H. Baynes, H. st. L.B. Moss. — reprinted. — Oxford: At the Clarendon Press, 1962. xxxi, 490 s.; 20 cm. (A. V/9529).
- The Cambridge history of China: The ch'in and han empires, 221 B.C.-A.D. 220* / Ed. by Denis Twitchett, Michael Loewe. — Cambridge: Cambridge University Press, c1986, 1995. I. c. (xxxix, 918 s.): 18 tablo: 17 hrt.; 24 cm. ISBN 0-521-24327-0 (A. V/9632-I).
- The Cambridge history of China: Sui and T'ang China, 589-906, 1. kısım* / ed. by Denis Twitchett. — Cambridge: Cambridge University, c1979, 1997. III. c. (xiv, 850 s.): 11 tbl.: 22 hrt.; 24 cm. ISBN 0-521-21446-7 (A. V/9632-III, 1).
- The Cambridge history of China: Alien regimes and border states, 907-1368* / ed. by Herbert Franke, Denis Twitchett. — Cambridge: Cambridge University, 1994. VI. c. (xix, 864 s.): 8 tablo: 6 figür: 37 hrt.; 24 cm. ISBN 0-521-24331-9 (A. V/9632-VI).
- The Cambridge history of China: The Ming dynasty, 1368-1644, 1. kısım* / ed. by Frederick W. Mote, Denis Twitchett. — Cambridge: Cambridge University, c1988-1990. VII. c. (xxiii, 976 s.): 34 hrt.; 24 cm. ISBN 0-521-24332-7 (A. V/9632-VII, 1).

- The Cambridge History of China: Late Ch'ing 1800-1911, 1. kısım* / ed. by John K. Fairbank. — Cambridge: Cambridge University, c1978, 1995. 10.c. (xv, 713 s.): 16 hrt.; 24 cm. ISBN 0-521-21447-5 (A. V/9632-X, 1).
- The Cambridge history of China: Late Ch'ing 1800-1911, 2. Kısım* /ed. by John K. Fairbank, Kwang-Ching Liu. — Cambridge: Cambridge University, 1980. XI. c. (xv, 754 s.); 24 cm. ISBN 0-521-22029-7 (A. V/9632-XI, 2).
- The Cambridge history of China: Republican China 1912-1949. 1. Kısım* / Ed. by Denis Twitchett, John F. Fairbank. — Cambridge: Cambridge University, c1983-1998. XII. c. (xviii, 1002 s.): 39 tab.: 18 hrt.; 24 cm. ISBN 0-521-23541-3 (A. V/9632-XII, 1).
- The Cambridge history of China: Republican China 1812-1949, 2. Kısım* / Ed. by John K. Fairbank, Albert Feuerwerker. — Cambridge: Cambridge University, c1986, 1990. XIII. c. (xix, 1092 s.): 31 tablo: 19 hrt.; 24 cm. ISBN 0-521-24338-6 (A. V/9632-XIII, 2).
- The Cambridge history of China: The People's Republic, 1. Kısım: The Emergence of Revolutionary China 1949-1965* / Ed. by Roderick Macfarquhar, Francis L. Higginson. — Cambridge: Cambridge University, c1987-1995. XIV. c. (xvii, 722 s.): 13 tablo: 11 hrt.; 24 cm. ISBN 0-521-24336-X (A. V/9632-XIV, 1).
- The Cambridge history of China: The People's Republic, 2. Kısım: Revolutions within the chinese Revolution 1966-1982* / ed. by Roderick Macfarquhar, John K. Fairbank. — Cambridge: Cambridge University, 1991. XV. c. (xxiv, 1108 s.): 38 tablo: 14 hrt.; 24 cm. ISBN 0-521-24337-8 (A. V/9632-XV, 2).
- CANER, ERTUĞRUL : *Bronze Votivbleche von Giyimli* / Ertuğrul Caner. — Rahden: Leidorf, 1998. viii, 204 s.: 147 lev.; 28 cm. — (Archäologie in Iran und Turan. Eurasian Abteilung, Aussenstelle Teheran, ISSN 1433-8734; Bd. 2) ISBN 3-89646-702-6 (B. I/1527).
- A Catalogue of Greek Coins* / Gilbert Askew. — London: B.A. Seaby, 1951. 124 s.; 24 cm. (A. V/9184).
- Caucasian Boundaries: documents and maps, 1802-1946* / Ed. by Anita L.P. Burdett. — Southampton: Archive Editions, 1996. 2 c.; 24 cm. ISBN 1-85207-960-6 (A. V/9595-1, 2).
- CAVANAGH, WILLIAM : *A private place: death in prehistoric Greece* / William Cavanagh and Christopher Mee. — Jonsered: Paul Aström,

1998. xv, 258 s.: res.; 28 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology; vol. 125) ISBN 91-7081-178-4 (B. I/1491).
- CAVELİDZE, E.D. : *Türk edebiyatı başlangıç devri: II. Yunus Emre. — Tbilisi: Metsniyereba, 1985. 299 s.; 24 cm. (A. V/9508).*
- CEBBÂR KULU : *Kitab-ı Cebbâr Kulu: Üveysilikten Bektaşiliğe / Haz. Hasan Yüksel, Saim Savaş. — Sivas: [y.y.], 1997. 136 s.; 24 cm. (A. V/9716).*
- CEKIC, SMAIL : *The Aggression on Bosnia and Genocide Against Bosniacs 1991-1993 / by Smail Čekic: trans. by Haris Mesinovic, Kadira Hadzic, Ferida Ducic; ed. Samija Rizvanovic. — Sarajevo: Institute for Research of Crimes Against Humanity and International Law, 1995. 439 s.: res.; 22 cm. (A. V/9100).*
- CEM SULTAN : *Cem Sultan hayatı ve şiir dünyası / [haz.] Münevver Okur. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992. xii, 226 s.; 24 cm. — (T.C. Kül. Bakanlığı Yay.; 1430. Türk Büyükleri Dizisi; 146) ISBN 975-17-1071-5 (A. V/9221).*
- Central Asia Meets The Middle East / Ed. By David Menashri. — London: Frank Cass, 1998. xiii, 240 s.; 24 cm. ISBN 0-7146-4600-8 (A. V/9738).*
- CENTRE FRANCO-EGYPTIEN D'ETUDE DES TEMPLES DE KARNAK : *Cahiers de Karnak X / Centre Franco-Egyptien d'Etude des Temples de Karnak. — Paris: Editions Recherche sur les Civilisations, 1995. xxxii, 557 s.: res.; 30 cm. (B. I/1301).*
- CEVİZOĞLU, HÜSEYİN : *Coğrafyadan tarihe: Türk tarihi içinde Doğu Anadolu / Hüseyin Cevizoğlu; yay. haz. Türkiye Stratejik Araş. ve Eğit. Mکز. — İstanbul: Tarihi Araş. ve Doküm. Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1991. 176 s.: 9 hrt.; 28 cm. — (Türkiye Stratejik Araş. ve Eğit. Mکز.; seri 01-no. 01) ISBN 975-7555-28-2 (B. I/1459).*
- Charles de Gaulle. — Bassillac: Editions Chronique, 1997. 128 s.: rnk. res.; 24 cm. — (Chroniques de l'Histoire ISSN 1272-3622) ISBN 2-905-969-85-7 (A. V/9097).*
- CH'EN, YUAN : *Western and Central Asians in China under the Mongols: their transformation into Chenese / Yüan Ch'en; translated and annotated by Ch'ien Hsing-hai, L. Carrington Goodrich. — Nettetal: Steyler Verlag, 1989. 328 s.; 24 cm. — (Monumenta serica Monograph series, ISSN 0179-261X; 15) (A. V/9592).*

- CIACHIR, MIHAIL : *Basarabyalı Gagauzların tarihi* / Mihail Ciachir; haz. Harun Güngör. — Niğde: Tolunay, 1998. viii, 65 s.; 19 cm. ISBN 975-8196-01-4 (A. V/9766).
- CIMEDDORJI, JAGA. : *Die Briefe des K'ang-hsi-Kaisers aus den Jahren 1696-97 an den Kronprinzen Yin-ch'eng aus mands-churischen Geheimdokumenten: ein Beitrag zum ersten Dsungarenkrieg der Ch'ing 1690-1697* / Jaga Cimedderji. — Wiesbaden: Harrassowitz, 1991. ix, 345 s.: 3 ktl. hrt.; 24 cm. — (Asiatische Forschungen; Bd. 113. Monographienreihe zur Geschichte, kultur und sprache der völker Ost und Zentralasiens, 0571-320X) ISBN 3-447-03008-9 (A. V/9591).
- CLAYER, NATHALIE : *Mystiques, Etat et Société: les halvetis dans l'aire Balkanique de la fin du XVe siècle a nos Jours* / Clayer Nathalie. — Leiden: Brill, 1994. iii, 424 s.+30: res., çizelge; 24 cm. — (Islamic History and Civilization Studies and Texts/Ulrich Haarmann, ISSN 0929-2403; vol. 9) ISBN 90-04-10090-3 (A. V/9248).
- COLLINS, ROGER : *The Arab Conquest of Spain 710-797* / Roger Collins. — 1. bs. Karton Kapak. — Massachusetts: Blackwell, 1994. 243 s.; 24 cm. ISBN 0-631-19405-3 (A. V/9440).
- CONSTABLE, OLIVIA REMIE : *Trade and Traders in Muslim Spain: The Commercial realignment of the Iberian peninsula, 900-1500* / Olivia Remie Constable. — 1. bsm. karton kapak. — Cambridge: Cambridge University, c1994, 1996. 320 s.; 24 cm. — (Cambridge studies in medieval life and thought 4th Seri; 24) ISBN 0-521-56503-0 (A. V/9439).
- COON, CARLETON S. : *The seven caves: Archaeological Explorations in the Middle East* / Carleton S. Coon. — New York: Alfred A. Knopf, 1957. xx, 338 s., xvi; 20 cm. (A. V/9251).
- Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland: giessen, antikensammlung der justus-liebig-Universität* / Union Académique Internationale; bierbeitet von Maria Sipsie-Eschbach. — München: Beck, 1998. 77 s.: res., 11 be-ilage; 28 cm.+48 lev. — (Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland; Bd. 70. Giessen; Bd. 1) ISBN 3-406-43599-8 (B /5081-70, 1).
- Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland: tübingen antikensammlung des archäologischen instituts der universität* / Union Académique Internationale; bearbeitet von Birgit Rückert. — München: Beck, 1997. 110, [9] s.; 28 cm.+60 lev. — (Corpus Vasourum Antiquorum.

Deutschland; Bd. 69. Tübingen; Bd. 7) ISBN 3-406-41981-X (B /5081-69, 7).

CORRADI MUSI, CARLA : *Shamanism from east to west* / Carla Corradi Musi. — Budapest: Akademiai Kiado, 1997. 113 s.; 24 cm. — (Bibliotheca Shamanistica; 4 Hu ISSN 1218-988X) (A. V/9573).

COSMO, NICOLA DI : *Inner Asia in Chinese history: an analysis of the Hsiung-nu in the "Shih Chi"* / Nicola Di Cosmo. — Michigan: University Microfilms International, 1991. 308 s.; 22 cm. (A. V/9598).

CREWE, LINDY : *Spindle whorls: a study of from, function and decoration in prehistoric Bronze Age Cyprus* / Lindy Crewe. — Jonsered: Paul Aström, 1998. vi, 119 s., 35 s. ş.k.; 21 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocketbook; 149) ISBN 91-7081-176-8 (A. V/9449).

Criteria and Indicators of Backwardness: Essays on uneven development in European History / Ed. Miroslav Hroch and Luda Klusakova. — Prague: Variant Editors, 1996. 200 s.; 21 cm. ISBN 80-900969-1-3 (A. V/9425).

Crusaders and Muslims in twelfth-century Syria / ed. by Maya Shatzmiller. — Leiden: Brill, 1993. xii, 235 s.; 24 cm. — (The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1453, ISSN 0928-5520; v. 1) ISBN 90-04-09777-5 (A. V/9760).

CSEH ÉVA : *Japan buddhista művészet* / Éva Cseh. — Budapest: Hopp Ferenc Kelet-Azsiái Művészeti Múzeum, 1996. 72 s.: res; 22 cm.+14 s. liste. — (A Buddhizmus Művészete; 3=The Art of Buddhism, ISSN 1217-8268; 3) ISBN 963-7098-50-0 (A. V/8486).

CUNBUR, MÜJGÂN : *Anadolu'nun bütünleşmesinde Ahmed Yesevî'nin Yeri* / Müjgân Cunbur; ed. İbrahim Baştuğ. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997. 49 s.; 20 cm. — (AYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 134; Türk Kültüründen Görüntüler Di.; 27). ISBN 975-16-0934-8 (A. V/9304).

CURAYEV, MAMATKUL : *Uzbek halk samoviy Afsonalari: (tarihi esaslari, tasnifi ve poetikasi masalari)* / Mamatkul Curayev. — Taşkent: Fan, 1995. 108 s.; 20 cm. — (Uzbekistan Respublikasi Fanlar Akademiyasi. Alişer Navoiy Nomidagi Adabiyat İnstitutu) ISBN 5-648-02308-1 (A. V/9130).

- ÇABUK, VÂHİD : *Sultan Dördüncü Murad Han / Vâhid Çabuk*. — İstanbul: Sebül Yayınevi, 1995. 224 s.; 20 cm. — (Sebül Yay.; 212) ISBN 975-7480-82-7 (A. V/9549).
- ÇAĞLAR, GÜNAY : *Hüsrev Bey heyet-i nasîhası (Nisan-Haziran 1920) / Günay Çağlar*. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1997. vii, 77 s.; 24 cm. ISBN 975-16-0943-7 (A. V/9461).
- ÇAKIRÖZ, RÂCÎ : *Çarlık ve bolşevik Rusya'da 10 yıl / Raci Çakıröz; haz. Rana Çakıröz*. — İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1990. 100 s.; 24 cm. (A. V/9323).
- ÇARPAN, NECLA : *Öte âlemden Atatürk'ün Türk Milletine Seslenişi / Necla Çarpan*. — Ankara: Yeni Mesnevi Yayınları, [197?]. 81 s.; 24 cm. (A. V/9187).
- ÇAVDAR, TEVFİK : *Talat Paşa: bir örgüt ustasının yaşam öyküsü / Tevfik Çavdar*. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1995. xv, 532 s.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı Yayınları; 1788. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Başvuru Eserleri Dizisi; 28) ISBN 975-17-1581-4 (A. V/9231).
- ÇAY, ABDULHALÛK : *II. Kılıç Arslan / Abdulhalûk Çay*. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1987. viii, 144 s.; 20 cm. — (Kültür ve Turizm Bak. Yay.; 754. Türk Büyükleri Dizisi; 35) (A. V/9238).
- ÇAY, M. ABDULHALÛK : *Türk Ergenekon Bayramı: Nevruz / M. Abdulhâluk Çay*. — Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1984. 219 s.: rnk. res.; 22 cm. (A. V/9085).
- ÇELİK HÜSEYİN : *Ali Suavi / Hüseyin Çelik*. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993. xii, 278 s.; 20 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay.; 1549. Yayınlar Dai. Bşk. Türk Büyükleri Dizisi; 157) ISBN 975-17-1373-0 (A. V/9242).
- ÇETİN, ATİLLÂ : *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliği-Osmanlı belgelerine göre / Atillâ Çetin*. — İstanbul: [y.y.], 1998. (İstanbul: Fatih Ofset). 112 s.: res.; 24 cm. ISBN 975-96454-0-8 (A. V/9287).
- ÇETİNKAYA, NİHAT : *İğdir Tarihi: tarih, yer adları ve bazı oymaklar üzerine / Nihat Çetinkaya*. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1996. vi, 402 s.; 24 cm. ISBN 975-498-111-6 (A. V/9643).
- ÇİKAİDZE, V.G. : *Strukturo Odnoslojnik slov turetskogo literaturnogo yazıka / V.G. Çikaidze*. — Tbilisi: Metsniereba yayını, 1990. 88 s.; 22 cm. ISBN 5-520-00-760-8 (A. V/9509).

- ÇİRİKOV, V.V. : *Voronejskiye korabli: Postranitsam puşkinskoy "İstorii Petra"* / V.V. Çirikov. — Voronej: Tsentralno-Çernozemnoye knijnoye izdatelstvo 1995. 36 s.; 24 cm. ISBN 5-7458-0581-1 (A. V/9483).
- DADOYAN, SETA B. : *The Fatimid Armenians: Cultural and political interaction in the Near East* / Seta B. Dadoyan. — Leiden: Brill, 1997. viii, 214 s.; 24 cm. — (Islamic history and civilization. Studies and texts, 0929-2403; 18) ISBN 90-04-10816-5 (A. V/9634).
- DAVIS, G.R.C. : *Magna Carta* / G.R.C. Davis. — London: The Trustees of the British Museum, 1965. 31 s.; res.; 24 cm. (A. V/9177).
- DAYI, S. ESİN : *Nazilli Kongreleri (1919)* / S. Esin Dayı. — Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1998. 232 s.; res.; hrt.; 24 cm. — (Atatürk Üniv. Yay.; No. 866. Türkiyat Araş. Enst. Yay.; No. 11. Araştırma Serisi; No. 11) ISBN 975-442-058-0 (A. V/9547).
- DE CRESPIGNY, RAFFAEL : *Northern Frontier: The Policies and Strategy of the Later Han Empire* / Rafe de Crespigny. — Canberra: Australian National University, 1984. xv, 630 s.; 25 cm. — (Faculty of Asian Studies Monographs: New series; No. 4) ISBN 0-86784-410-8 (A. V/9730).
- DEFTERDAR SARI MEHMET PAŞA : *Devlet adamlarına öğütler: Osmanlılarda devlet düzeni* / Defterdar Sarı Mehmet Paşa; Sadeleştiren Hüseyin Ragıp Uğural. — 3. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992. xxxiii, 165 s.; 20 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 710. Başvuru Kitapları Dizisi; 2) ISBN 975-17-0581-9 (A. V/9216).
- DEMİDOVE, N.F. : *Perviy Romanov ne Rossiyskom prestole* / N.E. Demidova, L.E. Morozova, A.A. Preobrojenskiy. — Moskva: Institut Rossiyskoy İstorii RAN, 1996. 217 s.; 24 cm. ISBN 5-201-00597-7 (A. V/9497).
- DEMİRBAŞ, H. VEDAT : *Nevruz* / H. Vedat Demirbaş; ed. Elmas Kılıç. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1998. 82 s.; 20 cm. — (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi yay.; 148. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi; 37) ISBN 975-16-0986-0 (A. V/9358).
- DENİZ KUVVETLERİ KOMUTANLIĞI : *Neşriyat-ı bahriye talimatnamesi* / Çev.: Hüseyin Yıldırım. — Ankara: T.C. Genelkurmay Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1997. 74 s.; 28 cm. (B. I/1450).
- DENİZ KUVVETLERİ KOMUTANLIĞI : *Zabitan-ı bahriyeye mahsus elbise karnamesi* / Çev. Zehra Gülbudak. — Ankara: T.C. Genelkurmay

- Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1997. 109 s.: rnk. res.; 28 cm. (B. I/1451).
- DERNSCHWAM, HANS : *İstanbul ve Anadolu'ya seyahat günlüğü* / Hans Dernschwam; çev. Yaşar Önen. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992. ix, 327 s.; 19 cm. — (Kültür Bakanlığı Yayınları; 885. Dünya Edebiyatı Dizisi; 5) ISBN 975-17-1113-4 (A. V/9334).
- Destan Atatürk: Atatürk şiirleri antolojisi* / hazırlayanlar: Ayhan İnal, İrfan Ünver Nasrattunoğlu. — Ankara: Antoloji/Aylık Şiir Dergisi, 1981. 239 s.; 20 cm. — (Antoloji/Aylık Şiir Dergisi Yay.; 1) (A. V/9190).
- Development and Transformation of art of the Buddha's Life Story: Along the Silk Road*/ ed. Research Center for Silk Roadology. — Nara: Research Center for Silk Roadology, 1997. 340 s.: res.; 30 cm. — (Bulletin of the Research Center for Silk Roadology 3) ISBN 4-916071-27-1 (B. I/1484).
- DEWEESE, DEVIN A. : *Islamization and native religion in the golden horde: Baba Türkles and conversion to Islam in historical and epic tradition* / Devin DeWeese. — Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1994. 638 s.; 24 cm. — (Hermeneutics, studies in the history of religions) ISBN 0-271-01073-8 (A. V/9438).
- Dictionary of United States military terms for joint usage.* — Gözd. geç. 5. bs. — [y.y.]: Departments of the Army, The Navy, and the Air Force, 1958. ii, 132 s.; 20 cm. — (Department of the Army Pamphlet; 320-1. Department of the Navy Publication; OPNAV Instr 3020. 1C. Department of the Air Force Pamphlet; AFP 5-1-1. Marine Corps Joint Publication; NAVMC 1177) (A. V/9202).
- Digenes Akrites: New Approaches to Byzantine Heroic Poetry* / ed. by Roderick Beaton, David Ricks. — Hampshire; Variorum, 1993. xi, 196 s.; 24 cm. — (The Centre For Hellenic Studies King's College London, Publ.; 2) ISBN 0-86078-395-2) (A. V/9603).
- DIVINE, DONNA ROBINSON : *Politics and society in Ottoman Palestine: the Arab struggle for survival and power* / Donna Robinson Divine. — Boulder, Colorado: Lynne Reinner, 1994. viii, 227 s.; 24 cm. ISBN 1-55587-473-8 (A. V/9531).
- DJANGİDZE, V.T. : *İngilayskiy dialekt ve Azerbaycane: Voprosi grammatičesnoy i leksiçeskoj i leksiçeskoj interferentsiyi* / V.T. Djongidze. — Tbilisi: Metsniereba, 1978. 175 s.; 24 cm. (A. V/9511).

DOĞAŞAN, DURSUN : *Türk toplumunda dini tartışmalar ve hoşgörü* / Dursun Doğaşan; ed. Erol Kalender. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997. 34 s.; 20 cm. — (AYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 143. Türk Kül. Görüntü. Dizisi; 33) ISBN 975-16-0964-X (A. V/9311).

Doğu Türkistan'da Çin'in Sömürge Politikası Paneli (1998: Ankara): Doğu Türkistan'da Çin'in Sömürge Politikası (28 Şubat 1998: Ankara) / Haz. Yücel Hacaloğlu. — Ankara: Türk Yurdu, 1998. 50 s.; 18 cm. — (Türk Yurdu Yay.; 46) ISBN 975-7841-32-3 (A. V/9761).

Doğudan Baudan uluslararası konferanslar dizisi II (Ekim 96-Nisan 97). — İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1997. 248 s.; 24 cm. — (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Bşk. Yay. no; 46) ISBN 975-8215-02-7 (A.V/9600).

Doğum ve Ebelik tarihi / Ed. Ahmet Hulüsi Köker. — Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1997. 67, 6 s: res.; 24 cm. — (Erciyes Üniver. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enst. Yay.; No. 26) ISBN 975-8013-38-6 (A.V/9400).

93 Harbinin fatihi: Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1 Kasım 1839-21 Ocak 1919 / Hazırlayanlar Abdullah Çelik, Bahri Kalyoncu, Ünal Seyis. — Erzurum: [y.y.], 1964. [18] s.: res.; 16 cm. (A.V/9170).

DONUK, ABDÜLKADİR : *Eski Türk devletlerinde idarî-askerî ünvan ve terimler* / Abdülkadir Donuk. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988. 133 s.; 20 cm. — (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.; 60) ISBN 975-7628-11-5 (A.V/9661).

DONUK, ABDÜLKADİR : *Türk hükümdarları* / Abdülkadir Donuk. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1990. 59 s.; 18 cm. ISBN 975-498-029-2 (A.V/9665).

Dr. Baymirza Hayit'in eserleri ve faaliyetleri hakkında bildirilen fikirler (Batı Avrupa, A.B.D. ve Şark) cilt 1=Meinungen Über die publikationen und Tätigkeiten von Dr. Baymirza Hayit (West Europa, USA und Orient) Band 1 / Yay. haz.: Ayfer Kaynar. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1994. 644 s.; 24 cm. — (AKD TYK. Ata. Kül. Mکز.; Sayı 88. Türk Fikir ve Sanat Adamları Di.; no. 11) ISBN 975-16-0644-6 (A.V/9464-1).

Dr. Mehmet Önder'e armağan: 50. kültür ve sanat yılında: (milli kültür araştırmaları) / Haz. Mehmet Yardımcı. — Ankara: Kül. Bak., 1996. 391 s.:

rnk. res.; 24 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 1888. Yayım. Dai. Bşk. Kültür Eserleri Dizisi; 186) ISBN 975-17-1706-X (A.V/9513).

DRAGANOVA, SLAVKA : *Koliçestven analiz na Ovtsevodstvoto v Bolgortskite Zemi pod Osmanska vlast ot sredata na XIX v. do osvoboşdenveto / Slavko Draganova.* — Sofia: İndatelsvo na Bolgarskata Akademia naukite, 1993. 302 s.; 24 cm. ISBN 954-430-099-6 (A.V/9123).

DRAGANOVA, SLAVKA : *Kyustendilski region 1864-1919: etnodemografsko i soltsi alnoikonomiçesko izslevane / Slavka Dragonova.* — Sofya: Akademiçno İzdatelstvo "Prof. Marin Drinov", 1996. 265 s.; 20 cm. ISBN 954-430-425-8 (A.V/9124).

DRAGANOVA, SLAVKA : *Materiali za Dunavskiya Vilaet (Rusenska, Silisrrenska, Şumenska i Tutrakanska Kaza) Pres 50-te-70-te Godini na XIX v.* — Sofiya: İzdatelstvo na Bulgarskata Akademiya na Navkite, 1980. 478 s.; 22 cm. (A.V/9120).

DRECOLL, CARSTEN : *Die liturgien im römischen Kaiserreich des 3. und 4. Jh. n. Chr.: Untersuchung über zugang, inhalt und wirtschaftliche Bedeutung der öffentlichen zwangsdienste in Agypten und anderen Provinzen / Carsten Drecoll.* — Stuttgart: Steiner Verlag, 1997. 401 s.; 24 cm. — (Historia: Einzelschriften; H. 116). ISBN 3-515-07151-2 (A.V/9596).

DUMAN, HASAN : *El yazmaları dünyasında Türkiye'nin yeri=The role of Turkey in the world of Manuscripts / Hasan Duman; Arapça Çev. Musa Yıldız.* — Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1997. ix, 1125 s. res.; 20 cm. — (T.C. Kültür Bak. Yay.; 1992. Yayım. Dai. Bşk. Kül. Eser. Di.; 200) ISBN 975-17-1868-6 (A.V/9290).

DUMONT, PAUL : *Turquie=Türkiye 1912-1923 özrenkli fotoğraflar: Albert Kahn Koleksiyonu / Paul Dumont; çev. Nedim Gürsel; Koleksiyon Albert Kahn.* — Ankara: Department des Hauts De-Seine Ambassade De France en Turquie, 1980. 64 s.; 24 cm. (A.V/9107).

DZNELADZE, G. : *İranis bibliografia istoria / G. Dzneldze.* — Tiflis: Metsniereba, 1981. 364 s.; 22 cm. — (Sakartvelos SSR metsnierebata Akademia. Akad. G. Tseretlis Sahelobis Ağmosavletmtsodneobis İnstitutı) (A.V/9197).

EGE, RIDVAN : *A.Ü. Tıp Fakültesi 50. Yılı / Rıdvan Ege.* — Ankara: Ankara Üniversitesi, 1996. 829 s.+ 48 s.; 24 cm. ISBN 975-482-342-1 (A.V/9102).

Ege'de temel sorun: egemenliği tartışmalı adalar / Yay. haz. Ali Kurumahmut. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998. xxiii, 141 s.: 29 Ek.; 24 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VII. Dizi-Sa. 182) ISBN 975-16-0954-2 (A.V/9277).

ELISAEUS : *The history of Vartan and of the battle of the Armenians: Containing an account of the religious wars between the Persians and Armenians/Elisaeus; translated from the Armenian*, C.F. Neumann. — new impression. — London: Darf, 1987. 111 s.; 22 cm. ISBN 1-85077-156-1 (A.V/9566).

ELKOVAN, TEVFİK : *Kayseri'de Hitit kaya anıtları* / Tevfik Elkovan; Edi. Ahmet Hulusi Köker. — Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1997. 98 s.: res.; 24 cm. — (Erciyes Ünv. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enst. Yay.; No. 25) ISBN 975-8013-40-8 (A.V/9398).

ELON, AMOS : *The Israelis: Founders and sons* / Amos Elon. — 3. printing. — New York: Holt, Rinehart and Winston, 1971. 359 s.; 23 cm. ISBN 0-03-085967-0 (A.V/9527).

Enjeux et rapports de force: en Turquie et en Méditerranée Orientale / Jacques Thobie, Roland Perez, Salgur Kançal. — Paris: l'Harmattan, [1996]. viii, 483 s.; 24 cm. — (Inst. Français d'Etudes Anatol. Georges Dumezil. Varia Turcica XXVIII) ISBN 2-7384-4381-8 (A.V/8446).

Ensiklopedia Ukrainoznastva Zagalna Çastina: Perevidannya v Ukraini / Natsionalna Akademiya Nauk Ukrainu Institut Ukrainskoi Arheografii. — Kiev: Akademiya Nauk, 1995. ..c.; 24 cm. Eserin dili Ruscadır. Kütüphanemizde 2. ve 3. cildi bulunmaktadır. ISBN 5-7702-0803-1 (2. c.) ISBN 5-7702-0557-1 (3.c.) (A.V/9388).

ENVER HOXHA : *Les menées anglo-américaines en Albanie* / Enver Hoxha. — Tirana: Editions 8 Nentori, 1982. 474 s.; 20 cm. (A. V/8539).

ERCAN, ABDULLAH : *XIV. Yüzyıldan günümüze Çorumlu şairler* / Abdullah Ercan. — 2. bsk. — İstanbul: Çorum Eğitim ve Kültür Vakfı, 1998. 704 s.; 20 cm. — (Çorum Eğitim ve Kültür Vakfı Yay.; 2) ISBN 975-94442-0-8 (A.V/9765).

ERDEM, Y. HAKAN : *Slavery in the Ottoman Empire and its demise, 1800-1909* / Y. Hakan Erdem. — Oxford: St. Antony's College; Hampshire: Macmillan, 1996. xxii, 229 s.; 20 cm. — (St. Antony's Series / General Ed. Alex Pravda) ISBN 0-333-64323-2 (A.V/9262).

- ERDEMİR, AYŞEGÜL DEMİRHAN : *Zencefil=Ginger: Doğanın Harika ilacı (Doğadan fabrika (ADEKA) ya giden ilk halk ilacı) / Ayşegül Demirhan Erdemir.* — İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 1997. 87 s.: res.; 24 cm. (A.V/9081).
- ERDOĞRU, M. AKİF : *Osmanlı yönetiminde Beyşehir Sancağı (1522-1584) / M. Akif Erdoğan.* — İzmir: [y.y.], 1998. 319 s.; 24 cm. ISBN 975-96615-0-0 (A.V/9699).
- EREN, GÖNÜL HATAY : *Rahm-i Harputî Divanı / Gönül Hatay Eren, Halil Erdoğan Cengiz.* — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996. x, 293 s.; 24 cm. — (Kül. Bak. Yay.; 1849. Yayınlar Dai. Bşk. 1000 Temel Eser Di.; 167) ISBN 975-17-1649-7 (A.V/9236).
- ERÖZ, MEHMET : *Atatürk milliyetçilik Doğu Anadolu / Mehmet Eröz.* — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1987. 296 s.; 24 cm. — (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.; 24) (A.V/9646).
- ERÖZ, MEHMET : *Eski Türk dini (Gök tanrı inancı) ve alevilik-bektaşilik / Mehmet Eröz.* — 3. bsk. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992. 160 s.; 20 cm. — (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.; 91) ISBN 975-498-051-9 (A.V/9668).
- ERÖZ, MEHMET : *Türk Ailesi / Mehmet Eröz, Ali Güler; editör Alev Kâhya Birgül.* — 1. bsk. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1997. 74 s.; 19 cm. — (AYK Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 150. Türk Kültüründen Görüntü. Dizi.; 39) ISBN 975-16-0990-9 (A.V/9624).
- ERÖZ, MEHMET : *Yörükler / Mehmet Eröz.* — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991. 288 s., 40 s.: res.; 18 cm. ISBN 975-498-044-6 (A.V/9667).
- ERTAN, TEMUÇİN FAİK : *Kadroocular ve kadro hareketi (görüşler-yorumlar-değerlendirmeler) / Temuçin Faik Ertan.* — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994. xvi, 329 s.; 20 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 1712. Yayınlar Dai. Bşk. Başvuru Kitapları Dizisi; 29) ISBN 975-17-1498-2 (A.V/9212).
- Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk. — Erzurum: Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtını Yapıtırma Derneği, [196?]. 175 s.; 24 cm. (A.V/9186).
- ESİN, EMEL : *Türk kültür tarihi: İç Asya'daki erken safhalar=The culture of Turks: The initial inner Asian phase / Emel Esin; ed. Dursun Ayan.* — 2. bs. — Ankara: Atatürk Kül. Mrk. Bşk., 1997. 86 s.: res.; 20 cm. —

(AKDTYK. Ata. Kül. Mkz. yay.; 128. Türk Kül. Gör. Di.; 22=Atatürk Sup. Council Atatürk Cul. Cen. Pub.; 128. Gleaning from Turkish Culture; 22) ISBN 975-16-0928-3 (A.V/9310).

ESTABLET, COLETTE : *Ultime Voyage pour la Mecque: les inventaires après décès de pèlerins morts à Damas vers 1700* / Colette Establet, Jean-Paul Pascual. — Damas: Institut Français de Damas, 1998. 222 s.; tab.; 24 cm. ISBN 2-901315-43-7 (A.V/9612).

EVLİYA ÇELEBİ : *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden seçmeler I* / [haz.] Atsız. — [Ankara]: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971. ..c.; 20 cm. — (1000 Temel Eser; 60) (A.V/9191-1).

FAJCSÁK GYORGY : *Délkelet Ázsiai buddhista művészet* / Györgyi Fajcsák, Zsuzsanna Renner. — Budapest: Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, 1997. 100 s.; res.; 22 cm.+29 s. liste. — (A Buddhizmus Művészete; 4=The Art of Buddhism, ISSN 1217-8268; 4) ISBN 963-7098-58-5 (A.V/8487).

FARGUHAR, DAVID M. : *The government of China under Mongolian rule: a reference guide* / David M. Farguhar. — Stuttgart: Franz Steinar Verlag, 1990. 594 s.; 24 cm. — (Münchener Ostasiatische Studien; Bd. 53) ISBN 3-515-05578-9 (A.V/9618).

FELDMAN, WALTER : *Music of the Ottoman court: makam composition and the early Ottoman instrumental repertoire* / Walter Feldman. — Berlin: Verlag Für Wissenschaft und Bildung, 1996. 560 s.; 22 cm. — (Intercultural music studies; 10) ISBN 3-86135-641-4 (A.V/9620).

EL-FERGANİ : *Astronominin özeti ve göğün hareketlerinin esasları* / El-Fergani, Yavuz Unat; Yayınlayanlar: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin. — Cambridge: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1998. 201 s., [95] s., 84 s.: şkl.; 28 cm. — (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları; 44. İslami Kaynaklar; III) (B. I/1498).

FIĞLALI, ETHEM RUHİ : *Milli bütünlüğümüz ve Hacı Bektaş Veli* / Ethem Ruhi Fıglalı, Mehmet Aydın; ed. Erol Kalender. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başk., 1997. 41 s.; 20 cm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi yay.; 135. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi; 28) ISBN 975-16-0935-6 (A.V/9305).

FINKELSTEIN, ISRAEL : *Highlands of many cultures: the southern Samaria survey the sites* / Israel Finkelstein, Zvi Lederman, Shlomo Bunimovitz. — Jerusalem: Institute of Archaeology of Tel Aviv University, 1997. 2 c.;

- 26 cm. — (Tel Aviv Univ. Sonia and Marco Nadler Inst. of Arc. Monog. Series; no 14) ISBN 965-440-007-3 (B. I/1425-1, 2).
- FISHER, W.B. : *The Middle East: a physical, social and regional geography* / W.B. Fisher. — rev. and reset 4. ed. — London: Methuen and Co Ltd, 1961. xiii, 550 s.: har.; 22 cm. (A.V/9528).
- FOSS, CLIVE : *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor* / Clive Foss. — Hampshire: Variorum, 1996. viii, 356 s.; 24 cm. — (Collected Studies Series; CS 538) ISBN 0-86078-594-7 (A.V/9604).
- FRANÇOIS, VERONIQUE : *Bibliographie analytique sur la ceramique Byzantine a glaçure: un nouvel outil de travail* / Veronique François. — İstanbul: Institut François d'Etudes Anatoliennes Georges Dumezil, 1997. 200 s.; 28 cm. — (Varia Anatolica; IX) ISBN 2-906053-44-9 (B. I/1343).
- Fremde Zeiten : Festschrift für Jürgen Borchhardt zum sechzigsten Geburtstag am 25. Februar 1996 Dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden* / hrsg. Fritz Blakolmer... [ve bşk.] — Wien: Phoibos, 1996. 2 c.: res.; 30 cm. ISBN 3-901232-14-1 (bd. 1) ISBN 3-901232-15-X (bd.2) (B. I/1443-1, 2).
- FULLER, J.F.C. : *The second world war 1939-45: A strategical and tactical history* / J.F.C. Fuller. — 3. bs. — London: Eyre and Spottiswoode, 1954. 431 s.: hrt.; 22 cm. (A.V/9179).
- FÜHR, CHRISTOPH : *The German education system since 1945* / Christoph Führ. — Bonn: Inter Nationes, 1997. xviii, 315 s.; 21 cm. (A.V/9332).
- GAID, MOULOUD : *L'Algérie sous les Turcs* / Mouloud Gaid. — 2. bs. — Alger: Ed. Mimouni, [1991?]. 239, [15] s.: res.; 24 cm. (A.V/8568).
- GALİ, KOL : *Kıyassai Yosif* / Kol Gali. — Kazan: [y.y.], 1996. 215 s.; 22 cm. (A.V/9003).
- Galip Erdem Albümü : bir ülkücünün hayatı* / Türk Ocakları. — Ankara: Türk Ocakları Genel Merkezi, 1998. 136 s., 114 s.: res.; 24 cm. — (Türk Yurdu Yayınları; Nu. 42) ISBN 975-7841-30-7 (A.V/9429).
- GANIYEV, FUAT : *Tatarca-Türkçe sözlük* / Fuat Ganiyev, Rifkat Ahmet'yanov, Halil Açıkgöz; Koordinatör Fuat Ganiyev; Redaksiyon Halil Açıkgöz, Asiye Rahimova. — Kazan: İnsan Yayınevi, 1997. 496 s.; 24 cm. ISBN 5-85840-285-2 (A.V/9285).

- Gardens in the time of the great Muslim empires: theory and design* / ed. by Attilio Petruccioli. — Leiden: Brill, 1997. ix, 202 s.: res.; 28 cm. — (Studies in Islamic Art and Architecture, ISSN 0921-0326; v. 7) ISBN 90-04-10723-1 (B. I/1424).
- GATTI, ARMAND : *Winston Churchill* / Armand Gatti et Pierre Jouffroy. — Paris: Club des Editeurs=Hommes et Faits de l'Histoire, 1961. 284 s.: res.; 20 cm. (A.V/9175).
- GAVAYEV, A. : *Baknolık tümleiginden-Garaşsızlık Seherine* / A. Gavayev. — Aşgabat: Garaşsızlık Neşriyet, 1994. 142 s.; 22 cm. (A.V/8102).
- GEER, ANDREW : *The new breed: The story of the U.S. marines in Korea* / Andrew Geer. — New York: Harper and Brothers, 1952. 395 s.; 24 cm. (A.V/9201).
- GELİBOLULU MUSTAFA ÂLİ : *Kitâbü't-Târih-i Kühü'l-Ahbâr* / Gelibolulu Mustafa Âli; haz. Ahmet Uğur... [ve bşk.]. — Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1997. ..c.; 24 cm. — (Erciyes Üniv. Yay. no; 106) İçindekiler: 1. cilt 1. kısım: Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Fatih Sultan Mehmed'in vefatına kadar. — 1. cilt 2. kısım: Fatih Sultan Mehmed Hanın vefaından Yavuz Sultan Selim Hanın saltanatının sonuna kadar. ISBN 975-8013-41-6 (A.V/9318-I, 1, 2).
- GESSEL, B.H.L. VAN : *Onomasticon of the Hittite Pantheon* / B.H.L. van Gessen. — Leiden: Brill, 1998. 2 c.; 24 cm. — (Handbook der Orientalistik. Erste Abteilung, Der Nahe und Mittlere Oster, ISSN 0169-9423; 33. Bd.=Handbook of Orient Studies. The Near and Middle East) ISBN 90-04-10809-2 (A.V/9134-1, 2).
- GIBBON, EDWARD : *The Saracens: Their history and the Rise and Fall of their Empire* / Edward Gibbon and Simon Ockley. — New impression. — London: Darf, 1984. 450 s.; 20 cm. ISBN 1-85077-484 (A.V/9563).
- GILBERT, FELIX : *The end of the European Era, 1890 to the Present* / Felix Gilbert. — New York: W.W. Norton and Company, c 1970. xii, 426 s.; 20 cm. — (The Norton History of Modern Europe) (A.V/9256).
- GILMOUR-BRYSON, ANNE : *The trial of the templars in Cyprus* / Anne Gilmour-Bryson. — A complete English ed. — Leiden: Brill, 1998. xvii, 502 s.: res.; 24 cm. — (The Medieval Mediterranean, ISSN 0928-5520; vol. 17) ISBN 90-04-10080-6 (A.V/9543).

- GİDİN, L.A. : *Gomer i istoriya vostochnogo srcdizemnomorya* / L.A. Gidin, V.L. Tsimburskiy; Redaktör İ.G. Vigasina. — Moskva: Vostochnaya Literatura RAN, 1996. 327 s.; 22 cm. ISBN 5-02-017764-4 (A.V/9456).
- GLADKİH, P.F. : *Meditsinskaya slujba krosnoy armii v Velikoy Oteçestvennoy voyno 1941-1945* / P.F. Glodkih. — Sankt-Peterburg: Nauka, 1995. 107 s.; 22 cm. ISBN 5-002026-37-1 (A.V/9477).
- GOPHER, AVI : *The Nahal Qanah cave: earliest gold in the southern levant* / Avi Gopher, Tsvika Tsuk. — Jerusalem: Institute of Archaeology of Tel Aviv University, 1996. xii, 250 s.: res.; 26 cm. — (Tel Aviv Univ. Sonia and Marco Nadler Inst. of Archaeology Monograph Series Nu; 12) ISBN 965-440-005-7 (B. I/1339).
- GÖKAY, BÜLENT : *A clash of empires: Turkey between Russian Bolshevism and British Imperialism, 1918-1923* / Bülent Gökay. — London: Tauris, 1997. 10 s., 268 s., 9 s.: hrt.; 24 cm. — (Library of Modern Middle East Studies; 13) ISBN 1-86064-117-2 (A.V/9619).
- GÖKDEMİR, AHMET ENDER : *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti* / Ahmet Ender Gökdemir. — 2. bs. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998. 289 s.; 24 cm. ISBN 975-16-0945-3 (A.V/9462).
- GÖKYAY, ORHAN ŞAİK : *Molla Lûtfi* / Orhan Şaik Gökyay. — Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987. vii, 54 s.; 24 cm. — (T.C. Kül. ve Turizm Bak. Yay.; 846. Türk Büyükleri Dizisi; 68) (A.V/9223).
- GÖMEÇ, SAADETTİN : *Uygur Türkleri tarihi ve kültürü* / Saadettin Gömeç. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1997. vi, 126 s.; 24 cm. — (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; sayı 110) ISBN 975-16-0961-5 (A.V/9365).
- Götter, Heroen, Herrscher in Lykien / Veranstalter: G. Schmitz, G. Stangler, F. Strohmeier; konzept und leitung der ausstellung Jürgen Borchhardt. — Wien: Anton Schroll, 1990. 243 s.: res.; 23 cm. ISBN 3-7031-0662-X (A.V/9281).
- Grajdanskiy kodeks Rossiyskoy Federatsiyi* / Teknik redaktör Demskaya L.A.; Korrektör İvah N.F. — Krasnodar: Krasnodorskoye izdatelsko predpriyatiye, 1995. 196 s.; 22 cm. (A.V/9484).
- GRUŞEVSKİY, MİHAYLO : *İstoria Ukraini-Rusi* / Mihaylo Gruşevskiy. — Kiev: Moskova Dumka, 1994- . .c.; 24 cm. Eserin dili Ruscadır.

Kütüphanemizde 1, 4, 7, 8, 9-1. ciltleri bulunmaktadır. ISBN 5-12-004784-X (A.V/9367).

GUO, LI : *Early Mamluk Syrian historiography: al-Yunini's Dhayl Mir'at al-zaman* / Li Guo. — Leiden: Brill, 1998. 2 c.; 24 cm. — (Islamic History and Civilization Studies and Texts; vol. 21) ISBN 90-04-10818-1 (Tk.) (A.V/9535-1, 2).

GUSEYNOV, R.A. : *Irakskie seljukidı, ildegizidı i zakavkazye* / R.A. Guseynov. — Leningrad: İzdatelstvo Nauka, 1970. 186-198 s.; 24 cm. Palestinskiy Sbornik'ten ayrışım. (A.V/9387).

GÜL, AHMET : *Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim ve bunlar arasında Dâru'l-Hadislerin yeri* / Ahmet Gül. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997. xvi, 254 s.; 24 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VII. Dizi-Sayı 152) ISBN 975-16-0854-6 (A.V/9724).

GÜLER, BİRGÜL AYMAN : *Yerel yönetimler: Liberal açıklamalara eleştirel yaklaşım* / Birgül Ayman Güler. — 2. bs. — Ankara: TODAİE, 1998. vii, 295 s.; 20 cm. — (TODAİE yay.; no. 280) ISBN 975-7669-60-1 (A.V/9523).

GÜNDÜZ, TUFAN : *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: Bozulmuş Türkmenleri* / Tufan Gündüz. — Ankara: Bilge Yayınları, 1992. 192 s.; 22 cm. ISBN 975-96363-0-1 (A.V/9080).

GÜNER, ZEKÂİ : *Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu ve faaliyetleri (1 Aralık 1918-13 Mayıs 1920)* / Zekâi Güner. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998. x, 214 s.; res.; 24 cm. ISBN 975-16-0968-2 (A.V/9735).

GÜNGÖR, CELALETİN : *27 Mayıs ve partileşme sorunu* / Celalettin Güngör. — Ankara: [y.y.], 1992. (Ankara: Nuru Matbaası). 156 s.; 20 cm. (A.V/9339).

GÜNGÖR, HARUN : *Bütünlüğümüzün kaynakları: Asya'dan Anadolu'ya taşınanlar* / Harun Güngör, Abdurrahman Küçük; ed. Şebnem Ercebeci. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997. 55 s.; 20 cm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi yay.; 136. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi; 29) ISBN 975-16-0936-4 (A.V/9306).

HABLEMİTOĞLU, NECİP : *Çarlık Rusyası'nda Türk kongreleri (1905-1917)* / Necip Hablemitoğlu. — Ankara: Kırım Dergisi, 1997. 317 s.; res.; 24 cm.

- (Kırım Dergisi Tarih Araştırmaları Serisi; No. 1) ISBN 975-94903-2-3 (A.V/9272).
- HACHLILI, RACHEL : *Ancient Jewish art and Archaeology in the Diaspora* / Rachel Hachlili. — Leiden: Brill, 1998. xxxiii, 499, [65] s.: res.; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung, Der Nahe und Mittlere Osten, ISSN 0169-9423; 35. bd.=Handbook of Oriental Studies. The Near and Middle East) ISBN 90-04-10878-5 (A.V/9393).
- HAEXTER, MIRIAM : *Endowments, rulers and community: Waqf al Haramayn in Ottoman Algiers* / Miriam Hoexter. — Leiden: Brill, 1998. xv. 188 s.: tablo; 24 cm. — (Studies in Islamic Law and Society, ISSN 1384-1130; vol. 6) ISBN 90-04-10964-1 (A.V/9542).
- HALİKOV, A.H. : *Rus tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk asıllı sülale* / A.H. Halikov; çev. Mustafa Öner. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1995. 112 s.; 20 cm. ISBN 975-498-091-8 (A.V/9659).
- HALK KONFERANSLARI (1: 1959: Erzurum): *Atatürk Üniversitesi 1958-1959 Öğretim yılı halk konferansları I*. — Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1959. 157 s.; 24 cm. — (Atatürk Ün. Üniversite Çalışanlarını Muhite Yayma ve Halk Eğitimi Yayınları Konferanslar Dizisi; No. 1) (A.V/9199).
- HATHAWAY, JANE : *The politics of households in Ottoman Egypt: the rise of the Qazdağlıs* / Jane Hathaway. — Cambridge: Cambridge University, 1997. xv, 198 s.; 24 cm. — (Cambridge Studies in Islamic Civilization) ISBN 0-521-57110-3 (A.V/9633).
- HEIN, HORST-ADOLF : *Beiträge zur Ayyubidischen Diplomatie* / Horst Adolf Hein. — Freiburg İ. Br.: [y.y.], 1968. 207, [6] s.; 21 cm. (A.V/8653).
- HERZOG, ZE'EV : *Archaeology of the city: urban planning in ancient Israel and its social implications* / Ze'ev Herzog. — Jerusalem: Emery and Claire Yass Archaeology, 1997. xiii, 299 s.: res.; 26 cm. — (Tel Aviv University Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology Monograph Series no; 13) ISBN 965-440-006-5 (B. I/1517).
- HESTLER, CHARLES WARREN : *The Turks of central Asia* / Charles Warren Hestler. — London: Praeger, 1993. xi, 237 s.; 24 cm. ISBN 0-275-93931-6 (A.V/9451).

- HEUSER, MANFRED : *Studies in Manichaean literature and art* / by Manfred Heuser, Hans-Joachim Klimkeit. — Leiden: Brill, 1998. xi, 331 s. [16] s.: res.; 24 cm. — (Nag Hammadi and Manichaean Studies: ISSN 0927-2470; 46) ISBN 90-04-10716-9 (A.V/9602).
- HEZÂRFEN HÜSEYİN EFENDİ : *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân* / Hezârfen Hüseyin Efendi; haz. Sevim İlgürel. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998. xxx, 338 s.; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yay.; II. Dizi-Sayı 32) ISBN 975-16-0856-2 (A.V/9732).
- HİSN-I MANSÛRÎZÂDE MUSTAFA MUCİB : *Tezkire-i Mucib (İnceleme-tenkidli metin-dizin-sözlük)* / Hısn-ı Mansûrîzâde Mustafa Mucib; haz. Kudret Altun. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başk., 1997. vii, 84 s.; 24 cm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 139. Tezkireler Dizisi; 3) ISBN 975-16-0959-3 (A.V/9364).
- HICKOK, MICHAEL ROBERT : *Ottoman military administration in eighteenth-Century Bosnia* / Michael Robert Hickok. — Leiden: Brill, 1997. xxiii, 190 s.; 24 cm. — (The Ottoman Empire and its Heritage, ISSN 1380-6076; v. 13) ISBN 90-04-10689-8 (A.V/9537).
- The historical boundaries between Bosnia, Croatia, Serbia: Documents and maps 1815-1945* / ed. Anita L.P. Burdett. — London: Archive Editions, 1995. 814 s.; 22 cm. ISBN 1-85207-965-7 (A.V/8564).
- HOLT, FRANK LEE : *Aleksander the Great and Bactria: the formation of a Greek frontier in Central Asia* / by Frank Lee Holt. — 4. bs. — Leiden: Brill, 1995. x, 114 s.: hrt.; 24 cm. ISBN 90-04-08612-9 (A.V/9247).
- HOLT, PETER MALCOLM : *Early Mamluk diplomacy, 1260-1290: treaties of Baybars and Qalawun with Christian rulers* / Peter Malcolm Holt. — Leiden: Brill, 1995. viii, 161 s.; 24 cm. — (Islamic History and Civilization, ISSN 0929-2403; vol. 12) ISBN 90-04-10246-9 (A.V/9541).
- Internationales Kolloquium zur Kaiserzeitlichen Münzprägung Kleinasien (27-30 April 1994: München)* / Hrsg. von Johannes Nollé, Bernhard Overbeck, Peter Weiss. — Milano: Edizioni Ennerre, 1997. 262+[2] s.: 43 lev.; 28 cm. — (Nomismata. Historisch-Numismatische Forschungen; 1) ISBN 88-87235-00-7 (B. I/1505).
- Les Iraniens d'Istanbul* / sous la direction de Th. Zarcone, F. Zarinebaf. — Paris: Institut Français de Recherches en Iran; Institut Français d'Etudes

- Anatoliennes, 1993. xi, [280] 10 s.: res.; 24 cm. — (Bibliothèque Iranienne; 42. Varia Turcica; XXIV) ISBN 2-906053-5 ISBN 2-909961-9 (A.V/9682).
- İBN BİBİ : *El Evamirü'l-Ala'ye fi'l-Umuri'l-Ala'ye=Selçukname* / İbn Bibi; çev.: Mürsel Öztürk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996. 2 c.; 24 cm. — (Kül. Bak. Yay.; 1833. Yayınlar Dai. Bşk. 1000 Temel Eser Dizisi; 164) ISBN 975-17-1587-3 (Tk.) (A.V/9237-1, 2).
- İBN KEMÂL : *Tevârih-i Âl-i Osmân VIII. defter (Transkripsiyon)* / İbn Kemâl; haz. Ahmet Uğur. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997. 297 s.; 24 cm. — (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; XVIII. Dizi-Sa. 10) ISBN 975-16-0658-6 (A.V/9266).
- İLHAN, SUAT : *Evrinleşen Türk Devrimi* / Suat İlhan. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998. 287 s.; 24 cm. ISBN 975-16-0967-4 (A.V/9274).
- İpak yoli afsonalari: joy nomlari bilan baĝlik afsonalari* / der. Mamatkul Curayev. — Taşkent: Fan, 1993. 127 s.; 20 cm. ISBN 5-648-01962-9 (A.V/9128).
- İSHAK EFENDİ (ŞEYHÜLİSLÂM) : *Lale devri şairlerinden Şeyhülislâm İshak Efendi ve divanından seçmeler* / Haz. Muhammet Nur Doğan. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990. 151 s.; 20 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 1204. 1000 Temel Eser Dizisi; 156) ISBN 975-17-0670-X (A.V/9235).
- İslâmın bugünkü meseleleri* / Ed. M. Çaĝatay Özdemir. — Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1997. 412 s.; 24 cm. — (Türk Yurdu Yay.; 38) ISBN 975-7841-26-9 (A.V/9505).
- İSLÂMÎ : *İslâmî'nin mesnevisi: eski Anadolu Türkçesine ilişkin bir metin* / Haz. Hasan Yüksel, H. İbrahim Delice, İ. Hakkı Aksoyak. — Sivas: [y.y.], 1996. 504 s.; 24 cm. ISBN 975-96154-0-1 (A.V/9718).
- İSMAİL BELİĞ-BURSALI : *Güldeste-i riyâz-ı irfân ve fefeyât-ı dânişverân-ı nâ-diredân* / İsmail Belığ-Bursalı; haz. Abdülkerim Abdulkadiroĝlu. — 1. bsm. (Tıpkıbasım). — Ankara: [y.y.], 1998. xlii, 543 s.; 24 cm. — (Kaynak Eserler Serisi; 1) ISBN 975-7392-09-X (A.V/9698).
- İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi 1* / Proje ve yay. yönet. Ahmet Kal'a; transkripsiyon Mustafa Durusoy.. [ve bşk.]; yay. haz. Ahmet Tabakoĝlu.. [ve bşk.]. — İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997. xxix, 389 s.; 30 cm. — (İst. Külliyyatı; 1. İst. Büyükkşehir

Beled. Kül. İşl. Dai. Bşk. Yayın. no; 48. İst. Araş. Merkezi Yay. no; 1) ISBN 975-7580-95-3 (B. I/1499).

İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Tarım Tarihi 1 (1743-1757) / Proje ve yay. yönet. Ahmet Kal'a; transkripsiyon Mustafa Durusoy.. [ve bşk.]; yay. haz. Ahmet Tabakoğlu.. [ve bşk.]. — İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997. 413 s.; 30 cm. — (İstanbul Külliyyatı; 4. İst. Büyükşehir Bel. Kül. İşl. Dai. Bşk. Yay. no; 51. İstanbul Araş. Merkz. Yay. no; 4) ISBN 975-7580-98-8 (B. I/1502).

İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Ticaret Tarihi 1 (1472-1779) / Proje ve yay. yönet. Ahmet Kal'a; transkripsiyon Mustafa Durusoy.. [ve bşk.]; yay. haz. Ahmet Tabakoğlu.. [ve bşk.]. — İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi; 1997. 382 s.; 30 cm. — (İstanbul Külliyyatı; 3. İst. Büyükşehir Bel. Kül. İşl. Dai. Bşk. Yay. no; 50. İst. Araş. Merkezi Yay. no; 3) ISBN 975-7580-97-1 (B. I/1501).

İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul'da Sosyal Hayat 1 / Proje ve yay. yönet. Ahmet Kal'a; transkripsiyon Mustafa Durusoy.. [ve bşk.]; yay. haz. Ahmet Tabakoğlu.. [ve bşk.]. — İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997. xii, 418 s.; 30 cm. — (İstanbul Külliyyatı; 2. İstanbul Büyükşehir Bel. Kül. İşl. Dai. Bşk. Yay. no; 49. İst. Araş. Merkezi Yay. no; 2) ISBN 975-7580-96-1 (B. I/1500).

İstoriya vostoka / Rossiyskaya Akademiya Nauk. — Moskova: "Vostochnaya Literatura" RAN, 1995-97. ..c.; 24 cm. İçindekiler: [c. 1] Vostok v drevnosti- [c. 2] Vostok v Sredniye Veka. ISBN 5-02-017936-1 (A.V/9133-1, 2).

İZBUDAK, VELED ÇELEBİ : Veled Çelebi İzbudak / Haz. Nevin Korucuoğlu. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994. xiv, 189 s.; 20 cm. — (T.C. Kül. Bakanlığı Yay.; 1640. Yayınlar Dai. Bşk. Türk Büyükleri Dizisi; 156) ISBN 975-17-1420-6 (A.V/9224).

J.F. Kennedy. — Bassillac: Editions Chronique, 1996. 125 s.; rnk. res.; 24 cm. — (Chroniques de l'Histoire) ISBN 2-905969-78-4 (A.V/9096).

JACOBY, DAVID : Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean / David Jacoby. — Hampshire: Variorum, 1997. x, 340 s.; 22 cm. — (Variorum Collected Studies Series; CS 572) ISBN 0-86078-620-X (A.V/9605).

- JUGEL, ULRIKE : *Politische Funktion und soziale Stellung der Eunuchen zur späteren Hanzeit (25-220n. chr)* / Ulrike Jugel. — Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1976. 451 s., [16] s. şkl.; 24 cm. — (Münchener ostasiatische Studien; Bd. 15, 0170-3668) ISBN 3-515-02418-2 (A.V/9593).
- JUGEL, ULRIKE : *Studien zur Geschichte der Wu-Liang-ha im 15. Jh. Teil 1: die Vorbereitungen Koreas zum Nordfeldzug gegen die Wu-Liang-ha der Südmandschurei.* — Wiesbaden: Harrassowitz, 1982. 177 s.; 24 cm. — (Tungusica/Weiers, M., 0344-5542) ISBN 3-447-02235-3 (A.V/9616).
- JÜRGEN, HANS : *Fremde im Osmanischen Reich 1826-1912-13: Bio-bibliographisches register* / Hans Jürgen und Jutta Kornrumpf. — Stutensee: Kornrumpf, 1998. x, 445 s.; 20 cm. (A.V/9533).
- KADİRADJİYEV, KALSIN S. : *Zagadki Kumıkskoy i Türkskoy istorii ot Egeyskogo do Kaspiyskogo morey* / K.S. Kadiradjiyev; haz. Hasan Orazayev. — Mahaçkale: Nauçno-populârnoye izdaniye, 1992. 64 s.; 20 cm. (A.V/9111).
- KAFALI, MUSTAFA : *Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi* / Mustafa Kafalı; ed. Ömer Çakır. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997. 25 s.; 20 cm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi yay.; 137. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi; 30) ISBN 975-16-0937-2 (A.V/9307).
- KAHRAMANOĞLU, KEMAL : *Atatürk aydınlığı* / Kemal Kahramanoğlu. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997. Xvii, 261 s.; 20 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 1921. Yayınlar Dai. Bşk. Atatürk Kitapları Dizisi; 48) ISBN 975-17-1761-2 (A.V/9222).
- KAHYA, ESİN : *Medicine in the Ottoman Empire (and other scientific developments)* / Esin Kahya, Ayşegül Demirhan Erdemir. — İstanbul: Nobel Medical Publications, 1997. 167 s.; 24 cm. (A.V/9082).
- KÂHYA, ESİN : *Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda up eğitimi ve Türk Hekimleri* / Esin Kâhya; ed. Songül Boybeyi. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997. 58 s.; 20 cm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 144. Türk Kültüründen Görüntüler dizisi; 34) ISBN 975-16-0965-8 (A.V/9312).
- KAHYA, ESİN : *Şemseddin-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı* / Esin Kahya. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1996. ix, 358+241 s.: res.; 24 cm. —

(AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; Sa. 95) ISBN 975-16-0697-7 (A.V/9143).

Kairos: Studies in art history and literature in honour of professor gunilla Akeström-Hougen / Ed. Elisabeth Piltz, Paul Aström; by Dick Harrison.. [ve bşk.]. — Jonsered: Paul Aströms Förlag, 1998. 188 s.: res.; 24 cm. ISBN 91-7081-180-6 (A.V/9302).

KALAFAT, YAŞAR : *Güney Türkistan'dan Türkiye'ye: meseleler ve Türk kültür kimliği* / Yaşar Kalafat. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1995. 78 s.: res.: hrt.; 18 cm. ISBN 975-498-095-0 (A.V/9669).

KALAFAT, YAŞAR : *Makedonya Türkleri (Türkmenler, Torbeşler/Türkbaş Çenkeriler ve Yörükler) arasında yaşayan halk inançları* / Yaşar Kalafat. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994. 64 s.: rnk. res.; 18 cm. ISBN 975-498-075-6 (A.V/9648).

Kalenderhane in Istanbul: the buildings, their history, architecture and decoration: final reports on the archaeological exploration and restoration at Kalenderhane Camii 1966-1978 / ed. by Cecil L. Striker and Y. Doğan Kuban with contribution by Albrecht Berger.. [at. al.] — Mainz: Philipp von Zabern, 1997. xv, 150 s.: res., 178 lev., 38 pl.; 36 cm. ISBN 3-8053-2026-4 (C/614).

KAMİL, İBRAHİM : *Bulgaristan'daki Türklerin statüsü* / İbrahim Kamil. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1989. 92 s.; 16 cm. — (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.; Nu. 62. Kutsun Yay.; Nu. 11) ISBN 975-498-020-9 (A.V/9656).

KANBOLAT, YAHYA : *Asr-ı saadete göre islam dini* / Yahya Kanbolat. — Ankara: Bayır Yayınları, 1997. 256 s.; 20 cm. ISBN 975-6939-00-1 (A.V/9546).

KANBOLAT, YAHYA : *İktisaden geri kalmış ülkelerde nüfus sorunu* / Yahya Kanbolat. — Ankara: Güldikeni Yayınları, 1998. 197 s.; 22 cm. — (Güldikeni Yay.; 57. Araştırma inceleme dizisi; 6) ISBN 975-8094-56-4 (A.V/9545).

KARACA, NESRİN TAĞIZADE : *Celal Sahir Erozan* / Nesrin Tağızade Karaca. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992. xi, 290 s.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı Yay.; 1392. Türk Büyükleri Dizisi; 145) ISBN 975-17-1008-1 (A.V/9241).

- KARAHASAN, MUSTAFA : *Eleştiriler* / Mustafa Karahasan. — Üsküp: Birlik Yayınları, 1995. 196 s.; 20 cm. — (Birlik Yayınları sesler dizisi) (A.V/9136).
- KARAHASAN, MUSTAFA KEMAL : *Tsarigradski Glasnik osrbima u Osmanlijskoy tsarevini* / Mustafa Kemal Karahasan. — Çaçak: [y.y.], 1995. 229-240 s.; 28 cm. Narodnog Muzea XXV, 1995'den ayrışması. (B. I/1248).
- KARAKAŞ, MAHMUT : *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim* / Mahmut Karakaş. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1995. xi, 217 s.; 24 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 1661. Yayınlar Dai. Bşk. Başvuru Dizisi; 23) ISBN 975-17-1467-2 (A.V/9228).
- KARAMAĞARALI, BEYHAN : *Ahlat mezar taşları* / Beyhan Karamağaralı. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992. 237 s., 140 s. res.; 28 cm. — (Kültür Bakanlığı Yay.; 1394. Sanat Tarihi Dizisi; 19) ISBN 975-17-1024-3 (B. I/1439).
- KARAMZİN, NİKOLAY MİHAYLOİC : *İstoriya gosudorstva Rossiyskogo* / Nikolay Mihaylovic Karamzin; Redaktör A.N. Saharov. — Moskva: Nouka, 1993. 5 c.; 21 cm. ISBN 5-02-009550-8 (1. c.), ISBN 5-02-009493-5 (2. ve 3. c.), ISBN 5-02-008660-6 (4. c.), ISBN 5-02-008661-4 (5. c.) (A.V/9458, 1-5).
- KARWIESE, STEFAN : *Gross ist die Artemis von Ephesos: die Geschichte einer der Frossen Städte der Antike* / Stefan Karwiese. — Wien: Phoibos Verlag, 1995. 184 s. [40] s.: rnk. res.: 6 ktl. hrt.; 25 cm. ISBN 3-901232-05-2 (A.V/9282).
- KAZAKBALASI, G.C. : *Göçten sonra* / G.C. Kazakbalası. — İstanbul: Büyük Türkeli, 1980. 320 s.; 19 cm. — (Büyük Türkeli Yayınları; no. 6) (A.V/9642).
- KAZMAZ, SÜLEYMAN : *Atatürk'ün istediği medeniyetin ışıkları* / Süleyman Kazmaz; ed. Serap Ünal. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997. 71 s.; 20 cm. — (AYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 142. Türk Kül. Görüntü Dizisi; 32) ISBN 975-16-0963-1 (A.V/9309).
- KENNEDY, POUL : *The rise and fall of the great powers: economic change and military conflict from 1500 to 2000* / Poul Kennedy. — New York: Random House, 1987. 677 s.; 24 cm. ISBN 0-394-54674-1 (A.V/9504).

KERN, ERICH : *Büyük sarhoşluk: 1941-1945 Alman-Rus Seferi* / Erich Kern; çev.: Şevket Dilmaç. — Ankara: İnkılâp Kitabevi, 1949. 254 s.; 20 cm. (A.V/9183).

KEYBULLAYEV, KIYASEDDİN : *Azerbaycan Türklerinin teşekkülü tarihinden* / Kiyaseddin Keybullayev. — Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyatı, 1994. 247 s.; 24 cm. ISBN 5-552-01387-5 (A.V/8901).

KHALİLİEH, HASSAN SALİH : *Islamic Maritime law: an introduction* / Hassan Salih Khalilieh. — Leiden: Brill, 1998. xxi, 202 s.; 24 cm. — (Studies in Islamic Law and Society, ISSN 1384-1130; vol. 5) ISBN 90-04-10955-2 (A.V/9536).

KILIÇ, ALİ : *İstiklâl Mahkemesi Hataları* / Ali Kılıç. — İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1997. 143 s.; 15 cm. (A.V/9166).

KILIÇ, MEHMET : *Tarihin yapraklarında Türkmenler* / Mehmet Kılıç. — Bursa: [y.y.], 1998. 138 s.; 24 cm. (A.V/9684).

KILIÇ, SELAMİ : *II. Meşrutiyetten Cumhuriyet Türkiye'sine Türk İnkılâbının Fikir Temelleri* / Selami Kılıç. — Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1998. 233 s.; 24 cm. — (Atatürk Ün. Yay.; No. 863. Türkiyat Araş. Enst. Yay.; No. 10. Araştırma Serisi; No. 10) ISBN 975-442-057-2 (A.V/9557).

KING, NOEL Q. : *Christian and muslim in Africa* / Noel Q. King. — New York: Harper and Row, c1971. xiv, 153 s.; 20 cm. (A.V/9255).

Kitāb buqrāt fi habl alā habl (Hippocrates: on superfoetation) / ed. and trans. with introduction, notes and glossary by J.N. Mattock. *Kitāb buqrāt al-ma'rūf bi-qātūriūn ay hānūt al-tabīb (Hippocrates in the Surgery)* / ed. and trans. with introduction, notes and glossary by M.C. Lyons. — Cambridge: Heffer, 1968. iv, 25, 112, 19, 77 s.; 26 cm. — (Arabic Technical and Scientific Texts; v.3) (B. I/1469).

Kitāb buqrāt fi Tabi'at al-insān (Hippocrates: on the nature of man) / ed. and trans. with introduction, notes and glossary J.N. Mattock and M.C. Lyons. — Cambridge: Heffer, 1968. xvii, 36, 119 s.; 26 cm. — (Arabic Technical and scientific Texts; v. 4) (B. I/1470).

Kitāb buqrāt fi'l-Akhlāt and Kitāb al-Ghidhā'li-Buqrāt=Hippocrates: on humours and on nutriment / ed. and trans. with introduction, notes and glossary by J.N. Mattock. — Cambridge: Heffer, 1971. vii. 115, 625 s.; 26 cm. — (Arabic Technical and Scientific Texts; vol. 6) ISBN 0-85270-52-0 (B. I/1472).

Kitāb buqrāt fi'l-Amrād al-Bilādiyya=Hippocrates: on endemic diseases (airs, waters and places) / ed. and trans. with introduction, notes and glossary by J.N. Mattock and M.C. Lyons. — Cambridge: Heffer, 1969. xxxix, 331 s.; 26 cm. — (Arabic Technical and Scientific Texts; v. 5) (B. I/1471).

Kitāb Tadbir al-Amrād al-Hādda li-Buqrāt: (Hippocrates: Regimen in acute diseases) / ed. translated with introduction, notes and glossary by C. Lyons. — Cambridge: Heffer, 1966. xxxiii, 44, 44, 81 s.; 26 cm. — (Arabic Technical and Scientific Texts; v. 1.) (B. I/1467).

KOMALİDZE, NODAR : *Mezobelo karisao sakartvelo-Turketis urtiertobis tvisbrivad ahali etapi* / Nodar Komalidze. — Tbilisi: Samşoblo, 1994. 245 s.; 20 cm. (A.V/9196).

Komos: festschrift für Thuri Lorenz zum 65. Geburtstag / Hrsg. von Gabriele Erath, Manfred Lehner, Gerda Schwarz. — Wien: Phoibos, 1997. 318 s. [48]: res.; 28 cm. ISBN 3-901232-16-8 (B. I/1462).

KONECNY, ANDREAS : *Hellenistische Turmgehöfte in Zentral-und Ostlycien* / Andreas Konecny; hrsg. Jürgen Borchhardt, Fritz Krinzing. — Wien: Phoibos, 1997. 184 s.: res., sek., har.; 30 cm. — (Wiener Forschungen zur Archäologie band; 2) ISBN 3-901232-08-7 (B. I/1447).

KORNICKI, PETER FRANCIS : *The Book in Japan: a cultural history from the beginnings to the nineteenth century* / Peter Francis Kornicki. — Leiden: Brill, 1998. xviii, 498 s.; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik 5. Abt., ISSN 0921-5239; Bd. 7=Handbook of Oriental Studies) ISBN 90-04-10195-0 (A.V/9532).

Kovrovaya skozka: tvorçestvo ruvvima mazelya traditsionnoye kovrovoye iskustvo Turkmen. — Moskva: Galart, 1995. 60 s.: rnk. res.; 22 cm. ISBN 5-269-00915-3 (A.V/9489).

KRAMER, JOACHIM : *Späentike Korinthische Säulenkapitelle in Rom: bei S. Paolo fuori le mura, in S. Maria in Domnica und andere* / Joachim Kramer. — Wiesbaden: Reichert, 1997. ix, 178 s. [62]: lev.; 24 cm. — (Späentike-frühes Christentum-Byzanz: Studien und Perspektiven; bd. 3) ISBN 3-88226-926-X (A.V/9350).

KREUTEL, RICHARD F. : *Haniwaldanus anonimi'ne göre Sultan Beyazid-i Velî (1481-1512)* / Richard F. Kreutel; çev. Necdet Öztürk. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1997. xx, 87 s.; 24 cm. — (Türk

Dünyası Araştırmaları Vakfı yay. nu; 149) ISBN 975-498-108-6 (A.V/9641).

KOCA, SALİM : *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)* / Salim Koca. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997. viii, 128 s.; 24 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; XXIV. Dizi-Sa. 23) ISBN 975-16-0938-0 (A.V/9723).

KOSAK, SILVIN : *Konkordanz der keilschrifttafeln III / 1: die texte der grabung 1933 (1/c-1300/c)* / Silvin Kosak. — Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1998. xii, 281 s.: tab., res.; 24 cm. — (Studien zu den Boğazköy-Texten, ISSN 0585-5853; H. 42) ISBN 3-447-04052-1 (A.V/5390-3, 1).

KOSAK, SILVIN : *Konkordanz der keilschrifttafeln II: die texte der Grabung 1932* / Silvin Kosak. — Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1995. xi, 276 s.: tab., res.; 24 cm. — (Studien zu den Boğazköy-Texten, ISSN 0585-5853; H. 39) ISBN 3-447-03642-7 (A.V/5390-2).

KOSAK, SILVIN : *Konkordanz der keilschrifttafeln I: die texte der grabung 1931* / Silvin Kosak; einleitung von Heinrich Otten. — Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992. xi, 116 s.: tab., res.; 24 cm. — (Studien zu den Boğazköy-Texten, ISSN 0585-5853; H. 34) ISBN 3-447-03280-4 (A.V/5390-1).

KOWALSKI, TADEUSZ : *Arabica et Islamica: Studia z dziejów islamu i kultury arabskiej* / Tadeusz Kowalski. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. 200 s.; 24 cm. — (Prace Orientalistyczne, ISSN 0079-4783; 39) ISBN 83-01-12212-9 (A.V/8878).

KOTHE, RAINER : *German Nobel prize Winners from 1945 to the present day* / by Reiner Köthe. — Bonn: Inter Nationes, 1996. 83 s.: res.; 18 cm. (A.V/9763).

KRAMER, MARTIN S. : *Arab awakening and Islamical revival: the politics of ideas in the Middle East* / Martin S. Kramer. — New Brunswick= London: Transaction Publishers, 1996. viii, 297 s.; 24 cm. ISBN 1-56000-272-7 (A.V/9737).

KUDRET CEVDET : *Örnekli Türk edebiyatı tarihi: Başlangıçtan 15. yy. ortalarına kadar* / Cevdet Kudret. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1995. xv, 439 s.; 24 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay ; 1771. Yayınlar Dai. Bşk. Başvuru Kitapları; 26) ISBN 975-17-1568-7 (A.V/9230).

- KUHN, DIETER : *Die Kunst des Grabbaus: Kuppelgräber der Liao-Zeit (907-1125)* / Dieter Kuhn. — Heidelberg: Edition Forum, 1997. 252 s.: res.; 24 cm. — (Würzburger Sinologische Schriften, ISSN 0938-6416) ISBN 3-927943-16-9 (A.V/9709).
- KUHN, DIETER : *A place for the dead: an archaeological documentary on graves and tombs of the Song dynasty (960-1279)* / Dieter Kuhn. — Heidelberg: Ed. Forum, 1996. xxxiii, 478 s.: res.; 24 cm. — (Würzburger sinologische schriften, ISSN 0938-6416) ISBN 3-927943-15-0 (A.V/9594).
- KÜÇÜKERMEN, ÖNDER : *Anadolu tasarım mirasının ayak izlerinde Türk Otomotiv Sanayi ve Tofaş* / Önder Küçükermen. — 1. bsk. — İstanbul: Tofaş, 1997. 288 s.: res.; 34 cm. ISBN 975-7028-02-9 (B. I/1518).
- KÜRKÇÜOĞLU, A. CİHAT : *Şanlıurfa su mimarisi* / A. Cihat Kürkçüoğlu. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993. 83 s.: rnk. res.; 24 cm. — (Kül. Bak. Yayınları; 1393. Tanıtma Eserler Dizisi; 51) ISBN 975-17-1023-5 (A.V/9233).
- KÜRŞAD, FİKRET : *Kıbrıs'ta Yunan emperyalizmi: Belgelerle: Megali İdea-Filika Eteria-Kilise* / Fikret Kürşad, Mustafa Haşim Altan, Sabahattin Egeli. — İstanbul: Kutsun Yayınevi, 1978. 298 s.; 18 cm. (A.V/9651).
- LAFONT, BERTRANT : *Tablettes Cunéiformes de Tello au musée d'Istanbul: Datant de l'époque de la IIIe Dynastie d'Ur II=İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki tello tabletleri "III. Ur Devrine ait"* / Bertrant Lafont, Fatma Yıldız. — İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1996. 395 s.; 28 cm. ISBN 90-6258-077-7 (B. I/1430).
- LANE, EDWARD WILLIAM : *An Arabic-English Lexicon* / Edward William Lane. — Beirut: Librairie du Liban, 1997. 8 c.; 28 cm. (B. I/1497).
- LARSEN, EGON : *Dünyanın çehresini değiştiren 12 Adam* / Egon Larsen; çev. Behçet Cemal. — 2. bsk. — İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1966. 251 s.; 24 cm. (A. V/9182).
- LEWIS, BERNARD : *Haşîşiler: Ortaçağ islâm dünyasında terörizm ve siyaset* / Bernard Lewis; çev. Ali Aktan. — 1. bs. — İstanbul: Sebil Yayınları, 1995. 152 s.; 24 cm. — (Sebil Yayınları Nu; 206) ISBN 975-7480-77-0 (A.V/9558).

- LEWIS, BERNARD : *The Jews of Islam* / Bernard Lewis. — Princeton: Princeton University, 1984. xii, 245 s.; 20 cm. ISBN 0-691-00807-8 (A.V/9252).
- LLEWELYN, S.R. : *A Review of the Greek Inscriptions and Papyri published 1984-85* / S.R. Llewelyn. — Michigan: Macquarie University; William B. Eerdmans, c1998, 1997. 4, 198 s.; 24 cm. — (New Document Illustrating Early Christianity; vol. 8) ISBN 0-8028-4518-5 (A.V/9091).
- LOADER, N. CLAIRE : *Building in cyclopean masonry: with special reference to the mycenaean fortifications on Mainland Greece* / N. Claire Loader. — Jonsered: Paul Aström, 1998. x, 225 s., 16 s. hrt., şkl.; 21 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book; 148) ISBN 91-7081-140-7 (A.V/9418).
- LORD KINROSS : *Hagia Sophia* / Lord Kinross. — New York: Newsweek, 1972. 172 s.: rnk. res.; 28 cm. (B. I/1464).
- LUKACS, JOHN : *A history of the cold war* / John Lukacs. — Rev. ed. — Garden City: Anchor Books, 1962, c1961. xii, 348 s.; 18 cm. (A.V/9525).
- LYONS, M.C. : *Aristotle's ars rhetorica* / M.C. Lyons. — The Arabic version. — Cambridge: Pembroke Arabic Texts, 1982. 2 c.; 24 cm. İçindekiler: [c. 1]: metin- [c. 2]: sözlük. ISBN 0-906308-01-1 (A.V/9333-1, 2).
- MACKENZIE, MOLLY: *Turkish athens: the forgotten centuries 1456-1832* / Molly Mackenzie. — Berkshire: Ithaca Press, 1992. 148 s.: res.; 22 cm. — (Middle East Culture; 17) ISBN 0-86372-143-5 (A.V/9452).
- MACQUEEN, J.G. : *The Hittites and their contemporaries in Asia Minor* / J.G. Macqueen; ed. Glyn Daniel. — Boulder, Colorado: Westview, 1975. 206 s.: res.; 20 cm. — (Ancient peoples and places; v. 83) ISBN 0-89158-520-6 (A.V/9250).
- MAHİR, BEHÇET : *Meddah Behçet Mahir'in bütün hikayeleri I* / haz. Saim Sakaoğlu.. [ve bşk.] — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1997. vii, 416 s.; 24 cm. — (AKDİTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 126. Türk Halk Hikayeleri Dizisi; 7) ISBN 975-16-0919 (A.V/9366-1).
- Mahlobeli ağmosavletis istoriis sakithebi II* / Sakortvelos SSR Metsnierebata Akademia. — Tiflis: Metshiereba, 1972. 184 s.; 24 cm. (B. I/1433).
- MAKAS, ZEYNELÂBİDİN : *Türk milli kültüründe nevrüz* / Zeynelâbidin Makas. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1987. 120 s.; 16

- cm. — (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.; 37. Kutsun Yay.; 4) (A.V/9657).
- Manas* / Translated into Eng. by Walter May. — Moscow: National Commission of the Kirghiz Republic, 1995. 2 c.; 20 cm. ISBN 5-7261-0034-4 (A.V/9331).
- Manas 1000 Bişkek bildirileri (Bişkek 26-31 Ağustos 1995)* / yay. haz. Ogün Atilla Budak. — 1. bsk. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1997. 319 s.; 24 cm. — (AKD TYK Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 122. Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi; 9) ISBN 975-16-9876-7 (A.V/9328).
- MANSVELT BECK, B.J. : *The treatise of later Han: their author, sources, contents and place in Chinese historiography* / B.J. Mansvelt Beck. — Leiden: Brill, 1990. xii, 296 s.; 24 cm. — (Sinica Leidensia, ISSN 0169-9563; Vol. 21) ISBN 90-04-08695-4 (A.V/9079).
- Maqāla Taṣṭamil 'Alā Fusūl min Kitāb al-Hayawān li-Aristū: (Tract comprising Excerpts from Aristotale's book of animals)* / ed. and trans. with introduction, notes and glossary by J.N. Mattock; Attributed Musa b. Ubaid Allah al-Qurtubi al-Israili. — Cambridge: Heffer, 1966. xvi, 110 s.; 26 cm. — (Arabic Technical and Scientific Texts; v. 2) (B. I/1468).
- MARCELLIN RAYMOND : *Kamu düzeni ve ihtilâlcî gruplar* / Raymond Marcellin; çev.: M. Abdüllâtîf Ömer Evrensel. — 2. bsk. — Ankara: İçişleri Bakanlığı, 1969. 92 s.; 20 cm. — (T.C. İçişleri Bakanlığı Basın Bürosu Yay.; Sayı 6) (A.V/9207).
- MARINO, BRIGITTE : *Le Faubourg du Midān à Damas à l'époque Ottomane: espace urbain, société et habitat (1742-1830)* / Brigitte Marino. — Damas: Institut Français de Damas, 1997. 433 s.: res.; 24 cm. ISBN 2-901315-28-3 (A.V/9610).
- MARKOVIÇ, V.Y. : *Ruçnoye ognestrelnoye oruĵiye* / V.Y. Markoviç. — Sankt-Peterburg: Poligon, 1994. 552 s.: res.; 24 cm. ISBN 5-85391-009-4 (A.V/9485).
- MARKSTEINER, THOMAS : *Die Befestigte siedlung von Limyra: Studien zur vorrömischen Wehrarchitektur und Siedlungsentwicklung in Lykien unter Besonderer Berücksichtigung der Klassischen Periode* / Thomas Markstainer; hrsg. Jürgen Borchhardt. — Wien: Phoibos, 1997. 334 s.+3 hrt.: res.; 30 cm. — (Forschungen in Limyra band; 1) ISBN 3-901232-09-5 (B. I/1444).

- Das Massaker* / Ed. Ertuğrul Zekâi Ökte. — İstanbul: Grundungs-und Enwicklungsstiftung für historische Forschung-und Dokumentationszentren, 1993. 176 s.: rnk. res.; 27 cm. ISBN 975-7555-30-4 (B. I/1463).
- Materials analysis of Byzantine Pottery* / ed. Henry Maguire. — Washington: Dumbarton Oaks, 1997. 175 s.: res. şkl.; 28 cm. ISBN 0-88402-251-X (B. I/1481).
- MAZUR, TAMARA PETROVNA : *Annotirovannyi reestr opisey fondov (1696-1917)* / T.P. Mazur. — Sankt Peterburg: Russko-Baltiyskiy Informatsionny Tsent BLITS, 1996. 510 s.; 20 cm. ISBN 5-86789-025-2 (A.V/9121).
- MCDONALD, WILLIAM A. : *Progress into the Past: the rediscovery of mycenaen civilization* / William A. McDonald, Carol G. Thomas. — 2. bsk. — Blomington: Indiana University Press, 1990. 534 s.; 24 cm. ISBN 0-253-33627-9 (A.V/9436).
- MÉCHIN, JACQUES BENOIST : *Mustafa Kemal bir imparatorluğun ölümü* / Benoist Mechin; Türkçesi: Zeki Çelikkol. — Ankara: Bilgi, 1997. 342 s.; 20 cm. — (Bilgi Yayınları Bilgi Dizisi; 113) ISBN 975-494-682-5 (A.V/9146).
- MEE, CHRISTOPHER : *Corpus of Cypriote Antiquities 17: the Cypriote collections in the University of Liverpool and Williamson Art Gallery and Museum* / Christopher Mee and Louise Steel. — Jonsered: Paul Aström, 1998. 79s.+54: res.; 28 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology vol. XX; 17) ISBN 91-7081-182-2 (B. I/1490).
- MELCHERT, CHRISTOPHER : *The formation of the Sunni schools of law, 9th-10th centuries C.E.* / Christopher Melchert. — Leiden: Brill, 1997. xxviii, 244 s.; 24 cm. — (Studies in Islamic Law and Society, ISSN 1384-1130; vol. 4) ISBN 90-04-10952-8 (A.V/9534).
- MÉLIKOFF, IRÈNE : *Hadji Bektach un mythe et ses avatars: genèse et évolution du soufisme populaire en Turquie* / Irène Mèlikoff. — Leiden: Brill, 1998. xxvi, 317 s.; 24 cm. — (Islamic History and Civilization. Studies and Texts, ISSN 0929-2403; v. 20) ISBN 90-04-10954-4 (A.V/9764).
- MERİÇ, MÜNEVVER OKUR : *Cem Sultan Cemşid ü Hurşid: inceleme-metin* / Münevver Okur Meriç. — 1. bsk. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi,

1997. xi, 700 s.; 24 cm. — (AKDTYK Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 123. Mesneviler Dizisi; 3) ISBN 975-16-0877-5 (A.V/9321).
- MIHCIOĞLU, MEHMET MEHDİ : *Gazi Mustafa Kemal ve hafızamdaki Ankara* / Mehmet Mehdi Mihcioğlu. — Ankara: [y.y.], 1998. 96 s.: res.; 20 cm. ISBN 975-94487-0-X (A.V/9356).
- MIZI-ULU, İSMAİL : *Merkezi Gafgazın etnik tarihinin köklerine doğru* / İsmail Mızı-Ulu; çev. Süleyman Eliyarlı, Mehman Abdulla. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993. 141 s.; 24 cm. ISBN 475-498-066-7 (A.V/9644).
- MICHEL, CECILE : *Tablettes Paleo-Assyriennes de Kültepe/ Cecile Michel, Paul Garelli*. — Paris: De Boccard, 1997. ..c.; 24 cm. — (Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges Dumezil) ISBN 2-906053-45-7 (A.V/9683-1).
- Mihalovskiy Zamok: Epoha voennih injenerov* / Redaktör Elena Kalnitskoys; Fotğ. Olek Turupski. — Sank-Petersburg: Palace Edition, 1996. 24 s.: rnk. res.; 24 cm. ISBN 5-900872-24-6 (A.V/8121).
- MİLLER, G.F. : *Soçineniyo po istorii rossii izbronnoyo* / G.F. Miller; haz. A.B. Komenskiy. — Moskva: Nouka, 1996. 447 s.; 24 cm. ISBN 5-02-009637-7 (A.V/9493).
- Milli Mücadele'de Balıkesir*. — 2. bs. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1990. 211 s.; 20 cm. — (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.; 67) ISBN 975-498-027-6 (A.V/9658).
- MİLLİYETÇİLİK VE MİLLİYETÇİLİK TARİHİ ARAŞTIRMALARI İLMİ KONGRESİ (6: 1997: KONYA) : *Milli Kültürler ve Küreselleşme (16-18 Ekim 1997: Konya): tebliğler ve tartışmalar* / Yay. haz. Bahaeddin Yediyıldız, Çağatay Özdemir, Fahri Unan. — Konya: Türk Yurdu, 1998. xiv, 330 s.; 24 cm. — (Türk Yurdu Yay.; 41) ISBN 975-7739-04-9 (A.V/9759).
- MILMAN, HENRY HART : *The history of the Jews* / Henry Milman. — New impression. — London: Darf Publishers, 1986. 627 s.; 24 cm. ISBN 1-85077-133-2 (A.V/9565).
- Misâk-ı Milli ve Türk Dış Politikası'nda Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998. 256 s.; 24 cm. ISBN 975-16-0949-6 (A. V/9734).
- MONFASANI, JOHN : *Byzantine scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Emigrés* / John Monfasani. — Hampshire:

- Variorum, 1995. xii, 351 s.; 24 cm. — (Collected Studies Series; CS485) ISBN 0-86078-477-0 (A. V/9608).
- MOOREHEAD, ALAN : *Gallipoli* / Alan Moorehead. — New York: Harper and Row, 1965. 343 s.; 24 cm. (A.V/9145).
- MOTORİN, GERMAN : *Ozero baskunçok zagadki i syurpriz* / German Motorin. — Astrahon: İzdatelsko-Poligratiçeskiy kompleks "Volga", 1995. 107 s.; 20 cm. (A.V/9473).
- MOUKDAD, YOUSEF : *Richteramt und rechtswesen in Bagdad von der stadtgründung bis zum ende der buyidenzeit (145/763-447/1055)* / Yousef Moukdad. — Hamburg: [y.y.], 1971. (A.V/8651).
- Muasir Azərbaycan memarlığı ve incəsənəti* / Redaktörler K. Kerimov, Ş. Fetullayev. — Bakı: Elm, 1992. 224 s.; 24 cm. (A.V/8116).
- MUHAMMETDİN, RAFAEL : *Türkçülüğün doğuşu ve gelişimi* / Rafael Muhammetdin; Bilimsel redaktör Reşat Emirhanov. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1998. 183 s.; 24 cm. — (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.; no. 163) ISBN 975-498-122-3 (A.V/9512).
- MURAOKA, TAKAMITSU : *A Grammer of Egyptian Aramaic* / Takamitsu Muraoka and Bezalel Porten. — Leiden: Brill, 1998. xlix, 393 s.; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik Erste Abteilung, Der Nahe und Mittlere Osten, ISSN 0169-9423; 32. Bd.) ISBN 90-04-10499-2 (A.V/9180).
- MURATOĞLU, MALİK : *Türk Halk İnançları: Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmalı* / Malik Muratoğlu, Yaşar Kalafat, Cevdet Türkeroğlu. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1996. 72 s.; rnk. res.; 19 cm. ISBN 975-498-106-X (A.V/9588).
- MURRAY, GILBERT : *The rise of the Greek epic* / by Gilbert Murray. — göz. geç. 3. bs. — Oxford: Oxford University, 1924. 356 s.; 24 cm. (A.V/9257).
- MUSAYEV, İ.M. : *Şimali Azərbaycanda İctimai-Siyasi vəziyyət (1917-1920 illər)* / İ.M. Musayev. — Bakü: Bakü Üniyesteti, 1992. 47 s.; 20 cm. (A.V/9127).
- MUSAYEV, İSMAYIL : *Azərbaycan'ın Nahçıvan və Zəngəzur bölgələrində Siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921)* / İsmayıl Musayev. — Bakü: Bakü Üniyesteti, 1996. 328 s.; 22 cm. (A.V/9131).

Musik-und die Geschichte der Philosophie und Naturwissenschaften im Mittelalter: Fragen zur Wechselwirkung von "musica!" und "philosophia" im Mittelalter / hrsg. von Frank Hentschel. — Leiden: Brill, 1998. 418 s.; 24 cm. — (Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, ISSN 0169-8125; Bd. 62) ISBN 90-04-11093-3 (A.V/9601).

MUSS, ULRIKE : *Die Bauplastik des Archaischen Artemisions von Ephesos* / Ulrike Muss. — Wien: Österreichischen Archäologischen Instituts, 1994. i, 210 s.: res., sek.; 30 cm. — (Sonderschriften des Österreichischen Arc. Institutes Bd.; 25) ISBN 3-900305-16-1 (B. I/1445).

Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı / haz. Ramazan Şeşen. — İstanbul: İSAR, 1998. xiii, 451 s., [5 s.: hrt.]; 22 cm. — (İSAR Vakfı Yay. no; 7) ISBN 975-7874-07-8 (A.V/9767).

MÜZE KURTARMA KAZILARI SEMİNERİ (1: 1990: Ankara): *1. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (19-20 Nisan 1990: Ankara)* / Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. — Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1991. vi, 339 s.: res.; 24 cm. (A.V/9342).

MÜZE KURTARMA KAZILARI SEMİNERİ (3: 1992: Efes): *3. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (27-30 Nisan 1992: Efes)* / Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. — Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1993. v, 487 s.: res.; 24 cm. ISBN 975-17-1144-4 (A.V/9343).

MÜZE KURTARMA KAZILARI SEMİNERİ (4: 1993: Marmaris): *4. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (26-29 Nisan 1993: Marmaris)* / Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. — Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1994. 512 s.: res.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı Yay.; 1643. Anıtlar ve Müzeler Genel Müd. Yay. 94-06-Y-0001-37) ISBN 975-17-1428-1 (A.V/9344).

MÜZE KURTARMA KAZILARI SEMİNERİ (5: 1994: Didim): *5. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (25-28 Nisan 1994: Didim)* / Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. — Ankara: Kül. Bak. Anıt. ve Müz. Gen. Müd., 1995. 462 s.: res.; 24 cm. — (Kül. Bak. Yayın.; 1733. Anıt. ve Müz. Gen. Müd. Yay. Sempozyum Serisi 41) ISBN 975-17-1531-8 (A.V/9345).

MÜZE KURTARMA KAZILARI SEMİNERİ (6: 1995: Didim): *6. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (24-26 Nisan 1995: Didim)* / Anıtlar ve Müzeler Genel

Müdürlüğü. — Ankara: Kültür Bakanlığı Müzeler Genel Müdürlüğü, 1996. 449 s.: res.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı Yay.; 1807. Anıtlar ve Müz. Gen. Müd. Yay. Sempozyum Serisi; 45) ISBN 975-17-1618-7 (A.V/9346).

MYRİOKEPHALON SAVAŞI SEMPOZYUMLARI (I-II: 1995-1996: ÇİVRİL (DENİZLİ)): *Myriocephalon Savaşı I. ve II. sempozyum bildirileri (15-17 Eylül 1995-1996: Çivril (Denizli))*. — Denizli: Çivril Belediyesi, 1997. 56 s.: 1 hrt.; 20 cm. — (Çivril Belediyesi Kültür Hizmetleri Yay. No; 1) (A.V/9151).

Na stike kontinentov i Tsivilizatsiy: İz opıta obrazovaniya i raspada Imperiy X-XVI vv. — Moskva: İnsan, 1996. 764 s.; 24 cm. ISBN 5-85840-280-1 (A.V/9122).

Naqshbandis: cheminements et situation actuelle d'un ordre mystique musulman=historical developments and present situation of a Muslim mystical order / éd. par Marc Gaborieau, Alexandre Popovic et Thierry Zarcone. — İstanbul=Paris: ISIS, 1990. ii, 750 s.; 24 cm. — (Varia Turcica; XVIII) ISBN 2-906053-12-0 (A.V/9115).

Nations-Indentites historical consciousness / Edited Milos Reznik, İvona Slezakova. — Praha: Seminar obecných dejin pri Ustavu svetových dejin FF UK, 1997. 320 s.; 20 cm. (A.V/9422).

NECİPOĞLU, GÜLRU : *The Topkapı Scroll: Geometry and ornament islamic architecture: Topkapı Palace museum library MS H. 956* / Gülrü Necipoğlu; with an essay on the geometry of the muqarnas by Mohammad al-Asad. — Santa Monica: Getty Center, 1995. xiii, 395 s.: res., hrt.; 26 cm. — (Sketchbooks and Albums) ISBN 0-89236-335-5 (B.I/1519).

NEKRASOVA, N.P. : *Moskova Şark Sanatları Devlet Müzesi Türk, Azeri ve Türkmen seccâdeleri* / N.P. Nekrasova, K.G. Kınayeva; çev. Cem Oğuz. — 1. bsk. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1997. 66 s.: rnk. res.; 23 cm. — (AYK Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 132) ISBN 975-16-0932-1 (A.V/9361).

NEMÉTH, GYULA : *Vidin Türkleri: dil-folklor-din* / Gyula Neméth; çev. Abdurrahman Güzel. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1996. xiv, 366 s.; 24 cm. ISBN 975-498-107-8 (A.V/9639).

- NETTON, IAN RICHARD : *Golden roads: migration, pilgrimage and Travel in Medieval and modern Islam* / Ian Richard Netton. — Richmond: Curzon Press, 1993. 193 s.; 24 cm. ISBN 0-7007-0243-1 (A.V/9435).
- NEVE, PETER : *Hattusa-Stadt der Götter und Tempel: Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter* / Peter Neve. — 2. bsk. — Mainz Am Rhein: Philipp von Zabern, 1996. 104 s.: res.; 30 cm. ISBN 3-8053-1478-7 (B. I/1458).
- NICHOLS, J. ALDEN : *Germany after Bismarck: The coprivi era 1890-1894* / J. Alden Nichols. — New York: W.W. Norton and Company, 1968. 404 s.; 20 cm. (A.V/9500).
- NICOL, DONALD M. : *The Byzantine Lady: Ten Portraits 1250-1500* / Donald M. Nicol. — 1. bs. — Cambridge: University of Cambridge, 1994. x, 143 s.; 23 cm. ISBN 0-521-45531-6 (A.V/9712).
- NIEDERKORN, JAN PAUL : *Die Europäischen Mächte und der "Lange Turkenkrieg" Kaiser Rudolfs II. (1593-1606)* / Jan Paul Niederkorn. — Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1993. viii, 559 s.; 24 cm. — (Archiv für Österreichische Geschichte; Bd. 135) (A.V/9260).
- NİRÜN, NİHAT : *Sosyoloji açısından Atatürk* / Nihat Nirun; ed. Alev Kâhya Birgül. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997. 57 s.; 20 cm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi yay.; 145. Türk Kültüründen Görüntüler dizisi; 35) ISBN 975-16-0966-6 (A.V/9313).
- NORMAN, C.B. : *Ermenilerin maskesi düşüyor=The Armenians unmasked* / C.B. Norman; yay. haz. Yavuz Ercan. — Ankara: A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1993. v, 165 s.; 20 cm. — (A.Ü. Osm. Ta. Araş. ve Uyg. Mkz. yay.; sayı 1=Ank. Üniv. Pub. of Center for Research Studies in Ottoman History; no. 1) ISBN 975-482-147-X (A.V/9463).
- NOTH, ALBRECHT : *The Early Arabic Historical Tradition: a Source-Critical Study* / Albrecht Noth, in Collobration with Lawrence I. Conrad; Translated from the German by Michael Bonner. — 2. bs. — Princeton:Darwin, 1997. xi, 248 s.; 24 cm. — (Studies in Late Antiquity and Early Islam; 3) ISBN 0-87850-082-0) (A.V/9203).
- NUTKU, ÖZDEMİR : *Meddahlık ve meddah hikâyeleri* / Özdemir Nutku; ed. Ömer Çakır. — 2. bsk. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1997. vii, 360 s.: 24 res. (kimi rnk.); 23 cm. — (AKDTYK Atatürk Kültür Merkezi

Yay.; 124. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi Sayı; 20) ISBN 975-16-0992-X (A.V/9360).

Obzor posolskih knig iz fondov-kollektsiy, hronyaşıksya v TZADA (konets XV-naçalo XVIII v.) / N.M. Rogojin. — Moskva: Akademiya Nauk, 1990. 237 s.; 24 cm. (A.V/9386).

OCAK, AHMET YAŞAR : *Osmanlı toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)* / Ahmet Yaşar Ocak. — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998. xxii, 418 s.; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt Yay.; 60) ISBN 975-333-079-0 (A.V/9631).

Oğuznâme (Emsâl-i Mehmedali): XVI. yy. da yazılmış Türk Atasözleri kitabı / Haz. Samed Alizâde; eklerle yay. Ali Haydar Bayat. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992. 128 s.; 18 cm. ISBN 975-498-057-8 (A.V/9649).

OKÇU, YAHYA: *Türk-Rus mücadelesi tarihi* / Yahya Okçu. — Ankara: [y.y.], 1949. 217 s.; x: hrt.; 24 cm. (A.V/9206).

OKYAR, OSMAN : *Fethi Okyar'ın anıları: Atatürk-Okyar ve çok partili Türkiye* / Osman Okyar, Mehmet Seyitdanlıoğlu. — Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997. 238 s.: res.; 20 cm. — (T. İş Bank. Kültür Yay. Gen. Yay.; no. 365. Ünlü Kişiler Di.; 16) ISBN 975-458-095-2 (A.V/9424).

OKYAR, OSMAN : *Milli Mücadele dönemi Türk-Sovyet ilişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)* / Osman Okyar. — Ankara: Türkiye İş Bankası, 1998. 200 s.; 20 cm. — (T. İş Bank. Kül. Yay. Genel Yay.; no. 371. Tarih Dizisi; 28) ISBN 975-458-102-9 (A.V/9544).

Omiç i na zemle Afganistana 1979-1989 / Redaktor V.M. Samosudov, L.V. Raçek. — Omsk: Omskoye Knijnoye İzdatelstvo, 1995. 318 s.; 24 cm. ISBN 5-85540-326-2 (A.V/9488).

Das Osmanische Reich in seinen archivalien und chroniken: Nejat Göyünç zu ehren / Hrsg. von Klaus Kreiser und Christoph K. Neumann. — İstanbul: In Kommission bei Franz steiner verlag Stuttgart, 1997. xxiii, 327 s.; 24 cm. — (Beiruter Texte und Studien; Bd. 65. Türkische Welten; Bd. 1) ISBN 3-515-07034-6 (A.V/9495).

Osmanlı ve Prusya kaynaklarına göre Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti / H. Ahmed Schmiede. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, [ya. 1990]. 64 s.; 24 cm. ISBN 975-498-036-5 (A.V/9645).

- OTTEN, HEINRICH : *Hattische texte* / Heinrich Otten und Christel Rüster. — Berlin: Gebr. Mann, 1996. xv, 46 y.: res.; 30 cm. — (Keilschrifttexte aus Boghazköi; 37) ISBN 3-7861-1927-9 (C/363-37).
- OTTEN, HEINRICH : *Kultische texte von Büyükkale, Gebäude A* / Heinrich Otten und Christel Rüster. — Berlin: Gebr. Mann, 1996. xvii, 50 y.: res.; 30 cm. — (Keilschrifttexte aus Boghazköi; 38) ISBN 3-7861-1827-2 (C/363-38).
- OTTEN, HEINRICH : *Texte verschiedenen inhalts vorwiegend aus gebäude A (Büyükkale)* / Heinrich Otten und Christel Rüster. — Berlin: Gebr. Mann, 1997. xvi, 50 y.: res.; 30 cm. — (Keilschrifttexte aus Boghazköi; 40) ISBN 3-7861-1986-4 (C/363-40).
- The Oxford dictionary of Byzantium* / Aleksander Petrovich Kazhdan, ed. in chief Alice-Mary Talbot, executive ed. Anthony Cutler, ed. for art history; geography; Nancy P. Sevcenko, associate ed. — New York: Oxford University, 1991. 3 c.: res.; 26 cm. ISBN 0-19-504652-8 (B. I/1436-1, 2, 3).
- Ölümünün 27. yılında Dündar Taşer'in hatırasına armağan: Türkiye'de modernleşme ve demokrasi meseleleri* / haz. Yücel Hacaloğlu. — Ankara: Türk Yurdu, 1998. 121 s.: res.; 24 cm. — (Türk Yurdu Yay.; 49) ISBN 975-7841-36-6 (A.V/9762).
- ÖMER SEYFEDDİN : *Türkçenin klasikleri Ömer Seyfeddin'in hikâyeleri* / [haz.] Ayfer Yılmaz. — 1. bsk. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1998. 105 s.; 19 cm. — (AYK Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 154. Türk Kültüründen Görüntü. Dizisi; 40) ISBN 975-16-1004-4 (A.V/9615).
- ÖNDER, MEHMET : *Atatürk bildirileri* / Mehmet Önder. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990. 182 s.: res.; 20 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 1174. Atatürk Dizisi; 29) ISBN 975-17-0613-0 (A.V/9213).
- ÖNGE, YILMAZ : *Türk mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde su yapıları* / Yılmaz Önge. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997. xxiii, 212 s.: res.; 29 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VI, Dizi-Sa. 48) ISBN 975-16-0861-9 (B. I/1520).
- ÖNKAL, HAKKI : *Anadolu Selçuklu Türbeleri* / Hakkı Önkali; ed. Şebnem Ercebeci. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1996. viii, 489 s.: 678 res.; 24 cm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yayını; 91) ISBN 975-16-0673-X (A.V/9135).

- ÖZ, TAHSİN : *Hayatım* / Tahsin Öz. — İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1991. 58 s.; 30 cm. (B. I/1435).
- ÖZ, TAHSİN : *İstanbul Camileri* / Tahsin Öz. — 3. bsk. — Ankara: TTK., 1997. 2 c.: pl., res.; 32 cm. — (AKDİTK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VI. Dizi-Sa. 5²-5^{a2}) ISBN 975-16-0882-1 (B. I/1441).
- ÖZÇELİK, İSMAİL : *Milli Mücadele'de Güney Cephesi: (Urfa) (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920)* / İsmail Özçelik — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992. 378 s.; 20 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay.; 1418. Kültür Eserleri Dizisi; 56) ISBN 975-17-1034-0 (A.V/9218).
- ÖZDAĞ, MUZAFFER : *Milli bütünlük ve güvenliğimiz* / Muzaffer Özdağ; ed. İbrahim Baştuğ. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997. 42 s.; 20 cm. — (AYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 133. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi; 26) ISBN 975-16-0933-X (A.V/9303).
- ÖZDEMİR, EMİN : *Türk ve dünya edebiyatı: (Kavram-Dönemler-Yönelimler)* / Emin Özdemir. — 2. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994. xii, 403 s.; 24 cm. — (Kül. Bak. Yay.; 1664. Yayınlar Dai. Bşk. Sanat-Edb. Di.; 98-14) ISBN 975-17-1454-0 (A.V/9225).
- ÖZGÜNEL, COŞKUN : *Mykenische Keramik in Anatolien* / Coşkun Özgünel. — Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, 1996. xii, 206 s.+3 ek: şek.; 28 cm. — (Asia Minor Studien; bd. 23) ISBN 3-7749-2782-0 (B. I/1457).
- ÖZTÜRK, YEŞİM : *Balıkesir-Sındırgı yöresi yağcıbedir halıları* / Yeşim Öztürk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992. ix, rnk. res.; 24 cm. — (T.C. Kül. Bakan. Yay.; 1395. Tanıtma Eserleri Dizisi; 20) ISBN 975-17-1025-1 (A.V/9215).
- PALMER, ROBERT ROSWELL : *A history of the modern world since 1815* / Robert Roswell Palmer, Joel Colton. — 5. bsk. — New York: Alfred A. Knopf, 1978. ...: res.; 24 cm. ISBN 0-394-32041-7 (A.V/9258).
- Papers on the date of Kanişka* / ed. by A.L. Basham. — Leiden: Brill, 1968. xiv, 468 s.: tablo, lev.; 24 cm. — (Australian National University Centre of Oriental Studies Oriental Monography Series; vol. 4) (A.V/9246).
- PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ : *Peçevi Tarihi* / Haz. Bekir Sıtkı Baykal. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992. 2 c.; 24 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 467. Başvuru Kitapları Dizisi; 1) ISBN 975-17-1109-6 (Tk.), ISBN 975-17-1110-X (1. c.), ISBN 975-17-1111-8 (2. c.) (A.V/9229-1, 2).

- PETRAN, JOSEF : *The Carolinum: Historic jewel of Charles University* / Josef Petran. — Prague: Charles University, 1996. 118 s.; res.; 21 cm. ISBN 80-7184-188-9 (A.V/9423).
- PİSAREV, V. : *Marks-Lenin, Stalin,..., Gorbaçev i Krah SSSR: Puti preodoleniya katastrofi* / V. Pisarev. — Moskva: İzdatelstvo predpriyatiya "Veçernyaya Moskva", 1998. 22 s.; 20 cm. (A.V/9469).
- PLANHOL, XAVIER DE : *Minorités en Islam: Géographie Politique et Sociale* / Xavier de Planhol. — [y.y.]: Flammarion, 1997. 524 s.; 24 cm. ISBN 2-0821-2809-1 (A.V/9083).
- PLATONOV, S.F. : *Oçerki po istorii smuti v Moskovskom gosudortve XVI-XVII v.v.* / S.F. Platonov. — Moskva: Pamyatriki istoričeskoy mısli, 1995. 470 s.; 22 cm. ISBN 5-88451-007-1 (A.V/9491).
- PODOYNİTSINA, İ.İ. : *Etnokulturniye stereotipi trudovogo povedeniya v sfere provzvodstva* / İ.İ. Podoyntsma; Redaktör A.O. Boroneyev. — Novosibirsk: Nouka sibirkaya izdatelskaya firma RAN, 1995. 142 s.; 22 cm. ISBN 5-02-030928-1 (A.V/9476).
- Polis Mecellesi* / Dahiliyye Nezareti Emniyyet-i Umumiye Müdüriyyeti. — İstanbul: [y.y.], 1331-1333. 2 c. (506+211 s); 24 cm. (A.V/9727).
- POPOV, K.P. : *Svyaşennoyo koşa Hetage* / K.P. Popov. — Vladikavkoz: İ.R., 1995. 70 s.; 24 cm. ISBN 5-7534-0696-3 (A.V/9480).
- PRISKOS : *Avrupa Hunları: Grek seyyahı Priskos (V. asır)'a göre* / çev. Ali Ahmetbeyoğlu. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1995. 84 s.; 18 cm. ISBN 975-498-096-9 (A.V/9664).
- Prof. Dr. Abdulhalık M. Çay armağanı (meslek hayatının 25. yılında)* / Haz. Atilla Şimşek, Yaşar Kalafat. — Ankara: [y.y.], 1998. 2 c.; 24 cm. ISBN 975-96512-0-3 (A.V/9700-1, 2).
- Prof. Dr. Bahaeddin Ögel* / Haz. Abdulkadir Yuvalı, Muhammet Beşir Aşan. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1995. 169 s.; 18 cm. ISBN 975-498-093-4 (A.V/9666).
- Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı* / Yayın Kurulu Mustafa Çetin Varlık.. [ve bşk.] — İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 1995. 546 s.; 24 cm. — (Marmara Üniversitesi Yayınları; No. 558. Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları; No. 38) ISBN 975-400-122-7 (A.V/9276).

PUŞKARYEV, SERGEİ G. : *Obzor Russkoy istorii* / Sergei G. Puşkaryev. — Sevastopol: Kavkazskiykay, 1993. 415 s.; 22 cm. ISBN 5-86722-187-3 (A.V/9492).

RACZYNSKI, GRAF EDUARD : *Malerische Reise in einigen Provinzen des Osmanischen Reiches* / Graf Eduard Raczynski; Hrsg. Peter Zieme. — Budapest: Akademiai Kiado, 1997. 192 s.; 24 cm. — (Bibliotheca Orientalis Hungarica, ISSN 0067-8104; XLV) ISBN 963-05-6999-X (A.V/9728).

RASHİD, AHMED : *The Resurgence of Central Asia: Islam or Nationalism?* / Ahmed Rashid. — London: Oxford University, 1994. viii, 278 s.; 22 cm. ISBN 1-85649-132-3 (Pb.) (A.V/9740).

RAYMOND, ANDRÉ : *La Ville Arabe, Alep à l'Epoque Ottomane (XVIe-XVIIIe siècles)* / André Raymond. — Damas: Institut Français de Damas, 1998. 374 s.; 24 cm. ISBN 2-901315-44-5 (A.V/9611).

RAZAKOV, TALANT : *Oş kooğalanı: K.G.B.'nin haberleri* / Talant Razakov. — Bişkek: "Renessans", 1993. 110 s.; 22 cm. ISBN 5-85580-001-6 (A.V/9113).

Research an ancient Khorazm: Research on Ancient Khorazm Centering on the downtown part of the Amdarya / ed. Research Center for Silk Roadology. — Nara: The Nara International Foundation, 1996. 114 s.: res. (kimisi renkli), şek., hrt.; 30 cm. — (Bulletin of the Research Center for Silk Roadology Silk Roadology 2) ISBN 4-916071-25-5 (B. I/1483).

RESULZADE, MEHMED EMİN : *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki yazıları)* / Mehmed Emin Resulzade; haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993. 142 s.; 20 cm. ISBN 975-498-071-3 (A.V/9638).

RESULZADE, MEHMED EMİN : *Kafkasya Türkleri* / Mehmed Emin Resulzade; haz.: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993. 132 s.; 18 cm. ISBN 975-498-072-1 (A.V/9650).

ROGERS, J.M. : *Empire of the Sultans: Ottoman art from the collection of Nasser D. Khalili* / J.M. Rogers. — London; Genova: Musée d'art et d'histoire; The Nour Foundation; Azimuth Editions, 1995. 285 s.: rnk. res.; 32 cm. ISBN 1-898592-04-7 (B. I/1507).

- ROGOJİN, N.M. : *Posolskiye knigi rossii kontsa XX-noç XVI vv.* / N.M. Rogojin; baş redak. V.İ. Bugainov. — Moskva: Institut Rossiyskoy İstorii, 1994. 223 s., 10 s.: res.; 24 cm. ISBN 5-201-00591-8 (A.V/9496).
- ROSENTHAL, FRANZ : *İlm al-Tarikh ind al-Muslimin* / Franz Rosenthal; çev. Sadi Ahmet İlli. — Bağdat: Mektebetül Misennea, 1963. [18], 860 s.; 24 cm. (A.V/8656).
- Rossiya i SŞA: trgovaya ekonomičeskiye otnoşeniya 1900-1930 sbornik dokumentov* / otvetstvennıy redaktor G.N. Sevastyanov. — Moskva: Nouka, 1996. 460 s.; 24 cm. ISBN 5-02-008650-9 (A.V/9494).
- ROZALİYEY, YU. N. : *Mustafa Kemal Atatürk jizn i deyatelnost* / Yu. N. Rozaliyev. — Moskva: İzdatelskaya firma "Vostočnaya literatura" RAN, 1995. 55 s.; 22 cm. ISBN 5-02-017872-1 (A.V/9479).
- Der Römische Vicus von Gleisdorf: Bericht über die Ausgrabungen 1988-1990* / hrsg. Thuri Lorenz, Christian Maier, Manfred Lehner. — Wien: Phoibos, 1995. 298 s.: res., hrt.; 30 cm. — (Veröffentlichungen des Instituts für Klassische Archäologie der Karl-Franzens-Universität Graz Bd.; 2) ISBN 3-901232-07-9 (B. I/1446).
- RUETE, EMILIE : *An Arabian princess between two worlds: memoirs, letters home, sequels to the memoirs: Syrian customs and usages* / Sayyida Salme/Emily Ruete; ed. with an introduction by E. van Donzel. — Leiden: Brill, 1993. xiv, 549 s.: res.; 24 cm. — (Arab History and Civilization, ISSN 0925-2908; vol. 3) (A.V/9539).
- Russko-İndiyskiye otnoşeniya v XIX v.: Zbornik Arhivnih Dokumentov i materialov.* — Moskva: Vostočnaya Literatura RAN, 1997. 285 s.; 24 cm. ISBN 5-02-017947-7 (A.V/9119).
- Russko-Mongolskiye Otnoşeniya 1654-1685 Sbornik dokumentov* / [haz.] G.İ. Slesarçuk: [ed.] N.F. Demidova. — Moskva: "Vostočnaya Literatura" RAN, 1996. 559 s.; 24 cm. — (Materiali po İstorii Russko-Mongolskih Otnoşeniy) ISBN 5-02-016479-8 (A.V/9132).
- Sacrilege versus civility: Muslim perspectives on the Satanic Verses affair* / ed. M.M. Ahsan, A.R. Kidwai. — Leicester: The Islamic Foundation, 1991. 383 s.; 21 cm. ISBN 0-86037-210-3 (A.V/9337).
- SAHARA, TETSUYA : *An Eastern Orthodox Community During the Tanzimat: Documents from a Register of the Bulgarian society in Ruse (1860-1872)* / Tetsuya Sahara; in collaboration with Lyubomir Zlatev,

Todor Bilchev, Yoichi Takamatsu. — Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1997. iii, 513 s.; 26 cm. — (Studia Culturae Islamicae, ISSN 1340-5306; 57) (B. I/1476).

SARIKOYUNCU, ALİ : *Milli Mücadele'de Zonguldak ve havalisi* / Ali Sarıkoyuncu. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992. xxvi, 390 s.; 20 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yayınları; 1419. Kaynak Eserler Dizisi; 57) ISBN 975-17-1035-9 (A.V/9209).

SATRAZANIS, ANTONIOS D. : *La Ville de Thessalonique dans la prose locale (1935-1985)* / Antonios D. Satrazanis. — Thessalonique: Municipalite de Thessalonique, 1996. 285 s.; 24 cm. ISBN 960-8433-16-9 (A.V/9316).

SAYDAM, ABDULLAH : *Kırım ve Kafkas göçleri (1856-1876)* / Abdullah Saydam. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997. 235 s.; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu yay.; XVI. Dizi-Sayı 75) ISBN 975-16-0860-0 (A.V/9265).

SAYILI, AYDIN : *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp adlı eserinin muhtasarı* / Aydın Sayılı; Muhtasarı haz. Mübahat Türker-Küyel. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1996. vii, 150 s.: 3 lev.; 24 cm. — (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; Sayı: 76. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi; Sayı: 18) ISBN 975-16-0578-4 (A.V/9144).

SAYILI, AYDIN : *Ortaçağ bilim ve tefekküründe Türklerin yeri: Turkish contributions to scientific work in Islam* / Aydın Sayılı; ed. Dursun Ayan. — 2. bs. — Ankara: Atatürk Kül. Mrk. Bşk., 1997. 58 s.; 20 cm. — (AYK. Ata. Kül. Mkz. Yay.; 127. Türk Kül. Gör. Di.; 21=Ata. Sup. Cou. Ata.Cul. Cen. Pub.; 127. Gleaning from Turkish Cul. ; 21) ISBN 975-16-0929-1 (A.V/9297).

SCHIFF, ZE'EV : *Israel's Lebanon War* / Ze'ev Schiff, Ehud Ya'ari; Ed. and Translated Ina Friedman. — New York: Simon and Schuster, 1982. 320 s.; 24 cm. ISBN 0-671-47991-1 (A.V/9503).

SCHOTTENHAMMER, ANGELA : *Grabinschriften in der Song-Dynastie* / Angela Schottenhammer. — Heidelberg: Ed. Forum, 1995. 214 s.; 22 cm. — (Würzburger sinologische Schriften, 0938-6416) ISBN 3-927943-10-X (A.V/9637).

SCHWARZ, KLAUS : *Osmanische Sultansurkunden: Untersuchungen zur Einstellung und Besoldung Osmanischer Militärs in der zeit Murāds III.*

- / Klaus Schwarz; aus dem Nachlass Hrsg. von Claudia Römer. — Stuttgart: Steiner Verlag, 1997. 483 s.; 28 cm. — (Freiburger Islamstudien; Bd. 17) ISBN 3-515-06542-3 (B. I/1493).
- SEVİNÇ, NECDET : *Eski Türkler'de kadın ve aile* / Necdet Sevinç. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1987. 96 s., 16 s.; 15 cm. — (Türk Dünyası Araş. Vakfı Yay.; 38. Kutsun Yayını; 5) (A.V/9652).
- SEVİNÇ, NECDET : *Osmanlılarda sosyo-ekonomik yapı* / Necdet Sevinç. — İstanbul: Kutsun, 1978. 306 s.; 20 cm. (A.V/9655-1).
- SHAUGHNESSY, EDWARD C. : *Sources of western zhou history: Inscribed bronze vessels*. — Berkeley: University of California, 1991. 312 s.; 24 cm. ISBN 0-520-07028-3 (A.V/9635).
- SHERRARD, PHILIP : *Byzantium* / Philip Sherrard. — New York: Time Incorporated, 1966. 192 s.: res.; 27 cm. (B. I/1492).
- SIMA QIAN : *Records of the grand historian: Han Dynasty* / by Sima Qian; Translated by Burton Watson. — Rev. ed. — Hong Kong: Renditions, 1993. 2 c.: hrt.; 24 cm. — (Records of Civilization, Sources and Studies; 65) ISBN 0-231-08164-2 (1. c.), ISBN 8-231-08166-9 (2. c.) (A.V/9744).
- SIMA QIAN : *Records of the grand historian: Qin Dynasty* / Sima Qian; Translated by Burton Watson. — Hong Kong: Renditions, 1993. xviii, 221 s.; 24 cm. ISBN 0-231-08168-5 (A.V/9743).
- SİMPOSIÒ DÌ TARSO SU S. PAOLO APOSTOLO (5: 1997: Tarsus) : *Atti del V. simposio di tarso su S. Paolo Apostolo [28 Haziran-2 Temmuz 1997]: Tarsus* / a cura di L. Padovese. — Roma: Istituto Franciscano di Spiritualità Pontificio Ateneo Antoniano, 1998. 404 s.: res.; 24 cm. — (Turchia: la Chiesa e la Sua storia; 12) (A.V/9768).
- SINCLAIR, THOMAS A. : *Eastern Turkey: An architectural and archaeological Survey* / Thomas A. Sinclair. — London: The Pindar Press, 1987-1990. 4 c.: res.: hrt.; 24 cm. ISBN 0-907132-32-4 (1. c.), ISBN 0-907132-33-2 (2. c.), ISBN 0-907132-34-0 (3. c.), ISBN 0-907132-52-9 (4. c.) (A.V/9678-1-4).
- 6 *Insides from the Korean war* / Editor Henry Chang. — Seul: The Dae-Dong Moon Hwo Sa, 1958. 289 s.; 24 cm. (A.V/9178).
- SKOBELKİN, E.İ. : *Vklad troiçon v velikuyu pobedu* / E.İ. Skobelkin. — Troitsk: "Temp", 1995. 96 s.; 18 cm. ISBN 5-88355-015-0 (A.V/9470).

- SMITH, T.V. : *Demokratik yaşama yolu* / T.V. Smith, Eduard C. Lindeman. — İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, [19-] 80 s.; 20 cm. (A.V/9176).
- SOCIÉTÉ DES AMIS DE STAMBOUL : *Statuts: constituée par arrêté du gouvernorat de Pera en date du 13/26 Fevrier 1911, approuvé Par arrêté du vilayet de Constantinople, en date du 2/15 Juillet 1911* / Société des Amis de Stamboul. — Constantinople: Ahmed İhsan et CIE, 1912. 9 s.; 23 cm. (A.V/5471).
- SOLMAZ, GÜRSOY : *Deli Halid Paşa* / Gürsoy Solmaz. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996. 182 s.; 24 cm. — (Kül. Bak. Yay.; 1890. Yayım. Dai. Bşk. Başvuru Kitapları Dizisi; 37) ISBN 975-17-1710-8 (A.V/9232).
- SOLOVYEV, SERGEY MİHALOVIÇ : *Çteniya i Rosskazi po istorii rossii* / Sergey Mihaloviç Solovyev; yay. haz. S.S. Dimitriyev. — Moskva: "Pravda", 1990. 768 s.; 24 cm. (A.V/9457).
- SOLOVYEV, S.M. : *Soçineniya kniga: İstoriya rossii sdrev neyşih vremen* / S.M. Solovyev. — Moskva: Mısl, 1993- ...c.; 24 cm. Eserin dili Ruscadır. Kütüphanemizde 21, 22, 25, 26, 29, 30. ciltleri bulunmaktadır. ISBN 5-244-00075-6 (A.V/8995).
- SØRENSEN, KNUD : *A Dictionary of anglicisms in Danish* / Knud Sørensen. — Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1997. 405 s.; 26 cm. — (Historisk-filosofiske skrifter ISSN 0023-3307; 18) ISBN 87-7304-284-6 (B. I/1429).
- SOUCEK, VLADIMIR : *Systematische bibliographie der Hethitologie 1915-1995* / Vladimir Soucek und Jana Siegelova. — Praha: Narodni Muzeum, 1996. 3 c.; 25 cm. — (Handbuch der Orientalistik. Der Nahe und Mittlere Osten=Handbook of Oriental Studies. Ancient Near East) ISBN 80-7036-029-1 (1. c.), ISBN 80-7036-030-5 (2. c.), ISBN 80-7036-031-3 (3. c.) (A.V/9739-1, 2, 3).
- SOYSAL, ÖZER : *Türk Kütüphaneciliği: Bilgi'nin yazgısı* / Özer Soysal. — Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1998. 432 s.; 24 cm. — (Türk Kütüphaneciler Derneği Genel Merkezi Yayın no; 26) ISBN 975-7653-66-7 (A.V/9351).
- SÖNMEZ, CEMİL : *Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım* / Cemil Sönmez. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1997. 111 s.; res.; 23 cm. ISBN 975-16-0942-9 (A.V/9273).
- SÖZER, ERSAN : *Üç Avrupa ülkesinde eğitim: Almanya, Danimarka ve Fransa eğitim sistemleri* / Ersan Sözer. — Eskişehir: Anadolu

- Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 1997. 89 s.; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi Yayınları; No. 1004. Eğitim. F. Yay.; No. 47) ISBN 975-492-755-3 (A.V/9087).
- Sözlük: *Özbekistan Türkçesi-Türkiye Türkçesi: Türkiye Türkçesi-Özbekistan Türkçesi* / Berdak Yusuf, Mehmet Mâhur Tulum. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994. 418 s.; 20 cm. ISBN 975-498-085-3 (A.V/9671).
- STAHL, HELGA : *Gräber in Sichuan von der Tang-bis zur Song-Zeit: Möglichkeiten einer Regionalgeschichte anhand von archäologischen Funden* / Helga Stahl. — Heidelberg: Ed. forum, 1995. 240 s.; 24 cm. — (Würzburger sinologische schriften, ISSN 0938-6416) ISBN 3-927943-12-6 (A.V/9590).
- STAHLBERG, SABIRA. : *Der Gansu-Korridor: Barbarenland diesseits und jenseits der Grossen Chinesischen Mauer: Zum Nord-Süd-Dialog eines zentralasiatischen Gebietes* / Sabira Stahlberg. — Hamburg: Kovac, 1996. 240 s.; 24 cm. ISBN 3-86064-470-X (A.V/9636).
- STAVRIANOS, LEFTEN STAVROS : *The Balkans since 1453* / Leften Stavros Stavrianos. — New York: Holt, Rinehart and Winston, 1963, c 1958. xxi, 970 s.; 23 cm. (A.V/9530).
- STOIANOVICH, TRAIAN : *Between east and west: the Balkan and Mediterranean worlds* / Traian Stoianovich. — New Rochelle: Caratzas, 1992. 4 c.: res.; 28 cm. — (Studia Balcanica, Islamica et Turcica; 1) ISBN 0-89241-525-8 (B. I/1494).
- Studies on Buddhist sites of Northern Central Asia* / Ed. Research Center for Silk Roadology. — Nara: The Nara International Foundation, 1997. 204 s.: res.; 30 cm. — (Bulletin of the Research Center for Silk Roadology 4) ISBN 4-916071-28-1 (B. I/1485).
- Studies on Turkish-Jewish history: Political and social relations, literature, and linguistics; the Quincentennial Papers* / eds. David F. Altabé, Erhan Atay, Israel J. Katz. — New York: Hermonn, 1996. xxi, 244 s.; 24 cm. — (American Society of Sephardic Studies) ISBN 0-87203-146-2 (A.V/9623).
- STYRENIUS, CARL-GUSTAF : *Asine: En svensk utgrävningsplats i Grekland=a Swedish excavations site in Greece* / Carl-Gustaf Styrenius. —

Stockholm: Medelhavsmuseet, 1998. 80 s.: rnk. res.; 24 cm. ISBN 90-89242-00-9 (A.V/9448).

SUGAR, PETER F. : *Nationality and Society in Habsburg and Ottoman Europe* / Peter F. Sugar. — Hampshire: Variorum, 1997. x, 286 s.; 23 cm. — (Variorum Collected Studies Series; CS566) ISBN 0-86078-629-3 (A.V/9681).

SUMNER, B.H. : *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu* / B.H. Sumner; çev. Eşref Bengi Özbilen. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993. 92 s.; 18 cm. ISBN 975-498-063-2 (A.V/9670).

Suverenniy Tatarstan=Sovereign Tatarstan. — Moskova: İnsan, 1997. 282 s.+22: rnk. res.; 22 cm. — (Polnomoçnaye Pedstavi telstvo Respubliki Tatarstan v Rossiyskoy Federatsii=Plenipotentiary Representation of the Republic of Tatarstan at Russian Federation) ISBN 5-85840-281-X (A.V/9118).

SÜLEYMAN, NUTKU : *Ertuğrul Fırkateyni faciası ve Türk-Japon münasebetlerinin başlangıcı* / Süleyman Nutku; yay. haz. Erol Mütercimler, Mim Kemal Öke. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991. 127 s.: res.; 24 cm. ISBN 975-498-043-8 (A.V/9677).

SÜMER, FARUK : *Çepniler: Anadolu'daki Türk yerleşmesinde önemli rol oynayan bir Oğuz Boyu* / Faruk Sümer. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992. 144 s.; 24 cm. ISBN 975-498-052-7 (A.V/9675).

SÜMER, FARUK : *Yabanlu pazarı: Selçuklu devrinde milletlerarası büyük bir fuar=An important international fair during the Saljuk period* / Faruk Sümer. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1985. 156 s., 1 katl. hrt.: res.; 24 cm. — (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını; 14) (A.V/9672).

Syncretistic religions communities in the Near East / ed. by Krisztina Kehl-Bodrogi, Barbara Kellner-Heinkele. Anke Otter-Beaujean. — Leiden: Brill, 1997. xvii, 255 s.; 24 cm. — (Studies in the History of Religions/H.G. Kippenberg, E.T. Lawson, ISSN 0169-8834; vol. 76) ISBN 90-04-10861-0 (A.V/9249).

Şah İsmail Hetai (magaleler toplusu) / Redaktörleri Azade Rüstemova, Oğtay Efendiyev. — Bakı: Elm, 1988. 236 s.; 22 cm. (A.V/8117).

- Şakur Karak Povesti* / Yevgeniy Suhov. — Kazan: Tatarskoye knijnaye izdatelstvo, 1994. 287 s.; 24 cm. ISBN 5-298-00470-9 (A.V/9481).
- ŞAMOV, İ.A. : *Knige krasnoreçiya* / İ.A. Şamov. — Mahaçkale: İzdatelstvo "Yupiter", 1994. 104 s.; 14 cm. (A.V/9471).
- ŞAYLAN, GENÇAY : *Demokrasi ve demokrasi düşüncesinin gelişmesi* / Gençay Şaylan. — 1. bsk. — Ankara: TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, 1998. 102 s.; 18 cm. — (TODAİE; 282. İnsan Hakları Araş. ve Derl. Merkezi; 14. İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi Elkitapları Dizisi; 5) ISBN 975-7669-62-8 (A.V/9383).
- ŞEKER, MEHMET : *Başşehir Tunus'taki Türkçe kitâbeler* / Mehmet Şeker. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994. 56 s.: res.; 23 cm. ISBN 975-498-080-2 (A.V/9676).
- ŞENER, MESUT : *Nallıhan* / Mesut Şener. — 1. bsk. — Ankara: [y.y.], 1998. 224 s.: res.; 23 cm. ISBN 975-96535-0-8 (A.V/9653).
- Şeyh Bedreddin (1358-1420)* / Edi. Ahmet Hulûsi Köker. — Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1996. 142 s.; 24 cm. — (Erciyes Üniv. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü yay.; No. 28) ISBN 975-8013-39-4 (A.V/9401).
- Şimali Azərbaycanda içtimai-siyasi veziyyet ve milli-demokratik fikir (XIX. esrin sonu-XX. esrin evveli) metodik göstəriş* / Musayı İsmayıl Muharrem oğlu. — Bakü: Azərbaycan D.N.A., 1995. 42 s.; 20 cm. (A.V/9126).
- ŞÜKÜROV, KERİM : *Azərbaycan əhalisi haqqında ədəbiyyat: bibliografik göstərişi* / Kerim Şükürov. — Bakü: Azərbaycan Devlet Kitap Palatası, 1997. 367 s.; 20 cm. (A.V/9109).
- ŞÜKÜROV, KERİM : *Türk halkları XVI-XX. yüzyıllıklarda soy dinamikası: (Çar-Rusyası ve Sovyetler İttifakı Üzre)* / Kerim Şükürov. — Bakı, Azərbaycan Devlet Kitap Palatası, 1997. 52 s.; 22 cm. (A.V/9110).
- TİTE-A2 Kataloğu*. — Ankara: A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1998. vi, 418 s.; 24 cm. — (A.Ü. İnkılâp Tarihi Enstitüsü, ISSN 3301-8426) ISBN 975-482-425-8 (A.V/9002-2).
- TAFT, ROBERT F. : *Liturgy in Byzantium and Beyond* / Robert F. Taft. — Hampshire: Variorum, 1995. xii, 345 s.; 24 cm. — (Collected Studies; CS493) ISBN 0-86078-483-5 (A.V/9607).

Tarih boyunca Türk dili bilgi şöleni (1997: Karaman): Barış dili Türkçe (13-14 Mayıs 1997) / yay. haz. İsmail Parlatur, İbrahim Birler. — Ankara: TBMM., 1998. 228 s.; 24 cm. — (TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay.; No. 81) ISBN 975-7479-65-9 (A.V/9654).

TARİH VE TARİHÇİ İLİŞKİLERİ İLMÎ TOPLANTISI (ANKARA: 1998): *Ölümünün 20. yılı münasebetiyle Prof. Dr. Osman Turan'ın eserinde tarih ve tarihçi ilişkileri ilmî toplantısı (Ankara-15-16 Mayıs 1998): tebliğler ve tartışmalar / yay. haz. Bahaeddin Yediyıldız, Fahri Unan, Yücel Hacaloğlu — Ankara: Türk Yurdu, 1998. x, 248 s.; 24 cm. — (Türk Yurdu Yay.; 47) ISBN 975-7841-33-1 (A.V/9696).*

TEBRİZLİ AHMEDÎ : *Esrâr-Nâme (inceleme-metin) / Haz. Gönül Ayan. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1996. lxxxı, 170 s.; 24 cm. — (AKDİTYK Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 98. Mesneviler Dizi.; 2) ISBN 975-16-0742-6 (A.V/9327).*

TEKELİ, İLHAN : *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası: Para ve kredi sisteminin oluşumunda bir aşama / İlhan Tekeli, Selim İlkin. — Gnşl. 2. bs. — Ankara: Türkiye Merkez Bankası, 1997. <1 c.>: res., tab.; 24 cm. ISBN 975-19-1726-3 (A.V/9391).*

TEKELİ, SEVİM : *İlk Japon haritasını çizen Türk Kaşgarlı Mahmud ve Kristof Kolomb'un haritasına dayanarak en eski Amerika haritasını çizen Türk Amiralî Piri Reis=The oldest map of Japan drawn by a Turk Mahmud of Kashgar and the map of America by Piri Reis / Sevim Tekeli; ed. Songül Boybeyi. — 2. bs. — Ankara: Atatürk Kültür Mrk. Bşk., 1997. 63 s.: res. hrt.; 20 cm. — (AYK. Ata. Kül. Mrz. Yay.; 129. Türk Kül. Görün. Dizisi; 23=Ata. Sup. Cou. Ata. Cul. Cent. Publ.; 129. Gleaning from Turkish Culture; 23) ISBN 075-16-0927-5 (A.V/9299).*

TETERIATNIKOV, NATALIA B. : *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul: the Fossati restoration and the work of the Byzantine Institute / Natalia B. Teteriatnikov. — Washington: Dumbarton Oaks, 1998. v, 73 s.: res.; 25 cm. ISBN 0-88402-264-1 (A.V/9613).*

THOMPSON, LAURENCE G. : *Chinese religion in western languages: a comprehensive and classified bibliography of publications in English, French, and German through 1980 / Laurence G. Thompson. — 2. ed. — Tuscan (Arizona): The University of Arizona, 1987. xıix, 302 s.; 26 cm. — (Monographs of the Association for Asian Studies; 41) ISBN 0-8165-0926-3 (B. I/1495).*

- TIZLAK, FAHRETTİN : *Osmanlı döneminde Keban-Ergani yöresinde madencilik (1775-1850)* / Fahrettin Tızlak. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997. xxx, 218 s.: res.; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VII. Dizi-Sa. 162) ISBN 975-16-0883-X (A.V/9721).
- TODOROV, NIKOLAI : *Society, the City and Industry in the Balkans, 15th-19th Centuries* / Nicolai Todorov. — Hampshire: Variorum, 1998. x, 302 s.; 23 cm. — (Variorum Collected Studies Series; CS596) ISBN 0-86078-659-5 (A.V/9680).
- TOGAN, İSENBIKE : *Flexibility and limitation in Steppe Formations: the Kerait Khanate and Ghinggis Khan* / İsenbike Togan. — Leiden: Brill, 1998. xxii, 192 s.: 6 lev., 1 hrt.; 24 cm. — (The Ottoman Empire and its Heritage, ISSN 1380-6076; vol. 15) ISBN 90-04-10802-5 (A.V/9211).
- TOMSKİY, İ.E. : *Jenşim respublik Sibiri v. velikoy Oteçestvennoy voyne / İ.E. Tomskiy.* — Yakutsk: İzdatelstvo Yogu, 1995. 120 s., 12 s.: res.; 20 cm. ISBN 5-7513-0019-X (A.V/9482).
- TOPRAK, MEHMET : *Kültür dergisi (Milli kültür-Ulusal kültür) Makaleler bibliyografyası (1977-1994)* / Mehmet Toprak. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997. 254 s.; 24 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay.; 1948. Yayınlar Dai. Bşk. Başvuru Kitapları Dizisi; 41) ISBN 975-17-1795-7 (A.V/9169).
- TSIPOPOULOU, METAXIA : *Vases Chypriotes et Mycéniens du musée de Laon, France* / Metaxia Tsipopoulou. — Jonsered: Paul Aström, 1998. 48 s. [16]: res.; 28 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology; V. 20. Corpus of Cypriote Antiquities; 15) ISBN 91-7081-166-0 (B. I/1456).
- TSKİTİŞVİLİ, O.V. : *As-savad i Tabaristan po Maşhads koy rukopisi truda İbn al-Fakiha al-Hamadani* / O.V. Tskitişvili, İbn al-Fakiha al-Hamadani. — Tbilisi: Metsniereba, 1977. 143 s.; 24 cm. (A.V/9510).
- TUNCER, HÜSEYİN : *Türk ocakları tarihi (Açıklamalı kronoloji 1912-1931, 1949-1997)* / Hüseyin Tuncer, Yücel Hacaloğlu, Ragıp Memişoğlu. — Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1998. 2 c.; 24 cm. — (Türk Yurdu Yay.; Nu. 44) ISBN 975-7841-29-3 (A.V/9507-1-2).
- TUNCOKU, A. METE : *Anzakların Kaleminden Mehmetcik: Çanakkale 1915* / A. Mete Tuncoku. — Ankara: AKDITYK. Atatürk Araştırma Merkezi, 1997. vi, 158 s.: rnk. res.; 24 cm. ISBN 975-16-0913-5 (A.V/9090).
- TURAL, MEHMET AKİF : *Saltanatın otopsisı veya Milli Hakimiyet yolunda çizilen çileler* / Mehmet Akif Tural; ed. İbrahim Baştuğ. — Ankara:

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997. 32 s.; 20 cm. — (AYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 131. Türk Kül. Görün. Dizisi; 25) ISBN 975-16-0931-3 (A.V/9301).

TURAL, SADIK : *Tarihten destana akan duyarlılık* / Sadık Tural; ed. İbrahim Baştuğ. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1998. 88 s.; 20 cm. — (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi yay.; 147. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi; 36) ISBN 975-16-977-1 (A.V/9314).

TURAN, ÖMER : *The Turkish minority in Bulgaria (1878-1908)* / Ömer Turan. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998. xi, 367 s.: tablo, hrt.; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; VII. Dizi-Sayı 165) ISBN 975-16-0955-0 (A.V/9725).

Turfan and Tun-Huang the Texts: encounter of civilizations on the silk route / ed. by Alfredo Cadonna. — Firenze: Leo S. Olschki, 1992. xix, 245s. ; 24 cm. — (Orientalia Venetiana, ISSN 0394-266X; 4) ISBN 88-222-3937-7 (A.V/9711).

La Turquie entre trois mondes / Coordonnés par M. Bazin.. [et al.]. — Paris: l'Harmattan, 1998. 450, [3] s.: tab.; 24 cm. — (Varia Turcica; 32) ISBN 2-7384-6357-6 (A.V/9587).

Turtsiya sovremenniyе problemi ekonomiki i politiki / ed. E.İ. Urazova. — Moskova: İ.V. RAN, 1997. 132 s.; 20 cm. — (İnstitut Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk. İnstitut izuçeniya izrailiya i Bliynego Vostoka) ISBN 5-89282-047-5 (A.V/9125).

TÜRK DÜNYASI GENÇLİK GÜNLERİ VE KURULTAYI (7: 1997: GİRNE): 7. *Türk dünyası gençlik günleri ve kurultayı 22-29 Eylül 1997 (Girne-Kıbrıs)* / Haz. Yücel Hacaloğlu. — Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1997. 90 s., 34 s.: res.; 24 cm. — (Türk Yurdu Yay.; Nu. 40) ISBN 975-7841-28-9 (A.V/9506).

TÜRK OCAKLARI: *Türk Ocakları*. — Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1997. 44 s.: rnk. res.; 24 cm. — (Türk Yurdu Yayınları; No. 39) ISBN 975-7841-27-7 (A.V/9428).

TÜRK OCAKLARI: *Türk Ocakları albümü*. — Ankara: Türk Ocakları Genel Merkezi, 1998. 48 s.: tamamı res.; 24 cm. — (Türk Yurdu Yay.; 45) (A.V/9430).

TÜRK OCAKLARI: *Türk Ocakları 32. olağan büyük kurultayı* / Türk Ocakları. — Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1998. 360 s.; 24 cm. —

- (Türk Yurdu Yay.; Nu. 43. Kurultay Raporu Dizisi; 6) ISBN 975-7841-31-5 (A.V/9427).
- Türk toplulukları: Urallar'dan Altaylar'a Altaylar'dan Sakalar'a* / Haz. Turan Yazgan. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993. 47 s.; 18 cm. ISBN 975-498-069-1 (A.V/9660).
- Türkçe-İngilizce Büyük Lûgat=Comprehensive Turkish-English Dictionary.* — Ankara: Tarhan Kitabevi, 1959. 1136 s.; 24 cm. (A.V/9185).
- Türkçe-Tatarca Sözlük* / Rifkat Ahmet 'yonov.. [ve bşk.]; koord. Fuad Goniye, Redaksiyon Asiye Rahimova. — Kazan: İnsan Yayınevi, 1998. 560 s.; 24 cm. ISBN 5-85840-291-7 (A.V/9514).
- TÜRKER-KÜYEL, MÜBAHAT : *Atatürk'ün saadet anlayışı hakkında bir deneme* / Mübahat Türker-Küyel; ed. Elmas Kılıç. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997. 65 s.; 20 cm. — (A.Y.K. Atatürk Kültür Merkezi yay.; 141. Türk Kül. Görün. Dizisi; 31) ISBN 975-16-0962-3 (A.V/9308).
- T.C. CUMHURBAŞKANI (1993— : S. DEMİREL): *1998'e girerken Türkiye: 1997 yılının gelişmeleri ve 1998 yılı hedefleri* / Süleyman Demirel. — Ankara: [y.y.], 1997. (Başbakanlık Basımevi) 178 s.; 24 cm. (A.V/9325).
- T.C. YASALAR : *Türkiye'yi laikleştiren yasalar: 3 Mart 1924 tarihli meclis müzakereleri ve kararları* / Haz. ve saadeleştiren Reşat Genç; Giriş Reşat Kaynar. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998. xxx, 191 s.; 24 cm. ISBN 975-16-0991-7 (A.V/9460).
- Türkiye Tez Kataloğu 1992.* — Ankara: Yükseköğretim Kurulu, 1997. viii, 836 s.; 28 cm. ISBN 975-7912-22-0 (B. I/1431).
- Türkiye Tez Kataloğu 1993.* — Ankara: Yükseköğretim Kurulu, 1997. viii, 901 s.; 27 cm. ISBN 975-7912-23-9 (B. I/1440).
- Türkiye Tez Kataloğu 1994.* — Ankara: Yükseköğretim Kurulu, 1998. x, 630 s.; 28 cm. ISBN 975-7912-27-1 (B. I/1528).
- TÜRKMEN, KERİM : *Kayseri Arkeoloji Müzesinde bulunan Eratna Beyliği Sikkeleri* / Kerim Türkmen; Ahmet Hulusi Köker. — Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1998. 495 s.: res.; 20 cm. — (Erciyes Ün. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay.; no. 25) ISBN 975-8013-37-8 (A.V/9399).
- UCUZSATAR, NECATİ ULUNAY : *Klasik Türk harplerinin milli mücadeleye tesirleri* / Necati Ulunay Ucuksatar. — İstanbul: Tarihi Araş. ve Doküm.

Mkz. Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1995. 256, 28 s.: şk.: res.; 24 cm. ISBN 975-7555-34-0 (A.V/9324).

ULAM, ADAM B. : *Expansion and coexistence: The history of Soviet foreign policy 1917-67* / Adam B. Ulam. — 4. bsk. — New York: Praeger, 1971. vii, 775 s.; 24 cm. (A.V/9253).

ULUÇAM, ABDÜSSELÂM : *Irak'taki Türk mimari eserleri* / Abdüsselâm Uluçam. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989. xi, 515 s.: rnk. res.; 28 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 1057. Tanıtma Eserleri Dizisi; 21) ISBN 175-17-0381-6 (B. I/1437).

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ: *Yüksek lisans ve tez özetleri* / Uludağ Üniversitesi. — Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995. 108 s.; 24 cm. — (Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yay.; 124) ISBN 975-564-064-9 (A.V/9289).

ULUSLARARASI ASSİRİYOLOJİ KONGRESİ (34: 1987: İSTANBUL): XXXIV. *uluslararası assiriyooloji kongresi (34: 6-10 Temmuz 1987: İstanbul)*. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987. xiii, 729+213 s.: res.; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay.; XXVI. Dizi-Sayı 3) ISBN 975-16-0666-7 (A.V/9733).

ULUSLARARASI MİMAR SİNAN SEMPOZYUMU (1988: ANKARA): *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu bildirileri (Ankara, 24-27 Ekim 1988)* / Yay. haz. Azize Aktaş Yasa. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1996. 370, 235 s.: res.; 24 cm. — (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; Sayı 83. Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi; 3) ISBN 975-0619-5 (A.V/9326).

ULUSLARARASI OSMANLI ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜ KONGRESİ (1989: ANKARA): *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi bildirileri (Akara: 4-7 Eylül: 1989)*. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1997. 386 s.+82: rnk. res.; 24 cm. — (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 119. Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi; 8) ISBN 975-16-0863-5 (A.V/9142).

Urban and rural communities in medieval France: provence and languedoc, 1000-1500 / Ed. by Kathryn Reyerson, John Drendel. — Leiden: Brill, 1998. xxiv, 333 s.: tablo: hrt.; 24 cm. — (The Medieval Mediterranean; vol. 62. Peoples, Economies and Cultures, 400-1453; ISSN 0928-5520; vol. 18) ISBN 90-04-10850-5 (A.V/9662).

- UYSAL, ALİ OSMAN : *Afyon'da üç eser* / Ali Osman Uysal. — 2. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993. ix, 86 s.; 20 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 1402. Tanıtma Eserleri Dizisi; 44) (A.V/9208).
- ÜNAL, CANKUT : *1980-1990 dönemi Ankara'daki özel tiyatrolar ve etkinlikleri* / Cankut Ünal. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997. xiii, 610 s.; 28 cm. — (Kültür Bakanlığı Yay.; 1928. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Sanat Tiyatro Dizisi; 139-123) ISBN 975-17-1777-9 (B. I/1474).
- ÜNAL, RAHİMİ HÜSEYİN : *Erzurum Yakutiye Medresesi* / Rahmi Hüseyin Ünal. — 2. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993. x, 62 s.: res.; 20 cm. — (T.C. Kül. Bak. Yay.; 1433. Tanıtma Eserler Dizisi; 52) ISBN 975-17-1068-5 (A.V/9219).
- VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ: *Türk vakıf hizmetlerinde kalite ve verimlilik* / Vakıflar Genel Müdürlüğü. — Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1998. 95 s.: res.; 19 cm. ISBN 975-19-1998-3 (A.V/9731).
- Vatan ve kahramanlık şiirleri* / haz. Hidayet Özcan. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1998. 148 s.; 20 cm. — (AYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 149. Türk Kültüründen Görüntüler Di.; 38) ISBN 975-16-0987-9 (A.V/9359).
- VEIT, VERONIKA : *Die vier Qane von Qalqa* / Veronika Veit. — Wiesbaden: Harrassowitz, 1990. 2 c.; 24 cm. — (Asiatische Forschungen; Bd.111. Monographienreihe zur Geschichte, Kultur und Sprache der völker Ost-und Zentralasiens, 0571-320X) ISBN 3-447-03032-1 (A.V/9617-1, 2).
- Velikiye imena rossii: Gosudarstvenniye, političeskiye, obşestvenniye deyateli (kovets IX-naçalo XX.)* / Redaktor O.V. Skoybedo. — Moskva: Gasteleradiofond, 1995. 91 s.; 20 cm. (A.V/9472).
- The Via Egnatia under Ottoman rule (1380-1699)* / ed. by Elizabeth Zachariadou. — Rethymnon: Crete University, 1996. xvi, 232 s.; 24 cm. ISBN 960-524-017-3 (A.V/9770).
- VIALON, MARIE F. : *Venise et la porte Ottomane (1453-1566): Un siècle de relations Vènèto-Ottomanes de la prise de Constantinople à la mort de Soliman* / Marie F. Viallon. — Paris: Economica, 1995. viii, 294 s.; 24 cm. — (Campagnes and Stratégies: les Grandes Batailles) ISBN 2-7178-2918-0 (A.V/9710).

- VOORUJENNIYE SİLİ ROSSİİ : *Suhoputniye Voyska* / Voorujenniye Sili Rossii. — Moskva: Vojeninform, [199-]. 34 s.: rnk. res.; 28 cm. (B. I/1222).
- VOORUJENNIYE SİLİ ROSSİİ : *Voenno-vozdeışniye sil* / Voorujenniye Sili Rossii. — Moskva: Vojeninform, [199-]. 33 s.: rnk. res.; 28 cm. (B. I/1221).
- VOORUJENNIYE SİLİ ROSSİİ : *Vozduşna-desantniye Voyska* / Voorujenniye Sili Rossii. — Moskva: Agentstvo Vojeninform Ministerstva Oboroni Rossiyskoy Federatsii, [199-]. 35 s.: rnk. res.; 28 cm. (B. I/1223).
- The War and the Russian government* / Paul P. Gronskey, Nicholas j. Astrov. — New Haven: Yale University, 1929. xvi, 331 s.; 24 cm. (A.V/9368).
- WESTRATE, BRUCE : *The Arab Bureau: British policy in the middle east, 1916-1920* / Bruce Westrate. — Pennsylvania State University Park, 1992. 240 s.; 24 cm. ISBN 0-271-00794-X (A.V/9437).
- WHITELL, GILES : *Central Asia: (The essential practical handbook. Turkmenistan, Uzbekistan, Tajikistan, Kazakhstan, Karakorum Highway into China)* / Giles Whitell. — 2. bsk. — London: Cadogan, 1996. 400 s.: hrt.: şkl.; 24 cm. ISBN 1-86011-076-2 (A.V/9622).
- WILLEMEN, CHARLES : *Sarvāstivāda Buddhist Scholasticism* / Charles Willemen, Bart Dessein, Collett Cox. — Leiden: Brill, 1998. xvii, 341 s.; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik. Zwerte Abteilung Indien, ISSN 0169-9377; 11. Bd.=Handbook of Oriental Studies India) ISBN 90-04-10231-0 (A.V/9181).
- Wills from late medieval venetian crete (1312-1420)* / Ed. Sally McKee. — Washington: Dumbarton Oaks, 1998. 3 c.; 24 cm. (A.V/9286).
- Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern women in the early Modern Era* / ed. by Madeline C. Zilfi. — Leiden: Brill, 1997. xi, 333 s.; 24 cm. — (The Ottoman Empire and its Heritage, ISSN 1380-6076; V. 10) ISBN 90-04-10804-1 (A.V/8839).
- WRIGHT, WILLIAM : *An Account of Palmyra and Zenobia with Travels and Adventures in Bashan and the Desert* / William Wright. — New impression. — London: Darf, 1987. xviii, 394 s.: res.; 22 cm. ISBN 1-85077-155-3 (A.V/9569).
- YALÇIN-HECKMANN, LALE : *Tribe and Kinship among the Kurds* / Lale Yalçin-Heckmann. — Frankfurt am Main: Peter Lang, 1991. 328 s.; 21

cm. — (European University Studies Ser. 19: B, ISSN 0721-3549; Bd. 27) ISBN 3-631-42702-6 (A.V/9453).

YALÇINKAYA, ALÂEDDİN : *Sultan II. Abdülhamid Han'ın notları* / Alâeddin Yalçinkaya. — İstanbul: Sebil Yayinevi, 1996. 163 s.; 20 cm. — (Sebil Yay.; Nu. 224) ISBN 975-7480-91-6 (A.V/9550).

YARED, NAZİK SABA : *Arab travellers and western civilization* / Nazik Saba Yared; Trans. from the Arabic by Sumayya Damluji Shahbandar; Revi. and ed. by Tony P. Naufal and Jana Gough. — London: Saqi Books, 1996. 252 s.; 24 cm. ISBN 0-86356-336-8 (A.V/9729).

YAŞAR, ŞEFİK : *Expanding the effective use of computers in middle and high schools in Turkey* / Şefik Yaşar. — Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1997. 87 s.; 24 cm. — (Anadolu University Publications; no. 1007. Faculty of Education Publications; no. 48). ISBN 975-492-757-X (A.V/9086).

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569): [ıpkıbasım] / Baskıya haz. Murat Şener, Nurullah İşler, Hacı Osman Yıldırım. — Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1997. 2 c.; 27 cm. — (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Bşk. Yay. Nu; 37. Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi; V) ISBN 975-19-1928-2 (B. I/1524-1,2).

YOSHIE, SATOKO : *Sāri dialect* / Satoko Yoshie. — Nishigahara: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1996. ix, 151 s.; 26 cm. — (Iranian Studies; 10. Studia Culturae Islamicae, ISSN 1340-5306; 56) (B. I/1475).

YOUNGER, JOHN G. : *Music in the aegean bronze age* / John G. Younger. — Jonsered: Paul Aströms Förlag, 1998. 108, 12 s.; res.; 24 cm. ISBN 91-7081-124-5 (A.V/9450).

YURDOĞLU, İHSAN : *Almanca-Türkçe Askeri Terimler Lûgatı=Deutsch-Türkisches Militärtechnisches Wörterbuch*. — İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1950. vii, 591 s.; 14 cm. (A.V/9174).

YURDÖREN, İBRAHİM : *Kaybolan Gölgeler: Niyazi Divanı açıklaması* / İbrahim Yurdören. — Ankara: [y.y.], 1966. 115 s.; 17 cm. (A.V/9189).

- YÜCEL, AYHAN : *Müzelerdeki eserlerin bozulmasında mikropların rolü: Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki bir kısım organik eser ve mekânların mikrobiyoloji yönünden incelenmesi ve ilaçlama deneyleri* / Ayhan Yücel, A. Serda Kantarcıoğlu. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997. xxi, 221 s.; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı Yayınları; 2004. Yayınlar Dairesi Başkanlığı. Başvuru Eserleri Dizisi; 47) ISBN 975-17-1780-9 (A.V/9559).
- ZAMAN, MUHAMMAD QASİM : *Religion and politics under the early Abbasids: the emergence of the proto-sunnî elite* / Muhammad Qasim Zaman. — Leiden: Brill, 1997. xi, 232 s.; 24 cm. — (Islamic History and Civilization. Studies and Texts, ISSN 0929-2403; vol. 16) ISBN 90-04-10678-2 (A.V/9538).
- ZE'EVİ, DROR : *An Ottoman century: the district of Jerusalem in the 1600s* / Dror Ze'evi. — New York: State University of New York Press, 1996. 258 s.; 24 cm. ISBN 0-7914-2915-6 (A.V/9478).
- ZIMHONI, ORNA : *Studies in the Iron Age Pottery of Israel: Typological archaeological and Chronological Aspects* / by Orna Zimhoni. — Telaviv: Tel Aviv University Institute of Archaeology, 1997. 263 s.: res.; 24 cm. — (Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University; 2) ISBN 965-266-010-8 (A.V/9245).

B. DERGİLER

- Acta Asiatica 73 (1997).
- Acta Musei Moraviae, Scientiae Sociales=Casopis Moravského Muzea LXXXI, 1-2 (1996).
- Acta Orientalia XLIX, 1-3 (1996).
- Acta Poloniae Historica LXXV-LXXVI (1997).
- Akkadica 106-107 (1998).
- American Journal of Archaeology CII, 1-2 (1998).
- Amme İdaresi Dergisi XXX, 4 (1997); XXXI, 1 (1998).
- Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Dergisi II, 5 (1997).
- Anatolian Archaeology I (1995); II (1996); III (1997):
- III S. HILL : *Çiftlik*. s. 2.
- I. HODDER : *Çatalhöyük*. s. 4.

- C. LIGHTFOOT : *Amorium*. s. 6.
 N. POSTGATE : *Kilise Tepe*. s. 8.
 C. KNAPPETT : *Characterising Ceramic Change at Kilise Tepe*. s. 10.
 M. E. SMITH : *Oinoanda*. s. 11.
 D. BAIRD : *The Konya Plain*. s. 12.
 R. BAYLISS : *Alacami, Kadirli*. s. 14.
 J. CROW : *Anastasian Wall*. s. 15.
 P. DOLUKHANOV : *Prehistoric Rock-Shelters in Northeastern Turkey*. s. 17.
 K. LAMBRIANIDES - N. SPENCER: *Madra Çay*. s. 18.
 R. MATTHEWS : *Project Paphlagonia*. s. 20.
 E. OWENS : *Water Supply of Pisidian Antioch* s. 22.
 G. SUMMERS - F. SUMMERS : *Kerkenes Dağ*. s. 23.
- Anatolian Studies XLVII (1997) :
- T.J. SMITH : *Votive Reliefs from Balboursa and its Environs*. s. 3.
 G.H.R. HORSLEY - R.A. KEARSLEY : *A Paramone Text on a Family Funerary Bomos at Burdur Museum*. s. 51.
 R. BAYLISS : *The Alacami in Kadirli : Transformations of a Sacred Monument* s. 57.
 V. ÖZKAYA : *The Shaft Monuments and the Taurobolium Among the Phrygians*. s. 89.
 M. S. ROTHMAN - G. KOZBE : *Muş in the Early Bronze Age*. s. 105.
 O.R. GURNEY : *The Annals of Hattusilis III*. s. 127.
 S. AYDAL... [ve bşk] : *The Pisidian Survey 1995 : Panemoteichos and Ören Tepe*. s. 141.
 E. OYBAK - Ş. DEMİRCİ : *Early Bronze Age Plant Remains from İmamoglu Höyük, se Turkey*. s. 173.
 G.R.H. WRIGHT : *Beycesultan 1954. Some Byzantine Remains*. s. 177.
 N.V. SEKUNDA : *Nearchus the Cretan and the Foundation of Cretopolis*. s. 217.
- Anatolica XXIII (1997).
- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXXII-XXXVII (1992-1997) :
 XXXVII N. YAZICI : *Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dini Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)*. s. 105.

İ. AYCAN : *Emeviler Döneminde Mevali ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü.* s. 175.

M. AŞKAR : *Osmanlı Devletinde Alim-Mutasavvıf Protipi Olarak; Şeyhülislam Molla Fenârî ve Tasavvuf Anlayışı.* s. 385.

M. AŞKAR : *Ebu Abdurrahman Sülemî'nin Zuhru'n-Misvetil-Müteabbidâti's-Sufiyyât Adlı Eseri ve Tasavvuf Tarihinde Kadın Sufilerin Yeri.* s. 403.

R. DOĞAN : *Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili.* s. 407.

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Oral Sander'e Armağan) L1, 1-4 (1996) :

İ. ORTAYLI : *Türkiye'de Klasik Çağın Algılanması.* s. 371.

Annales (Histoire, Sciences Sociales) LII, 5 (1997); LIII, 1-2 (1998) :

2 L.P. PEIRCE : *Le Dilemme de Fatma. Crime sexuel et culture Juridique dans une cour ottomane ou dé but des Temps modernes.* s. 291.

Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa XXV, 4 (1995).

The Annual of the British School at Athens 92 (1997).

The Antiquaries Journal LXXVII (1997).

Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan XXIX (1997).

Archäologischer Anzeiger 3-4 (1997); 1 (1998):

3 J. SEEHER : *Die Ausgrabungen in Boğazköy Hattuša 1996.* s. 317.

W. RADT : *Pergamon. Vorbericht Über die Kampagne 1996.* s. 415.

Archeologia Classica XLVIII (1996).

Archiv Orientalní LXV, 4 (1997); LXVI, 1-2 (1998) :

2 M. MENDEL : *The Islamic Religious Community in Bohemia and Moravia (1934-1945).* s. 127.

Ariş 3 (1997); 4 (1998); 4. sayının ilavesi; M.T. Küyel : *Halı Konusu, Felsefenin Alanına Girebilir mi?*

3 R. GENÇ : *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri.* s. 8.

B. KARAMAĞARALI : *Türk Halı Sanatındaki Motiflerin Yorumu Üzerine.* s. 28.

O. KÜÇÜKERMEN : *Türk Halıcılığında "Kimlik" Korunması.* s. 40.

- E. KALENDER : *Türk Halı Sanatı Tarihinde Savonnerie ve Aubusson Halılarının Yeri*. s. 48.
- M.U. DERMAN : *Türk Hat Sanatı : İncelikleri ve Bediî Değerleri*. s. 54.
- S. LELOĞLU - ÜNAL : *Aşkabat Müzelerindeki Halılar*. s. 68.
- N. TÜRKMEN : *Orta Asya Türkmen Halılarına Genel Bir Bakış*. s. 80.
- Arkeoloji Dergisi V (1997) :
- E. AKDENİZ : *Güneybatı Anadolu Sahillerinde Prehistorik Bir Yerleşim: Taşvan Adası*. s. 1.
- H. EKİZ : *İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde Bulunan Üç Tanrı Heykelciği*. s. 15.
- S. YAYLALI : *Erzurum Müzesi'ndeki Bronz Keçi Figürleri Üzerine Bazı Gözlemler*. s. 19.
- E. DOĞER - G. ŞENOL : *Batı Anadolu'da Bulunan Bir Grup Amphora Mühürü*. s. 33.
- G. ŞENOL - A.K. ŞENOL : *Rhodian Stamped Amphore from Sarayburnu*. s. 51.
- M. ARSLAN : *Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Bulunan Pontus Krallığı'na ve Pontus Kentlerine ait Roma Devri Sikkeleri*. s. 63.
- V. ÇELGİN : *Termessos Gymnasionları : Yazıtların Işığında Bazı Gözlem ve Değerlendirmeler*. s. 111.
- H. DEDEOĞLU : *Manisa Müzesi'ndeki Marsyas Heykeli*. s. 145.
- T. BAŞARAN - Z. İLKEN : *Die thermische Analyse der Wärmedispersion im Kleinen Bad von Phaselis*. s. 149.
- P. HERRMANN : *Grabepigramm aus Büyükbelen in Lydien*, s. 171.
- H. MALAY : *New Inscriptions from Western Anatolia III*. s. 175.
- D. FRENCH : *Pre-and Early-Roman Roads of Asia Minor: The Earliest Roman, Paved Roads in Asia Minor*. s. 179.
- D. FRENCH : *Pre-and Early-Roman Roads of Asia Minor: A Hellenistic Stadion-stone from Ephesus*. s. 189.
- Ars Decorativa 16 (1997).
- Ars Orientalis XXVII (1997).
- Asian Perspective : A Journal of Regional and International Affairs XXI, 2-3 (1997).
- Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XIII, 39 (1997) :

F. TAŞ : *Mondros Mütarekesi Sonrasında Anadolu'nun Görünümü*. s. 725.

O. HÜLAGÜ : *Mudanya Mütarekesi (3-11 Ekim 1922)*. s. 759.

A.İ. TÜRKKAN : *Atatürk İlkelerinin Çağdaş Yorumu*. s. 903.

M. GÜL : *Bilim-Teknoloji ve Atatürk*. s. 909.

D. YILDIRIM : *Mustafa Kemal Atatürk'ün Kültür Anlayışı ve Tam Bağımsızlık Stratejisi Üzerine*. s. 941.

A. YUVALI : *Atatürk İlkeleri ve Diğer Akımlar*. s. 965.

A. SARIKOYUNCU : *Mustafa Kemal ve Milli Mücadelede Din Adamları*. s. 979.

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 13 (1997).

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 9 (1998) :

H. ŞAHİN : *Kırım Harbi (1853-1856) Öncesinde Erzurum Eyâletinde ve Doğu Anadolu Kafkas Sınırında Meydana Gelen Karışıklıklar*. s. 159.

H. BULUT : *Erzurum Umûmi Kongresine Katılan Erzincan Murahhasları*. s. 165.

S. KILIÇ : *Atatürk'ün Büyük Özlemi Türk Dünyası'nda Kültür Birliği*. s. 171.

N. SARIAHMETOĞLU : *Sumgait Olaylarının Düşündürdükleri*. s. 181.

Atatürkçü Düşünce 46-49 (1988) :

46 M. ÇETİN : *Yeni Dünya Düzeni Yeni Sevr Saldırısı*. s. 9.

S. AKŞİN : *Türkiye'de Ortaçağın Güncelliği*. s. 14.

H. MERDANOĞLU : *Türkiye'yi Saran Ateş Çemberi ve Çıkış Yolu*. s. 18.

E. AYBARS : *Atatürkçü Düşüncenin Boyutları*. s. 21.

47 K. ÖĞÜT : *21. Yüzyılda Kemalizm*. s. 5.

F. KARADUMAN : *Laik Cumhuriyet Yapılanmasında 3 Mart 1924 Yasaları*. s. 23.

48 M. UĞURLU : *Ulusal Egemenlik*. s. 30.

A.G. VAHABOĞLU : *Dünya, Atatürk'ü Arıyor*. s. 37.

49 A. ÇEÇEN : *Atatürk Devrimciliği*. s. 3.

Ç. EGEMEN : *Atatürk "İkinci Cumhuriyetçi" Olsa İdi...* s. 6.

N. AYDIN : *Cumhuriyet Devrimi Kanunları*. s. 9.

Athenaeum 1 (1998).

Atıgot XXXIII (1997); XXXIV-XXXV (1998).

Avrasya Etüdleri 13 (1998) :

A. KILIÇ : *Türkiye ve Gagoğuzlar*. s. 45.

M. ÖNER : *"Ortak Türk Alfabesi "Hakkında Bazı Notlar*. s. 71.

A.B. ERCİLASUN : *Wilhelm Radloff ve Türk Bengü Taşları*. s. 92.

Z. HAFIZOĞULLARI : *Türkiye Cumhuriyeti'nin Temel Nitelikleri*. s. 120.

Aynı Tarihi Ekim-Kasım-Aralık (1997); Ocak-Şubat-Mart (1998).

Belgeler XVII, 21 (1996) :

M. DELİLBAŞI : *1564 Tarihli Mufassal Yanya Livası Tahrir Defterine Göre Yanya Kenti ve Köyleri*. s. 1.

M.A. ERDOĞRU : *Konya Mevlevi Dergâhı'nın Mali Kaynakları ve İdaresi Üzerine Düşünceler ve Belgeler*. s. 41.

M. AYDIN : *Bulgaristan Komiserliği*. s. 71.

Ş. MUTLU : *II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim*. s. 127.

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın 8-11 (1997); 12-16 (1998):

11 E.C. GÜNEY : *Atatürk Hayatı ve Eserleri (II)*. s. 8.

T. DURAN : *Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyeti'nin Yaratıcı Sorunlar*. s. 23.

M.K. ATATÜRK : *Türk Yazı İnkılabı*. s. 35.

E.Z. ÖKTE : *Tarihimizde Öğretmenlere İlk Çağrı*. s. 39.

M. BOĞUŞLU : *Ana Hatlarıyla Türk Tarihi ve Bu Tarihin Coğrafyası*. s. 54.

K. AKKAYA : *Lozan Konferansı Gizli Belgeleri Yunan Esirleri Sorunu*. s. 68.

12 E.Z. ÖKTE : *Aatürkçü Düşünce Doğrultusunda Yeniden Müdafaa-i Hukuk Hareketinin Esasları (II)*. s. 2.

M.K. ATATÜRK : *Gençlik ve Eğitim Konusunda Düşünceler- 1927 (VIII)*. s. 4.

T. DURAN : *Erenköy ve İstanbul Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinden Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya Mektuplar*. s. 7.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Yürütme ve Temsil Organı Heyet-i Temsiliye Karar ve Yazışmaları (IX). (Yay. Haz. İ. Kürşat). s. 10.

İSTAM : *Türk Millet Mücadelesinden Örnekler Milli Direnme Evresinde Düşman İşgallerine Karşı Protesto Telgrafları (XII)*. s. 15.

Ö. BARIŞ : *Türk Harfleri Kanunu'nun Kabulü*. s. 18.

E.Z. ÖKTE : *Montreux Boğazlar Konferansı Sürecinde Türk Dış Politikasını Yönlendiren Gizli Yazışmalar*. s. 26.

H. MELZİG : *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Amiral Hadım Süleyman Paşa'nın Hint Seferi*. (Yay. Haz. İSTAM). s. 38.

İSTAM : *Osmanlı İmparatorluğu ve Çevre Sorunları*. s. 43.

M.N. ÖZÖN : *Osmanlı İmparatorluğu'nda Matbaa (1490-1860)*. (Çev. A. Hazerfen). s. 48.

B. BAYKOV : *Kafkaslar'da Devrimin Hataları (1917-1920) (V)*. (Çev. N. Eyüboğlu). s. 52.

M. BOĞUŞLU : *Ana Hatlarıyla Türk Tarihi ve Bu Tarihin Coğrafyası (II)*. s. 58.

Ş. VÖLAY : *Balkan Harbinden sonra Akdeniz Sorunu ve Osmanlı Asyasını Tehdit Eden Tehlikeler*. (Çev. F. Münir). s. 68.

K. AKKAYA : *Lozan Konferansı'nda Amerika Birleşik Devletleri*. s. 76.
Lozan Konferansı'nın Son Günlerinde Yunus Nadi Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya Mektupları. (Yay. Haz. A. Hazerfen). s. 88.

İSTAM : *Cumhurbaşkanlığı "GİZLİ" Görüşme Tutanaklarında Türk Dış Politikası (1950-1960), Türk-Pakistan İlişkileri*. s. 91.

Soğuk Savaş Döneminde (1945-1985) Sovyetler Birliği Dış Politikası (II). (Yay. Haz. N. Eyüboğlu). s. 97.

13 E.Z. ÖKTE : *Atatürkçü Düşünce Doğrultusunda Yeniden Müdafaa-i Hukuk Hareketinin Esasları (III)*. s. 2.

M.K. ATATÜRK : *Gençlik ve Eğitim Konusunda Düşünceler-1928 (IX)*. s. 4.

T. DURAN : *Sadrazam Damat Ferid Paşa ve Hükümetleri'nin Müdafaa-i Hukuk ve Milli Hareketler Karşısında Tutum ve Davranışları*. s. 8.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Yürütme ve Temsil Organı Heyet-i Temsiliye Karar ve Yazışmaları (X). (Yay. Haz. İ. Kürşat). s. 17.

İSTAM : *Türk Millet Mücadelesinden Örnekler Milli Direnme Evresinde Düşman İşgallerine Karşı Protesto Telgrafları (XIII)*. s. 21

A.S. LEVENT : *Latin Harfleri Meselesi*. s. 26.

Montreux Boğazlar Konferansı Sürecinde Türk Dış Politikasını Yönlendiren Gizli Yazışmalar (II). (Yaz. Haz. E. Z. Ökte). s. 32.

N. TACAN : *Türk Akıncıları*. (Yay. Haz. Ö. Barış). s. 39.

H. MELZİĞ : *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Amiral Hadım Süleyman Paşa'nın Hint Seferi (II)*. s. 44.

İSTAM : *Osmanlı İmparatorluğu ve Çevre Sorunları (II)*. s. 47.

M.N. ÖZÖN : *Osmanlı İmparatorluğu'nda Matbaa (1490-1860)*. (Çev. A. Hazerfen). s. 51.

B. BAYKOV : *Kafkaslar'da Devrimin Hatıralar (1917-1920)*. (Çev. N. Eyüboğlu). s. 54.

M.S. SÜRÜCÜOĞLU : *Beslenme Kültürümüzde Kahvenin Yeri ve Önemi*. s. 64.

M. BOĞUŞLU : *Ana Hatlarıyla Türk Tarihi ve Bu Tarihin Coğrafyası (III)*. s. 69.

M. KADİROV : *20. Yüzyılda Asya Türk Topluluklarında Dans Sanatında Gelişmeler*. s. 77.

Ş. VÖLAY : *Balkan Harbinden Sonra Akdeniz Sorunu ve Osmanlı Asyasını Tehdit Eden Tehlikeler (II)*. (Çev. F. Münir). s. 79.

K. AKKAYA : *Lozan Konferansı'nda Amerika Birleşik Devletleri (II)*. s. 84.

İSTAM : *Cumhurbaşkanlığı "GİZLİ" Görüşme Tutanaklarında Türk Dış Politikası (1950-1960) Türk-Afgan İlişkileri*. s. 93.

Soğuk Savaş Döneminde (1945-1985) Sovyetler Birliği Dış Politikası (III). (Yay. Haz. N. Eyüboğlu). s. 96.

14 E.Z. ÖKTE : *Atatürkçü Düşünce Doğrultusunda Yeniden Müdafaa-i Hukuk Hareketinin Esasları (IV)*. s. 2.

M.K. ATATÜRK : *Gençlik ve Eğitim Konusunda Düşünceler (1929-1930) (X)*. s. 4.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Yürütme ve Temsil Organı Heyet-i Temsiliye Karar ve Yazışmaları (XI). (Yay. Haz. İ. Kürşat). s. 10.

İSTAM : *Türk Millet Mücadelesinden Örnekler Milli Direnme Evresinde Düşman İşgallerine Karşı Protesto Telgrafları (XIV)*. s. 15.

İSTAM : *Yeni Türk Harflerinin Uygulanmasında Basına Yapılan Yardım*. s. 18.

M.K. ATATÜRK : *Anafartalar Muharebeleri*. (Yay. Haz. Ö. Barış). s. 28.

İ. GÖRGÜLÜ : *Atatürk'ün Çanakkale Muharebelerindeki Emir ve Raporları*. s. 36.

A.M. TUNÇOKU : *Çanakkale Savaşlarında Bir Rus Kruvazörü "ASKOLD"*. s. 45.

Montreux Boğazlar Konferansı Sürecinde Türk Dış Politikasını Yönlendiren Gizli Yazışmalar (III). (Yay. Haz. E.Z. Ökte). s. 51.

İ.N. TACAN : *Türk Akıncıları (II)*. (Yay. Haz. Ö. Barış). s. 58.

A. DEMİR : *31 Mart Vakası*. s. 64.

E.C. CLARK : *Osmanlı Sanayii Devrimi*. (Çev. Y. Cezar). s. 70.

İSTAM : *Osmanlı İmparatorluğu ve Çevre Sorunları (III)*. s. 76.

B. BAYKOV : *Kafkaslar'da Devrim Hatıraları (1917-1920) (VII)*. (Çev. N. Eyüboğlu). s. 84.

M. KADİROV : *Asya Türk Topluluklarında Tiyatro Sanatı*. s. 90.

M. BOĞUŞLU : *Ana Hatlarıyla Türk Tarihi ve Bu Tarihin Coğrafyası (IV)*. s. 95.

Ş.VÖLAY : *Balkan Harbinden Sonra Akdeniz Sorunu ve Osmanlı Asyasını Tehdit Eden Tehlikeler (III)*. (Çev. F. Münir). s. 102.

İSTAM : *Cumhurbaşkanlığı "GİZLİ" Görüşme Tutanaklarında Türk Dış Politikası (1950-1960), Türk-Afgan İlişkileri (II)*. s. 105.

15 E.Z. ÖKTE : *Atatürkçü Düşünce Doğrultusunda Yeniden Müdafaa-i Hukuk Hareketinin Esasları (V)*. s. 2.

M.K. ATATÜRK : *Mütarekeden B.M.M.nin Açılışına Kadar Olaylar-Belgeler-Düşünceler*. s. 4.

_____ : *Türkiye Büyük Millet Meclisi* s. 33.

İ. İNÖNÜ : *Türkiye Büyük Millet Meclisi*. s. 35.

C. BAYAR : *Türkiye Büyük Millet Meclisi*. s. 37.

T. DURAN : *T.B.M.M.den Zafere Mustafa Kemal Görüşler-Emirler-Yazışmalar*. s. 39.

M.K. ATATÜRK : *Gençlik ve Eğitim Konusunda Düşünceler (1929-1930) (XI)*. s. 51.

İSTAM : *Türk Millet Mücadelesinden Örnekler Milli Direnme Evresinde Düşman İşgallerine Karşı Protesto Telgrafları (XV)*. s. 58.

F. KÖPRÜLÜ : *Alfabe İnkılâbı*. s. 66.

Türk Dil İnkılabının Amerika Dışışleri Temsilcilerince Değerlendirilmesi. (Yay. Haz. O. Ünal). s. 67.

Montreux Boğazlar Konferansı Sürecinde Türk Dış Politikasını Yönlendiren Gizli Yazışmalar (IV). (Yay. Haz. E.Z. Ökte). s. 69.

İ.N. TACAN : *Türk Akıncıları (III).* (Yay. Haz. Ö. Barış). s. 76.

H. MELZİĞ : *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Amiral Hadım Süleyman Paşa'nın Hint Seferi (IV).* (Yay. Haz. İSTAM). s. 79.

M.K. ATATÜRK : *Anafartalar Muharebeleri (II).* (Yay. Haz. Ö. Barış). s. 83.

İstanbul Metro'su Çalışmaları ve Yeni Liman Projesi. (Yay. Haz. O. Erinç). s. 87.

M.N. ÖZÖN : *Osmanlı İmparatorluğu'nda Matbaa (1490-1860) (IV).* (Çev. A. Hezarfen; Yay. Haz. H. Evrenos). s. 90.

B. BAYKOV : *Kafkaslar'da Devrimin Hataları (1917-1920) (VIII).* (Çev. N. Eyüboğlu). s. 92.

Ş. VÖLAY : *Balkan Harbinden Sonra Akdeniz Sorunu ve Osmanlı Asyasını Tehdit Eden Tehlikeler (IV).* (Çev. F. Münir; Yay. Haz. C. Kürşat). s. 99.

İSTAM : *Cumhurbaşkanlığı "GİZLİ" Görüşme Tutanaklarında Türk Dış Politikası (1950-1960) Türk-Libya-Fas-Suudi Arabistan İlişkileri.* s. 104.

16 E.Z. ÖKTE : *Atatürkçü Düşünce Doğrultusunda Yeniden Müdafaa-i Hukuk Hareketinin Esasları (VI).* s. 2.

M. SERTOĞLU : *Mustafa Kemal'in Samsun'dan Gönderdiği İki Mühim Rapor.* s. 4.

M. SERTOĞLU : *Mustafa Kemal'in Üçüncü Ordu Müfettişliğinden Azledilmesi Belgeleri.* s. 9.

"NUTKUN" Almanca Çevirisinin Giriş Bölümü. (Çev. E. Işıksal). s. 11.

Halim Tokmakçioğlu'nun Atatürk ile İlgili Anıları. (Yay. Haz. C. Ülkekel). s. 15.

M.K. ATATÜRK : *Gençlik ve Eğitim Konusunda Düşünceler (1930) (XII).* s. 22.

1921 Yılında Müdafaa-i Hukuk Örgütlerinin Yeniden Yapılanması. (Yay. Haz. M. Çifteoğlu). s. 25.

İSTAM : *Türk Millet Mücadelesinden Örnekler Milli Direnme Evresinde Düşman İşgallerine Karşı Protesto Telgrafları (XVI).* s. 31.

T. DURAN : *T.B.M.M. den Zafere Mustafa Kemal Görüşler-Emirler-Yazışmalar (II)*. s. 35.

Montreux Boğazlar Konferansı Sürecinde Türk Dış Politikasını Yönlendiren Gizli Yazışmalar (V). (Yay. Haz. E.Z. Ökte). s. 42.

İ.N. TACAN : *Türk Akıncıları (IV)*. (Yay. Haz. Ö. Barış). s. 49.

H. MELZİĞ : *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Amiral Hadım Süleyman Paşa'nın Hint Seferi-Portekiz Belgeleri (Yay. Haz. İSTAM)* s. 52.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın "Hamisi" Olduğu Niğde "İşocağı" Okulu. (Yay. Haz. A. Hezarfen). s. 58.

M.K. ATATÜRK : *Anafartalar Muharebeleri (III)*. (Yay. Haz. Ö. Barış). s. 64.

B. BAYKOV : *Kafkaslar'da Devrim Hauraları (1917-1920) (IX)*. (Çev. N. Eyüboğlu). s. 70.

Ş. VÖLAY : *Balkan Harbinden Sonra Akdeniz Sorunu ve Osmanlı Asyasını Tehdit Eden Tehlikeler (V)*. (Çev. F. Münir; Yay. Haz. C. Kürşat). s. 76.

Kapitülasyonlar Lozan'da İngiliz Heyeti'ne Verilen Gizli Raporun Tam Metni. (Çev. T. Işıksal). s. 80.

İSTAM : *Cumhurbaşkanlığı "GİZLİ" Görüşme tutanaklarında Türk Dış Politikası (1950-1960) Türk-Yugoslav İlişkileri* . s. 93.

Belleten LXI, 231 (1997) :

S. ÇEÇEN : *Kaniş Kârum'unun Diğer Kârum ve Wabartumlar'a "Kü.an" (amutum) ile ilgili Önemli Talimatları*. s. 219.

A. ÖZTAN : *Acemhöyük Gümüş Hazinesi*. s. 233.

İ. DURMUŞ : *Anadolu'da Kimmerler ve İskitler*. s. 273.

Z.G. ÖDEN : *Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud Hakkında Bazı Görüşler*. s. 287.

M. DOSAY : *Takîyüddîn'in Cebir Risalesi* s. 301.

T. KÜÇÜKCAN : *Some Reflections on the Wahhâbiya and the Sanûsiya Movements*, s. 321.

A. SAYDAM : *Osmanlıların Siyasi İlticalara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi*. s. 339.

S.R. SONYEL : *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)*. s. 387.

Berytus XLII (1995-1996).

Biblica LXXVIII, 4 (1997); LXXIX, 1 (1998).

Biblical Archaeologist LX, 4 (1997).

Bibliography of the History of Art=Bibliographie d'Histoire de l'Art VII, 1-2 (1997); English Index, Index Français.

Bibliotheca Orientalis LIV, 5-6 (1997); LV, 1-2 (1998).

Bildung und Wissenschaft (Education and Science) 4 (1997).

Bilge 15-17 (1998) :

15 Ö. GÖÇGÜN : *Atatürk ve Gençlik*. s. 3.

S. TURAL: *Korkut Ata Etrafında Toplaştık*. s. 11.

Z. HAFIZOĞULLARI : *Hukuk, Türk Kültürünün Ayrılmaz Bir Parçasıdır*. s. 15.

16 A. E. MİNKARİ : *Türklerin Devlet Kuruculuğu*. s. 41.

The Bodleian Library Record XVI, 2 (1997); XVI, 3 (1998).

The British School at Athens (Annual Report of the Managing Committee) 1996-1997.

Bulletin LXVI (1995).

Bulletin de Correspondance Hellenique CXX, 2 (1996).

Bulletin of Ancient Orient Museum XVII (1996).

Bulletin of the American Schools of Oriental Research 307-309 (1997).

Bulletin of the National Museum of Ethnology XXII, 2-3 (1997).

Bulletin of the School of Oriental and African Studies LX, 3 (1997); LXI, 1-2 (1998) :

3 J.M. ROGERS : *Notes on a Recent Study of the Topkapı Scroll: A Review Article*. s. 433.

Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris IX, 3-4 (1997).

Byzantinische Zeitschrift XC, 2 (1997).

Byzantion LXVII, 2 (1997).

Cahiers de Civilisation Médiévale XL (1997); XLI (1998).

Les Cahiers de Tunisie XLVIII, 169-171 (1995).

Central Asiatic Journal XLI, 1-2 (1997).

Cultura Antiqua XLIX, 9-12 (1997); L, 1-4 (1998).

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi II, 6-7 (1996-1997) :

- 6-7 E. AYBARS : *Laiklik*. s. 1.
- S. ÖZBARAN : *Güncelden Geçmişe: Tarih, Toplum ve Atatürk*. s. 11.
- Z. ARIKAN : *Atatürk ve Tarih*. s. 19.
- R. YILDIRIM : *Atatürk'ten Günümüze Eskiçağ Tarihi ve Arkeoloji Çalışmaları*. s. 33.
- E. ERS LAN : *Amerikan İstihbarat Belgelerinde Mustafa Kemal: Kişisel Özellikleri ve Bir Görüşme*. s. 49.
- M. DEMİRYÜREK : *Vahdet-i Milliye Heyeti (Cemiyeti)*. s. 73.
- B. BAYRAKTAR : *Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sebahattin Bey*. s. 117.
- Y. AKYOL : *Türkiye'de Halkevlerine İlişkin Çalışmalar ve Değerlendirmeler Üzerine*. s. 131.
- M. ŞEN : *Manisa Halkevi Yayınları ve Yerel Tarih Çalışmaları Örneği*. s. 147.
- T.A. BARAN : *Balkan Savaşı'ndan Sonra İzmir'de Rumlar'ın Göç Hazırlığı*. s. 169.
- Çağdaş Yerel Yönetimler VII, 1-2 (1998).
- Danıştay Dergisi 94 (1998).
- II Datini XI, 21 (1998).
- Deniz Kuvvetleri Dergisi 571 (1998), TCG Preveze (S-353)'nin Uzakdoğu ve Basra Körfezi Seyri (Mart 1998 Ek'i).
- Dumbarton Oaks Papers L (1996).
- EKEV Akademi Dergisi I, 1 (1997) :
- M.S. SARIKAYA : *Anadolu Aleviliğinin Oluşumu*. s. 81.
- A. KIRKKILIÇ : *Türk Kültüründe Bayrak ve Kullanımı*. s. 145.
- M. BÖREKÇİ : *Tarih İçinde Türkçenin Sesi/Sessizliği*. s. 241.
- East European Quarterly XXXI, 4 (1997); XXXII, 1 (1998).
- Ege Coğrafya Dergisi=Aegeon Geographical Journal 9 (1997) :
- O. EROL : *Büyük Menderes Deltasının Foto-Jeomorfolojik İncelenmesi*. s. 1.
- İ. KAYAN : *İznik Gölü Batısındaki Ilıpınar Höyüğü Çevresinde Jeomorfolojik ve Geo-Arkeolojik Araştırmalar*. s. 43.
- E. ÖNER : *Eşen Çayı Taşkın-Delta Ovasının Jeomorfolojisi ve Antik Patara Limanı*. s. 89.

Emel 222-224 (1997).

Enformasyon Bülteni 52 (1997); 53 (1998).

Epigraphica Anatolica XXVIII (1997) :

J.MA : *The Koinon of the Laodikeis in the Rhodian Peraia*. s. 9.

M. ADAK - O. ATVUR : *Das Grabhaus des Zosimas und der Schiffseigner Eudemar aus Olympos in Lykien*. s. 11.

A.P. GREGORY : *A New Tombstone from Tyriaion: Some Aspects of Rural Society in Northern Lycia*. s. 33.

Th. CORSTEN : *Ein neues Buchstabenorakel aus Kibyra*. s. 41.

Th. CORSTEN - H. YILDIZ : *New Inscriptions from Laodikeia in the Archaeological Museum at Denizli/Turkey*. s. 50.

Th. CORSTEN - G.H.R. HORSLEY - R.A. KEARSLEY : *Inscriptions from Kibyra in the Archaeological Museum at Burdur/Turkey*. s. 53.

A. CEYLAN - T. RITTI : *A New Dedication to Apollo Kareios*. s. 57.

G. PETZL : *Neue Inschriften aus Lydien (II)*. s. 69.

A. LAJTAR : *Eine christliche Inschrift aus Alexandria Troas (I. K. 52, 184)*. s. 80.

Chr. MAREK : *Grab-, Ehren- und Weihinschriften aus der Gegend von Modrene (Mudurnu) in Bithynien*. s. 81.

C. FOSS : *Stroilos and Pylae: Two Ports of Bithynia*. s. 85.

J. DEREKER : *Nouveaux Inscriptions et Monuments de Pessinonte (V)*. s. 97.

G. de WILDE : *Monnaies aue Musée de Pessinonte*. s. 101.

D. FRENCH : *Inscriptions from Cappadocia I. The Museums of Kırşehir and Niğde*. s. 115.

T. MERKELBACH : *Grabepigramm und Vita des Bischofs Aberkios von Hierapolis*. s. 125.

_____ : *Ganymeds Verstärkung und die Gründung von Sebaste in Phrygien*. s. 140.

P. HERMANN : *Epigraphische Notizen: 16. Inschrift aus dem Theater von Nysa; 17. Öffentliche Bewirtungen in Arykanda*. s. 145.

S. ŞAHİN : *Ergänzung Einer Akephalen Inschrift aus Attaleia (M. Plancius Varus; SEG VI 650)*. s. 149.

W. BLUMEL : *Ein weiteres Fragment des Kultgesetzes aus Bargylia*. s. 153.

- Ethnology XXXVII, 1 (1998).
- Eurasian File 87-89 (1997); 90-96 (1998).
- Expedition XXXIX, 3 (1997); XL, 1 (1998).
- The Florida Anthropologist L, 4 (1997); L1, 1 (1998).
- Folia Orientalia XXX-XXXIII (1994-1997).
- Fornvännan XCII, 1-4 (1997).
- Hali 96-98 (1998) :
- 97 C.M. SURIANO : *Mamluk Blazon Carpets*. s. 72.
- J. RAGETH : *A Selendi Rug: An Addition to the Canon of white-Ground Çintamani Prayer Rugs*. s. 84.
- Hamizrah Hehadash XXXVIII (1996).
- Harvard Journal of Asiatic Studies LVII, 2 (1997).
- Hesperia LXVI, 4 (1997); LXVII, 1 (1998).
- Hindistan'a Bakış 7 (1997).
- Historical Research : The Bulletin of the Institute of Historical Research LXXI, 174 (1998).
- International Journal of Anthropology XII, 3-4 (1997).
- Iraq LVIII (1996); LIX (1997).
- Der Islam LXXIV, 2 (1997).
- Islamic Law and Society IV, 1-3 (1997); V, 1-2 (1998) :
- V D. ZE'EVİ : *The Use of Ottoman Shari'a Court Records as a Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal*. s. 35.
- Islamic Studies XXXVI, 4 (1997); XXXVII, 1 (1998).
- Israel Exploration Journal XLVI, 3-4 (1996); XLVII, 1-4 (1997).
- 1-2 S.R. WOLFF : *"Ironian" Casseroles from Nizzana and Iskandil Burnu, Turkey*. s. 93.
- İlgi 90-91 (1997) :
- 90 S.F. GÖNCÜOĞLU : *Mihrişah Valide Sultan Camii (Humbarahane Camii)*. s. 3.
- U. GÖKTAŞ : *Eski İstanbul'da Semt Pazarları*. s. 8.
- A. AYTAÇ : *Klasik Devir Osmanlı Halıları*. s. 22.
- B. ÇETİNOR : *Mudurnu*. s. 28.
- 91 I. SOYTÜRK : *Çağlar Boyu Bağları ve Şaraplarıyla Ünlü Bozcaada-Tenedos*. s. 3.

- U. GÖKTAŞ : *Kartpostallarda Simitçiler*. s. 8.
- O. AYTEKİN : *Artvin'in Kadim Bekçisi Livane Kalesi*. s. 12.
- İ. AKBULUT : *Harran*. s. 16.
- S. TÜRKOĞLU : *Türk Lokumu'nun Tarihi*. s. 28.
- İstoriçeski Pregled LII, 2-5 (1996).
- İstoriski Časopis XLII-XLIII (1995-1996).
- James Annals of Japan Association for Middle East Studies 12 (1997).
- Journal Asiatique CCLXXXV, 2 (1997).
- Journal of Archaeological Science XXIV, 12 (1997); XXV, 1-4 (1998).
- Journal of Islamic Studies IX, 1 (1998).
- Journal of Near Eastern Studies LVII, 1-2 (1998).
- Journal of Palestine Studies XXVI, 104, 4 (1997); XXVII, 105, 1 (1997).
- Journal of the American Oriental Society CXVII, 4 (1997).
- Journal of the Economic and Social History of the Orient XLI, 1-2 (1998);
Index I- XXXIX (1957/58-1996).
- Journal of the History of Biology XXXI, 1 (1998).
- Journal of the Pakistan Historical Society XLV, 4 (1997); XLVI, 1 (1998).
- The Journal of the Royal Anthropological Institute (incorporating Man) III,
1-4 (1997); IV, 1 (1998).
- Journal of the Royal Asiatic Society VIII, 1 (1998).
- Journal of the Warburg and Courtauld Institutes LIX (1996).
- Keesing's Record of World Events XLIV, 2 (1998).
- Kemalist Ülkü 351-355 (1998) :
- 351 A. DÜNDAR : *Atatürkçülük ya da Aydınlığımızın Sonsuz Işığı*. s. 1.
- İ. TAŞKALE : *Eskipazar ve Atatürk*. s. 13.
- Ş. ÖZDENOĞLU : *Heyecanını Yitirmiş Toprak*. s. 15.
- B.M. ERÜREten : *Atatürkçülük Türklüğün Ortak Kültürüdür*. s. 18.
- E. TOLUNAY : *O'nu Tanımak O'nu Tanıtmak*. s. 21.
- C. AYTAÇ : *Cumhuriyet Devri, Kazanç ve Bahtiyarlık Devridir*. s. 27.
- 352 A.İ. BEYHAN : *Örnek Atatürkçüler*. s. 1.
- M. ALDAN : *Atatürk'ün Bir Uyarısı*. s. 11.
- B.M. ERÜREten : *Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne*. s. 16.
- B. GÜNEL : *Ateş Yılları*. s. 28.

- 354 M. UĞRAŞKAN : *Egemenlik Milletindir*. s. 1.
 N. ÇAĞATAY : *Barış Sever ve Özgürlükçü Atatürk*. s. 4.
 İ.A. ÇUBUKÇU : *Medrese Üzerine*. s. 6.
 İ. TAŞKALE : *1961-1982 Anayasaları ve Sonuçları*. s. 20.
 A. ÖYMEN : *Atatürk ve Politika*. s. 26.
- 355 N. ÇAĞATAY : *Laiklik, Geleceğe Dönük Düşünceler*. s. 4.
 N. BİLGE : *Laik Düzen ve İslâm'da Örtünme Sorunu*. s. 8.
- Kiryat Sefer LXVI, 3-4 (1996).
 Kulturchronik 6 (1997); 1 (1998).
 Kültür ve Sanat 36 (1997); 37 (1998) :
- 36 T.S. HALMAN : *Tarihin Şiiri: Halil İnalçık'tan Duygular*. s. 4.
 A. MASALA : *Ölümsüz Mevlâna*. s. 10.
 E. TASNADİ : *Budapeşte'de Gül Baba Türbesi*. s. 13.
 N. TAN : *Müzeci, Arkeolog, Ressam: Osman Hamdi*. s. 24.
 N. ÖZDEMİR : *Anadolu Selçukluları'nda Heykel Sanatı*. s. 54.
 S. ÖZTÜRK : *Dünden Bugüne Türk El Sanatları*. s. 66.
- 37 M. AND : *Osmanlı'da Soyтары ve Önemi*. s. 2.
 N. TAN : *Atatürk'lü Nevruz Bayramları*. s. 8.
 S. BALKAN : *Venedik'te Türk Ticaret Merkezi*. s. 12.
 E. TASNADİ : *Macaristan'daki Türk Tarihi Anıtları*. s. 20.
 K. UĞURLU : *Semerkand'da Ölümün Gülümsediği bir Nekropol: Şah-ı Zinde ve Türbeler*. s. 26.
 Z.C. ÖZSAYINER : *Yaprak Üzerine Yazılan Hatlar*. s. 34.
 G. PARLAR : *Gravürlerde III. Ahmed Çeşmesi (Bab-ı Hümayün Çeşmesi)*. s. 43.
 S. BAYRAM : *Türk Kültüründe Mühr-i Süleyman'ın Yeri*. s. 47.
 İ.Ü. NASRATTİNOĞLU : *Mısır'da Türk Kültürü ve Sanatı'nın İzleri*. s. 52.
 S. BAYRAKTAROĞLU : *Anadolu'dan Balkanlar'a Uzanan Bir Dokuma Sanatı Şarköy Kilimleri*. s. 56.
 N. ÖZDEMİR : *Osmanlı Dönemi Türk Sanatında Bezeme Grupları*. s. 60.
- Letopis na Makedonskata Akademija (1995).

Livres et Revues d'Italie XXXVIII, 1-2 (1995).

Macedonian Review XX, 1-4 (1997); XXI, 1 (1998).

Makedonika XXX (1995-1996).

Manisa 14 (1997) :

Saruhan Vilayetine Bir Nazar İstanbul-1342 (Yayınlayan: Bedriye Aksakal). s. 3.

N. KÖKLÜ : *Saruhan Sancağı Belediye Reis ve Meclis Üyeleri 1878-1887*. s. 12.

N. BİLGİ : *Saruhan Sancağı'nın 1842 Yılı Nüfusu*. s. 23.

C. TELCİ : *Saruhan Sancağı Bektâşî Zâviyelerinin Arazisi (1826 Tarihi İtibârıyla)*. s. 33.

E. GÖKMEN : *Saruhan Sancağı ve Kazalarının Arazi ve Sosyal Meselelerine İlişkin 1849 Tarihli 13 Layiha*. s. 55.

M. DEMİR : *Saruhanogulları Devrinde Manisa İmaretleri*. s. 60.

H. MERT : *Millî Mücadele Kahramanlarından Parti Mehmet Pehlivan*. s. 63.

Medelhavsmuseet. Bulletin (Stockholm) 30 (1997).

Medioevo Saggi e Rassegne 21 (1996).

Mélanges de l'Université Saint-Joseph LIII (1993-1994).

Mémoires et Documents LIV, LVI (1992); LVII-LVIII (1995).

The Metropolitan Museum of Art Bulletin LV, 3-4 (1997-98).

The Middle East Journal LII, 1-2 (1998) :

1 M. MUFTİ : *Daring and Caution in Turkish Foreign Policy*. s. 32.

2 A. GRESH : *Turkish-Israeli-Syrian Relations and Their Impact on the Middle East*. s. 188.

Millî Eğitim Vakfı Dergisi 40 (1997):

K. EKE : *Atatürk'ün Eğitim ve Öğretim İlkeleri* (2). s. 18.

Milliyet Sanat 423-434 (1998).

Mimarlık 278 (1997); 279 (1998).

Mitteilungen (Dokümentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes) 135-136 (1998).

Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien CXXVII (1997).

Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin CXXIX (1997).

- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung CX (1995).
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Roemische Abteilung=Bulletino dell'Istituto Archeologico Germanico. Sezione Romana CIV (1997).
- Near Eastern Archaeology LXI, 1 (1998).
- Newsletter 43-44 (1997).
- Opuscula Atheniensia XXI (1996).
- Opuscula Romana XXI (1996).
- Orient XXXIII (1998).
- Orientalia LXVI, 4 (1997); LVII, 1 (1998).
- Orientalia Suecana XLIII-XLIV (1994-1995); XLV-XLVI (1996-1997).
- Oriente Moderno XV (LXXVI), 2: 1-2 (1996); XV (LXXVI), Suppl (1996).
- Origini XX (1996).
- Osmanlı Araştırmaları=The Journal of Ottoman Studies XVII (1997):
- M.L. WENZKE : *The Ottoman Tahrir Defterleri and Agricultural Productivity*. s. 1.
- Z. ARIKAN : *Nicoara Beldiceanu (1920-1994)*. s. 63.
- M. ÖZ : *XVI. Yüzyıl Anadolu'su'nda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma*. s. 77.
- F.M. EMECEN : *İki Osmanlı Ricali'nin Hayatlarının Kaynaklarına Dair*. s. 91.
- H. MEHMEDOV : *H. 989/1581 Tarihli "Defter-i Menâsıb-i Vilâyet-i Erzurum"*. s. 99.
- H. ŞAHİN : *Ferah-Nâme'de Geçen İkillemeler Üzerine*. s. 125.
- M. ŞAŞMAZ : *Distortion of Population Data for National Causes by the Greeks, Bulgarians and Armenians in the Late 19th and Early 20th Centuries*. s. 137.
- F. UNAN : *Taşköprülü-zâde'nin Kaleminden XVI. Yüzyılın "İlim" ve "Âlim" Anlayışı*. s. 149.
- M.H. KUTLUOĞLU : *1833 Kütahya "Antlaşma"sının Yeni Bir Değerlendirmesi*. s. 265.
- Owadan 8-12 (1997).
- Österreichische Osthefte XXXIX, 3 (1997).

- Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LII, 101, 1 (1998).
- Papers of the British School at Rome LXV (1997).
- Polygraph Treffpunkt Druckindustrie L, 23-24 (1997).
- Prilozi=Contributions XXVI, 2 (1995); XXVII, 1 (1996).
- Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland CXXVI, 1-2 (1996).
- Quarterly West 45 (1997-98).
- Rassegna Storica del Risorgimento LXXXIII, 3 (1996).
- Revue des Etudes Byzantines LV (1997).
- Rive: Review of Mediterranean Politics and Culture 4-5(1997).
- Russia and the Moslem World 1-3 (67-69) (1998):
- 1 N. SPIRIDONOVA : Turkey: New Attack Against Islamists. s. 43.
- Sanat Tarihi Dergisi IX (1998) :
- S. BAŞARAN : *Orta Çağ'da Enez (Ainos)*. s. 1.
- B. DENİZ : *Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangâhı (Darphane) Kazısı*. s. 13.
- B. KARMAĞARALI : *Ani Tarihi ve Kazılarına Toplu Bakış*. s. 37.
- H. KARPUZ : *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Tarafından Konya'da Yapılan Kazı ve Restorasyon Çalışmaları*. s. 43.
- G. KÖROĞLU : *1993-1996 Kazı Çalışmaları Işığında Ortaçağ'da Yumuktepe*. s. 59.
- C.S. LIGHTFOOT : *Amorium-Hisarcık'ın Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerine Ait Yerleşim ve Arkeolojisi*. s. 75.
- Y. ÖTÜKEN: *Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısının Ortaçağ Araştırmalarına Katkıları*. s. 85.
- S. PEKAK : *Niğde-Andaval (Aktaş)'daki Konstantin-Helena Kilisesi*. s. 103.
- A. ULUÇAM: *Eski Erciş Çelebibağı Selçuklu Mezarlığı Kazıları*. s. 119.
- R.H. ÜNAL : *Beçin 1995 Kazısı*. s. 135.
- T. YAZAR - T. DEĞİRMENCİOĞLU : *Ani Kazılarında Ele Geçen Baskı Teknikli Sırsız Seramikler*. s. 151.
- Sayıştay Dergisi 27 (1997).
- Schweizerisches Landesmuseum 105 (1996).
- Sosyal Bilimler Dergisi 5 (1985); 6 (1986); 10-11 (1988); 14 (1991); 15-16 (1993); 17 (1994); 18 (1995); 19 (1997) :

- 14 M. ARSLAN : *1675 Edirne Şenliği Üzerine Üç Önemli Eser ve Bu Eserlerdeki "Hediyeler" Bölümü.* s. 92.
- 15 L. GÜLTEKİN - M. BOŞNAK : *A Story of Twins in Plautus and Shakespeareia Comparative Analysis.* s. 71.
- Speculum : A Journal of Medieval Studies LXXII; 4 (1997); LXXIII, 1-2 (1998).
- Studi Classici e Orientali XLV (1995).
- Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XXXIX, 1 (1997).
- Studia Culturae Islamicae 62 (1997).
- Studia Orientalia LXXXII-LXXXIII (1997).
- Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie XLVI, 3-4 (1995); XLVII, 1-4 (1996); XLVIII, 1-2 (1997).
- Südosteuropa Mitteilungen XXXVII, 4 (1997); XXXVIII, 1 (1998).
- 1 W. GUMPEL : *Determinanten der türkischen Aussenpolitik in der Schwarzmeerregion und in Mittelasien.* s. 23.
- Syria LXXII, 1-4 (1995); LXXIII, 1-4 (1996).
- Századok CXXXI, 6 (1997).
- Tarbiz : A Quarterly for Jewish Studies LXVI, 2-3 (1997).
- Tarih Araştırmaları Dergisi XVII, 28 (1995); XVII, 29 (1996) :
- 28 F.Ş. ARIK : *Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar.* s. 1.
- İ. ERDEM : *XIII. Asrın İkinci Yarısı ile XIV. Asrın İlk Yarısı Arasında Göller Bölgesinin Siyasî, İktisadî ve Kültürel Vaziyetine Genel Bir Bakış.* s. 51.
- Ö. DEMİREL : *Osmanlı Dönemi Sivas Vakıfları'nın İdarî Organizasyonu ve Problemleri.* s.65.
- S. GÖMEÇ : *Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi.* s. 71.
- S. GÜNAY : *II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri.* s. 85.
- İ. HAYDAROĞLU : *II. Abdülhamit'in Hafiye Teşkilatı Hakkında Bir Risale.* s. 109.
- H. SARI : *II. Mahmud Döneminde Mudurnu'da Fiyat Hareketleri ve Kentin Genel Giderleri.* s. 135.
- H. SEZER : *Tepedelenli Ali Paşa'nın Oğulları.* s. 155.
- A. TANERİ : *Türk Tarihinde "Eman" Kurumu.* s. 165.

- E.S. YALÇIN : *Mütareke Döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Faaliyetleri (30 Ekim 1918-16 Mayıs 1919)*. s. 173.
- N. YAVUZ : *Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi*. s. 207.
- T. YİĞİT : *Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İsuva Bölgesi*. s. 233.
- 29 S.A. SOMEL : *Osman Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu*. s. 1.
- E. BATMAZ : *İltizam Sisteminin XVII. Yüzyıldaki Boyutları*. s. 39.
- B. BAYRAKTAR : *Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür : Prens Sabahattin Bey*. s. 51.
- R. BOZTEMUR : *Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü : İş Bankası Örneği*. s. 63.
- S. GÖMEÇ : *Kagan ve Katun*. s. 81.
- K. İNAN : *Klasik Devir Osmanlı Tarihçilerinde Kaynak Kullanma Usulleri*. s. 91.
- S. K. KILIÇ : *Kanûn-i Esâsinin İlanından Sonra Vilayetlerden Gönderilen Teşekkürnâmeler*. s. 137.
- H. SARI : *II. Mahmut Dönemi'nin Askeri Faaliyetlerine Mudurnu Kazası'nın Katkıları*. s. 155.
- H. SEZER : *1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme*. s. 169.
- K.Z. TAŞ : *16. Yüzyılda Safranbolu İdari Yapısı ve Vakıfları*. s. 199.
- F. UNAN : *Official Ottoman Ideology and Its Science Institutions in the XV and XVIth Centuries: Fâtih Medreses*. s. 207.
- İ. YILMAZÇELİK : *XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması*. s. 217.
- T. YİĞİT : *Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine*. s. 283.
- Ü. BULDUK : *Dede Korkut, Oğuz Elleri ve Kafkaslar*. s. 247.
- Y. KURT : *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik) Hakkında*. s. 253.
- M.A. SEYİDOV : *Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi (Çev. S. Gömeç)*. s. 259.
- Tarih ve Medeniyet 46-51 (1998) :
- 46 T. BALİOĞLU : *Osmanlıya Konulan Son Nokta Mondros*. s. 20.
- M.İ. ÇOLAK : *Mekanize Reform Histerisi*. s. 27.

- İ. BOZDAĞ : *Kültür ve İçtimai Yapı Olarak Batı ve Doğu*. s. 33.
 F. BAŞAR : *Ahmet Cevdet Paşa ve Muasırları*. s. 39.
 S. BEYOĞLU : *İstiklâlin Bedeli*. s. 46.
 A. YÜKSEL : *Müftü Ahmed Necmeddin Efendi*. s. 49.
- 47 A. ŞİMŞİRGİL : *Bir Nazlı Geline İki Güvey Olmaz*. s. 16.
 A. ÖZCAN : *Hassa Ordusu'ndan Birinci Ordu'ya*. s. 20.
 H.B. KARADENİZ : *Atçeken Oymakları ve Atçekenlik*. s. 24.
 A. ÇETİN : *Kandırılı Deli Mehmed*. s. 28.
 H. BABACAN : *Selimiye'de Bulgar Yağması*. s. 33.
 M.M. HÜLAGÜ : *M. Kemal'e Katılanlar*. s. 37.
 İ. BOZDAĞ : *Poltova'da Kaçan Fırsat*. s. 44.
 H. AYDIN : *I. Abdülhamid Odası*. s. 67.
- 48 A. ALTINTAŞ : *Tıbbiye'de İlk Nişan Merasimi*. s. 10.
- 50 A. ŞİMŞİRGİL : *Kosova'da Verilen Kurban*. s. 12.
 E. AFYONCU : *Balkan Ortodoksluğu Osmanlı'ya Borçlu*. s. 18.
 A. GAZİGİRAY : *Kosova'da Osmanlı İzleri*. s. 22.
 A. UÇAR : *Kosova'nın Zencileri I*. s. 28.
 Y. ONAY : *Rusya'nın Bitmeyen Sevdası*. s. 34.
- 51 N. DEVLET : *Rus İhtilali, Türkleri Hazırlıksız Yakaladı...* s. 34.
 Tarih ve Toplum XXIX, 169-174 (1998) :
- 169 A. DEMİR : *Kanunî'nin Bir Fermanı Vesilesiyle Zina Üzerine Düşünceler*. s. 4.
 C.V. FINDLEY : *Türklük: Zamanda ve Zeminde Kültür Dönüşümleri*. s. 15.
 B.B. CAN : *Haçlılar İstanbul'da: Düzenli Orduların Haçlı Seferi-I*. s. 35.
 H.T. KARATEKE : *II. Abdülhamid Devrinde Mabeyn-i Hümayun-ı Mülûkâne Kitabet Dairesi*. s. 50.
- 170 A. UÇMAN : *Hayat Mecmuası Üzerine*. s. 5.
- 171 A. ALTINTAŞ : *Tıbhâne-i Âmire'ye Adım Adım*. s. 4.
 F. SAYGILIGİL GÜNDÜZ : *Sağlık Alanından Gelen İlk Kadın Parlamenterler*. s. 15.
 N. ERSOY : *Tarihsel Süreç İçerisinde Kırık-Çıkıkçılar*. s. 21.
 E. TUTEL : *40 Yıl Öncesinin Akşam Gazetesi*. s. 27.

- R. ALAKOM : *Kürt Kadınları Teali Cemiyeti : Araştırmalarda Fazla Adı Geçmeyen Bir Kuruluş*. s. 36.
- E. DOĞER : *Menemen, Melemen, Tarhaniyat, Yazhisar: Ege'de Bir Kasabanın Çeşitli İsimleri*. s. 10.
- O. KOLOĞLU : *Koca Yusuf Yeni Dünya'da: Amerikalı Müthiş Türk'le Tanışıyor*. s. 14.
- R.N. BALI : *Musa Dağ'da Kırk Gün'ün Hikâyesi: Bir Tarih Romanının Filme Çekilememe Serüveni*. s. 21.
- E. TUTEL : *Şefik Kaptan: Ankara Gemisinin Güzide Süvarisi*. s. 40.
- Z. ARIKAN : *Hasan-Âli Yücel ve İzmir*. s. 47.
- N. ERSOY : *Ravzat-ül Necat'da Hastalıklar ve Reçeteler*. s. 53.
- M. ÇAPA : *Anadolu'da Yunan Savaş Esirleri*. s. 47.
- F. ÖZTÜRK : *Esir Çocuklara Ahlâk Aşısı: Bir Öğretmenin Esir Kampındaki Özgürlük Dersleri*. s. 53.
- M. DUMAN : *Ulrich Marzolph'un Nasreddin Hodscaha'sı: Cuha'dan Nasreddin Hoca'ya*. s. 56.
- 176 M. DUMAN : *Köy Enstitülerinin Sağlık Kollarında Yetişen Köy Sağlık Memurları*. s. 19.
- E. AKYOL : *Pera'nın Üç Kilisesi ya da Galata'nın Eski Bir Camii*. s. 23.
- O. TÜRKER : *Türkiye ile Yunanistan Arasındaki Ahali Mübadelesinin 75. Yılı*. s. 34.
- M.A. TURAN : *Osmanlı Dönemi Kuzey Kafkasya Diasporası Tarihinden Şimali Kafkas Cemiyeti*. s. 50.
- 173 M. ŞAHİN : *İstanbul Darülmuallimatı'nda Dans ve Tepkiler*. s. 4.
- H.B. DANIŞMAN : *İki Osmanlı Subayının Esaretten Kaçışı ve Osmanlı-Alman Yardımlaşması*. s. 12.
- E. TUTEL : *2 Mayıs 1938... Mussolini Kupası'nın 60. Yıldönümünde Atatürk'ün Dört Atlısı*. s. 17.
- M. ÇIKAR : *100. Doğum Yıldönümünde Hasan Âli Yücel...* s. 24.
- C. ENDER : *Bazı Sandukalara Takılan Osmanlı Nişan ve Madalyaları*. s. 27.
- B.B. CAN : *Haçlılar Anadolu'da (1097-98) : Düzenli Orduların Haçlı Seferi: II*. s. 30.
- A. ONAY : *Pateriçça Körfezi Ortasında Aya Yorgi Manastırı*. s. 50.

- A. LEVİ : *Türk Yahudilerinin Gazeteci-Yazarlarından Alexandre Benghiat*. s. 54.
- 174 R. GALİB : *Ziya Bey'in Yeni Hayat'ı Hakkında*. s. 4.
- O. AYTEPE : *Yeni Belgelerin Işığında Kürdistan Teâli Cemiyeti*. s. 9.
- Ş. YORULMAZ : *Kurtuluş Savaşı'nda Dört Yol ve II. Dönem İstiklâl Mahkemesi'nde Dört Yol Suikasti Davası (1918-1927)*. s. 17.
- O. KOLOĞLU : *Vahdettin'in Hilafetle İlgili Son Mektubu*. s. 25.
- A. AN : *Kıbrıs'ta Tarih Çalışmaları*. s. 41.
- Toplumsal Tarih IX, 49-52 (1998) :
- 49 F. GEORGEON : *Şehrin Aynası: Osmanlı Mizah Basını*. s. 24.
- E. ARACI : *Londra Crystal Palac'ta Abdülaziz Şerefine Verilen Konser*. s. 29.
- S. GÜRSOY : *İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı ve Liva el-İslam Dergisi*. s. 37.
- V. USTA : *Milli Mücadele Yıllarında İki Trabzonlu: Eyübzade Ömer Fevzi ve Esad Ömer Eyyubi*. s. 47.
- S. ÖZBARAN : *Gençlik ve Tarih: Bir Proje ve Pécs Toplantısı*. s. 49.
- 50 Z. TOPRAK : *Osmanlı Bankası ve "Tarihten İzler"*. s. 15.
- S. GÜRSOY : *Liva el-İslam'da Enver Paşa'nın Yazıları*. s. 23.
- S.H. KAKINÇ : *Sultan Galiyev Efsanesi Diriliyor*. s. 36.
- Ç. OKAY : *Cumhuriyet Döneminde Cem*. s. 49.
- B. ŞEN : *Bir Komintern Belgesinde Aralov-Yunus Nadi Görüşmesi*. s. 52.
- 51 A. DAVAZ - MARDİN : *Cumhuriyet Dönemi Yeni Harfli Kadın Süreli Yayınları, 1928-1996: Bir Bibliyografya*. s. 15.
- M. TÖRENEK : *Kadın Dergiciliği ve Mehmet Rauf*. s. 26.
- D. KÖKSAL : *Yeni Adam ve Yeni Kadın: 1930'lar ve 40'larda Kadın, Cinsiyet ve Ulus*. s. 31.
- H. BALCI : *Dergicilikte İlk Kadın Özel Sayısı: Hayat (1928)*. s. 36.
- C. OKAY : *1936'nın Magazin Basınında Hâbil Adem ve Kadın*. s. 42.
- S. YETKİN : *Rumeli Göçmeni 17 Yaşındaki Kadri Bey'in Kaleminden "Harp" ve "Yeni Yurt"*. s. 45.
- 52 N. SAKAOĞLU : *Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nın Tarihinden*. s. 4.

- Z. TOPRAK : *Meşrutiyet ve Mütareke Yıllarında Türkiye'de İzcilik*. s. 13.
- C. OKAY : *Osmanlı Dönemi Himaye-i Etfal Cemiyeti Üzerine Belgeler/Notlar*. s. 21.
- H. BALCI : *1920'lerde Kadın Kimliği ve Türk Kadın Yolu*. s. 32.
- M. TEMEL : *Mütareke Döneminde İstanbul'un İaşe Sorunu*. s. 40.
- T. AKKOYUN : *Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerinde Afyon Basınının Kökleşmesi ve Etkisi*. s. 46.
- N.Y. ATEŞ : *Lütfi Fikri Bey İstiklal Mahkemesinde*. s. 54.
- Történelmi Szemle XXXIX, 3-4 (1997).
- The Tōyōshi-Kenkyū=The Journal of Oriental Researches LVI, 3 (1997); LVI, 4 (1998).
- Türk Arkeoloji Dergisi XXXI (1997) :
- C. BAŞARAN : *Kyzikos Korinth Başlıkları*. s. 1.
- _____ : *Çeltikçi'de Bulunmuş Kyzikos Kökenli Bir Mezar Steli*. s. 53.
- S. DURUGÖNÜL : *Burdur Müzesi'nde Bir Yaslanan Musa (Müz)*. s. 59.
- İ. DUYAR - Y.S. ERDAL : *Bazı Eski Anadolu Toplumlarında İlium, İschium ve Pubis Kemiklerinin Büyümesi*. s. 69.
- A. EVREN : *Tire-Uzgun Köyü Mezarı ve Buluntuları*. s. 89.
- Ş. GÜNDOĞAN - S. ŞAHİN - E. KAVAKLI : *Çarpanak Adası'ndaki Orta Çağ Yapıları*. s. 107.
- C. KÜÇÜK : *Pişmiş Toprak Eserlerin Restorasyon ve Konservasyonu*. s. 117.
- N. KOÇHAN : *Klaros Apollon Kutsal Alanı'ndan Figürlü Ante Başlığı*. s. 139.
- R. ÖZGAN : *Alkamenes'in Hermes Propylaios Üzerine Düşünceler*. s. 155.
- A. SCHACHNER : *Trojanische Keramik der SBZ Im Östlichen Mittelmeer*. s. 217.
- _____ : *Geç Tunç Çağında Doğu Akdeniz'deki Truva Seramikleri*. s. 227.
- A. YARAŞ : *Antik Çağın En Önemli Eğitim Kurumu; Gymnasionlar*. s. 237.
- E. YENER : *Kuşakkaya Definesi*. s. 255.

- C. ŞİMŞEK : *Laodikya Sütunlu Lahti*. s. 269.
- İ. KARAMUT - S. TÜRKMEN : *Dağlık Kilikya'da Bir Kent: IOTAPE*. s. 291.
- A. SARAÇOĞLU : *Erzurum Müzesi'nden Bir Grup Kandil*. s. 307.
- M. GÖKTÜRK : *Elinde "Kadeh" Taşıyan Genç Erkek Figürlü Kırşehir Selçuklu Mezar Taşı*. s. 331.
- A. ÖZME : *ODTÜ Müzesi'ne Yalınca Kazısından Gelen Dört Sikke Üzerine Gözlemler*. s. 345.
- M. KADIOĞLU : *Ankyra-Ulus Opus Sectileleri*. s. 351.
- B. ESKİCİ : *Taş Eserlerin Korunması Üzerine Notlar*. s. 383.
- E. VARİNLİOLU : *Alkestis Mythosu-Dede Korkut Destanı*. s. 393.
- D. ERMİŞLER - H.H. EKİZ : *Hatip Kaya Anıtı*. s. 403.
- T. YILDIRIM : *Amasya Müzesi'nde Bulunan Bir Gözlü Balta*. s. 411.
- N. ÇEVİK : *Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar*. s. 419.

Türk Dili 553-558 (1998).

Türk Etnografya Dergisi XX (1997) :

- A. EVREN : *Bulanık, Abri (Esenlik) ve Mollakent Köylerinde Bir Araştırma*. s. 1.
- H.Ç. ARSLAN : *Erken Osmanlı Mimarisinde Bani-Mimar İlişkisi*. s. 23.
- A.O. UYSAL : *Zaviyeli Camilerde Minare Problemi*. s. 47.
- M. ULUSOY : *Karaman Hisar Mahallesi'ndeki Tarihi Evlerden Bir Örnek: Hamdi Özsayan'ın Evi*. s. 65.
- A.O. UYSAL : *Afyon, Kütahya ve Denizli Çevresinde Araştırmalar*. s. 77.
- N. ÖZKUL : *Gölmarmara Halime Hatun Külliyesi*. s. 131.
- M. SEZGİN : *Konya Koyunoğlu Müzesindeki İki Erkek Libadesinin Tanıtılması*. s. 163.
- E. DANIK : *Konya Sille'deki Aya Elena Kilisesi*. s. 177.
- Y. S. ŞENER : *XIV. Yüzyıl, Bursa Yapılarında Erken Osmanlı Duvar Örgüsü*. s. 193.

Türk Hukuk Enstitüsü Dergisi 26-31 (1998) :

27 M. DALOĞLU : *Vakıflarımız "Coğrafyadan Vatana"*. s. 24.

Türk Kültürü 417-422 (1998) :

- 417 Y.E. TANSÜ : *XIX. Yüzyılda Yenileşme Karşısında Osmanlı Aydın ve Siyasetçilerinin Tutumları*. s. 1.
L. DOĞAN : *Emir Timur'un Öğütleri*. s. 57.
- 418 M. ALKAN : *Sovyetler'de İslâm ve Müslümanlar*. s. 76.
M. BAYAR : *Arşiv Vesikalarına Göre: XVI. Yüzyılda Karahisar-ı Sahib'de Ahilik ve Esnaf Kuruluşları*. s. 99.
E. GÖKMEN : *Saruhan Sancağı ve Kazalarının Arazi ve Sosyal Meselelerine İlişkin 1849 Tarihli 13 Layiha*. s. 116.
- 420 S.M. KAŞGARLI : *Büyük Türk Dil Bilgini, Kaşgarlı Mahmut'un Kişiliği ve Türklük Bilinci*. s. 193.
S. BULDUK : *Mutfak Kültürünün ve Türk Mutfağının Tarihi Gelişimi*. s. 221.
- 421 A.V. ECER : *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi ve "Fetâvâ-yı Ali Efendi" Maddesi*. s. 285.
- 422 M. ÖNDER : *Ankara'da Milli Müze ve Yeri*. s. 330.
A. SOFUOĞLU : *Re'fet Bele'nin Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'ndan Alınışına Dair Bir Vesika Üzerine...* s. 342.
K. BARLAS : *Cami al-Tavarih'in Önemi ve Müellifi Hakkında*. s. 354.
M.A. ÇAKMAK : *Hoy Hanlığı ve Osmanlı Devleti'nin Bu Hanlıkla İlişkileri*. s. 373.
- Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi 17 (1998).
Türk Yurdu XVII, 125-130 (1998) :
- 127-128 M.A. ÜNAL : *Türk-İslâm Medeniyeti'nin İstikbali Var Mıdır?* s. 45.
M. KARA : *Medeniyet Tarihimizde Tekkeler ve Zaviyeler*. s. 108.
İ. ŞAHİN : *Tanzimat Devri Münavevri ve Medeniyet Meselesi*. s. 121.
M. ŞEKER : *Anadolu'daki Türk Kültürünün Oluşması ve Unsurlarına Bir Bakış*. s. 133.
M.ÖZ : *Osmanlı Devrinde Gündelik Kültür Hakkında Bir Eser*. s. 145.
İ. BÜLBÜL : *19. Asrın Başlarında Batı Medeniyetini Tanıma, Alma Çabaları ve Bunun Edebiyata Yansıması*. s. 152.
- 129 M. TURAN : *19 Mayıs'ın Türk İstiklâl Harbindeki Yeri ve Önemi*. s. 41.
Türkiye Bibliyografyası=Turkish National Bibliography LX, 1-12 (1993); LXI, 1-8 (1994).
Türkiye Diyanet Vakfı Haber Bülteni 55 (1998).

Türkiye Günlüğü 47-48 (1997); 49-50 (1998) :

- 47 A.R. USUL : *Sivil Toplum, Oryantalizm, Demokrasi ve Osmanlı-Eleştirel Bir Yaklaşım*. s. 78.
 R. L. CHAMBERS : *Bir Ondokuzuncu Yüzyıl Âlimi Ahmet Cevdet Paşa'nın Eğitimi* (Çev. Esen Başara). s. 93.
 K. BÜLBÜL : *Mondros Mütarekesi (Psiko-Sosyolojik Bir İrdeleme)*. s. 112.
 R.M. GRANT : *İznik Konsilinde Din ve Siyaset*. (Çev. Turhan Kaçar). s. 130.
- 48 M. YILMAZ : *Modernleşme, Din ve Siyaset*. s. 10.
 M. İSEN : *Divanların Basım Yerlerine Göre Son Dönem Kültür Merkezlerimiz*. s. 38.
 A. UZUN : *Tarihsel Perspektifte İstanbul'un İâşesi*. s. 60.
 B. BAYRAKTAR : *Çağdaş Tarihçilik Açısından Türk Tarih Tezi*. s. 66.
 Ş. ÖZTOP : *Cumhuriyet Dönemi Türk Resim Sanatı*. s. 77.
 S. ŞİMŞEK : *Cumhuriyet Dönemi'nde Spor ve İdeoloji*. s. 87.

Türkiye Makaleler Bibliyografyası=Bibliography of Articles in Turkish Periodicals XLII, 1-9 (1993).

Türklük Araştırmaları Dergisi 8 (1997) :

- F. BABINGER : *Osmanlı Şam Valileri*. (Çev. Necdet Öztürk). s. 93.
 H. ÇELİK : *Türk Dostu İngilizlerin Gözüyle Ahmet Vefik Paşa*. s. 119.
 H. ERSOYLU : *Atatürk'ün Nutuk Dilindeki Batı Kaynaklı Kelimeler*. s. 155.
 M. KIZILTAN : *Mensur-Manzum Karışık Bir Yazma Eser : Târih-i Âzâdbaht*. s. 311.
 A. ŞİMŞİRGİL : *XV ve XVI. Asırlarda Turhal*. s. 463.

Türklük Bilgisi 1 (1998) :

- A. BİRİNCİ : *Ali Suat'ın "Seyahatlerim" İsimli Kitabı*. s. 7.

Ugarit-Forschungen XXVIII (1996).

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi VI, 6 (1994) :

- M. KARA : *Tasavvuf Penceresinden Bursa'ya Bakış*. s. 9.
 _____ : *Dergâhname*. s. 27.
 A.L. KAZANCI : *Hakem B. Ebi'l-As ve Sürgün Olayı*. s. 41.

- M. HIZLI : *Osmanlı Vakıf Sisteminde "Rakabe"*. s. 53.
 _____ : *Osmanlı Medreselerinde Bozulma*. s. 71.
- S. KARACABEY : *Hadisler Çerçevesinde Mugayyebât-ı Hamse Meselesi*. s. 83.
- A. KAYA : *İslâm Hukukuna Göre İhkak-ı Hak*. s. 117.
 _____ : *İslâm Hukukuna Göre Ötenazi*. s. 133.
 _____ : *İslâm Hukukuna Göre Tıbbî Müdahaleden Doğan Sorumluluk*. s. 147.
- R. CİCİ : *İslâm Hukuk Tarihi Açısından İlk Dönem Osmanlı Hukuk Çalışmalarına Bir Bakış (1299-1500)*. s. 241.
- Vestnik Drevney İstorii 3-4 (222-223) (1997); 1 (224) (1998).
 Vaprosi İstorii 9-12 (1997); 1-5 (1998).
- Die Welt des Islams XXXII, 1-2 (1992); XXXIII, 1-2 (1993); XXXIV, 1-2 (1994); XXXV, 1-2 (1995); XXXVI, 1-3 (1996); XXXVII, 1-3 (1997); XXXVIII, 1 (1998) :
- XXXVIII A. PISTOR - HATAM : *'Āšūrā in İstanbul*. s. 95.
- Die Welt des Orients XXVIII (1997).
- The Yale Review LXXXVI, 1-2 (1998).
- Yapı 194-195, 197, 199 (1998).
- Yeni Hayat 4-5 (40-41) (1998).
- Yeni Türkiye 18 (1997); 19-20 (1998) :
- 18 M. BAYDUR : *Demokrasi ve Modernleşme Sürecinde, Devletin-Sivil Topluma Baskın Gelmesi ve Kemalizm*. s. 195.
- S. AKDEMİR : *Sivil Toplum ve İslamiyet*. s. 267.
- Z. DEMİR : *Laiklik Demokrasinin Olmazsa Olmaz Şartı mıdır?* s. 274.
- H. ÖZDEMİR : *Vakıflar ve Sivil Toplum*. s. 309.
- M. YILMAZ : *Sivil Toplumun Kısa Tarihi ve Aktüel Bazı Meseleleri*. s. 368.
- A. BİRDAL : *İnsan Haklarının Tarihsel Serüvenine Bir Bakış*. s. 373.
- D. HOCAOĞLU : *Demokrasi, Kameralizm ve Osmanlı'daki Etkileri*. s. 375.
- H. ERSOY : *Türkiye'de Demokratikleşme Serüveni*. s. 382.
- Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CXLVII, 2 (1997).

Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie LXXXVII, 1 (1997).

Zeitschrift Für Kultur Austausch XLVII, 4 (1997); XLVIII, 1 (1998).

Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik CXVIII-CXIX (1997); CXX (1998).

Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte LIV, 4 (1997).

Zion LXII, 2-4 (1997); LXIII, 1 (1998).

Propriétaire et rédacteur en chef:

Au nom de la Société d'Histoire Turque

PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes:

	Page
ARSLAN, MELİH : Le Trésor de Stater concernant à l'époque lycienne au Musée de Fethiye (en turc).....	1
_____ : A Hoard of Lycian Staters in Fethiye Museum (en anglais, avec 2 planches)	9
GÜRLER, BİNNUR : Un groupe de cimetière contenant des objets en verre appartenant à l'époque primitive romaine (en turc, avec 2 dessins et 7 photos).....	15
TAŞAĞİL, AHMET : La fin des Gök-Türk et les documents y concernant (en turc)	23
ARIK, FEDA ŞAMİL : Meurtre pour des raisons politiques dans l'Empire Seldjoukide de Turquie (1075-1243) (en turc)	43
ÖZKARCI, MEHMET : Le complexe de Sokullu Mehmet Pasha à Niğde-Bor (en turc, avec 7 dessins et 47 photos)	95
KURŞUN, ZEKERİYA : Une tribu arabe dans le Golfe de Basorah: la tribu Acman (Acman Urbani) (1820-1913) (en turc)	123
TAMÇELİK, SOYALP : L'appréciation d'un document relatif à l'histoire politique de chypre (en turc, avec 24 documents).....	165

Traductions:

DAVISON, RODERIC H. : (trad. Burak, Durdu Mehmet) : Les attitudes des turcs à l'égard de l'égalité islamo-chrétienne au XIX. ^{ème} siècle.....	229
---	-----

Comptes Rendus:

GÜNAY, VEHBİ : Ö z e r E r g e n ç : <i>Osmanlı Klâsik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı. XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya</i> (en turc)	253
BELLİ, OKTAY : J a n G e r r i t D e r c k s e n : <i>The Old Assyrian copper trade in Anatolia</i> (en turc).....	257
İLGÜREL, MÜCTEBA : Y u z o N a g a t a : <i>Tarihte Ayânlar. Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme</i> (en turc).....	263
ARMAOĞLU, FAHİR : <i>Rauf Denktash at the United Nations-Speeches on Cyprus</i> (en turc).....	267
KAYAPINAR, LEVENT : S i a A n a g n o s t o p o u l o u : Μικρο Ασια 19 ος αι-1919 Οι Ελληνορθόδοξες Κοινοτητες από το Μίλλετ στο Ρωμιών στο Ελληνικό Εθνος, (en turc)	269
OCAK, AHMET YAŞAR : İ r è n e M è l i k o f f : <i>Hadji Bektach: Un Mythe&ses Avatars, Genèse&Evolution du Soufisme Populaire en Turquie</i> (Hacı Bektaş: Bir Efsane ve Görüntüleri, Türkiye'de Halk Sufiliğinin Doğuşu ve Gelişmesi) (en turc).....	275
MERÇİL, ERDOĞAN : E t i e n n e C o p e a u x (Çev: Berktaş, Ali): <i>Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine</i> (en turc)	279
La Liste de livres et de périodiques arrivés dans notre bibliothèque à la première moitié de 1998.....	293

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LXIII

No. 236

Avril 1999

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 9